HRVATSKO
KOLO
XVI.

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI

B. LIVADIĆ I M. GAVAZZI

UMJETNIČKI OPREMIO

VL. KIRIN

KNJIGA XVI

ZAGREB MCMXXXV

REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE

Naklada Pramatice nakl. k. d.
Zagreb

Tisak
Zaklade Tiskare
Narodnih Novina u Zagrebu

DR. FRANJO FANCEV, ZAGREB

HRVATSKI ILIRSKI PREPOROD JEST NAŠ AUTOHTON POKRET

1*

Zacijelo ne pretjeravam kažem li, da jedva ima pismena Hrvata koji baš nikad ne bi ništa čuo o hrv. ilirskom pokretu. I dok je to jedna istina — druga je — da još uvijek vrlo malen broj školovanih Hrvata ima sasvim jasnu sliku, kako se taj naš preporodni pokret upravo rađao, kojim li se sve narodnim željama i potrebama, mislima i htijenjima na raznim stepenima svoga razvijanja zanosio. U toj istini učvršćuje me naročito to, što se u povodu jubilarne 1832 godine izdanim »Dokumentima za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda« u nekoliko navrata od zvanih i nezvanih kritika zamjeralo baš u riječima *»naše podrijetlo«* istaknutoj činjenici, t. j. da hrvatski ilirski pokret u cijelosti svojoj nije ni gradački, ni bečki, ni peštanski pa ni Kollárov ni Šafaříkov import, kakim se on često predstavljao a na žalost predstavlja još i danas, već autohtoni produkat sredine koja ga je rodila i koja mu je od isticanih ciljeva bez i najmanjega oklijevanja oživotvarala sve one, gdje su za njihovo oživotvorenje dostajali idealni zanos i ograničene mogućnosti naše sredine.

Potreba revizije prijašnjih objašnjavanja geneze i početaka hrv. ilirskog pokreta meni se, da tako kažem, nametnula sama od sebe. Ja prosto nisam mogao da shvatim, da može postojati »filius ante patrem«, ili konkretno: da se može dopuštati i pri-

* Glave 1—7 i 12 preuzete su u ovaj prilog iz moga, dana 11. i 13. III. 1935 u Pučkom sveučilištu održanog predavanja: *Hrvatski ilirski pokret u svojim prvim počecima*.

znavati, da se u nekim djelima Ljudevita Gaja iz vremena prije njegova učenja u Beču, Gracu i u Pešti mogla sasvim jasno očitovati probuđena narodna svijest, pa da se iz take konstatacije ne izvede jedini logički zaključak, da bi bez utjecaja društva i sredine, u kojima je mladi Gaj rastao i odgajao se, to njegovo osvještavanje bilo ne — zagonetka, već pravo pravcato čudo.

Nego odmah ovdje ću lojalno priznati i to, da bih mnogome od autora netačnih i naopakih tumačenja geneze i početaka hrvatskog ilirskog pokreta nanio nepravdu, kad ne bih uzeo u obzir, da je nedostatna obaviještenost o tim pitanjima često bila samo rezultat tvrdoga vjerovanja, e je sve ono što nam o počecima i o rađanju tog našeg velikog pokreta kazaše i napisaše prvi njegovi predstavnici, svaki put bila i gola istina. I pristupajući danas ovdje po prvi put i samoj reviziji našeg dosadanjeg znanja, učinit ću to ne samo uz potpuno poštovanje za izvršitelje našega preporoda, za drage Ilirce, već i u uvjerenju, da će nam i oni sami, a naročito njihova velika djela biti i draža i bliža, kad osjetimo da su u njima pretvoreni u djelo oni isti ideali, što su ih nekolika prijašnja naša pokoljenja živo i predano priželjkivala, propagirala, pa kad ih jedno pokoljenje nije stiglo oživotvoriti, kao najsvetiji zavjet predavala na izvršenje pokoljenju što je dolazilo, dok se to pokoljenje g. 1832. na gričkim goricama konačno pojavilo, što ga je na usta sitnog ali vidovitog pjesnika-bogoslovca Josipa Kundeka sa Kaptola objavila personifikovana »Reč jezika narodnoga« stihovima:

Nije vendar vredno tuguvat tuliko,
Ar ni ove dobe to breme tuliko,
Da bi moju slavu iščrniti moglo
I starinsko delo ne bi mi pomoglo,
Koje starci vredni snovali su meni,
Da se moja dika tak brzo ne zmeni.

I zvun toga Slavi drugi skrbe slavu,
Otkud i ja diku imam stalno pravu.
Imat ću, kak mislim, i od moga ploda
Pristojno častenje, ne samo od roda,
Ar se zdižu mladi, posluju marlivo
Ter podžižu - v stareh kaj bilo vgaslivo

Na ovom početku ja ću priznati, odnosno dopustiti, još i ovo. Iako je Ljudevit Gaj u hrv. preporodnom pokretu gotovo od god. 1831 od zagrebačkih omladinaca bio izvikan za vođu, ipak njegovo gledanje na najvažnije ciljeve i zadatke tog našeg pokreta u prvim preporodnim godinama bilo je, kako ću dalje pokazati, daleko neodređenije i neizdjelanije, nego li je na pr. bilo

gledanje zagrebačkog đaka Ivana Derkosa, kako se ono očituje u njegovu objašnjavanju potrebe preporoda hrv. književnosti, izloženu još godine 1832. u poznatoj brošuri »Genius patriae super dormientibus suis filiis, seu folium patrioticum pro incolis regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae in excitandum excolendae linguae patriae studium«.

A sada da prijeđemo na samu stvar! Pri tome ćemo se najprije upoznati s prvim Gajevim učiteljima, što nam ih je kao takove on sam objavio, odnosno koje nam objavljuju još i pouzdaniji svjedoci — sastavci i bibliografske bilješke iz Gajeve gotovo u potpunosti sačuvane književne zaostavštine.

Kad je g. 1851/2 Ljudevit Gaj nekom pisaru kazivao u pero svoj »Vjekopisni nacrtak«, činio je on to s osjećajima čovjeka koji piše samoobranu. Zbog toga Gaj tu pripovijeda od najveće česti stvari, koje nije lako kontrolirati, jer su ili odviše intimne — kao na pr. stavljanje vlastite majke na prvo mjesto svojih učitelja i za pitanja, koja, kad se već u jednoj porodici tretiraju, tretiraju se u prvom redu između oceva i sinova, a ne između matera i sinova, pogotovu kad je Gajev otac Ivan živio sve do g. 1826, a kao ljekarnik bio trajno vezan za kuću — ili su preopćenite i nikako konkretizirane. Taj svoj »Vjekopisni nacrtak« Gaj[1] je u koječem, a naročito s nekim detaljima o svojoj prvoj mladosti, upotpunio u svojim zapamćenjima što ih je kazivao Đuri Deželiću.[2] I kad se sve to poveže, izlazi da Ljudevit Gaj prvo svoje mladićsko obrazovanje zahvaljuje, osim svojoj majci, još i nekom »poslužitelju krapinske crkve« Dalmatincu Lunjeviću, krapinskom kapelanu hrvatskom rusofilu Pavlu Poboru pa duvni Sali, zatim ekspavlinima Vrabcu i Viroslaviću, fratru Evgeniju Rebiću, napokon sestriću Vjekoslavu Specijariju i Karlovčaninu Franji Lustu;[3] od posljednje dvojice prvi mu je bio poklonio »svoju« knjižicu »Positiones«, štamp. g. 1811, a drugi g. 1777 Divaltovim slovima u Osijeku štamp. knjižicu »Hohenhausen: Illyrien«. Jedna od tih lica bila bi Gaja upoznala sa žalosnom pojavom, kako »i duhovna i svjetovna gospoda u latinskom i njemačkom jeziku kriju svu znanost i naučnost svoju siromašnoj braći svojoj iste krvi, ne dajući ni najmanje svjetlosti naučne na ma-

terinskom jeziku«, druga kako »dalmatinski Hrvati mnogo ljepše hrvatski govore od zagorskih i krapinskih«, treća »da se pod Ilirima smatraju stanovnici sadanje Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Bosne, Srbije i Bugarske i da svi govore jedan temeljni jezik«, odnosno »u njegovoj duši stvaralo najjasnije sliku Ilirije« i t. d.[4] Potpuno se slažem sa svima onima, koji nalaze da u tim pričanjima ima više netočnosti nego fantazije — ali uz jednu malu korekturu. U ovoj mojoj korekturi sadržan je zasad najvjerojatniji dokaz, da je Gaj svoje prvo znanje o prošlosti svog hrvatskog naroda i njegovu odnosu prema ostalim slavenskim narodima uopće, Srbima i Slovencima napose, o njegovu odnosu prema Ilirima, pa onda o prošlosti hrvatskog jezika, o njegovu mjestu u slavenskoj jezičnoj zajednici, o najstarijoj hrv. književnosti i t. d. primio možebiti i iz ruku svoga sestrića, Krapinčanina Vjekoslava Specijarija, ali ne kao njegovu vlastitu svojinu, već kao zajedničko dobro svih apsolvenata zagrebačkih visokih škola onoga vremena. Sitne »Positiones« od god. 1811, kojima je Specijari u 20-im godinama 19. v. bio nadario svog otprilike 17 godina mlađeg rođaka Gaja, ključ su, koji je Gaju otvorio zaobilazno put do onoga znanja hrvatske prošlosti što ga je zagrebačka akademija znanosti inače samo u redovnom studiju predavala svojim učenicima. Osim toga Specijarijeva bi mogla biti zasluga i to, što se sedamnaestgodišnji Ljudevit Gaj osjetio ne samo narodno osviješten već i zrio za druge važnije narodne poslove. A preko Specijarija[5] narodna osviještenost mladoga Gaja postaje ujedno i zasluga onoga hrvatskoga školstva, kojemu se ona upravo brutalno i ne jedamput poricala i porekla.

2

Ljudevit Gaj rodio se 8 srpnja 1809 godine. Učio je gramatičke razrede i poetiku u Varaždinu g. 1820/21 do 1824/25, a od retorike prvo polugodište 1825/26 u Zagrebu, drugo u Karlovcu. Od Gajevih profesora, koji su prvi mogli da u duši svojih učenika raspire naročitu ljubav baš za historički predmet, mogu se spomenuti Antun Rožić (1787—1848), autor nekolikih hrv. školskih udžbenika, štamp. g. 1820—1823, i Josip Sever (1795—1867), autor g. 1824 štampanog udžbenika iz historije. Na prvo mjesto stavio sam Rožića, jer g. 1846, opraštajući se od varaždinske gimnazije baš njemu je Franjo Rački[6] upravio riječi: »Tu decus es gentis, Tu columen patriae«. Osim toga u tradicijama Varaždinske gimnazije zabilježen je slučaj, da je profesor I gimnazijskog razreda na 16 kolovoza g. 1775 izvršio svečano javno ispitivanje učenika sa 50—60 pitanja mahom iz hrvatske povijesti[7], među kojima ima i ovakvih: »Što je Hrvatska i odakle je uzela ime svoje? Kojim se imenom inače u staro doba nazivala? Kojom su prilikom Hrvati došli do vlasti u Dalmaciji? Koje su granice stare Hrvatske? Koje je pokrajine Hrvatska nekad obuhvatala? Nakon što su Hrvati bili došli u Dalmaciju . . .« i t. d.

Međuto u godinama Gajeva rastenja od rođenja do apsolviranja karlovačke retorike u našim su se stranama odigrali nekoliki važni politički i književni događaji, od kojih neka budu ovdje spomenuti samo ovi:

I 1) Hrvatski dijelovi francuskih »Ilirskih provincija« prešli su g. 1814 u austrijsku »Ilirsku kraljevinu«, a tek god. 1822, uz najveće veselje svih Hrvata, bili vraćeni banskoj Hrvatskoj.

2) U političkome životu to je doba krutog Metternichova apsolutizma (1812—1825), koji je u dušama hrvatskih političara ostavio strah i malodušje kao i ono g. 1790 centralistički germanizatorski apsolutizam cara Josipa II.

II 1) Okružnica biskupa Vrhovca svećenstvu od 1813 za skupljanje narodnoga jezičnog i folklorističkog blaga.

2) Brošura apsolventa zagrebačkog pravnog fakulteta Antuna Mihanovića »Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku« s mottom:

»Vse kaj žive i prirodnog glasa ima,
Vu njem drhće, plače i vsaku čut očita.«

3) Živo nastojanje g. 1815—1829 predstojnika hrvatskoga školstva grofa Josipa Sermagea i drugih patriota, da se u Zagrebu podignu Narodni muzej i Narodna biblioteka.

4) Štampanje akademijskih predavanja profesora pravnog fakulteta Imbriha Domina od 1818—1819—1821—1830 na hrvatskom jeziku.

5) Nasilno otpuštanje g. 1824 profesora političkih znanosti Dra Ljudevita Jelačića (1792—1848)[8] zbog njegova demokratsko-patriotskoga rada i predavanja u Akademiji — što dokazuje, da se u najvišoj zagrebačkoj školi čak i »ex cathedra« mogla čuti riječ o narodnome pravu na slobodu. A kojim je duhom taj hrvatski slobodar već i prije 1824 bio zadahnut, razabrat će se iz ovih nekoliko njegovih stihova, g. 1822 ispjevanih u slavu vraćanja prekosavskih strana banskoj Hrvatskoj:

Stokrat sto hiljada brojim
od našega roda, kojim
domovina je Slavonska
i s Horvatskom Dalmatinska.
Što je Bačka, Međimorje,
Što je Bosna i Primorje,
Banat s' Sremom, Moldavija,
Srpska zemlja, Bulgarija?
Vsakolika je slovenska,
Moravska i zemlja Pemska,
kak kotrigi jednog tela,
kojeg sreća nevesela
bila je dospet pod kralje
različite vere, halje.
Horvat sad već ne veruje,
nego sam sve brate psuje,
Kranjske stranke i Koruške
i Štajerske nesu druške.
Ove već nit ne spoznava,
da krv njeg'va jesu prava:
prava jesu negda bile,
otrgnjene ne po sile,
nego po tom, da nesloga,
ka zatrla puka onoga,
srca naša razdružila
složnijim pukom podhitila.
Plači draga domovina,
Plači, sinko, koj nju štima!
Moli Boga da zjedini
što sad leži po širini!

6) Napokon g. 1821 i dalje naročito su nastojali oko izdavanja hrvatskih knjiga i svjetovnoga sadržaja hrvatski kajkavski književnici, i to Tomo Mikloušić u Zagrebu a Jakov Lovrenčić u Varaždinu.

I t. d., i t. d.

Na ovome mjestu mogu spomenuti još i ovo. Nešto manje nego godinu dana od rođenja Gajeva, tj. 21. IV. 1810, Slovenac Kopitar piše Čehu Dobrovskome: »Wenn nur die Agramer Theologen richtige Begriffe vom Kroatischen Dialect hätten, aber allgemein herrscht das Vorurtheil, dass das Ragusaner-Illyrisch das echteste Slawische sei«. U času kad Ljud. Gaj nije još ni dorastao bio do škola, t. j. god. 1816—1817, hrv. škol. nadzornik Tomo Košćak pregovarao je sa slavonskim franjevcem o. Grgurom Čevapovićem o poštokavljivanju hrv. školskih knjiga, a taj hrvatsko-kajkavski zanos za poštokavljenjem književnog jezika kajkavskih Hrvata u toku g. 1818 već se bio toliko razmahao, da se u tom času, tj. na 21. marta 1818, prvi i najjači predstavnik hrv. kajkavske knjige Tomaš Mikloušić u svom »Stoljetnom kalendaru« osjetio ponukanim na svoje sunarodnike uputiti ovaj apel: »Ali od oveh sveh, ako Bog dopusti zdravlje, želim jednu malu Horvatsku slovnicu s vremenom na svetlo van dati. Jedino moje domoroce opominam, da poleg vetomadnešega bludnoga nekojih šlavonskoga jezika znancev namišljenja svoj horvatski jezik pomrzeti ne pustiju«. I dok se prema tome pitanje ili »kajkavski« ili »štokavski«, naročito u drugom deceniju 19 v. već i službeno raspravljalo, a samo Ljudevit Gaj baš da je doznao za nj iz usta običnog crkvenog poslužitelja!

Još smo uvijek uz mlađahnoga Gaja, kojemu će na osnovu knjižice »Positiones« prve pojmove o Iliriji davati njegov sestrić, Krapinčanin Vjekoslav Specijari. Upravo je nevjerojatno, da se sve do 100-te obljetnice »ilirskoga pokreta« nitko nije zainteresirao za to jedino pozitivno vrelo, iz kojega je mladi Gaj mogao uistinu primiti daleko više, nego se iz Gajeva upozorenja na nj može to samo i zamisliti.

U svom uvodu u »Dokumente« ja sam skrenuo naročitu pažnju baš na aktivnost historičkog rada i studija u kajkavskoj Hrvatskoj i u njenim školama počevši s Pavlom Ritter-Vitezovićem pa sve do pred same početke ilirskoga preporoda. Starije radove kalendari su preštampavali, u njima je došao do riječi i sam A. Kačić-Miošić. U zagrebačkoj akademiji već od 1732 gotovo su se svake godine održavale naročite svečane akademije i javne disputacije iz historijskoga studija. Auditorij ovake jedne priredbe g. 1754 od disputanta je bio nagrađen knjižicom[9] »Banorum Croatiae series«. God. 1772 predmetom ovakve svečane akademije bio je »Illyricum vetus, vetustique Croatorum reges«[10]. Kao u isusovačkoj Akademiji do god. 1772, tako i poslije u njenim državnim nasljednicama narodna je historija ostala vrlo važan predmet. Sam opseg historijskih naučanja po prvi put možemo kontrolirati već za god. 1775, iz koje nam se sačuvao najstariji poznati »Tentamen publicum« s pitanjima historije kao ispitnoga predmeta, i to ne za Zagreb, već za Varaždin. Na stolici akademijskih profesora historije od g. 1776 do g. 1810 izredaše se Matija Kirinić (1776—1805), Antun Nagy (1807—1822)

— u isto vrijeme i prof. Simeon Čučić kao akad. suplent hist. katedre. Za prof. Matiju Kirinića[11] već je utvrđeno, da je g. 1790 bio dobio ovlaštenje za neograničeno služenje aktima zem. arhiva, da bi s obzirom na narodni pokret Madžara što uspješnije mogao predavati svojim slušačima hrv. narodnu povijest. U kom su se smjeru njegova predavanja kretala jedva će nam to dočarati dovoljno činjenica, da su Mirku Ožegoviću, kao autoru anonimne knjižice »Animadversiones historico-criticae unius e Croatis in opus: Super quibusdam vetustarum rerum Ungariae capitibus ... (Zagreb, 1832), Kirinićeva rukopisna predavanja još i g. 1832 služila kao izvor, kojim se madžarske pretenzije mogu uspješno odbijati.

U zagrebačkoj akademiji s takim tradicijama učio je filozofiju i pravo i Gajev Krapinčanin Alojzije Specijari, inače školski drug učenika: Antuna Albelja, kasnijega akad. profesora, Dragutina Klobučarića, kasnije ilirskog političara, Antuna Mihanovića i Jurja Šporera. Drugovi Specijari i Mihanović bili su odlični đaci — obojica su g. 1810 sa školskim drugovima braćom Antunom i Maksimilijanom Rušnovom, Mihajlom Badovincem i Grgurom Gredičkim »sub finem anni scholastici« (1810) »Universam Philosophiam (tj. sve predmete 1. filoz. tečaja, dakle i narodnu historiju) et linguam Graecam« javno »in Palatio Academico« objašnjavali. Okvir te ispitne akademije I filoz. tečaja za g. 1810 bio je sasvim isti kao i onaj god. 1811, jer u oba slučaja predavači i ispitivači bili su isti profesori: Klohammer i Antun Nagy (odnosno njegov zamjenik Simeon Čučić). — Drugovi Vjek. Specijari i Antun Mihanović završili su na zagrebačkoj Akademiji svoj pravni studij g. 1813. Od tih su se škol. drugova kasnije u životu istakli: Ant. Mihanović izdanjem g. 1815 u bečkoj štampariji Schnierer — dakle u štampariji gdje je te iste godine svoju filozofiju štampao i njegov bivši profesor Čučić — već pomenutu brošuru »Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku«.

Školski drug Juraj Šporer, kasnije đak bečkog medicinskog fakulteta, sam bez svake druge pomoći, bio je 1818 pokrenuo pitanje izdavanja hrvatskih novina »Oglasnik ilirski«, — treći

drug, Vjekoslav Specijari sa ispitnim pitanjima sadržanim u »Positiones« od g. 1811, kao i s odgovorima na ta pitanja, odnosno s predavanjima akad. profesora historije mogao je uistinu da bude Gaju i više nego prvi učitelj o »pojmu Ilirije«. I pokušamo li iz tih činjenica — a s obzirom na to da Mihanović i Specijari nikad nisu bili učenici ni gradačkog, ni bečkog, a ni peštanskog sveučilišta — izvesti i nužni logični zaključak, morat ćemo valjada ipak priznati, da je prvo zdravo sjeme za takav njihov rad u dušu svakog pojedinog od ta tri mlada čovjeka posijala baš zagrebačka »Akademija znanosti«, jer ona ih je odgojila pa i na noge postavila.

3

Baš to hrv. školstvo bilo je odlučno i za probuđenje narodne svijesti i narodnoga ponosa u duši Ljudevita Gaja, učenika gimnazija u Varaždinu, Zagrebu i Karlovcu, kako ću odmah ovdje pokazati. S obzirom na lektiru, koja je naročito bila odlučna za izgradnju Gajevih pogleda na ilirstvo uopće, kao i na mjesto, što ga je u ilirstvu zauzimalo njegovo hrvatstvo napose, u Gajevim autobiografskim zapisima spomenut je natpis sitne knjižice »Illyrien Hohenhausen. Divalt. Essegg. 1777.« Za izgradnju pomenutih Gajevih pogleda na ilirstvo ta bi knjižica trebala imati jednaku važnost kao i Specijarijeve »Positiones«. Da se za pomenutu svrhu može ovako odlučna važnost davati i Hohenhausenovoj knjižici već preko pola vijeka, i opet je dokaz, da nitko od onih, što su je u to pola vijeka spominjali, same knjižice nije uopće ni pogledao. Jer Gaj, autor u velikim dimenzijama izvedene »Dogodovštine velike Ilirije«, koja je 22 siječnja 1846 dobila u Beču cenzorski »Imprimatur«, i Gaj, koji je tek god. 1835 počeo prisizati na to da su Hrvati kao i Slaveni uopće potomci starih Ilira, u tom pogledu nije od Hohenhausena ništa mogao naučiti, jer je ovaj zastupao baš obrnuto mišljenje: »Ein kleiner unvermischter Rest (misli se: Ilira) erhielt sich nur noch bis heute — sammt Sprache und Kleidung — auf dem albanischen Ge-

bürge, das vormals Zeraunus hiess; die Klementiner scheinen mir ein Zweig von diesem Reste.«

Utvrdivši time samo općenito, da je Ljudevit Gaj prvo svoje znanje crpao upravo iz Specijarijevih »Positiones«, odnosno i iz svih onih hartija, skripata i knjiga što ih je Specijari kao odgovor na svako od pitanja u Positiones morao imati, mladi Gaj je odatle primio ne samo svoje prvo znanje o našoj prošlosti, već dobio osnovne pojmove o tome šta je historija uopće, koji su njeni zadaci i ciljevi, kojima se sredstvima ona služi i t. d. U »Positiones« od g. 1811 prvo ispitno pitanje glasi: Quid historia generatim? U Gajevim konceptima o hrvatskoj historiji čitamo ne samo isto pitanje, već i nekoliko stilizacija odgovora na nj. U nastavku pitanja iz hrvatske prošlosti Specijarijeve »Positiones« imaju i ovakih pitanja: Ubi sita est Magna Croatia? Unde Croatae egressi ad Heraclium imperatorem i t. d., i t. d. Isporedimo li specijalna pitanja tih »Positiones« iz glavâ *»Positiones ex historia regnorum Slavoniae, Croatiae et Dalmatiae. Praecognita«*, *»Positiones ex historia ducum Regnorum Slav., Croat. et Dalm.«* pa *»ex regum Regnorum Slav., Croat. et Dalm.«*, dalje iz početaka glava *»Ex historia religionis . . .«* i *»Ex historia litteraria«* sa sadržajem M i k o c i j e v a djela »O t i o r u m C r o a t i a e l i b e r u n u s« u glavama 2 do 6, već to samo morat će nas uvjeriti, da su se odgovori na pitanja u »Positiones« osim u skriptama profesora-predavača nalazili još i u toj Mikocijevoj knjizi.

U »V j e k o p i s n o m n a c r t k u« Gaj je odsjek svoga života do potkraj školovanja u Karlovcu završio programom za ovakav svoj dalji rad: Prosvjeta materina i puno povjerenje njezino uputi mene, svakom potrebom skunabljena, na bečko sveučilište u namjeri, da ondje po velikih knjižnicah, o kojih smo čitali, i potražim izvore, kakvi pripadaju na domovinu i na naš narod, pak da jih upotrebim u namišljenu svrhu.« To, kako je u kasnijem Gajevu sjećanju zabilježeno a prema onome što sam u vezi sa Specijarijem već kazao, može da znači samo ovo: uvedavši se do toga časa pomoću hrvatskih škola i Specijarijevih »Positiones« u prošlost hrvatsku, Ljudevit Gaj polazi — mimo običaja — na filozofski studij u Beč da u tamošnjim knjižnicama — za koje je valjada doznao iz Mikloušićeva »Izbora dugovanj« (1821) — nastavi proučavanje hrvatske prošlosti. A da je Gaj uistinu vrlo rano počeo skupljati građu za hrvatsku povijest razabira se iz pisama njegovih prijatelja. Tako se na pr. Fr. Kurelac, baš s obzirom na nekadašnje njihovo poznavanje iz Graca, 26. IV. 1831 javio Gaju pismom u kojem čitamo i ovo: Ich habe mich erkundigt, ob keine Geschichte vom Kroatien chronologisch bearbeitet an's Licht getreten wäre. Que pensez-vous, mon ami? Haben Umstände Sie verhindert, selbe herauszugeben, oder haben Sie es absichtlich verschoben? ich will nicht hoffen, ganz aufgegeben.« Dok se to Kurelčevo sjećanje na Gajeve historijske pothvate može odnositi samo na Graz, Rakovec nam je svjedok, da su se ti Gajevi radovi u oblasti hrvatske historije produživali i dalje sve do potkraj god. 1830, jer je 20. I. 1830 Rakovec pored ostaloga pitao Gaja i ovo: »Naj mi obznaniju, kaj oni sada delaju zvun Pripovesti od horvatske zemlje. Nego naj mi takaj obznaniju kada ona gotova bude.« Rakovčevo interesiranje o tome ponavlja se i u njegovu pismu od 1. IV. 1831: »Pisal sem njim nadale, naj mi obznane, kaj oni sada, gledeč na slovstvo naše, naprvo imaju i kad njihovo ispisavanje horvatske zemlje gotovo bude? Oni od toga visoko muče! Naj vtrgneju ovo mučanje, naj otpru tu skrovnost, mučati znajučemu prijatelu, kojega veliko veselje jest kaj od strane slovstva razmeti.« Gajevo pismo, kojim je on 20. III. 1831 odgovorio na Rakovčevo pismo od 20. I. 1831 sačuvato je; u njemu se Gaj dotakao svih pitanja i stvari iz Rakovčeva pisma, samo na gornje pitanje nije ništa odgovorio. U tom času on vjerojatno nije više prisizao na svoje prve učitelje (Mikoci, Positiones) iz hrvatske historije, već je bio pošao novim — ilirskim smjerom, i zbog toga je u njegovu historijskom radu bio nastao kratki prekid, odrekao se starih koncepata a nove još nije bio počeo stavljati na papir. Ali da je Gaj poslije svoga odlaska na studije u Beč i u Graz još i tu prisizao na Specijarijeve »Positiones«, odnosno na cjelokupnu njihovu pozadinu, naročito na najkritičnije historijsko djelo što su ga

u ono doba naša nauka uopće a naše škole napose imale, da je baš tada pretakao u svoje historijske koncepte[12] Mikocijevo posthumno djelo »Otiorum Croatiae liber unus«, što ga je g. 1806 izdao A. A. Baričević na trošak đakovačkoga biskupa Ant. Mandića, dokaz tome je najstariji, njemački pisani koncept hrvatske povijesti. Poređen početak Gajeva koncepta Gajeve hrvatske povijesti. Poređen početak Gajeva koncepta s početkom prve glave u Mikocijevoj knjizi jedan prema drugome stoje u ovome odnosu:

Saeculo septimo duo populi nominibus quidem distincti, sermone tamen ac origine (utrique enim Slavi) moribusque pari Hrvati et Srbli... et Caesaris Heraclii, concessu et armis Dalmatiam insederunt, Tiluro amne divisi.

In den zwei letzten Dezennien der ersten Hälfte des 7. Jhs. nahm der kroatische und serblische Slavenzweig ausgebreitete feste Wohnplätze im Süden der Donau und Drave bis an das Adriatische Meer. Die Kroaten begannen die Wanderung aus dem in zwei Hauptteile (Belo oder Velo Chrobatien und Belo oder Velo Serbien) geschiedenen oberkarpatischen Mutterlande. Nachdem ihre Oberhäupter vom morgenländischen Kaiser Heraklius auf ihr Ansuchen durch Botschafter den Bescheid erhielten den Avaren Dalmatien zu entreissen...«

Iz vremena kad je Gaj po prvi put uopće koncipirao hrvatsku historiju ima i jedan zapis pisan njemački ali rukom Gajevom, i na njem je o historijskom radu Josipa Mikocija kazano otprilike ovo: »Ova moja fragmentarno-kratka povijest (fragmentarisch-kurzgefasste Geschichte — tu Gaj misli prije spomenute svoje koncepte), upravo je i s obzirom na građu kao i u pogledu hronološkoga ređanja kratki izvadak rezultata (größtentheils nur ein kurzer „Auszug der Resultäte") iz posthumnoga djela Josipa Mikocija: Otiorum Croatiae liber unus. To je, nastavlja Gaj, jedino kritički pisano djelo, koje postoji o starijoj povijesti Hrvata«. U ocjenjivanju data, što ih je Mikoci našao u djelima Porfirogeneta, Assemanija, Dobnera, Bombardija, Jordana, Schönlebena, Szalagija, Timona, Katone, Praya, Bedekovića, Ratkaja, Luciusa, Krčelića i Farlati-ja, on je zadovoljio »der Forderung eines ruhmwürdigen Historikers« i to gdje u cijelosti, a gdje bar od česti; jer jasno je, da pri vrlo malenom broju istovremenih dokumenata za našu stariju povijest nipošto nije bila najmanja slava ovo odbaciti, ono u detaljima ispitati i objasniti i u red svrstati, nepoznato povezati s poznatim, najraznovrsnijim vjerojatnostima odrediti pravo mjesto i na kraju krajeva u to-

me se probiti dotle, gdje se i pored izmjenjivanja priznatih istina s nagađanjima ipak sve to bez protivština kao i bez poteškoća može prihvatiti. »Seine Combinationen besonders in chronologischer Beziehung sind mit einem ebenso unbestochenen als ungetrübten Blick entworfen«. Koliko se tada Gajeva orijentacija s obzirom na početke historije Južnih Slavena uopće kretala samo u okviru Mikocijeva naučanja, dokazuje i ovaj poslije god. 1830 hrv. pisani sastavak, koji počinje riječima: »U starom Iliriku, t. j. u zemlji rimskoj duž Adrijanskog morja do Save i Dunava i do Crnog mora naselili su se okol 7 veka slavenski narodi i osnovali su više držav, koje su istina Turci obladali, no koje su u historiji tako nazvanoga srednjega vieka vrlo važne bile«.

Da bi Ljudevit Gaj već prije g. 1830 na početke slavenskohrvatske prošlosti bio gledao očima kasnijega Ilira autohtonca, apsolutno je bez temelja. Kao dokaz zato ne može da posluži ni njegova knjižica »Die Schlösser bei Krapina« od g. 1826, jer priča o braći Čehu, Lehu i Mehu-Mosku, kako je izložena kod njega, ne pretpostavlja i seobu sjeveroslavenskih naroda iz Ilirika u svoje kasnije zemlje, već samo odlazak iz Krapine u te zemlje kraljevića Čeha, Leha i Moska, i to ili njih samih ili u pratnji nekoliko vlastele, i sjeveroslavenske države Češku, Lešku i Moskoviju oni su samo sređivali. Prema tome prvi pouzdani učitelji za »Iliromaniju« mogli su Gaju biti i opet prije svega naši ljudi[13], t. j. učeni arheolog Petar M. Katančić i rodoljubni župnik Toma Mikloušić. Knjižicu »Izbor dugovanj vsakovrsneh« Gaj je bio primio od prijatelja Dragutina Rakovca iz Zagreba poslije 25. X. 1830. A Mikloušić je odlučni Iliroman i u tome učenik Iliromana ideologa Katančića, a ljuti protivnik kritičnoga Mikocija, kako će se odmah razabrati iz ovih Mikloušićevih izvoda: P. Petar Katančić u maloj knjižici 1790 u Zagrebu vandane »Indagatio philologica in veterem Croatorum patriam« pokazuje, »da Horvati vsi skupa, kak nje prvi Lucijus ispisuje, morebiti vkanjen z dvojbenemi rečmi Konstantina Porfirogenet zvanoga..., niti pod Heraklijušem okolo leta 636, niti predi odnikuda vu ove kraje naselili se nesu, nego kakti pravi Ilirov i Slavincev odvetki i po-

sletki vu oveh isteh kotarih začeli se i rodili jesu: P. vender Mikoci vu knjige Otiorum Croat. Cap. III § II, VIII veli, da on to morebiti sebi, ali ne drugem jošče dopovedati je mogel, metemtoga vu istem § VIII mudro ispeljava, da tak Horvati kak Slavi ili Eneti (kaj vu grčkem jeziku takaj Slavne znamenuje) iz Sarmatov, ovi iz Medov i Azijancev izišli jesu, i vu pogl. IV, § 1 dokazuje iz Lucijusa, Herodota, da Eneti, ili kak je rečeno Slavi, pravi ilirički narod jesu, otkuda, pokehdob Slavi narod jesu ilirički, Horvati pako slavinski, a da vsi skupa jeden izhod imati moraju. Naj govori kaj je komu drago, ja velim, da bi naši Horvati iza karpatijanskih gor iz Pemske i Poljske bili došli, ni moguće da ne bi ali od njih izgovarjanje ono njihovo švistavo ali pisanje sim bili donesli . . .«

I od časa, kad se Gaj bio počeo priklanjati Miklloušić-Katančićevoj Iliromaniji, uporedo s time u njegovim se papirima pojavljuju i imena Katančić i Miklloušić. U tim papirima ima dalje 1) dogodoslovnih, 2) jezikoslovnih i 3) narodoslovnih »dokaza«, da su stari Iliri bili upravo Slavjani, a prema tome južnoslavenski Iliri u svojim današnjim stranama »autohtoni«, »aborigines« — jer i samo njihovo ime »Iliri« — dokazuje Gaj — upravo »iz korenite reči Il, to jest glina, zemlja, ispeljano, nikaj drugo ne znamenuje, nego prve — poleg najstareše naroda človečanskoga misli — iz zemlje, na zemlji ljudi iliti najstareše stanovnike, grčki autohtones, dijački aborigines zvane«. U samodopadnosti nad svojim ilirskim dokazima i u najboljem raspoloženju nad tom pa još i nekim drugim etimologijama iste vrste[14] Gaj je na adresu Andrije Jambrešića uputio zbog njegova krivog učenja ovaj prijekor: »Da Jambrešić ustane iz groba, pa da mu stanem naviješćati da sam izdjelao dokaz, da su stari Iliri bili Slavjani, on bi se valjda čudio i mislio, da mi je mozag zavrjeo«.

4

No vrijeme je da se rastanemo s prvim učiteljima Ljudevita Gaja. Sve ovo što je dovle govoreno o njegovoj odgoji i o njegovu učenju i poznavanju pitanja, iz kojih je zapravo i hrvatski ilirski pokret proklijao, kazato je sa svrhom da se po-

kaže, kako je Gaj, koji je u daljem toku svoga školovanja učio i na visokim školama u Beču, Grazu i Pešti, baš kao i njegovi suradnici, odrasli i odgojeni samo u zagrebačkoj sredini, prvo svoje znanje o najvažnijim pitanjima hrvatske prošlosti crpao s njima zajedno iz sasvim istih izvora. I sada kad smo to utvrdili, možemo kazati: hrvatska njiva ili upravo hrvatske duše bile su uzorane i prigotovljene za primanje sjemena odnosno ideja ilirskoga pokreta radom generacija 18. i početka 19. vijeka. Od »ilirskih« vremena na usta samih Iliraca kao i prvih historika toga pokreta konstantno se ponavlja tvrđenje, da se kao prvi sijači preporodnog sjemena mogu postaviti Pavao Ritter Vitezović (1652—1713) i o. Andrija Jambrešić (1700—1758) »Spisi ove dvojice književnika hrvatskih postadoše«, kako je pored ostalih to više puta isticao prof. Šišić, »pravi rasadnici i popularizatori ilirske ideje u etnografskom smislu među hrvatskom inteligencijom, a naročito Jambrešićev rječnik, jer ne valja smetnuti s uma da je on služio kao školsko pomagalo hrvatskoj mladeži još duboko u prvu polovicu 19. vijeka«. Da je Gaj vodio naročito računa o historijskim člancima u Sušnik-Jambrešićevu rječniku, već sam pokazao na onom prijekoru, što ga je Gaj, imajući dokaze za slavenstvo »Ilira«, uputio na adresu davno pokojnoga Jambrešića. Da je Gaj znao i za Jambrešićevu reformu hrv. pravopisa, u kojoj se dijakritični znakovi nadoknađuju apostrofima — potvrđuje ovaj citat iz »Kratke osnove hrvatsko slavenskoga pravopisanja« od g. 1830.: Vre naš vučeni večnoga zaisto spomenka vredni rečnikopisec Jambrešić spoznal je, kak vnogo spametnejše bi bilo, za rečeni glas s signatum —š— pisati, kaj i on prepustil nije.

U vezi s reformom pravopisa Vitezovićevo ime Gaj je spomenuo tek u svojim člancima o »Pravopisu« od br. 10 i dalje »Danice horvatske, slavonske i dalmatinske«[15], ali Gaj je ne samo za ime već i za djela Vitezovićeva znao još iz gradačkoga studija, kad je u Johanneumu po prvi put počeo ekscerpirati Valvasorovo djelo »Die Ehre des Herzogthums Krain« i iz njega ispisao Vitezovićeva djela[16].

Pravopisna reforma, kako ju je Gaj koncipirao god. 1830, obično se pripisuje u zaslugu utjecajima Jana Kollára. Tako je na pr. na osnovu nekih bilježaka još nedavno prof. F. Šišić tvrdio, da je »Gaj napisao i izdao u Budimu o svom trošku a po naputku Kolarovu broširicu Kratka osnova hrvatsko-slavenskoga pravopisanja, u kojoj pored reforme ortografske na osnovu onovremene češke ortografije (s kojom se još u Gracu upoznao) . . .« Na tome je, međuto, samo toliko istine, što prvi počeci Gajeve pravopisne reforme doista vode u Graz — samo Gaj se tuj nije njome bavio direktno na osnovu onovremene češke ortografije, već upravo na osnovu Vitezovićeve reforme. Ja sam već istakao, da je Gaj svoje znanje o hrvatskoj prošlosti prije svih ostalih crpao baš iz priručnog Jambrešićeva rječnika, odakle je ujedno mogao razabrati i to, da se pitanjima hrvatskoga pravopisa bavio i Ritter-Vitezović: tako baš u objašnjavanju pisanja glasa »š« Jambrešić je uz svoj način sa »s'« istaknuo da se time odvaja od Habdelićeva i Ritterova načina (»Alter est: ut habet Habdelić et Ritterius«). U Gajevim najranijim bilješakama i konceptima ima doista i kartica, koja sadrži slova Vitezovićeva i Fr. Glavinićeva pisanja, a da su neka od slova prvih Gajevih pravopisnih pokušaja pozajmljena baš od Vitezovića, još danas se to može kontrolirati iz pisma štajerskog Slovenca Jurja Matijašiča, što ga je on 23. X. 1829 iz Optuja bio upravio svom »dragom, najdražem prijatelju« Ljudevitu Gaju. Tu Matijašič priopćuje Gaju mišljenja nekih Slovenaca kao i svoje vlastito o »abc«, koji je Gaj kao svoje prvo rješenje (»Ihr zuerst vorgeschlagenes abc«) bio dostavio Matijašiču na razmatranje. Tu se susrećemo, koliko se iz pisma razabire, sa Vitezovićevim Ľ, l, Ň, ň, ç (za »č«), koje je on upotrebljavao i u onim štampanim djelima, gdje se, zbog neimanja potrebnih tipografskih slova, odricao slova svoje reformirane ortografije: č, š, ž, d (g), t i c'.

Još jači dokaz, nego sve to, za Gajevo bavljenje reformom hrvatskog pravopisa već za filozofskog studija u Grazu — a zacijelo nakon upoznanja nekih Vitezovićevih djela — ostavio nam je j. r. profesor opće historije na Zagrebačkoj akademiji znanosti, Romuald Josip Kvaternik (1799—1851) u posveti svojih

predavanja »Izvod sveobće dogodovštine, koji za svoje slušatelje pisa« Ljudevitu Gaju. Tu je Kvaternik mj. prosinca 1848 iz ranijih svojih veza s mladim Gajem revocirao naročito ovo[17]: Slatka mi je uspomena Vaše mladosti, gdje Vas već kao 6. škole djaka, kad ste ono vrlo djelce »Die Schlösser um Krapina« pisali, poznati sreću imadoh. Al s Vama pobližnje poznatomu biti onda mi tekar čast i srjeća u dio pade, kada me kao mudroljub (= slušač filozofije na sveučilištu u Grazu) u poslu našeg hrvatsko-slavenskoga pravopisa posjetiste i Vaša mi načela otvoriste . . .

. . . . A još ste me bolje usrjećili, kada povrativši se iz Pešte god. 1830, Vašu mi, u Budimu štampanu osnovu horvatsko-slavenskoga pravopisa dobrohotno baš u ono doba pokloniste, kad pokojni školski nadziratelj, Toma Košćak (umro 20. I. 1831), i uz g. prof. Kucharskoga, moja malenkost, hoteći novi hrvatsko-slavonski pravopis uvesti u načinu se ne pogodismo, a Vaša mi »Osnova« uz moja načela dobro sviraše, — koju kada Košćak pročita, zamukne, — te tako ja s Kucharskim naproti njemu, i to samo uz Vas pobjedu uzdržim«.

Nego da je Ljudevit Gaj i svoju reformu hrvatskog pravopisa zamislio i izveo na osnovu pobuda dobivenih iz starijih hrvatskih izvora — osim Kvaternika svjedoče to i autori »Ilirske čitanke« (1860), koji o tom pribilježiše ovo: »Pa budući da se je sastavljalo bez svakoga dogovora i dubljega suda, pače krojeći i pojedini pisci na svoju ruku razna slova, to se knjige jednoga i istog naroda nagrdiše neukusnom šarovitoštju pismenih znakova, koja bijaše tim neumjesnija, što je trebalo dosta vještine i pažnje, da se što valjano pročita. Tomu zlu doskoči Dr. Ljudevit Gaj. Obaziruć se na pokuse starijih domaćih pisaca, Komulovića[18] i Vitezovića († g. 1713) zatim slijedeć česke primjere i napokon posavjetovav se s vršnjaci svojimi, koji su s njim o razvitku naroda svesilno nastojali, usiječe i uzakoni sadanji naš pravopis«.

Od Vitezovićevih štampanih djela Gaju, kao i Ilircima uopće, najsimpatičnije moralo je biti djelo »Croatia rediviva«: »Hrvatska oživljena, obnovljena, preporođena . . .« I Gaj, kad ju je imao valjada po prvi put u rukama, nalazio je da iz nje »videti

je veliku vučenost Pavla Vitezovića, najmre vu hištoriji, skupa takaj njegovu veliku i zažganu ljubav prema domovini Horvatskoj. Ovde se on osebujno trsi pokazati velikoču države horvatske spelavajući najpre stare meje Horvatske, otprto očituje, da Dalmacija zastarano ime je i da kraj, koj se još danas tak oziva, poleg naroda za pravu Horvatsku zemlju držati se ima, za kakovu se i od negda od najvučenešeh sinov svojeh preštimaval je«. Bilješku o Vitezovićevu djelu »Bossnia captiva« (1713) Gaj je popratio riječima: »Knjižica ta ima gledeč na historiju horvatsku veliku vrednost, glossarium na koncu knjižice vnoga znamenita zadržava. Bossnia, regio Illyria, est olim Horvathiae pars«. Napokon u Vitezovićevoj »Kronici aliti spomenu vsega svieta vikov« Gaju je naročito zapelo oko na ovaj dio u posveti, pa ga je i ispisao za svoje bilješke: »imo et ipsi vastissimae Patriae nostrae nati, sublimiora ingenia nacti eaque per litteras excollentes peregrina potius Latinorum, orbi se claros quam gloriosa Slavorum sive Illyriorum lingua Patriae se charos vel gratos reddere student«, što je i Barakovićeva »Vila slovinka« već utvrdila:

Kakono človik zdrav prez glasa kada je,
Ta žive kot mrtav, nigdor ga poznaje,
Tako ja pri mojih živa sam umrla,
pokle se nî po njih ma slava prostrla.
Bih nigda doprla na vrime Marula
Latinkam do grla i glas njih taknula.
Opet sam padnula, zač jezik slovinski
vas nauk od skula promini u Latinski . . .

U povodu lektire Vitezovićeve »Kronike« Gaj je napisao i ovo: »Obschon diese Chronik . . . in historisch-kritischer Hinsicht nur vom mittelmässigen Werthe ist, so muss sie andererseits in linguistischer Hinsicht von jedem slavisch gebildeten Kroaten für ein unschätzbares Kleinod geachtet werden. Wie sehr unser Vitezović von der Idee des edlen Slavismus erfüllt war, zeigen folgende Worte seiner Dedicationsrede«. Zatim dalje: »Die Vorrede — predgovor — ist ganz im geiste des Panslavismus verfasst und im Anfange entwickelt der vortreffliche Verfasser diese seine Lieblingsidee deutlicher durch ethnographische Angaben«.

Frano Šimunović — Pjesma

Frano Šimunović — Pelivani

5

Osim u pitanjima preporoda hrv. političkog života i reforme pravopisa Vitezović je Gaju bio prvi učitelj i u pitanjima stvaranja jedinstvenog hrv. književnog jezika. To se jasno razabira iz najstarijih Gajevih bilježaka o tim pitanjima. Sam Vitezović u raznim prilikama kojekako je sudio o međusobnim odnosima slavenskih jezika uopće, kao i odnosima između njihovih varijeteta u pojedinostima. Pojedini književni jezici prema njegovu mišljenju mogu da se izgrađuju primanjem u jedno osobinâ iz raznih dijalekata i govora, »od kojih vsakoga lipše se pristoji uzeti reči neg od tujega kogagoder, dijačkoga, nemškoga ali ugrskoga posuđavati. Pače i s tim se diče jeziki, čim se većkrat i drugačije jedna reč izreći more, i u tomu se vnogi razumni ljudi trude, da odiče svojega naroda jezik, kako od drugih prositi ništar mu ne bi bilo potrebno«.

Samo kao jeka te Vitezovićeve maksime može se smatrati i ovaj stavak u Gajevu pismu od 20. III. 1831 Drag. Rakovcu: »Kaj se naše slovnice dotiče . . . tak njim samo to na srce položim, da se naj trse vu duhu Slavenskom pisati. Vse kaj god pišemo, moramo onomu višnjemu vzoru prilagoditi, kojega vekši Vseslavenci pred očmi imaju. Mi se anda moramo starati Slavo-horvatski, ne pako tuđo-horvatski pisati. Mi dakle ne smemo reči bez sile kovati, ak spodobne vu kojemgod narečju Slavenskom vre nahajaju se.«

U to doba — a i to će biti oko god. 1830 — kad je Gaj u svojim prvim konceptima počeo iznositi svoje poglede na sam književni jezik Hrvata, na odnos hrvatskoga prema srpskom, odnosno slovenačkom, on ih jedamput uzima sva tri za poddijalekte južnoslavenskoga dijalekta: »Nach meiner Überzeugung gibt es nur einen südslavischen Dialekt, der in die drei Unterdialekte zerfällt, nämlich in den wendischen, serbischen und den kroatischen, der sich zu den beiden ersten ungefähr so verhält wie der Slovakische zum Böhmischen und Polnischen«. Ti njegovi pogledi odnose se samo na njihove žive govore. Sasvim drukčije gledao je Gaj na stvaranje hrvatskog književnog jezika: »Die

kroatische Schriftsprache, kazuje on u produženju gornjih izvoda, zerfällt nach ihrer Geschichte in drei Hauptvarietäten«: prvu varijetetu nazvao je on tu »južnohrvatskom« (kroatisch südliche, dalmatisirende, serbisirende, küstenländische), druga mu je Vitezovićeva, treća je provincijalno hrvatska (Provinzial kroatische). Prva je i najstarija, u njenoj formaciji ima utjecaja talijanskoga jezika, ljupkija je od provincijalno hrvatske. »Die Vitezović-sche — produžuje Gaj — verdient deshalb einer besonderer Abteilung, weil sie als Muster einer pankroatischen Schriftsprache aufgestellt werden muss«. Vitezović je, još su uvijek riječi Gajeve, od svih Hrvata prvi potpunoma shvaćao »die Idee des Panslavismus« i iz svih hrvatskih govora — varijeteta »das beste in sich fassend« učinio književnim jezikom. »Der kroatische Unterdialekt kann nur dann in literarischer Hinsicht sich zu einer Vollkommenheit erheben, wenn man die Schriftsprache eines Vitezović zu Muster nehmen wird . . .

. . . Aus diesen Angaben ergibt sich von selbst die Bestätigung dass nur jene kroatische Schriftsprache in der literarischen Welt allen Forderungen der Geistesbildung entsprechen und in der Bildung Glück machen wird, die über das Vorurteil der Dunkelmänner erhaben nach den schönen Prinzipien eines Vitezović, das Provinzialkroatische nur zur Grundlage, nicht aber zu einem ganz absoluten non plus ultra annehmend auch zunächst aus allen kroatischen Varietäten das Beste benützen wird. Dadurch wird der hölzernen, lahmen Einseitigkeit abgeholfen und die Schriftsprache für alle Kroaten . . . brauchbar«.

I svatko tko hoće potpuno objektivno i stručno govoriti o pitanjima geneze hrvatskoga preporoda, kad bi kojom srećom prevrnuo još jedan put do najsitnijih papirića svu Gajevu književnu ostavštinu, uvjeren sam, ni na čas ne bi sumnjao u punu istinitost riječi Frana Kurelca, što ih je g. 1872 izrekao nad Gajevim odrom: »Najveć mu se srdca prilijepio Senjanin Vitezović, kojemu je posljedovat htio ter kojemu i posljedovô jest«.

Ipak što sam ja u Gajevim najstarijim papirima prije svega tražio dokaze, da je Gaj morao poznavati pa i poznavao i domaću literaturu o najaktuelnijim pitanjima našeg narodnog

života, neka nitko ne misli, da bih time htio dokazati i to, da Gaj nije ništa naučio o tome i u Grazu, Beču ili Pešti na naukama, odnosno zbog toga da on ne bi morao poznavati o najaktuelnijim problemima narodnoga života i literaturu drugih naroda. Gaj je prije g. 1835 znao čak i za Vinka Priboevića knjižicu »De origine successibusque Slavorum« (Mleci, 1532: Razgovor taj od Vincenca Priboevića, Horvata-Dalmatina iz Otoka Hvara iliti Lesine rođenoga, je gledeć na historiju Horvatske Dalmacije od prevelike važnosti), kao i za knjižicu Saba Dolcija: »De illyricae linguae vetustate et amplitudine« (1754). Gaj je, valjada na osnovu kakih razgovora sa školskim drugovima štajerskim Slovencima na svoje u Johaneumu g. 1828 učinjene ispise iz V. toma Farlattijeva djela »Illyricum sacrum« napisao i ovo: »Ako se Štajerci z Horvatmi zjedinili budu, tak našemu narodu jedna još nigdar na podneblju Slavenstva viđena zvezda izišla bude«.

Nego kolikogod ima draži u prevrtanju davno požutjelih papira jednog poslije i od sama autora zaboravljenog rada, pa iz njih kao najautentičnijih svjedoka obavještavati se o toku izgrađivanja najvažnije i najistaknutije ličnosti u plejadi hrvatskoilirskih preporoditelja sa svim njenim gledanjima u prošlost i u budućnost svoga naroda — kratkoća vremena sili me da se primaknem završetku ovog svog priloga o hrvatskom ilirskom pokretu u njegovim prvim počecima.

U svom »Vjekopisnom nacrtku« kao i u kasnije u pero kazivanim zapamćenjima Gaj je, bar do god. 1830, iz toka svoga života eliminirao ne samo poznavanje već i svaki dodir s hrvatskom provincijalnom (kajkavskom i latinskom) knjigom i naukom, s hrvatskim društvom i sredinom Varaždina — a tu je osim profesora A. Rožića i J. Severa baš 20-ih godina 19. vijeka djelovao hrvatski književnik Jakov Lovrenčić — dalje sa sredinom Zagreba i Karlovca — ovdje dopušta on čitanje Kačića, (ali u Gajevoj knjižnici kao najstarije izdanje Kačićeva »Razgovora« nalazilo se tek bečko izdanje od god. 1836). Tu nas on kao na svoje prve učitelje upućuje ili na sasvim neodređena lica Krapine ili na karlovačkog profesora Nijemca franjevca A. Hermanna, odnosno na Beč, Graz i Peštu kao i na svoje znan-

ce iz redova Hrvata (i Slavonaca i Dalmatinaca), Srba, Čeha i Slovaka u tim mjestima. Naprotiv iz njegovih papira, kako smo vidjeli, izlazi, da je i on, baš kao i preporoditelji odgojeni i školovani u zagrebačkoj sredini, prije svega učio iz Jambrešić-Sušnikova »Lexicon latinum«, Mikocijeva djela »Otiorum Croatiae« kao i iz pitanja i skripata zagrebačkih predavanja, zatim dalje da je preko Katančića, Mikloušića, Farlattija, Valvasora dopr'o bio do Pavla Rittera-Vitezovića. A baš onima, koji su iz istih izvora učili u Zagrebu, t. j. sve odreda apsolventima zagrebačke akademije[19], upisuje u zaslugu prve početke hrvatskog ilirskog pokreta i Gajev drug — preporoditelj Ljudevit Vukotinović u svojim »Uspomenama na 1833—1835«.

6

I u Vukotinovićevim »Uspomenama na godine 1833.—1835.« ima u detaljima neispravnosti: gdjekoji događaj nije se odigrao ni onda ni onako, kako to tu — samo po sjećanju — pripovijeda autor »Uspomena«, Ljudevit Vukotinović. Nego i pored toga ono, što se sasvim jasno razabira iz tih »Uspomena«, jest činjenica, da je hrvatski ilirski pokret naš autohtoni pokret, u kojem je, kako je to vrlo lijepo kazao Vukotinović[20], Gaj hrvatske ideale onoga časa konačno pretvorio u djelo: Dr. Ljudevit Gaj je dakle ... »u istinu onaj muž, koji je prvi pravac temeljito zasnovao, koji je različne nazore, misli i želje sabrao i u jednu konkretnu formu sastavio. Što je bez saveza i sustava bilo amo tamo zasnivano, to je on iz idealističkih krugova poveo na realnost. On je shvatio duh vremena te je sakupio oko sebe suglasne duše, koje su š njim radile odsele za oživotvorenje opredijeljene svrhe«. Samo dok te Vukotinovićeve riječi sadrže općenitu definiciju nastanka preporoda, u detaljima on izrijekom ističe autohtonost preporodnih misli i želja: »Budući da je probuđenje naše književnosti poteklo isključivo iz krugova mladeži hrvatske, započinje svoja objašnjavanja Vukotinović[21] u jednom odlomku, da se zatim u daljem opet vrati toj misli: budi mi stoga slobodno samo na kratko navesti, da je upravo iz sredine mladića ove posljednje vrsti, (tu misli mlade zagrebačke jurate, »izišavše iz pravoslovne akademije«) proistekla ona namisao, iz koje se je porodila, na kojoj je uzrasla naša nova književnost hrvatska«.

Iz tih izvoda ja sam namjerice izostavio sva ona mjesta, gdje Vukotinović sve te mlade »jurate« odvodi najprije u Požun, pa da tek tamo započnu svoje razgovore o preporodu hrvatske književnosti, kad iz nekolikih onodobnih pisama sasvim sigurno znamo, da je zagrebačka akademijska omladina razgovore o preporodnim potrebama vodila već i god. 1830 i 1831. Nešto o tome spominje i Vukotinović, kad kaže[22]: »U vrijeme, o kojem govorim, bijaše više mladih Hrvata, koji se gotovo u prvi mah ni poznali nisu, i to već godine 1830, nekoji u domovini, nekoji izvan nje, koji jednakim mišljenjem bješe nadahnuti. Svijem lebdjela je pred očima ljubav prema hrvatskomu jeziku«. To se naime lijepo potvrđuje i iz pisama što su ih 1830 i početkom 1831 izmijenili Dragutin Rakovec i Ljudevit Gaj. Tako iz Rakovčeva pisma[23] Gaju od 25. (28.) XI. 1830 saznajemo, da je Gaj već tada stajao u prepisci i s omladincima J. Marićem i Nik. Marakovićem, dok bi se prema njegovu pismu[24] od 20. I. 1831 u zagrebačkom krugu mladih književnika bili naročito isticali Drag. Rakovec, Pav. Stoos, Jos. Marić, N. Maraković, Ljudevit Farkaš (Vukotinović) i Adolf Tomeković. U tom času Rakovec je bio uvjeren, da se hrvatska književnost već i preporađa: »Prijatelj! naj se veseliju, slovstvo naše cvetet počme! Jošće vu Horvatov viteško srce diše. Naj premisliju pesme ove koje njim pošiljam kakti seme, zrno jedno iz kojega z vremenom više naraste.«

Već god. 1830 zagrebački književnici pomišljaju i na izdavanje novina[25]: »N a tu misel vre došel jesem, piše Rakovec Gaju, d a nemoguče je naše slovstvo oslo-boditi od poginjenja, od pregona drugač, ako Novine narodne ne budu, ako onde osvetlati ne budemo.« Malo kasnije (20. I. 1831) javlja Rakovec Gaju, da je i navučitelj Mojzes[26] nakanio izdavati »Horvatske novine«.

Zagrebački je krug doduše već početkom g. 1831 živo želio, da među njih dođe i Gaj[27]: »Oni ovdi občinsku želju zažgali jesu njih poznati; vsaki pita, kde jesu? Kaj jesu? — i želi, da

bi oni bar ove slobodne dane (vacationes) vu Zagreb došli. Naj pišeju lista onem, kojem su obečali, da njihovo srdce malo vtišiju.« A kad je Gaj krajem škol. god. 1830/1831 svršio svoje pravne studije u Pešti i vratio se u domovinu, zagrebački krug književnika nestrpljivo ga je iščekivao, a kad on nikako nije dolazio, Rakovec mu je 6. X. 1831 uputio ovo pismo[28]: »Čudim se, da oni tak dugo vre vu domovini budući, nas pohoditi kratiju se. Mi vsi želimo z Njimi od vnogoga, najme pako od slovstva obilnejše spominjat se. I ni samo mi Zagrepci, nego i vnogi iz Beča dojduči slovstva prijatelji. Naj anda nastajaju želji i čakanju našemu naprvo dojti...«

Iako je već tim pozivima Gaj u neku ruku bio izvikivan za vođu mladih preporoditelja, zagrebački je krug i bez njegove jače aktivnosti u izgrađivanju preporoda kročio dalje. Član zagrebačkoga kruga, već pomenuti student prava Ivan Derkos (u Vukmaniću * 1808, † 1834) izdao je mjeseca aprila 1832 svoju brošuru »Genius patriae«, a zagrebački student prava Dr. phil. Matija Smodek već početkom g. 1832 započeo na Akademiji znanosti pod zaštitom vrhovnog ravnatelja hrv. školstva i zagrebačkog kanonika Josipa grofa Sermage, predavanja o hrvatskom jeziku. Kako je od svih tih akcija Gaj ostajao postrance — od mjeseca ožujka 1832 on je zaokupljen pripremama za izdavanje novina — dana 13. VI. 1832 upravio mu je M. Smodek[29] pismo, u kojem dolaze i ove konstatacije: »Vsakoga s kojim se zestanem prva reč je: je li Gaj ovde? Ali kada odgovor dobi: ne ga ovde, s nekakvum srditostjum opet pita: neg gde? Kaj tamo dela? Kaj posla ima? tak nas samo vkanjuje i za nos vodi.«

Istino čudim se, d a s a d a k a d a n a j v a ž n e j š i p o s l i o d z v e l i č e n j a n a š e D o m o v i n e n a p r v o j e m l j u s e, van ostaše; pak ti prepustiše sim dojti ovo vreme, koje vsaki, koj i kakvu ljubav proti Domovini nosi, na zveličenje njejno trsi se obrnuti. Vsaki budi domorodec ali ne domorodec, kada čuje, da se kde budu posli, koji se Domovine dotiču, na prvo jemali, tamo teče, on trsi se njejnu sreću povekšati, ov pako — neje znati je li iz bedastoče, jeli iz lastovite koristi — hoće da ju zruši. Samo ti i Rakovec v Krapini zaspaste i na Domovinu (inače misliti ne morem) pozabiste.«

Kako sam već kazao, Derkosova brošura »Genius patriae super dormientibus suis filiis, seu folium patrioticum pro incolis regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae in excitandum excolendae linguae patriae studium« sadrži precizno izrađeni i obilato dokumentirani književni program ilirskoga pokreta. Dok je prije Derkosa u kajkavskoj sredini samo praktični trgovac Josip Šipuš bio postavio zahtjev, da gramatičari utvrde dijalekat[30], kojim će kao književnim jezikom morati pisati svi književnici — svi ostali razmatrači pitanja jednog novog hrvatskog književnog jezika od Vitezovića do Gaja vjerovali su, da se to može postići i miješanjem raznih južnoslavenskih pa i slavenskih dijalekata u jedan od živih govora različni, umjetni književni jezik. Derkos, na samu svršetku svoga zagrebačkog školovanja, naprotiv matematički je tačno izračunao[31], da za Hrvate raznih govora može za književni jezik doći u obzir samo štokavski govor. Jer tek onda, kad se svi Hrvati ujedine u književnom jeziku štokavskoga dijalekta, osigurat će oni eksistenciju književnicima, prođu književnim djelima a jeftinu lektiru čitaocima, a osim toga u daljoj budućnosti moći će se povezati i sa Srbima: »Među ove granice postavljena, naša pjesma obilnije će se njegovati, veselije uznositi i sve će živahnije stati cvasti. Pače od drugih će nam privesti vatrene učenike, privest će nam Srbe u Ugarskoj rasijane, pače ni ista Srbija turska s vremenom ne će odbijati da s nama podržaje književni saobraćaj, jer njeno narječje, kao što je gore rečeno, ne će se razlikovati od općenog književnog jezika ovih triju kraljevina, da ne bismo mogli njihove knjige lako razumjeti.«

Koliko je Derkos sa tim svojim pogledima na budućnost hrvatskog književnog jezika bio u tom času nad Gajem, može se svako sam uvjeriti poređenjem gornjih Derkosovih izvoda sa već prije pomenutim Gajevim razmatranjem o Vitezovićevoj jezičnoj varijeteti kao osnovi novog hrvatskog jedinstvenog književnog jezika. Međuto na tim svojim pogledima Gaj je stajao još i na početku god. 1835, kako se to razabire iz Šafa-

říkova pisma Gaju[32] od 5. III. 1835: »An eine Verschmelzung der S c h r i f t s p r a c h e sollen Sie aber ja noch nicht denken, sonst untergraben Sie Ihr Institut! Nein, so rasch geht es nicht. Erst eine gemeinschaftliche Orthographie — dann vielleicht nach 50—100 Jahren weiter!« Sa tim svojim mislima Gaj i Šafařík bili su već u tom času anahronizam: hrvatsko-kajkavsko skretanje prema štokavskom dijalektu nije više ništa moglo zaustaviti — štaviše samo nekoliko mjeseci kasnije sam Gaj morao ga je proglasiti za osnovu novog hrvatskog jedinstvenog književnog jezika.

Dok su od intelektualno najjačih preporoditelja već prije god. 1835 na sve Južne Slavene pomišljali i akademijski profesor Ljudevit Jelačić (isp. naprijed str. 8) i Ivan Derkos (str. 27) — o okviru u kojem se imao da kreće ilirski pokret Gaj se dugo i mnogo kolebao. Tako da ga je on sasvim sigurno mislio ograničiti i samo na historijski teritorij Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, lijepo i jasno se razabire iz Kollárovih riječi od 9. III. 1832, kojima Kollár[33] kao da odobrava baš Gajevo mišljenje »N u r h a l t e n S i e s i c h f e s t a n d a s „t r o j j e d i n e k r a l e v s t v o", denn zersplittert werden sie kaum athmen und leben können.« Dokaz je za ovako kolebanje i Gajeva pjesma »Horvatov sloga i zjedinjenje«, koja je u br. 5 »Danice« od god. 1835 u osmoj strofi štampana u jednom dijelu naklade[33] sa stihom *Bosna, Srblji, Istrijanci* a u drugom dijelu onako kao i u prvopisu: S k u p B o š n j a c i, I s t r i j a n c i. Tako Gajevo kolebanje još i u toku god. 1835 mora to više iznenaditi, kad znamo, da je Gaj već u proglasu od 20. X. 1834 uz Hrvate i Slovence pozivao u bratsko kolo na suradnju i Srbe: »Svetloj i prepoštuvanoj gospodi vsakoga stališa i reda slavnoga naroda slavenskoga vu južneh stranah, kakoti: Hrvatom, Slavoncem, Dalmatinom, Dubrovčanom, Srbljem, Krajncem, Štajercem, Koruščem, Istrijanom, Bošnjakom ter ostalem Slovencem, vsem zadnjič roda našega i jezika ljubiteljem i zavjetnikom.«

Od griješaka u Gajevu značaju zacijelo nijesu bile najmanje ignoriranje svega onoga, što je u svom znanju i radu bio dužan svojim hrvatskim učiteljima i svojim suradnicima, kao i nepo-

Frano Šimunović Corrido de Toros

Frano Šimunović Povorka

stojanost u najvažnijim pitanjima i ciljevima pokreta. Zbog prve svoje mane[34] on je ubrzo počeo dolaziti u sukob sa svima, pa i najintimnijim svojim drugovima, kao Babukićem, Rakovcem, Vrazom i t. d. Zbog toga već 2. IV. 1841 bio mu je Vj. Babukić[35] uputio pismo, završivši ga molbom, u kojoj kaže: »Okanite se kletoga sumničenja, u m j e r i t e V a š e s l a v o l j u b l j e, b u d i t e p r e m a s v a k o m u p r a v e d n i, te onim prijateljem, koje ste jedan put Vama vjerne i posve nagnjene našli i iskusili, povjerite se sa svime i u svačem, pak se ne bojte ništa.« A kolika je bila njegova nepostojanost i u načelnim pitanjima, pokazao je pismom od 30. VI. 1837, gdje je iz Beča, na adresu Rakovca, svojim zagrebačkim suradnicima uputio i ovakav apel[36]: »Ja Vas sve u jedno ime zaklinjam, k o r m a n i t e s t v a r t a k o, d a n e b u d e n i š t a i z o p ć e i l i s p e c i j a l n e s l a v j a n s k e h i s t o r i j e i l i e t n o g r a f i j e u D a n i c i, druga bo nastala su vremena; — Kollár, — koj je kao poeta v e l i k, kao historik m a l, a kao politik n a j m a n j i, nam je sa svojom prodekatorskom oštentacijom skoro vrat ulomio: — sami sudite, jeli je u njemačkom jeziku dosta, — Mađarsku cenzuru presljepiti, kod dvora nisu drotari, — da ja ne radim, vjerujte, tako mi Bjeloboga, zlo po nas! — De Terra Boiki od Šafařika jest isto tako, ne samo za nas škodljiva, nego i d v o r s k i m S l a v j a n o m veoma nepovoljna rasprava, kojom nas hoće ruskimi kolonisti načiniti«.

7

Završujući ovime svoje dokazivanje našeg, autohtonog podrijetla hrvatskog ilirskog pokreta — iz dokumenata razne vrste izvedene, zasad samo za jedan odsjek života Ljudevita Gaja — predajem riječ Mirku Bogoviću, da riječima svoga god. 1853 u *»Kolu«* (str. 37—47) štampanog članka »K r a t a k p r e g l e d n a š e k n j i ž e v n o s t i« kaže, kako je on, sam ilirski preporoditelj, u jednom kasnijem času sudio o genezi toga velikog hrvatskog pokreta.

»Prije ipak negoli se primaknemo glavnom predmetu, treba svakako da malo i kao mimogred svrnemo okom na historički začetak i razvitak našeg književstva. Komu je indi taj pokret iole poznat, taj će znati, da je naša takozvana civilna Hrvatska, premda inače prostorom malena i neznatna zemljica, svojim duševnim pokretom — komu g. 1835 prvi povod dade mali nu žarom najplemenitijeg domoljublja oduševljen broj slavno u cijelom Slavenstvu poznatih muževa — da je indi mala ta Hrvatska tim svojim pokretom za naše doba preduboko zasjekla u historiju raznolikog razvitka južnih Slavena, a osobito u historiju razvitka srodnih i najbližih plemena — Srbalja, Slavonaca i Dalmatinaca! dapače neće biti no živa istina, ako rečemo, da ova malena zemljica u novijoj historiji razvitka južnih Slavena zauzima važno mjesto, i to ne toliko uspjehom kakovim izvanrednim i veličinom osobitih kakovih djela, koliko životvornom okretnostju i velikim naporom duševnim, kojim prosu iskru nova života i [str. 38] zdrave pomladi u trulo krilo južnoga Slavenstva. Od civilne Hrvatske potekla je električna strjela, proletivši i pokrenuvši tromo tijelo plemena južnoslavenskih; zemljici ovoj iz krila izniknuo je onaj duh krjepki i mladi, koji je krjepostju i mladostju svojom okrijepio i pomladio sve, što je dosad čamilo i mrtvilom zakvačeno bilo u južnom Slavenstvu. Mi smo sami živi svjedoci tomu: da u nijednoj zemlji južnoslavenskoj nije bilo u naše doba toliko žara i revnivosti rodoljubive, toliko plemenita ushita i nastojanja uznosita, toliko nevine zanešenosti u mladeži, da, velim, nigdje riječ »n a r o d n o s t« nije bila od tolika čara, tolike moći — pravo da kažemo: čudotvorne, od koliko je baš bila u ovoj otprije zanemarenoj i zaboravljenoj zemljici — u civilnoj Hrvatskoj. — Ovaj je žar i plamen dakako ugasnuo, Hrvatska naša učinila je što je mogla, ali baš to, što je taj plamen u njoj buktio bolje i jače nego li igdje drugdje u južnom Slavenstvu, baš to nam svjedoči dovoljno, da je ovdje bilo ognjište novoga života u južnih plemenah Slavenskih. — To je istina, koju poricati ne može nitko; ali tome se nemamo zašto ni čuditi, ako zrjelo i bistrim okom stanemo motriti sve okolnosti, u kojih se nalaze pojedina plemena južno-slavenska, ili u kojih su se barem prije nalazila. Nijedna zemlja i nijedno pleme na jugu Slavenskom nije bilo prije posljednjega europejskoga pokreta u toliko zgodnom i udesnom položaju, u koliko zgodnom i udesnom bijaše upravo civilna Hrvatska. — Pleme S r b s k o n. p. što no je svakako veoma znatno izobiljem različitih svojih darova, stranom duhovnih, stranom materijalnih, ipak radi mnogih okolnosti, u kojih se je dosad nalazilo, a osobito zato, što je u cesarevini austrijskoj

rastrešeno te preizmješano s inorodnimi življi i plemeni, nije moglo stvoriti u sebi onakovo ognjište, odkuda bi se]str. 39[iskre sipale na okolo. Hrvatsko je pako cjelovito tijelo, u klupko zbijeno, bez ikakove tuđe primjese, oslanjajući se s jedne strane na čili živalj srbski, a sižući s druge strane do mora — ovog prostranog stjecišta naroda i ponajglavnijeg svjetlonoše — i crpeći otuda, a osobito iz krjepka duha Hrvata primorskih poobilato snage i života. Treba zatim i to na um uzeti, da je naša Hrvatska osim toga bilo tijelo bedemom posebnih svojih prava i povlasti ograđeno, i to prama istoj Ugarskoj, s kojom združena bijaše pod njekimi uvjeti samovlasno. Ovdje dakle — ili nigdje drugdje — mogao je duh plemena južno-slavenskih sagraditi sebi hram, te u tom hramu podići ognjište, odkuda bi se životvorni plamen širio po južnom Slavenstvu. — Istina, pleme Srbsko u Austriji po prirodnoj vrlini svojoj bilo je već otprije budno, i to puno prije, nego se je Hrvatska iza teška sna prenula i oživila novim duhom preporođena, te je revno gojilo svoje i ukupne narodnosti; njegujući sveti taj plamen u grudih sunarodnika svojih, ali ovaj plamen, ne budući potpirivan čistim i zdravim vjetrom nova života, bio je već problijedio, te bi bio po svoj prilici i ugasnuo — barem u Ugarskoj — da ne bude udario taj vjetar iz Hrvatske, te na krilih svojih donio životvorna kisa, koj uspiri i oporavi opet onaj plamen do buktinje. Time što je mala naša domovina, ova prije nepoznata Hrvatska započela i ustrojila te započeti i ustrojiti mogla na slobodnijem svom zemljištu i u povlaštenom svom području krjepki i zakoniti otpor proti navali pretjerane i nepravedne Madjarštine, time se je rodio novi život i novi vijek svemu južnomu Slavenstvu. I tako je Hrvatska uzela prednjačiti u području duhovnoga razvitka plemenom južnoslavenskim, i to ne zato, kao da je tobož grana krjepčija i naprednija od drugih grana južnoga Slavenstva, nego zato, što joj bi- [str. 40] jaše položaj i sudbina zgodnija, te je malimi svojim nu krjepkom voljom i oduševljenjem domorodnim podvostručenim silami ono činiti mogla, što druga plemena ne mogoše sa svojom još tolikom snagom.

Da su rodoljubivi trudi domoljuba u civilnoj Hrvatskoj, a napose pozivi njihovi u kolo ukupno književne sloge, odmah u početku divotvorno djelovali na združenu našu bratju Slavonce i Dalmatince, zatim na ostale Primorce i Istrijance, na hrvatsku našu i slavonsku krajinu, pače i na ugnjetenu našu bratju, što pod teškim turskim jarmom stenje u Bosni, o tom se je mogo osvjedočiti svatko, koji je goder pozornim okom motrio kako se je nakon njekoliko samo godina u svih tih pokrajina sve to

većma raširivati stala njeka narodna samosvijest, koja se svagdje kao sigurni predbježni uvjet dalnjeg narodnog napretka smatrati mora. Skoro u svakoj između napomenutih južnoslavenskih grana bilo je odmah početkom našeg razvitka pojedinih ljudi, koji prije u svojoj samoći i odijeljeni od drugih gojiše kojekakve jednostrane narodne ili baš sasvim protunarodne i tuđim duhom otrovane težnje, no čuvši jedva o namjeri i svrhi domorodaca hrvatskih, skočiše na noge, te odmah — kao da im bludećima u tavnoj pustari iznenada zasine jasna zvijezda prethodnica, — nukani silom veličanstvene pomisli o slogi i uzajemnosti slavenskoj, pružiše bratji svojoj radosno ruke, pa uhvativši se u kolo sloge, ustrajaše radeć svestrano na polju duha s bratjom sve do dana današnjega.

Dogodovština nas uči, da svak nauk, ma bio u ostalom bog zna kako lud, nevaljan ili opak, ipak nađe svojih sljedbenika; — kad je indi tomu tako — premda se mnogi tomu čude — nije nego sasvim naravno, da velika kakova i plemenita pomisao, kojoj je usađena klica jur od naravi u srca ljudska, ako se potakne u [str. 41] pravi čas, zanijeti mora duh i srce čovječje. Pa tako upravo bi i kod nas, jer istinite i divne riječi, koje propovijedahu duhom vijeka našega i slavenske uzajemnosti oduševljeni domorotci naši usmeno i pismeno, ne bijahu slične riječima vapijućega u pustinji, već su priličile možnim zvucima trublje pred Jerihom, jer se i pred tim riječima stadoše rušiti zidine raznih ostarjelih predsuda, što su među pojedinim granama južnog slavenstva opstojale do ono doba. I tako se upoznaše i združiše razdružena bratja na jugu slavenskom, dočim se krug sveštenika prosvjete, najme književnika, s početka malen i tijesan, sve to većma raširivati stade.

Rečeno bi gore više, da se velika i plemenita kakova pomisao u pravi i zgodni čas potaknuti mora, ako se hoće da dobrim urodi plodom, a to je živa istina, koju najbolje posvjedočiti može dogodovština svijeta, gdje je mnoga uznosita i plemenita pomisao ili sasvim propala ili ne urodila željenim plodom, a to samo stoga, što nije potaknuta u zgodno vrijeme. Al ne treba nam pozivati se na dogodovštinu svijeta, kad imamo domaćih primjera, koji su nam ne samo glede srodnosti predmeta već i glede vremena najbliži. Nejma dvojbe, da će svakom izobraženom južnom Slavenu poznato biti, kako je u prošlom 18. stoletju, pa i početkom našega vijeka u ovim našim pokrajinama bilo pojedinih rodoljuba i učenih ljudi, koji su izdavanjem svojih djela bjelodano dokazali, da im je stalo do napretka duhovnog naroda svoga: P. Vitezović (Ritter), Iv. Bjelostenec, A. Jambrešić, Vid Došen, Antun Kanižlić, B. A. Krčelić, An. Kačić, Fr. Kornig, P.

Katančić, I. Krmpotić, M. i H. Relković, u prošlom jur stoljetju*, — početkom našeg pako [str. 42] F. M. Appendini, I. Stulli, I. Voltiggi, G. Čevapović, Š. Starčević, zatim I. Domin, T. Mikloušić, Ig. Kristijanović, A. Rožić i još mnogi drugi možebit pomanje poznati spisatelji hrvatski, slavonski i dalmatinski, [str. 43] stranom za porabu izobraženih, stranom pako i za prosti narod izdali u hrvatskom jeziku i abecedom latinskom pisane različite opredijeljenoj svrhi shodne knjige i spise; poznato je nadalje — da je pokojni zagrebački biskup M. Vrhovac, inače opće ljubljen i vrlo učen muž, potaknut čuvstvom domoljubnim, izdao g. 1813 znamenit svoj poziv na sve sveštenike svoje [str. 44] biskupije; poznato je — da se je jur g. 1843 u Beču sklopilo učeno društvo rodoljuba, većom stranom Hr- [str. 45] vata, koji se baviše time, da narječje hrvatsko obrade, oplemene, te maternji svoj jezik putem knjiže- [str. 46] štva u život uvedu**; poznato napokon i to — da je od 12 srpnja g. 1806 do 1. travnja g. 1810 u Zadru pod upravom franceskom izlazio list u našem jeziku pod naslovom Kraljski Dalmatin, kojeg su uređivali Budrović i Sandri. To je dakle po svoj prilici manje više poznato, al sve to samo tim jasnije posvjedočava, da usprkos svemu nastojanju pojedinih ljudi tada [str. 47] još nije prispjelo ožuđeno ono i zgodno vrijeme, gdje bi bio duh pojedinih mogo s uspjehom prodrijeti u narod kao sjeme u plodonosnu zemlju, da se tamo ukorijeni, prozene, doraste te urodi obilatim plodom. To vrijeme prispije tek početkom četvrtog desetka godina našega stoljetja, gdje se uslijed napora sve silnije i autonomiji našoj prijeteće Mađarštine jur poče u Hrvatskoj rađati njeki duševni otpor***, koj doskora srjedište svoje nađe u njekoliko za onda mladih i oduševlje-

* Gdjekoji će valjda primjetiti, da u tom kratkom pregledu, koj — kao što naslov veli — počima sa duhovnim pokretom od g. 1835, nije bilo od potrjebe navađati pisce prošlog stoletja, kao ni one, koji su početkom tekućeg vijeka na književnom polju štogod radili, no buduć da svako predašnje stoletje nosi u sebi klicu dojdućega, zato ne samo što nije suvišno, dapače potrebito je saveza radi ovdje u kratko obazrjeti se i na one muževe, koji su tečajem prošlog pa i početkom tekućega stoletja predbježno djelovali za naš sadašnji duhovni razvitak; jer sve na svijetu stoji u neprekidnom savezu, sve ima svoje dalnje ili bližje uzroke i posljedice. [Od mene istaknuto].

** To društvo se također u pozivu biskupa Vrhovca napominje, nu premda se je pisac toga članka podosta trudio da sazna imena članova toga društva ili plod njihovog djelovanja, ipak mu to nije pošlo za rukom...

*** Taj duševni otpor bi izim jur napomenutih glavnih uzroka također silno potaknut glasovitim djelom P. I. Šafaříka: Geschichte der slav. Sprache und Literatur nach allen Mundarten [1826], zatim djelcem I. Kollára (pseud. Horvatovića): Sollen wir Magjaren werden? [1832], pa Slavinom [1806/8] i Slovankom [1814/5] od J. Dobrovskoga, i još drugimi u ono vrijeme izišavšimi,

nih spisatelja, što no se sakupiše oko Gaja, komu uslijed suda bespristrane dogodovštine svakako velika zasluga pripada zato, što je on prvi dobro i zrelo shvatio zadaću svoju glede novog preporođenja naroda našeg, te za privesti ju dobrim uspjehom u djelo shodna srjedstva poprimio.

8

Kad sam prema zaključku historičko-filologičnoga razreda Jugoslavenske akademije od 21. III. 1932. sređivao za štampu »*Dokumente za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790—1832)*«, vjerovao sam, da će u toj ediciji bar s t r u č n u j a v n o s t interesirati više »Dokumenti« sami, nego moj »Uvod« u izdanje, kad su se tu po prvi put imali naći na okupu prije svega s v i oni tekstovi, o kojima se u vezi s objašnjavanjem geneze hrvatskog ilirskog preporoda doduše i prije mnogo govorilo, ali koji su se, zbog otežane svoje pristupačnosti, s t v a r n o malo i nikako čitali i konzultirali. Tom svom vjerovanju ja sam dao oduška ne samo u toku »Uvoda«, već sam ga na kraju i završio sa željom: ne moj »Uvod« već »Dokumenti« neka govore o hrvatskom podrijetlu t. zv. ilirskog preporoda (isp. str. XLVI). A sam »Uvod«, kako je to sasvim jasno u njemu bilo istaknuto, imao je samo jedan jedini zadatak: čitaoce »Dokumenata« provesti knjigom, i tom prilikom za svaki pojedini prilog kazati značenje i vezu, što mu ih u sklopu cjelokupne građe dajem, da gdjekoji prilog... sam po sebi ne ostane nezapažen, a možda i ne pravilno shvaćen (isp. str. VIII).

Sama edicija je namijenjena, pa i posvećena »S t o t o j o b l j e t n i c i p r e v a ž n e g o d i n e 1832« zbog toga jer se pripremanje preporoda svršava upravo tom godinom, pošto je već u njoj, a ne tek godine 1835, hrvatski ilirski pokret ne samo dobio svoje programe (u brošurama Iv. D e r k o s a i Janka grofa D r a š k o v i ć a), već ih organizirano počeo i izvoditi (M. S m o d e k sa svojim predavanjem hrv. jezika na Akademiji, a svi uskup akcijom za i z d a v a n j e n o v i n a).

Nego za ove dvije godine, otkada su ti tako opremljeni »Dokumenti« ugledali svijetlo, pored simpatičnih objava i odziva u *Obzoru* (isp. br. 27, 30, 31. VIII, i 1. i 2. IX. 1933), *Jutarnjem listu* (isp. br. 30. VIII. 1933), *Hrvatskoj straži* (isp. br. 24, 27. i 28. IX. 1933), *Prager Presse* (od 4. XI. 1934.) i t. d., oni su naišli i na nekoliko žestokih pa

istinabog njemački, nu ipak skroz i skroz u slavenskom duhu pisanimi knjižicami, koje bi se — jedva izišavši — odmah razgrabile i čitale. Uz to se domorodci po raznih domovine naše gradovih dogovarahu o naprjetku duhovnom, k o j e g a p o t r j e b u j e s v a k i j u r ž i v o o s j e ć a o, š t o j e s v e s k u p a m n o g o k t o m u d o p r i n i j e l o, d a s e p r o k r č i o n a j p u t, k o j i m s u o d m a h z a t i m k r j e p k o u d a r i l i m l a d i n a š i k n j i ž e v n i c i. [Od mene istaknuto].

i podmuklih napadaja od samozvanih »stručnjaka«. Ne ubrajam ovamo anonima »*Narodnih Novina*« (isp. br. 3, 4. 7. i 9. X. 1933), koji se u odzivu pod natpisom »P o d r i j e t l o I l i r s k o g p r e p o r o d a« bar trsio da bude stvaran, makar i uz ponavljanje tuđih, pa i otrcanih fraza, a inače pobojao, da bi »Dokumenti« mogli i namjerice biti tako probrani da govore za tezu natpisa, t. j. za naše, domaće, autohtono, hrvatsko podrijetlo ilirskog preporoda. Ta naime bojazan dolazi sasvim jasno do izražaja u završetku njegovih razmatranja, gdje se kaže, da sam ja »na temelju n a r o č i t o o d a b r a n i h dokumenata« 1. isticao »ekskluzivni i plemenski značaj našeg preporoda« i 2. umanjivao »važnost francuskog upliva na stvaranje prave ilirske ideologije.« Hrvatski preporoditelji starije i mlađe generacije, a najviše sam Gaj, i te kako su čitali djela Vitezovića, J. Pejačevića, A. Jambrešića, T. Brezovačkoga, J. Mikocija, P. M. Katančića, T. Miklouşića, primali savjete svojih hrvatskih profesora, kao na pr. G. Degoricije, A. Rožića, R. J. Kvaternika i t. d., i t. d., osim toga oni su čitali i svu prigodnu patriotsku poeziju svojih prethodnika, rukopise čak su mnogo i prepisivali, a da je sumnja anonima u tome pogledu sasvim neosnovana, moći će se uvjeriti iz ovoga priloga. Međuto, dok su generacije hrvatskih preporoditelja sve preporodne predradnje od Vitezovićevih vremena na ovamo čitale i poznavale, sa potpunom sigurnosti tvrdim, da nitko od njih sve do g. 1835 a ma baš ništa nije znao o onom radu od 15—18 vijeka, na koji se u II. glavi svojih razmatranja poziva anonim »Narodnih Novina« iz »Antologije jugoslavenske misli i narodnog jedinstva« dra V. Novaka, jer s tim nas je upoznala tek naša nauka 19 i 20 vijeka, a u doba spremanja preporoda kao i za samoga preporoda sve to je bilo sasvim nepoznato. Još i ovo. U mojim »Dokumentima« anonimu se najmanje sviđa poezija T. Brezovačkoga — a ipak od hrvatskih književnika on je prvi, t. j. već god. 1790, pa i jače nego itko od preporoditelja, bio zadahnut slobodarskim idejama francuske revolucije — dokaza zato imamo u dvjema njegovim latinskim pjesmama[37], u kojima je za Hrvatsku (sa Slavonijom i Dalmacijom), Srbiju i Bosnu tražio njihova »jura vetusta« a za narode njihove — tekovine francuske revolucije: društvenu »jednakost i bratstvo« i narodnu »slobodu«:

> Tutius anne foret regno: Plebs armiger ipse
> obtineat votum, sedeat, sciat acta Diaetae
> et quidem in lingua, prout est lex, patria scripta,
> quam metuisse viros tales, quies justa negantur,
> ne noceant, perimant, nec sit convulsio Regni.
> Unde fit aequalis, quod nec pro quolibet una
> sit lex in regno, nec paria jura propinet...

Napokon anonim može biti umiren i u tome, da se ja, dokazujući i »Dokumentima« kao i mnogim drugim anonimu nepoznatim materijalom, da je hrvatski ilirski preporod naše autohtono djelo, ne borim

ni protiv jedne od koncepcija i ideologija, što ih je on u toku svoga odvijanja sve više poprimao, razrađivao i popunjavao neke od njih već je i Vitezović davao svojoj »Croatii redivivi«, a od preporoditelja, prije nego Ljudevit Gaj, istaknuli su ih zgrebački akademijski profesor Ljud. Jelačić i zagrebački đak Ivan Derkos pa i mnogi drugi.

Sve moje tvrdnje o autohtonosti hrvatskog preporoda u »Uvodu« u »Dokumente« samo postavljene a ovdje u ovome prilogu i razrađene, izviru same od sebe ne iz kakvih samovoljno od mene nategnutih kombinacija već krutom logičnosti iz knjiga, koncepata, akata i pisama onih, koji su preporod stvorili, a prema tome su i najpozvaniji da svoje djelo objašnjavaju. Ja ću uvažiti i svaku njihovu mnogo kasnije datu izjavu i zapamćenje, samo ako nisu u kontradikciji sa tokom događaja, kako su se oni faktički odvijali. Prema tome za mene je bez svake važnosti, niti mogu priznati za dokaz protiv svojih tvrdnja ono, što je ovaj ili onaj kasniji istraživač napisao ili kazao, a to mu se u isti čas ne poklapa sa stvarnošću.

Toliko anonimu »Narodnih Novina« uz preporuku, da još jednom preispita moje tvrdnje kao i dokaze, na kojima se one temelje, a zatim neka ih isporedi sa svojim izvodima pa će se i sam moći uvjeriti, da njegov stav u pitanju podrijetla, i to samo podrijetla — jer moj »Uvod« ni u čemu nije prekoračio godinu 1832 — nije nipošto objektivan niti se osniva na njegovu vlastitom istraživanju ovih pitanja. Ovo posljednje valjda i jest razlog, što feljtonista »Narodnih Novina« iza svojih razmatranja nije stavio svoje ime — ili je volio ostati anoniman zbog krajnje neukusnog završetka: »Da je hrvatski »ilirski pokret bio više hrvatski nego ilirski...«, kojim je iz stručnog i naučnog raspravljanja tih pitanja uskočio na političko polje, i time otkrio pravu tendenciju svoga pisanja. Samo ni taka aludiranja nisu kadra odvratiti me od mog historički objektivnog gledanja na rađanje hrvatskog preporoda.

Potpuno n e p r i j a t e l j s k i stav prema tezi »Dokumenata« zauzeše 1. zagrebački dopisnik beogradske »*Pravde*« (isp. br. od 4, 11. i 12. XI. 1934.) dr. Ivan N e v i s t i ć, 2. u beogradskoj »*Javnosti*« (isp. br. od 26. I. 1935) univ. prof. dr. Viktor N o v a k, 3. u »*Jugoslovenskom istoriskom glasniku*« univ. prof. dr. Fran I l e š i č. Već sam natpis, pod kojim je g. Nevistić pristupio svome poslu, odlučan je za me da preko njegove pisanije i ovdje prelazim kao da ona i ne postoji. A g. dr. Novak, iako je historik po struci, u pitanjima geneze hrvatskog ilirskog pokreta nije istraživač, pače on mora da je tu i vrlo neupućen, kad za nj[38] još i god. 1930 »Autor hrvatske himne, Antun Mihanović, pokreće 1818 političke novine »Ilirski Oglasnik«« — a tome je već dosta dugo, što je prijašnje neispravno mišljenje o Mihanovićevoj suradnji u isključivom pothvatu stud. medic. Jurja Šporera oko izdavanja »Ilirskog Oglasnika« dokumentirano potpuno oboreno[39], a osim toga dokazano

i to, da Mihanović 1 nije nikad[40] učio na bečkom sveučilištu, već samo zagrebačkoj akademiji. Prema tome aludiranja g. dra Novaka u »Javnosti«, jer bez svake stručne podloge, ne mogu biti nikakav dokaz protiv mog objektivnog i naučnog interpretiranja »Dokumenata« za autohtonost a protiv importa hrvatskog ilirskog preporoda.

Ja opravdano sumnjam, da je g. dr. V. Novak uopće pročitao moj »Uvod« i proučio priloge »Dokumenata«, jer pretpostavljam, da ono, što on pročita, to i razumije. Iz stava naime, što ga je on na dva mjesta u svom članku u »Javnosti« od 26. I. 1935 zauzeo prema »Dokumentima« morao bih ja izvesti zaključak, da mu se on osniva ili na pisaniji dr. Nevistića u »Pravdi« ili da govori u ime anonima u »Narodnim novinama«. Jer dok je meni u »Dokumentima« bilo samo do toga, da pokažem kako se hrvatski ilirski preporod izvijao najprije iz naučne i književne djelatnosti vidovitog Vitezovića i nekolikih književnika i javnih radnika 18. vijeka, a zatim, naročito poslije g. 1790, izgrađivao dalje u političkim brošurama, predstavkama i izjavama, pa u književnim i naučnim raspravama i napokon u patriotskoj latinskoj i hrvatskoj poeziji, g. dr. Novak — bez svake veze sa svim time — u prvom od svoja dva ispada protiv »Dokumenata« napisao je doslovno i ovo: »... Ne samo među političarima, nego i među naučenjacima ima ih, koji žele da posluže toj bolesnoj pojavi [t. j. »bledom i sladunjavom hrvatskom partikularizmu«] u stotoj godini hrvatskog i jugoslovenskog ilirizma. Jer, da nije bila hrvatsko-ilirska ideja pomognuta vitalitetom jugoslovenske i slovenske ideje, i p o r e d p r e t e č a i k l i c a k o j e s u i z r a s l e n a d o m a ć e m, u ž e m, k a j k a v s k o m t l u, ona bi usahla, ili bi bila iskorenjena od naleta madžarizatorskog šovinizma. Onda, ne bi bilo moguće pisati u akademskim publikacijama o hrvatskoj genezi hrvatskog narodnog preporoda«.

Kako se iz toga ulomka jasno razabire, g. dr. Novak, kad dopušta da su »p r e t e č e i k l i c e« hrvatskog ilirskog pokreta »i z r a s l e n a d o m a ć e m, u ž e m, k a j k a v s k o m t l u«, ispovijeda istinu o hrvatskom podrijetlu hrvatskog ilirskog pokreta, a l i s e n e s l a ž e s a m n o m u o n o m e, š t o j a u »D o k u m e n t i m a« u o p ć e n i s a m n i n a p i s a o n i t v r d i o, već im je on, na uštrb svoje objektivnosti i istinoljublja, samovoljno, dakle sasvim nenaučno, podmetnuo, bez obzira da ga u tome tuče i M. Bogović (isp. str. 30—34).

Hrvatski ilirski preporod jedan je od najidealnijih pokreta i najkrupnijih događaja u političkoj, kulturnoj i književnoj prošlosti hrvatskoga naroda. I baš po toj svojoj mnogostranosti on je i vrlo kompliciran pokret, pa zato i nije moguće razumjeti ga i pravilno ocijeniti samo na osnovu ove ili one izjave Gajeve, ili prema natpisu ovog ili onog djela. Sasvim sigurno on je započet u časovima, kad su se pojedine pokrajine hrv. narodnog područja oslobađale od turskog

gospodstva u cilju ujedinjavanja, rađati se počeo u obrani najvažnijih obilježja hrv. narodne i državne individualnosti protiv presizanja Madžara, da zatim u svome sazrijevanju uže hrvatske koncepcije zamijeni ilirskima i južnoslavenskima, i to za jedne samo u kulturnoknjiževnim a za druge i u političkim pitanjima. To ne tvrdim tek ja, već to je sasvim jasno kazao i napisao Ljudevit Vukotinović[41] u svom članku »Ilirisam i kroatisam«. »Pustimo kroatisam za politiku, a ostanimo u literaturi kod ilirisma« bojovna je parola onih, koji su osjećali kao i Vukotinović, čije to i jesu riječi.

Imajući sve to na pameti i pred očima, nadam se da ne ću nikakve krivice nanijeti ni univ. profesoru slovenačkog jezika i književnosti g. dru Ilešiču, ako kažem, da je njegovo poznavanje hrvatskih stvari vrlo daleko od toga, da bi on znalački i s uspjehom mogao uopće raspravljati o bilo kojem specijalnom pitanju tog velikog hrvatskog pokreta.

Tako i u ovom pitanju nedostatak je njegova znanja tolik, da mu ga nijesu mogle nadoknaditi marljivost ni volja, pa da bar njihovom pomoći i on kaže nešto stvarno o sporu: da li je hrvatski ilirski preporod autohton pokret, nastao snagom domaćih ljudi u domaćoj sredini, ili je import hrvatskih đaka sa vanjskih sveučilišta. Samo to kao i da nije bilo u njegovoj nakani, jer je njegova u I. godištu »Jugoslovenskog istoriskog glasnika« (isp. str. 157—171) objavljena kritika »Dokumenata« ispala ne samo neznalački, već i vrlo bijedno, gotovo herostratski. Ona se naime u cijelosti doimlje kao krajnje neukusno i neozbiljno podmetanje »Dokumentima« tendencija, kojih ni natpis, ni prigoda, ni »Uvod« a niti i jedan od samih »Dokumenata« nemaju i ne mogu imati, jer sve to za objektivna i razumna čitaoca — što u ovom slučaju g. Ilešič nije bio — može da znači samo to, da su svi problemi i sva pitanja, što ih je imao rješavati i rješavao hrvatski ilirski pokret, autohtono postavljeni u našoj, domaćoj sredini i u njoj decenijima i decenijima bili raspravljani i izgrađivani, a kad su konačno sazreli za realizovanje i oživotvorenje, Gaj i njegovi suradnici primili su ih i upoznali se s njima ne od ovog ili onog bečkog, gradačkog ili peštanskog profesora, ne u drugovanju s ovim ili onim Hrvatom, Srbinom, Slovencem, Čehom i Slovakom, za učenja u inostranstvu, već iz opće poznatih djela, zahtjeva, težnja i nastojanja starijih generacija hrvatske sredine, na koje su te generacije bile izazvane sukobima s Madžarima za spasavanje osobitih hrvatskih municipalnih prava kao i za svoje vlastito samoodržanje.

Ako univ. prof. g. dr. Fr. Ilešič, zbog svoje neupućenosti u predmetu, ne će moći razumjeti ni te definicije problematike podrijetla hrvatskog preporoda, to isto ja mu mogu i ovako definirati: dosad se, kao tobože utvrđena činjenica, ponavljala krilatica, da su hrvatske preporodne ideje koncipirane u inozemstvu, i odatle u Hrvatsku donesene od đaka, koji su učili u Gracu, Beču, Pešti. Protivno toj, bez svakog temelja, pretpostavci tvrdim ja, da su one postavljene u samoj Hrvatskoj — pri čemu niti sam dosad tvrdio a niti ću unapredak tvrditi, da oni, koji su ih prvi postavljali u isti čas ne bi bili baš ništa znali i za događaje izvan Hrvatske i da ne bi ništa drugo osim hrvatskih (i latinskih) knjiga čitali — ali oni koji su ih konačno pretvarali u djelo, primili su ih kao gotove težnje svog vlastitog naroda ili iz knjiga ili i usmenom predajom od svojih hrvatskih učitelja i od hrvatskoga društva uopće, i samo zato u pripremanju preporoda ja i dajem veliku važnost djelovanju hrvatskoga školstva kao i domaćoj sredini. Da se sva moja o tome izrečena tvrđenja kreću baš u tome smjeru, svatko, tko nije slijep, mogao je bez svake poteškoće to i razabrati. I kad ja u ovome svom istraživanju ističem velike zasluge za naš preporod naročito hrvatskoga školstva, borim se time i protiv neznanja i protiv površnosti i brzopletstva, a za dobru i poštenu stvar, t. j. da se svima: hrvatskom društvu, hrvatskoj sredini, hrvatskom školstvu, Ljudevitu Gaju, njegovim najdaljim i najbližim suradnicima prizna po zasluzi dio, koji je tko od njih pri izgradnji i realiziranju hrvatskoga kulturno-književnog i političkog preporoda faktički imao. A dok je osnovni postulat svakog naučnog rada istina i objektivnost nada sve, ne može biti ni govora o tome, da bi u ovom mome radu moglo biti kakvih drugih tendencija, osim, da se iz pitanja prvih Gajevih učitelja, a prema tome i geneze hrvatskog ilirskog preporoda uopće, uklone imena kao A. Hermann, Hohenhausen, Ad. Muchar, I. Wartinger, Schneller, Ištvan Horvát i t. d., a na njihovo mjesto postave P. Vitezović, A. Jambrešić, J. Mikoci, M. P. Katančić, T. Mikloušić, A. Rožić, J. Sever, G. Degoricija, R. J. Kvaternik i t. d., jer baš Gaj — kako se to iz prednjih glava ovoga priloga dovoljno vidi — upravo njima zahvaljuje sve ono, što je on lično donio i unio u hrvatski ilirski pokret.

9

U nepravdi, kojom su na pr. u odgoju Ljudevita Gaja porečene sve pa i najmanje zasluge hrvatskog društva, hrvatske sredine i hrvatskog školstva, prof. Šurmin — u »Uvodu« ja sam bio spomenuo samo njegovo ime — na žalost i nije ostao osamljen. Tako se bez svake potrebe, kao i bez i jednog stvarnog dokaza taka nepravda tim faktorima, a u njima naročito školstvu, nanosila i od drugih, a poslije izdanja mojih »Dokumenata« polemički nanijela još i u *»Ilirskoj antologiji«* gimnaz. prof. dra Slavka Ježića. Svoj negativni stav prema starijem hrvatskom školstvu g. dr. Ježić pokušao je opravdati jednom nepovoljnom izjavom svećenika Dragutina

Seljana o naučnoj osnovi pučkog i srednjeg školstva — samo u javnim poslovima Hrvatske već ni onda nisu ni do kake riječi dolazili apsolventi toga školstva, već tek apsolventi filozofskog i pravnog fakulteta zagrebačke akademije, vanjskih sveučilišta i apsolventi teoloških studija raznih sjemeništa. A tom školstvu ni Seljan nije ništa prigovarao ni zabavio. A da bi prigovore Seljanove g. Ježić dobio pravo protegnuti na svekoliko hrvatsko školstvo dopreporodnog i preporodnog doba, tada bih mu ja predlažio za studij nastavu našega školstva. Dosad se naime još nitko nije kod nas bavio historijom nastave, vjerojatno za to ne, jer se drži, da za to nema potrebne građe. Međuto sveučilišna je knjižnica puna štampanih ispitnih pitanja, pod natpisima »Positiones«, »Tentamen publicum«, »Assertiones« i t. d., iz svih akademijskih predmeta, a iz tih pitanja vrlo lako se može izvesti bar kakav takav zaključak i na stepen i opseg, u kojima se predmet predavao. Osim za našu nastavu, takvih štampanih pitanja ima i za nastavu ugarsku i austrijsku, i ta činjenica daje istraživaču mogućnost poređenja stepena nastave na našoj Akademiji s nastavom na sveučilištima u Ugarskoj i Austriji. I tek onda kad to poređenje ispadne na štetu našega školstva, moći će se postaviti tvrdnja, kakvu je g. Ježić[42] već postavio, t. j. »da si o visini toga školstva ne smijemo ipak stvarati prevelikih iluzija«. Dok g. Ježić ne izvrši taj posao, morat će lojalno priznati, da nastava, na pr. hrvatske narodne historije, kako se ona ogleda za varaždinsku gimnaziju u pitanjima iz g. 1775[43] a za zagrebačku akademiju u pitanjima iz g. 1811[44] bar po opsegu, ako već ne i po dubini, nipošto nije zaostajala za nastavom toga predmeta u godinama moga a i njegova pa i današnjega učenja.

Da su u tom preziranom hrvatskom školstvu nailazila na odjek i najaktualnija pitanja hrvatskoga otpora protiv madžarskih presizanja a za obranu najsvetijih narodnih prava, narodne slobode i narodnoga jezika i narodne individualnosti, i zato ima — odnosno ja imam — sasvim sigurnih dokaza. Kako sam već uz »Dokumente« istakao, hrvatsko je školstvo, naročito u nekoliko osobito karakterističnih dramatizacija, i preko pozornice svojih školskih teatara uistinu učinilo mnogo za buđenje i jačanje hrvatske narodne svijesti, hrvatskog narodnog ponosa, a dramatizacijom legende o braći Čehu, Lehu i Mehu (Mosku) još i za osjećaj pripadnosti velikoj zajednici slavenskih naroda. Tu svoju u »Uvodu« više općenito izrečenu tvrdnju mogao bih ovdje potkrijepiti sa više konkretnih primjera, međuto zadovoljit ću se zasad i samo ovim jednim primjerom. Poslije godine 1790 najaktivniji je bio sjemenišni teatar u Zagrebu, dajući gotovo bez većih prekida od god. 1791 do god. 1834 godišnje po jednu, dvije i tri predstave. Manje se zna za teatarski prigodni rad gimnazija, kojemu na pr. pripada predstavljanje g. 1804 u kr. konviktušu Brezovačkoga komedije »Matijaš Grabancijaš-dijak«. U krugu akademičara-svjetovnjaka (i to upravo filozofa-mudroljuba) sasvim sigurno je valjada 20-tih godina 19. vijeka nastao i bio igran igrokaz »Veseli Fricek« (tako sam ga ja nazvao, inače je sačuvan bez natpisa), i tu su sasvim jasno i glasno iskorištena u dijalozima i goruća pitanja hrvatske politike. U tom igrokazu, uz lojalnost kralju i gotovost za dobro domovine i oružjem boriti se protiv njenih neprijatelja — u igrokazu se radi o insurekciji protiv Francuza — kao crvena nit provlači se potreba najnergičnijega otpora protiv madžarskih zahtjeva argumentacijama hrvatskih županijskih skupština, hrvatskoga sabora i hrvatskih delegata. Evo ulomak jednog takova dijaloga između čizmara Sambolovića i veseloga Friceka Bogatovića:

Sambolović: ... Nego prosim, gospoda, kak je to, Horvati su, koji je puk zmed najstarešimi jeden, pak švabske lače nose, pak kaj jošče nemški pak mađarski govore, to ja nemrem premislit.

Fric: ... Kajti hlače ovakove su vnogo prilagodneše kak horvacke, a mađarski pak za to ergetamo, kajti je došla zapoved ozgor iz dijete, da se moraju si mađarski vučiti koji kakvu službu imati hoćeju...

Sambolović: Ah siromaška Horvacka, na to si došla, da tebe oni puki, koji su se bog zna kuda i po kojoj strani sveta sim tam klatili, tvojem stanovnikom.... svojega jezika im zapovedaju vučiti se...

Fric: Lepo od vas, Sambolović, da vi vaše domoroce i domovinu radi imate... Ar meni je prvo moja domovina, ar ako prem malo se vučim, zato moju domovinu i moje domoroce branil budem, ar sem rođen Horvat, koji ljubi svoju domovinu...

I Sambolović, razdragan ovom rodoljubnom izjavom studenta Friceka, poziva sve k sebi, gdje je zatim uz dobro brdovečko vino odzvanjala pjesma:

Dobra zemlja ti, Horvacka,
Kaj će tebi ta Mađarska,
Naj se žalostit, ar si stara,
Bog ti dal je dobrog dara...

I kad se potkraj pjesme svi studenti nađoše kao dobrovoljci protiv Francuza, veseli Fricek, koji je prvi od svojih drugova filozofa svoj bezbrižni studentski život bio zamijenio ratničkim, svojim školskim drugovima na rastanku stavlja na srce, da čine »sa, kaj kraljevska zapoved zapoveda«, neka budu vjerni kralju i domovini, a naročito neka ostanu uvijek dobri Horvati domoroci i nikad se ne »spozabe« svog narodnog jezika.

I dok se istraživači naše prošlosti bez potrebe nabacuju bajkama o importu, činjenica je, da su samo na zagrebačkim školama učili i svi oni jurati za koje je Vukotinović tvrdio[45], da je iz njihove sredine »proistekla ona misao, iz koje se je porodila, na kojoj je izrasla naša nova književnost hrvatska.« Ima tvrdnja, da Pavao Solarić ide među najučenije Srbe svoga doba, ali da bi to mogla biti zasluga nastave Zagrebačke akademije, u kojoj je on u redovnom odličnom učenju svršio svoj filozofski i pravni studij[45a], o tome nitko ne vodi računa. U Zagrebu je učio i Sava Mrkalj pa i mnogi drugi

Srbi i Bosanci, i mnogi su od njih u potonjem svom zvanju zauzeli najistaknutije položaje. Zato ništa nenaravno nije moglo biti ni u tome, da Antun Mihanović, svršivši kao odličan đak gramatiku, humaniora, filozofiju i pravo u Zagrebu a ne u Beču, piše brošuru »Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku« (1815), ili da je Ivan Derkos, kao slušač prava u Zagrebačkoj akademiji — (svršivši pred tim u njoj i filozofiju, a u zagrebačkoj gimnaziji humaniora) — hrvatskom ilirskom preporodu dao program, koji mirnoćom raspravljanja, dubinom misli, jasnoćom i logičnosti izvoda, širinom pogleda i solidnošću znanja daleko nadilazi sve, što je ne samo prije god. 1832, već i u prvim počecima samoga preporoda bilo programatski rečeno ili napisano. A naša nauka, protivno činjenicama, sve do Ježićeve »Ilirske antologije« slala je A. Mihanovića[46] na nauke u Beč, a iz Šišićeva tvrđenja[47]: »Taj preokret nastao je kod onih hrvatskih mladića, koji su, boraveći na naukama izvan domovine, vidjeli oduševljenje i prosvjetu drugih naroda, a naročito Čeha i Madžara«, morali bi izvesti zaključak, da se i zagrebački đak Derkos za svoja umna razlaganja osposobio »na naukama izvan domovine«.

Iako je Matija Smodek u svom studiju gimnaziju učio u Varaždinu, humaniora i filozofiju svršio u Zagrebu, od dvije godine pravnog studija samo prvo godište (1830—1831) učio u Pešti a drugo godište (1831—1832) u Zagrebu, opet njegovo predavanje hrvat. jezika na akademiji god. 1832 predstavlja se kao neka naročita posljedica učenja u Pešti: »Pod kraj 1831 vrati se iz Pešte u Zagreb Matija Smodek, pripovijeda prof. Šišić u svojoj knjizi »Biskup Štrosmajer i južnoslovenska misao« (Beograd 1922, str. 143), doktor filozofije peštanskoga univerziteta (od 14. jula 1831). I on se zagrijao za slovenstvo i svoje hrvatstvo u društvu s Janom Kolarom, koji ga uze nagovarati, da nešto uradi za svoj narod«. To isto nije propustio istaknuti ni g. dr. Ježić: »U jesen 1831. vratio se iz Pešte i mladi doktor filozofije Matija Smodek (koji 1832. postaje i doktor prava), te na nagovor drugova (a možda i na poticaj J. Kollára) zatraži dozvolu... da smije predavati hrvatski jezik...« Kao uvod u svoja mjeseca siječnja god. 1832 u Akademiji započeta predavanja hrvatskoga jezika Smodek je održao jedan govor koji, i pored Kurelčeva traženja u pismu Lj. Gaju od 12. IV. 1835, nije ni štampom objavljen, a valjada ni inače sačuvan. Međuto i pored toga Gaj i Smodek g. 1835 složili su o tome jednu kraću objavu, štampanu tek sada u »Dokumentima« pod br. 40. Iz te objave razabiremo, da su Smodeku za taj njegov korak bile odlučne »pelde tulike prosvetlene Evrope narodov, kanoti Englezov, Francuzov, Nemcev i ostaleh, ne menje vučeneh i glasoviteh ljudih...«, koje pokazuju, da »samo onda narod prosvetleti se more, kad mile svoje matere jezik... vu slast spozna, vu njega se zaljubi i na njegovo obdelanje svu svoju telovnu kak i duhovnu moč obrati«. Osim toga, iz

Gaj-Smodekove objave doznajemo i to, da su Smodekova predavanja stajala pod zaštitom onog vrhovnog ravnatelja hrvatskoga školstva grofa Josipa Sermage, koji se decenijima trudio oko izgradnje u Zagrebu jedne javne »Narodne knjižnice« i »Narodnoga muzeja« (isp. o tome »Sveučilište kralj. S. H. S. u Zagrebu 1874—1924. Spomenica akademičkoga senata«, str. 193 i dalje).

Simpatični i vrlo radini M. Smodek u svom zagrebačkom studiju školski je drug u filozofiji Ivanu Derkosu, Pavlu Štoosu, Josipu Kundeku, Josipu Mariću, Aurelu Kuševiću, Augustu Zlatароviću, Danilu Farkašu, Eduardu Štrigi i t. d. a u pravnom studiju još i Vjekoslavu Babukiću. Poslije ovih konstatacija mene bi neobično interesiralo, da mi tkogod objasni, koliko su zbog samo jedne *peštanske* godine pravnog studija (i prema tri godine akademijskog studija u Zagrebu) Smodekove preporodne ideje izgrađenije i šire od istih ideja na pr. jednog Derkosa, jednog Štoosa, jednog Dragutina Rakovca, a koji nisu imali sreće da uče bilo gdje u inozemstvu, iako je to na pr. Rakovec i te kako vruće želio. A baš od ovih Rakovec je prvi naglasio potrebu novina (lista, časopisa), kao preduvjet za preporod književnosti (isp. njegovo pismo Gaju od 25. XI. 1830 u Građi, III. str. 249), a u redovima preporoditelja Derkos je zacijelo najviše učinio za pobjedu čiste štokavske orijentacije među kajkavskim Hrvatima uopće, a preporoditeljima napose, jer je u tom pitanju Gaj još i u toku g. 1835 imao sasvim druge poglede a odobravali su mu ih, kako sam naprijed pokazao, Kollár i Šafařik.

I zato zar je poslije ovakovih naučanja i prvih naših stručnjaka čudo, da se i inače u dobrim pa i korisnim studijama drugih pitanja može naići na tvrđenja, kao na pr. na ovakvo: »Među prvim pokretačima ilirizma nailazimo na same đake vanjskih sveučilišta« ili »Ilirizam nije nastao u domovini, već je nastao u Grazu, Pešti i Beču. Cijelim se tim pokretom jako provejava upliv bečke slavenske kolonije, koja dakako nije mogla podupirati pokret, koji bi bio išao za tim da ju otcijepi od matere zemlje. Taj momenat je, koliko mi se čini, ostao dosada nezapažen ili barem nedostatno naglašen«[48].

I dok moje dokumentirano utvrđivanje velikih zasluga hrvatskog školstva za hrvatski ilirski pokret vrijeđa ne »patriotske osjećaje« već današnje »političke koncepcije« mojih neupućenih kritika, hrvatsko školstvo može biti ponosno na motivaciju, kojom je profesorski zbor zagrebačke akademije već god. 1790, iščekujući oslobođenje od turskoga jarma kraljevina Bosne i Srbije, popratio svoje traženje, da se akademija podigne na stepen sveučilišta[49] *baš potrebama tih dviju zemalja*. Profesorski je zbor naime držao, da će se u tom slučaju i njihova mladež kod svoje kuće (misli se: u Zagrebu) moći okupljati na nauke i, *pošto se uklone sve književne zapreke*, (zacijelo koje su tada rastavljale

Hrvate i Srbe), obrazovati se u znanostima i umjetnostima a time i osposobljavati za vršenje različnih službi u domovini. Iako se te lijepe želje zagrebačke akademije u onom času nisu realizirale, one se bez uveličavanja mogu staviti o bok velikim ciljevima, za koje je đakovački vladika u drugoj polovini 19 vijeka udario temelje god. 1874 u Zagrebu otvorenog sveučilišta.

10

U mom naučnom radu za mene je istina nada sve, i to bez razlike istražujem li i proučavam li sasvim neobrađena područja, ili moram da obaram neispravnosti i tendencioznosti svojih prethodnika. Naprotiv mojim kritičarima i nauka kao da bi u prvom redu imala da služi nekim naročito iskonstruiranim tendencijama za momenat. Tako će svakom onom, koji je pomno i bez predrasuda proučio preporodne programatske spise biti potpuno razumljivo, što su hrvatski preporoditelji, u doba historizma i legitimiteta, sve svoje težnje stavljali na take temelje, zahtijevajući prije svega oživotvorenje baš onih hrvatskih ideala, na koje su Hrvati imali historijsko i legitimno pravo. Zato i Janko Drašković u svojoj »Disertaciji« ujedinjenje hrvatskih zemalja u »Velikoj Iliriji« postavlja kao zahtjev, a združenje s hrvatskim zemljama u »Velikoj Iliriji« i slovenačkih pokrajina kao »dopuštenu molbu«, »da nam se z milostjum višnjum kraljev naših... s nama« združe[50]. I dok Drašković vrlo dobro luči pravo od milosti, neki od njegovih interpretatora kao da ne razabiru to Draškovićevo razlikovanje. Tako je na pr. Ježić u svojoj interpretaciji Draškovićeva traženja ujedinjavanja hrvatskih zemalja u jedno političko tijelo kao i združenje s njime u jednu zajednicu slovenačkih pokrajina pobrkao i sve to prepustio kraljevoj milosti. Njegova naime naopaka interpretacija glasi: »No već g. 1832. nabacuje grof Janko Drašković ideju, da bi se Hrvatska i Slavonija s Krajinom i Rijekom (Primorjem) te Dalmacijom (Drašković spominje još i Bosnu[51] koju je Ježić izostavio) trebale sjediniti u jedno tijelo s onim krajem, koji se sada naziva Ilirijom, pa bi tako, po kraljevoj milosti, nastalo veliko kraljevstvo Iliričko...«[52] Prema izvodima Draškovićevim hrvatske zemlje (u jedno tijelo ujedinjene, sklopljene) imale su u »Kraljevstvu iliričkom« stajati prema slovenačkima u odnosu združenja — (tom riječi označivao se tada i odnos Hrvatske prema Ugarskoj) — a ne ujedinjenja, međuto je g. Ježić u svojoj interpretaciji i ta dva različna pojma bez svake potrebe poistovetio.

Za g. Iešiča[53] Slovenci su još god. 1907 bili »vlastita individualitet«, koje »ne može niko negirati, i tek ta slovenačka individualitet kao realna činjenica mora da bude osnovom i daljnjega našega jugoslavenskoga rada«. Samo kako g. Ilešiču ta realna činjenica nije tada pružala dovoljno jamstva, da bi izgradnja slovenačke vlastite individualitete mogla biti i dovoljno »tvrdna i dovršena«, on je svoje slovenačke zemljake pozivao da je postave na čvrste temelje »hrvatskog državnog prava«.

Ne ću da u ovom času istražujem, da li je poslije Senjanina Pavla Rittera Vitezovića (1652—1713), u čijoj se »Oživjeloj Hrvatskoj« (»Croatia rediviva«) slovenačke pokrajine nazivaju[54] »Croatia Alpestris«, ikad itko od Hrvata svojatao za hrvatsko-slovensku zajednicu slovenske pokrajine, pozivajući se pri tome na »hrvatsko državno pravo«, kao što se nekoč pozivao na nj g. Ilešič. To pravo nije bilo odlučno ni Vitezoviću za njegovu tezu, jer za nj ona se osnivala na njegovoj definiciji Južnih Slavena, koje je već on osim imenima slovinskim, iliričkim i hrvatskim nazvao i samim imenom »Slavi meridionales« — ali autoru studije[55]: O postanku izraza »Jugoslovenski« to kao da je sasvim nepoznato. Samo za objektivno rasuđivanje kompetencija to je i opet jedan dokaz, koliko je univ. prof. slovenačkoga jezika i književnosti, g. dr. Fr. Ilešič uopće kvalificiran za autoritativno raspravljanje pitanja političke, kulturne i književne prošlosti hrv. naroda.

U radu gosp. Ilešiča ima napokon pojava, koje i odviše glasno govore, da njemu prije svega nedostaje autokritika, t. j. sposobnost ocjenjivanja mogućnosti svog vlastitog »ja«. Tako na pr. jedan tom sposobnosti oboružan naučni radnik zacijelo ne će kakav svoj potpuno neuspjeli rad u jednoj prilici x godina poslije plasirati na mjestu, gdje prvi neuspjeh nije poznat. Međuto se gosp. Ilešiču nije činilo nezgodnim, da svoj god. 1922 od Jugoslavenske akademije odbijeni[56] sastavak »Tršćanski rukopis Mažuranićeva »Čengićage« god. 1925 prepravljen pod natpisom »O Mažuranićevu »Čengiću« — Rukopisi i štampani tekst —« objavi u 5. knjizi »Priloga za književnost, jezik, istoriju i folklor« (str. 125 do 132). Tema u oba slučaja jest krajnje naivna. Jedno đače prepisalo je za svoje potrebe iz »Iskre« Mažuranićeva »Čengić agu« — g. 1915—1916 taj je đački prijepis došao u ruke g. Ilešiča, i tim povodom on je najozbiljnije počeo dokazivati da je baš taj bezazleni đački prijepis onaj, čak možda Iv. Mažuranića rukom pisani predložak, sa kojega je g. 1846 pjesan bila štampana.

A koju korist može imati nauka od toga, da je taj sasvim promašeni i nepotrebni rad ipak kasnije štampan u »Prilozima«, zacijelo ne bi nam to mogao kazati ni sam autor.

Dok sam ja pitanje postanka i upotrebe riječi »sveučilište« g. 1932 u potpunosti riješio i samo na jednoj stranici »Studentskih novina« (isp. br. 25 od 12. III. 1932), g. Ilešič godinu dana poslije upotrebio je za to 23 stranice »Južnoslovenskoga filologa« (isp. knj. XII., str. 147—169), pa da tu s obzirom na njen postanak i hrv.-srp-

sku upotrebu ponovi uglavnome samo ono, što sam već ja godinu dana prije kazao i napisao. Međutim ono, što ja tamo nisam kazao, to gosp. Ilešič još i danas ne zna. Tako na pr. on ne zna, da Srbi i nisu bili u prilici da vode računa o budimskoj sveučilišnoj štampariji[57] prije god. 1798, kad je ona tek tada i počela štampati srpske knjige, preuzevši pred tim od ugarskog primasa Baćanija god. 1796 od Stefana Novakovića otkupljenu »Slavenoserbsku, valahijsku i vostočni jazikov tipografiju«. Uostalom sveučilišni profesor slovenačkog jezika i književnosti i nije dužan da to zna, a da je u svojoj kritici nastupio skromnije i kako dolikuje njegovu znanju i poznavanju hrvatskosrpskih književnih i kulturnih pitanja, ne bi ni meni na kraj pameti padalo, da čitaoce ovog svog priloga prije svega upoznavam sa slabim navikama ovog mog samozvanog kritika, što se stavio u pozu Golijata pa da, uz naročitu naklonost redaktora »Jugoslovenskog istoriskog glasnika«, oduzima Hrvatima bar zadovoljstvo, da su samo svojom vlastitom snagom i u suradnji svojih vlastitih sinova u odsudnom času spremili svoj »ilirski preporod«.

A g. Ilešič kao kritik »Dokumenata« računao je s vrlo naivnim čitaocima, kad hoće da me je u svojoj kritici uhvatio naročito u dvije nelogičnosti (»contradictio in adjecto«)[58]. Jedna moja nelogičnost krila bi se u mojoj pretpostavci, da su pjesmu »*Još Hrvatska ni propala*...« izmamili Gaju zanos i veselje mladih preporoditelja nad uspjesima, što su ih oni postigli u toku prevažne god. 1832. Na Rakovčev naime poklik iz g. 1830[59]: »Prijatelj, naj se veseliju, slovstvo naše cvetet počme. Jošče u Horvatov viteško srdce diše,« — ako i bez direktne veze — odjeknula je, dvije godine kasnije, Gajeva »Još Horvatska ni propala«, jer »Horvatska se preporodi«. Godine 1832 to oboje doista je postalo stvarnost. Naproti tome gosp. dr. Ilešič zna sasvim sigurno, da u pjesmi »Još Horvatska ni propala...« nema ni jedan uistinu iskreni i živi osjećaj, kad ona može da bude prosto i dokona imitacija poljske pjesme »*Jeszcze Polska*...« a po čemu je sasvim irelevantno[60], kojim putem, od koga, gdje i kada je Gaj doznao za tu poljsku budnicu. Jer gosp. Ilešiču godina 1832 je tako beznačajna, da on moju oznaku za nju »prevažna« konstantno meće pod navodne znakove. A dok gosp. Ilešič čak i u svijesnom stanju ne razumije važnosti baš godine 1832 za stvaranje hrvatskoga preporoda, bilo bi ludo trošenje vremena, da ja njemu objašnjavam ili dokazujem, zašto postanak pjesme »Još Hrvatska ni propala. ..« jer »Horvatska se preporodi«, pri više datuma za njeno postanje, spada najljepše u god. 1832, za koju je 13. XI. 1832 i mirni Smodek tvrdio, da su se tada »najvažneši posli od zveličenja mile naše Domovine« preduzimali, i da je tada »vsaki budi

domorodec ali nedomorodec, kada čuje, da se kde budu posli, koji se domovine dotiču, naprvo jemali, tamo teče, on trsi se njejnu sreču povekšati«. Prema godini 1832, punoj akcijâ, god. 1833 jest godina iščekivanja odluka na zaključke i zahtjeve iz god. 1832.

Uopće g. Ilešiču među »Dokumentima« naročito smeta ta pjesma, kojoj je Gaj stavio za natpis »Horvatov sloga i zjedinjenje« a njemački ju je prevodilac nazvao »Croatiens Wiedergeburt«, t. j. nazvao je natpisom udešenim prema riječima 7 strofe: *Hrvatska se preporodi.* I što sve nije g. Ilešić u svojoj »kritici« preduzeo, da toj programatskoj pjesmi Gajevih preporodnih koncepcija umanji važnost! Tako ja njemu nipošto nisam dokazao, da je ona nastala još u toku g. 1832 — međuto ja o tome kažem samo ovo: »Protivno svim dosadašnjim datumima, postanje ove pjesme ja sam stavio ovdje na kraj god. 1832 s razloga, jer je prvi njen stih — ujedno njen osnovni motiv »*Još Hrvatska ni propala*« sadržan u Gajevoj pjesmi »*Slavoglasje iz Zagorja*«, a ova je nastala oko 24 svibnja (rožnjaka) 1832...« Nego odmah iza riječi, kojima me zbog toga prekorio, g. Ilešič dodaje: »ali fakt sam nije nemoguć«. Međuto, da je taj fakt i te kako moguć i vjerojatan baš za god. 1832., moći će g. Ilešič razabrati, kad malo pozornije pročita Gajevu pjesmu »Slavoglasje iz Zagorja«, kojoj je, kao i pjesmi »Horvatov sloga i zjedinjenje« također osnovni motiv: sloga i ujedinjenje. Jer kad novi »meštar-prvobiležnik« Stjepan Ožegović »Madžarom... bu pokazal, da Horvatom sve pravice nisu pene, nego z rodom jedne cene, tada će:

> Dalmatin, Slavonec i Horvat složno kraljestvo vu jednom troje,
> trojjeden v pravicah, v krvi brat

meštru te bratinske zveze alduvati pjesme svoje i srce svoje.« A kao što su se Mikloušić, Štoos i Kundek služili u svojoj poeziji simboličkom hrvatskom »Kraljicom«, tako i u ovoj Gajevoj pjesmi upravo ona objavljuje rodu dolazak boljih vremena:

Staro vreme nam dohaja,	Još Horvatska ni prepala,
Stara nam pravica vgaja,	ako je i dugo spala...

Godine 1832 Gaj je uistinu želio samo slogu i sjedinjenje Hrvata, jer baš u toj godini to isto živo su željeli i svi drugi hrvatski preporoditelji. I dok su samo ta sloga i to ujedinjenje Hrvata bili i jedina tendencija cijele pjesme, g. dr. Ilešič se grdno namučio, da bi uvjerio sebe, kao i čitaoce »Jugoslov. istor. glasnika«, kako je ta Gajeva pjesma »prvobitno« imala »protinemačku, t. zv. protivbečku tendenciju«, da zatim u jednoj drugoj prilici g. Ilešiču postane od nje »čisto austrofilski program, takav kakav je, pred svetski rat, bio poznat kao trijalistički južnoslovenski austrijski program« (str. 167).

Logika g. Ilešiča u ovoj »kritici« uopće je vrlo šepava, no u ovim izvodima ona ga je i sasvim ostavila. Ona ga je toliko prepustila samome sebi, da napokon nije mogao razabrati ni to, da sam ja u svoje »Dokumente« tu pjesmu uzeo u redakciji od god. 1832, a kako »lojalne« strofe 11 i 12 dolaze samo u redakciji od g. 1835, one, razumije se, i nisu mogle doći u obzir za moje izdanje, kad se ono završava s god. 1832. Mislim, da je to i odviše jasno! Gosp. Ilešiču to, međuto, nije bilo jasno, jer inače ne bi bio mogao podmetnuti »Dokumentima« i ovu podvalu: »Zlo je učinio g. Fancev, što je te kitice izostavio. Gaju time nije koristio..., a sebi je škodio; štetu je naneo i knjizi, jerbo se čini da joj cilj nije istorijska istina nego služba i nekim današnjim tendencijama našeg javnog života« (isp. str. 167).

Osim u naslovu istaknute tendencije »Horvatov sloga i zjedinjenje« Gaj je u toj pjesmi dao oduška i svom veselju, što se godine 1832. Hrvatska konačno preporodila. Tu činjenicu njemački je prevodilac nekoliko godina kasnije smatrao i glavnom poentom pjesme, pa joj je on i dao natpis »Croatiens Wiedergeburt«. I da bi čitaoci »Dokumenata« lakše uočili tu važnu činjenicu, riječi »Hrvatska se preporodi« ja sam štampao istaknuto. Gosp. Ilešić se i nad tim zgraža, jer da sam ja te riječi u »prevažnoj« godini 1932(!)«... podvukao za »svoje suvremenike«, hoteći i time čitaocima nešto podvaliti.

Druga moja nelogičnost, tako bar umuje g. Ilešič, bila bi u mom navodnom poricanju svake veze između rađanja hrvatskog ilirskog pokreta i događaja i pokreta izvan Hrvatske. Moju nelogičnost u tome utvrđuje »učeni« kritik prilozima »Dokumenata« pod 15, 19, 23 i 38, našavši, da se sami autori tih priloga pozivaju na primjere i autore izvan Zagreba i izvan Hrvatske. Sve sam te priloge naime unio u svoje »Dokumente« baš zbog toga, da bi se gosp. Šurmin uvjerio, da su hrvatski profesori i svećenici uistinu koješta znali o onome što se zbivalo vani, a to svoje znanje nisu zapretali u svoje duše, krijući ga od svojih učenika i od hrvatske sredine, već upravo obrnuto, oni su ga odmah najspremnije i dalje priopćivali u svojim djelima a i primjenjivali na svoj rad. A od Ilešičevih »dokaza« za moje kontradikcije najmanje može da upali njegovo spominjanje veze Vrhovac—Kopitar, kad je općeno poznato, da su zagrebački teolozi već god. 1810 bili spremni svoj kajkavski idiom zamijeniti dubrovačkim književnim jezikom, i baš zbog toga se Kopitar ljutio na njih, kao što se opet 30-tih godina 19. vijeka preko I. Kristijanovića uzalud i bez uspjeha borio protiv samog hrvatskog ilirskog pokreta kao i njegovih unitarističkih ideala. Prema tome i u ovim svim slučajevima moja tvrdnja o autohtonosti hrvatskog preporoda pričinila se g. Ilešiču nelogičnom, ne mojom krivnjom, već krivnjom njegova nepoznavanja predmeta.

»Dokumenti« pak, i to svaki pojedini kao i svi zajedno, kako su opremljeni, imali su jedan jediti zadatak: pružiti dokaze, da nama danas nije nipošto potrebno krstariti Evropom i u njoj samoj tražiti mjesta i veze, gdje su pojedinci od hrvatskih preporoditelja mogli uhvatiti ovu ili onu misao, pa da je zatim u diližanci importiraju u Hrvatsku, i samo tako otvore u Hrvatsku put hrvatsko-ilirskom pokretu. A baš to je tvrdio prof. Dr. Đ. Šurmin u svom »Hrvatskom preporodu«, gdje kaže: »Škole u ono doba nijesu bile ni u čemu različne od predašnjih godina, misao o narodnosti nije nikako još prodirala u redove hrvatskih nastavnika ne samo onih pučkih škola nego ni onih srednjih zavoda. Ako je koji tuđinac, u prvom redu Nijemac profesor znao za ono, što se događalo u Njemačkoj, što se sve tamo preduzimalo, da se razvrgnu okovi i narodu dade pravo, što ga ide, to nije sigurno nijedan od tih učitelja imao osobite volje, da hrvatsku mladež upućuje u ovakove slobodoumne nauke. Najveći je dio nastavnika u srednjim školama pripadao kojemu duhovničkom redu, a takvi bi ljudi morali biti vrlo slobodoumni, kad bi u Hrvatskoj kao učitelji širili svjetske ideje, koje su išle za preokretom života. Koliko je god majka utjecala na svoga sina... toliko se ipak ne može uzeti ovo njezino više prirodno shvaćanje prilika, da je svoga sina uputila na one misli, koje je on kao sedamnaestgodišnji mladić nosio u duši. Izvor tomu treba drugdje tražiti«.

Što je tu krajnje nelogički a protivno činjenicama izveo prvak istraživača hrvatskog preporoda, danas je to naročito parola onih, koje smeta to, što je hrvatski ilirski preporod prije svega bio hrvatski pokret. Jer ako je starijim hrvatskim generacijama i književnicima vec god. 1830 Gaj smio i mogao poricati zasluge za održanje hrvatske narodne svijesti, za obranu narodnog hrvatskog jezika i za stvaranje kake take književnosti, nazivajući ih »Dunkelmänner«, to se danas, pred bujicom kasnijih događaja, naročito hoće zamračiti ono, što je ilirski pokret bio u samom svom prvom početku. Nego već je potpuno objektivni i neutralni Šafařík bio svakako bliže istini, nego Gaj, njegov referent za hrvatske stvari, kad je dne 12. II. 1831 uzeo u obranu starije generacije, tvrdeći[60] da njega, Šafaříka, zasluge starijih hrvatskih književnika ispunjaju poštovanjem — ihre Verdienste flössen mir Achtung —, jer su upravo oni u svojim djelima uzdržali i svijest hrvatske narodne individualnosti kao i ljubav za narodni jezik: »während die kroat. Magnaten u. Prälaten prassten und Volk u. Sprache verachteten — erinnerten diese armen Geistlichen ihre kroatischen Brüder durch zahlreiche Schriften wenigstens daran, dass sie Kroaten sind und eine eigene Sprache haben«. A prof. Šurmin makar je znao i za taj Šafaříkov nepristrani sud o zaslugama Tome Miklouššića i drugih književnika

i javnih radnika u samoj hrvatskoj sredini, opet je u duhu svoje gornje tvrdnje volio poći sa Gajem u inozemstvo tražeći mu tamo učitelje, koji su mu tobože u kasnijem sveučilišnom studiju ulili u dušu ono, što je on, međuto, već za svojih hrvatskih gimnazijskih nauka osjetio i nosio u svojoj duši.

Međuto da su i pojedinci već od god. 1790, a naročito zagrebački preporoditelji, gdjekoji od njih daleko više nego i sam Gaj, i te kako dobro znali što se događalo, što se pisalo i raspravljalo vani u velikom svijetu, osim u pomenutim prilozima pod br. 15, 19, 23 i 38, ja sam sâm pružio zato još i drugih dokaza. Tako sam i u samu »Uvodu« u glasovitoj pjesmi Brezovačkoga[62] »Trium sororum...« od god. 1790 upozorio na stihove:

> Dum libertatem totus nunc mundus adoptat,
> Hanc sponte est ingens se spoliare stupor...

jer očito sadrže aluziju na pokrete evropskih narodâ, izazvane francuskom revolucijom.

Ja sam tamo mogao istaknuti i Brezovačkoga stihove

> Libera Regna sumus, si quem pudet esse Croatam,
> Hunnis subjectus serviat ille feris!...

a koji su, kako je to pokazao historik I. Chr. Engel, u toj pjesmi najviše boli u oči Madžare i madžarofile, a nisam ih spomenuo zato, jer sam uvjeren, da ih je izmamio nacionalni i »državopravni« ponos jednog u najmodernijem smislu nacionalno osviještenog Hrvata, kako je to sasvim sigurno bio ekspavlin Tito Brezovački. Još je g. Ilešič ljutit, što mj. Brezovačkoga pjesme »Horvat Horvatom horvatski govori« nisam štampao pjesmu: »Ovak Francuz sam govori« — uvjeravam ga, kad bih joj bio imao tekst, vrlo rad bio bih i nju uvrstio uz Brezovačkoga pjesmu, jer tek onda bi se vidjelo, ne popunjaju li se one.

Osim od g. Ilešiča i s drugih strana sam čuo prigovora, da u vezi s rađanjem hrvatskoga preporoda ja tobože podcjenjujem utjecaj francuske revolucije i Napoleonovih »Iliričkih pokrajina«. Taj prigovor ja odbijam kao potpuno neosnovan. U »Dokumentima« sam skupio sve ono, što bilo kako može da osvijetli ovo ili ono raspoloženje, ovaj ili onaj utjecaj. Za ilustraciju odnošenja Hrvata prema Francuzima uz dvije pjesme najjačeg hrvatskog književnika onih vremena, Tita Brezovačkoga, štampao sam još samo pjesmu »Veselje Ilirijancev svrhu othotka Francuzov«, za koju osim iz već pomenuta dva prijepisa znam i iz jedne slavonske pjesmarice, u kojoj ona ima natpis: »Pisma od francuskog bežanja iz Ilirije vu letu 1813«. A da je meni uistinu bilo baš do toga, kako neki misle, da namjerice umanjujem francuske utjecaje, tada bih u »Dokumentima« bio mogao izdati i pjesme »Probuđivanje

Hrvatah i Slavonacah na oružje i srdčeno borenje proti Francuzom, sličnoručno složeno — u Zagrebu, dan 27 travnja god. 1809«, »Pisma 1814« i t. d., odnosno bar spomenuti na pr. A. A. Baričevićevo izdanje molitve P. Leardi-ja »In funere Ludovici XVI, Galliae et Navarrae regis christianissimi« (Zagreb, 1794), ili srpsku pjesmu (hrvatskog podrijetla) »Pesma kralja francuskog Ludovika«, ili iz hrvatskokajkavskih pjesmarica pjesmu »Nit je bilo, nit će biti — igdar te žalosti«, ili vrlo oštru latinsku satiričku pjesmu protiv Francuza »Dialogus D. Petri cum Gallo« ili i pjesme u čast Janka Jelačića Bužinskoga, zapovjednika hrvatskoslavonskih insurekcionih četa protiv Francuza.

Kao objektivan istraživač hrvatskoga preporoda ja bih mogao kazati, da žalim, što mi nije moguće da donesem i dokaza protivnih, »frankofilskih« raspoloženja, jer su oni valjada, koliko ih je bilo — a kako pokazuje pjesma T. Brezovačkoga, moglo ih je uistinu i biti — kasnije sasvim propali. Kad bih spomenuo, da ima i jedno pismo Pavla Matića[63] iz Pokupskoga od 7. XII. 1809, u kojem on ističe, da hrvatski seljaci hvale Francuze (isp. »Rustici autem locorum illorum, in quibus militia Gallica dislocata habetur, hanc laudant«, i onda još jednoč: »Quemadmodum vero rustici Gallos, ut supra attigi, laudant«), ne bi to ništa mijenjalo na stvari, jer ti seljaci nisu tada stvarali hrvatski preporod, a osim toga francuske su vlasti na seljačke pohvale reagirale uvjeravanjem, da u naše zemlje nisu došli »ad tollendas proprietates aliorum et ad occupanda aliena dominia«. I zato ja i dalje ostajem kod svoje tvrdnje, da je francuska revolucija samo indirektno djelovala na jačanje hrvatskoga otpora protiv nasrtanja madžarskih kao i na rađanje hrvatskoga preporoda — kao na pr. u duhu naprijed citiranih stihova političkih pjesama T. Brezovačkoga.

Toliko o francuskoj revoluciji. Što se pak tiče Napoleonovih »Iličkih pokrajina«, ne uviđam potrebe da se baš iz tog samog naziva izvodi za preporodnu terminologiju upotreba iliričkoga imena, kad se iliričko ime u cijelom 18. vijeku uopće, a napose u nekolikim zaključcima hrvatskih županija i hrvatskoga sabora i službeno i s ponosom također upotrebljavalo.

Tako je na pr. plemstvo križevačke županije u zaključku od 20. VII. 1790 naturanje Hrvatima madžarskoga jezika odbilo obrazloženjem, u kojem se kaže, da bi to bio »atentat na čitav prastari narod ilirski« (»in antiquissimae gentis et nationis Illiricae opressionem tendere reputamus«)[64]. A nekako u isto vrijeme valjada na glasove o osnivanju ilirske dvorske kancelarije samo za Srbe, Tito Brezovački, boraveći tada također u Križevcima, ovako je zabugario:

> Illyrijque nepos vix quae monumenta prehendit,
> quantumvis fuerit gens haec non segnis, inanis
> scriptoribus priscis, Roma testante perinde

Atque Alexandro vulgo cognomine magno.
Num nunc Illyricum nomen gens Rascia sola
Ac privilegium possit praetendere dicti
Magni Alexandri, perque id vellicare priores
concives, socios, jura et confundere avita...

A sadržaj ovoj hrvatskoj upotrebi ilirskoga imena i onako nijesu davale Napoleonove »Iliričke pokrajine« već hrvatski historičari od Ratkaja preko Vitezovića sve do Katančića, pa i historička djela kao »Illyricum vetus et novum«, »Illyricum sacrum« i t. d., odakle su mu sadržaj preuzeli Ljudevit Gaj kao i drugi hrvatski preporoditelji. A u ilirskoj ideologiji hrvatskih preporoditelja svakako je važniji sadržaj nego golo ime!

A da bih pokazao, kako je broj prethodnika i učitelja generacije ilirskih preporoditelja i veći, nego onaj, što je doslije bio poznat, ja sam u literaturu pokreta uveo i nova lica i nove faktore, kao prodirektora zagreb. gimnazije Jurja Dijanića († 1799), hrv. vlastelina Iv. Nep. Bužana († 1823), zagreb. kanonika Marka Mahanovića († 1824), ivanjskog župnika Franju Strehu († 1841) i t. d., jer svi oni ne samo da su htjeli baš preporod već su i radili za nj, i to radili sa spremom i znanjem što su ga o domaćim i vanjskim stvarima pribavili sebi samo u našoj sredini. Tako je na pr. Dijanić[65] svoja skromna književna nastojanja objašnjavao pored ostalog i ovakim riječima: »Da Vam pako istinu kažem, pehnula me je drugeh narodov pelda, koji vekšinum vu domačem jeziku vnoge knjige ispisuju i za čteti svojem domorocem van davaju, pače vu domačem jeziku občinske škole vučiju«, pa dalje: »Jesu vnogi vsakojačkeh narodov pisci, koji vu dobrom pisanju i izgovoru lastoviteh reči domačega jezika dandanašnji potiju se. Čtejemo vu knjigah, da francoski negda mudroznanci celo leto vu pravom razmenju jedne samo reči jesu potrošili«. »Hvale vredne i hasnovite drugih orsagov pelde« bile su odlučne, da se i starac Iv. Nep. Bužan[66] prihvatio pera, da bi hrvatskim jezikom, za njegovo odičenje kao za hasen »slabešem Domovine svoje sinom«, sastavio »Od prezmožnih vugerskih kraljev glasovite čine«. »Pelde« drugih naroda kao i raznih istaknutih književnika i naučenjaka lebdjele su pred očima i J. Šipušu i Maks. Vrhovcu i M. Mahanoviću i T. Mikloušiću i A. Mihanoviću i A. Nagyu i t. d., a osim Iv. Derkosa srpske knjige i srpske pisce u Zagrebu su čitali i A. A. Baričević, T. Mikloušić, A. Mihanović, Jos. Kundek, Jos. Marić, a već od g. 1818 njihova izdanja u budimskoj tiskari »Kralj. sveučilišta« primala je na uporabu i zagrebačka Akademijska knjižnica. A da je u hrvatskoj sredini bilo i nastavnika, koji su svoje učenike upoznavali baš za vrijeme od 1790—1830 s najliberalnijim tekovinama evropskoga duha, kao »peldu« takova nastavnika predstavljam prof. Šurminu i Ilešiču zagrebačkog akademijskog profesora Ljudevita Jelačića-Bužimskoga; taj je hrvatski nastavnik g. 1824 zbog svoje naprednosti i svojih demokratskih načela čak i službu izgubio, da bi mu se onemogućio utjecaj na omladinu. Od g. 1835 taj hrvatski demokrata u stupcima »Horvatskih novina« objašnjavao je ustavne i političke slobode naroda zapadnoevropskih demokratskih država, da se zatim u 40-tim godinama, u dosljednosti svom demokratizmu otuđi Ilircima, držeći ih s autorom »Srčika« i »Političke doraslosti« za reakcionarce, a oni njega zbog toga za Madžarona.

I g. Ilešič, uvjeren da je ovakim svojim zabadanjima i podvaljivanjima dovoljno potkopao temelje hrvatskog podrijetla hrvatskoga preporoda, preduzeo je u završetku svoje »kritike« pravo pravcato herostratsko djelo, t. j. prosto je spalio svu dosadašnju literaturu, koja se bavila genezom hrvatskoga preporoda. A spalio ju je zato, jer je on, profesor slovenačkoga jezika i književnosti i ekspert o južnoslavenskim stvarima za Poljake, našao dokumenat, »koji u našoj naučnoj literaturi dosad nije bio poznat«, a on »izrazito govori protiv partenogeneze g. Fanceva, govori naime o srpskom i poljskom »poreklu« hrvatskoga preporoda« (isp. str. 169).

Autor toga dokumenta, kako g. Ilešič dalje pripovijeda, jest poljski legionar Hieronim Napoleon Bońkowski († 1886), koji se poslije neuspjelog poljskog ustanka od g. 1830-31 nalazio »među onim praunucima oslobodilaca Beča, što ih je austrijski car, da bi se udvorio caru Moskve« »deportirao preko južnih zemalja u Trst i odatle u Ameriku«. A kad je taj poljski legionar kasnije boravio u Parizu, g. 1839 on je tu za »Revue slave« pored ostaloga napisao »nekritički članak o slovenskim jezicima«, a zatim g. 1840 »o svemu tome« (valjada i opet nekritički) još i u reviji »Młoda Polska«. I g. Ilešič, imajući pred sobom dva »nekritička članka« jednog poljskog patriote, svojom poznatom »pronicavošću duha i oštrinom zaključivanja« našao je u njima ono, što otprilike trima generacijama istraživača hrvatskoga preporoda nije pošlo za rukom, t. j. našao je u njima rješenje problema njegove geneze »u srpskom i poljskom poreklu«. Više nego g. Ilešiču, na tom otkriću, držim, treba čestitati redakciji »Jugoslov. istoriskog glasnika«, jer valjada i štampanje ovakih »rukotvorina« ide među one najvažnije zadatke lista, t. j. »da prati i da objektivno ocenjuje sav rad na našoj istoriskoj nauci, i kod nas i na strani...«

Gosp. Ilešič u svom »jugoslavenskom radu« za slovensku »vlastitu individualitet« upirao se g. 1907 na »tvrdne« temelje »hrvatskog državnog prava«, god. 1908 vodio je njega put iz Ljubljane »med Slovane najprej preko Hrvatske«, g. 1935 međuto nema sredstva, makar još tako smiješno i neozbiljno bilo, za kojim ne posiže on, samo ako mu može poslužiti

pa da ulogu Hrvata u njihovu vlastitom preporodu bar pred neupućenima svede na ništicu.

U ostalom, kako sam već istaknuo, u kritici g. Ilešiča i nema stvarnih, dokumentiranih protudokaza mojim tvrdnjama — njegovo fraziranje nije isto što i raspravljanje i utvrđivanje činjenica. Ali u toj kritici g. Ilešiča jedno je naročito konkretno i opipljivo, jer neprikriveno strši i bode u oči — to su njegova bolesna i neozbiljna podvaljivanja, jedna tužna i žalosna pojava javne djelatnosti gosp. Ilešiča i inače. U času naime, kad je on svoju kritiku mojih »Dokumenata« kitio cvijećem, kao: »da se pokaže, kako se nekadašnje hrvatske tendencije danas nastavljaju, da se i u današnje vreme nastavlja Vitezovićeva velikohrvatska tendencija«, »Iza mrtvog, danas već zaboravljenog materijala dolazi živa pesma, marseljeza! lep svršetak »Dokumenata«! Eto zato je valjda čitava knjiga posvećena baš toj prevažnoj godini!«, »(sloga baš Hrvata, ne kakvih južnih Slavena)«, »Partenogeneza »hrvatskog preporoda« služila bi nekim stvarno nesavremenim težnjama današnjega vremena«, i t. d., on je u br. 7 »N a š e g a j e z i k a« od g. 1935 svoje slovenačke zemljake, i to jednako one, što forsiraju »domaći« jezik, kao i one, koji toj »štetnoj težnji daju oslonca«, obasuo savjetima kao: »mislim da je to indirektno izraz jedne nejugoslovenske prakse koju sprovodi jedan deo Slovenaca« — »Ne verujem da bi knjiga sa takvim... mogla izaći kao izdanje organizacije koja ima iskren jugoslovenski pravac«.

U raspravljanjima, koja bi imala biti naučna, objektivna i stvarna, takav način izražavanja je i neukusan i nedoličan, on znači zloupotrebljavanje mjesta, jer pripada u partizansku štampu, a ne u časopise, koji hoće da su samo glasila stručne naučne produkcije.

Moj »Uvod«, koji je u »Dokumentima« skupljenu građu pratio u bijeli svijet, kako sam ja to sâm i odviše jasno naglasio[67] »nije rasprava u kojoj bi dotaknuti problemi hrvatskog podrijetla tzv. ilirskog preporoda bili u detaljima izloženi«, pa je zato g. Ilešič bio i odviše brzoplet, kad je svoju bijednu kritiku završio samodopadnim uzvikom: »Partenogeneza g. Fanceva je propala«. Jer da tzv. »Partenogeneza g. Fanceva« i nije baš na tako slabim i labavim temeljima izgrađena, kako je to redakciji »Jugoslovenskog istoriskog glasnika« pokušao da predstavi univ. prof. g. dr. Fr. Ilešič, nepristrani stručnjaci i čitaoci mogli su se uvjeriti već iz glava 1—7 ovog mog priloga.

12

U pitanju geneze hrvatskog ilirskog pokreta nije važno da znamo, kako su i prije god. 1830—1835 pojedinci željeli isto, što su i preporoditelji u svom pokretu željeli i izvršili, već to, da su oni uistinu znali i poznavali prije svega sve želje svojih

hrvatskih prethodnika, i u pravom i odsudnom času pregnuli da ih konačno pretvore u djela i u činjenice. Hrvatski ilirski preporoditelji na čelu sa Gajem, kako sam u glavama 1—7 ovoga priloga baš na Gaju pokazao, doista su sve ono i znali, i baš ono prije svega i oživotvorili. Zato svima njima zajedno kao i svakom napose, naročito Ljudevitu Gaju, koji je, kako reče Vukotinović, »različne nazore, misli i želje sabrao i u jednu konkretnu formu sastavio i ono što je bez saveza i sustava bilo amo tamo zasnivano, iz idealističkih krugova poveo na realitet«, neka je hvala i slava.

B I L J E Š K E

[1] Taj nacrt izdao je g. 1875 sin Gajev Velimir u knjizi »Knjižnica Gajeva. Ogled bibliografskih studija« (str. XVIII—XXIX).

[2] Isp. članke *»Gaj o sebi«*, Dragoljub ili upisnik kalendar, g. 1893, 1894; osim toga i »Svaštice« gdjekojega godišta imaju podataka, kazivanih Đ. Deželiću od samoga Gaja. Tako na pr. u g. 1892 piše Đ. Deželić: »Znam njegove težnje i djela, jer mi ih je nasumce pripovijedao želeći da mu napišem životopis«. Dalje ima tu i ovo: »Videći da ga narod ne će da slijedi u toj fantastičkoj nauci s jedne, a s druge strane, da učenjaci o ilirstvu baš protivno uče i da se hrvatski pisci prošlih vjekova ne dadu bez falsificiranja poiliriti, on je godina šezdesetih često požalio što se je pokazao »neznalicom« u hrvatstvu«.

[3] Tko je taj Franjo Lust dosad nije nikako utvrđeno, ali će po svoj prilici, kao i Specijari, biti od Gaja mnogo stariji. God. 1810 bio je imatrikuliran na bečkom sveučilištu neki Franz Lust iz Karlovca, pa će zacijelo Gajev Lust i ovaj biti isto lice. Kako prema njima stoji Gajev korespondent iz g. 1831 Franko Lustov Sinovčić (isp. Građa, VI, str. 120) ne mogu kazati.

[4] Isp. V. Deželić, Dr. Ljudevit Gaj (Zagreb, 1910), str. 11—17.

[5] Ime Specijarijevo javlja se i kasnije (g. 1833) u Gajevoj korespondenciji (isp. Građa, VI, str. 334).

[6] Isp. njegov Onomasticon honoribus ... Antonii Rožić ... a gratis discipulis depromptum a. 1846.

[7] Ova pitanja priopćio je I. Bojničić u Vjesniku kr. zem. arkiva, knj. 19, str. 161 i dalje.

[8] Podataka o Jelačićevoj suradnji u hrv. preporodu ima u Vukotinovićevim »Uspomenama na g. 1833—1835« (isp. S. Ježić, Hrv. antologija, str. 162), T. Smičiklasa studiji u Radu, knj. 80, str. 50. Njegovo otuđenje od preporoditelja spominje se u Rakovčevu dnevniku pod 19. X. 1843 (isp. Narodna Starina, I, str. 66).

[9] Ova je akademija bila održana upravo mj. kolovoza, a u njoj je pod predsjedanjem profesora o. Josipa Krajačića Croata Carlostadiensis *Petar Alojzije Pavlačić* javno branio »Assertiones ex Universa philosophia«, i tom prilikom među auditorij podijelio nekoliko primjeraka knjižice o. Franje Zdelara: »Series banorum Dalm., Croat. & Sclav. sub regibus Croatiae, Ungariae-Austriacis« (Trnava, 1737).

[10] Vjerojatno na osnovu djela »Illyricum vetus et novum, sive historia regnorum Dalm., Croat., Slav., Bosn., Serv. atque Bulgariae« (Posonii, 1746), što ga je prigodom svojih ispita iz »Universae philosophiae« u Pešti izdao AA. LL. & philosophiae auditor emeritus« grof Josip Keglevich de Bužin.

[11] Isp. Vjek. Klaić u Vjesniku kr. zem. arkiva, IX, str. 195 i dalje.

[12] Zacijelo baš na te koncepte odnosit će se u Gajevu »Vjekopisnom nacrtku« ovaj detalj iz njegova rada u Gracu: »I moja se radost zaista navrši, kad mi pođe od ruke, da sklopim i dokončam vremenorodnu povjestnicu kraljevine Hrvatske, te ju sasvim prepravim, da se tiskom na sviet izdade.«

[13] Ako ima kake dokazne moći u Šurminovim »Bilješkama o A. Mažuraniću« (isp. Obzor od 17. XI. 1921), tad je i Gajev put od hrvatstva k ilirstvu zasluga drugih preporoditelja. Tu naime čitamo i ovo: »Gaju stiže dva arka dugački članak, latinski pisan, gdje mu prigovara, da ne bude sebičan s imenom hrvatskim nego da uzme ime ilirsko.« A onima, koji možda ne će vjerovati ni tom neuglednom komadiću papira da je hrv. ilir. pokret u početku bio prije svega hrvatski orijentiran, učinit će dobro, ako pročitaju i ovaj stavak iz pisma Karlovčanina Mirka Lopašića (1780—1838) Gaju od 30. I. (pros.) 1835:

Daj, o Bože, da mi svi Hrvati, akprem različitih stranah vladavcima i zakonima živući i govor naš različit imajući, na spodobu sviju naroda naš pravedni govor obljubimo, i za korist občinsku u očišćavanju govora našega jedan drugomu povdamo se i ono samo zaprimimo, šta od vekše naroda našega strani za slavu i jedinost zahtiva se. Nitko zmed sviju koji bijaše, piscev biše, koji hrvacko negda kraljevstvo od morja i vode Cetine do Dunava i Drine bilo jest, znao ne bi, nitko također nalazi se, koji znao ne bi, da Hrvati, Dalmatini, Slavonci i Bošnjaki sada zvani oni isti stari Hrvati jesu, kojma kralj negda hrvacki vladaše i Horvati se zvaše, odlučimo anda od nas duha nesložnosti, zjedinimo za cilj željni za dobiti svi tak gornji kao i doljni Hrvati, i svi oni kojima na slavi naroda i govora ležeće jest i biti mora.

[14] Isp. na pr. Gajevo etimologiziranje: Zvrhu reči Panonia, Poeonia, Županija, Župan:

Reči ove, kak se nam vidi, dohajaju iz glagola ili vremenoreči pnem, pinyam, panyam, zpnem, zpanyam, zpinyam, koja v rodu stoji z nemškom rečju spannen, binden (zinden, zuden). Župania od zupnem (zpnem) z nemškum rečjum Gespannschaft od ge(zu) i spannen (pnem, peti). Jednaka s nemškum rečjum Bund (zund, zud), župan: Bundesschließer, Bundesvorsteher — vu drugom narečju gospon (Gespann). — prispodobi zponya od zpeti, stoji nadalje vu rodu z grčkum rečju χαν = skupa, zajedno, zpanjeno — zpojeno, zponyeno — to jest sjedinjeno, zupruženo, sujuženo — Panonia, Skupčina, Županija, Sjedinstvo, Bratinstvo, Tovarustvo etc., etc.

[15] »Med starinskim pismi vu znamenitoj knjižnici... biškupa zagrebačkoga nahađaju se med ostalemi takova, koja nam obilno dokazuju da su vre zmed naših predev nekoji, najmre pako glasoviti i najvučeneši domači pisec baron Pavel Vitezović ... jako dober i prikladen pravopis imali, kojega vendar občinskim učiniti ondašnje temne okolnosti nisu dopušćale. Nam anda nikaj drugo ne treba nego da taj starinski pravopis pretresemo, odobrimo i ponovimo.«

[16] »Od gospodara mojega — sjeća se g. 1872 u nadgrobnom govoru Fr. Kurelac — od njega za ono malo, čto mu majčica na veselje pošilala, Valvasora nabavio te njim željnu svoju mladost oslađivao...«

[17] Isp. Nastavni vjesnik, knj. 31, str. 286 i dalje.

[18] Zacijelo se ovdje misli na Š. Budinića, Suma nauka krstjanskoga od g. 1582, jer upravo su već u njoj bili upotrebljeni češki dijakritički znakovi.

[19] On tu spominje ove jurate: Šandor pl. Šuljok (1829), Franjo pl. Pogledić (1831), Aurel pl. Kušević (1832), Danijel pl. Farkaš (1832), Antun pl. Štauduar (1831), Imbro pl. Radinić (1828), Hinko pl. Štajdacher (1829), Antun Melinčević (1831), Josip Holosy (1828) tajnik biskupa Alagovića, i Ljudevit pl. Farkaš-Vukotinović (1831). Godine u zagradama označuju za svakog pojedinog od njih svršetak pravnog studija u Zagrebu.

[20] Isp. Ježić S.: Ilirska antologija, str. 161.

[21] ibidem, str. 160.

[22] ibidem, str. 160.

[23] Isp. Građa, knj. VI, str. 165—166.

[24] ibidem, str. 167—168.

[25] ibidem, knj. III, str. 249.

[26] ibidem, knj. VI, str. 165.

[27] ibidem, str. 166.

[28] ibidem, str. 170.

[29] ibidem, str. 173—174.

[30] Isp.: kajti naš narod... dokončano još nejmade, kakvog dijalektuša vsaki u pisanju knig držati bi se moral...

[31] Ta Derkosova brošura u historijama hrv. književnosti obično se kombinacijom prema prvom dijelu natpisa predstavlja samo kao pokušaj uspavane probuditi.

[32] Isp. Građa, VI, str. 187.

[33] ibidem, str. 98.

[34] Ta mana diktirala mu je i ono pismo na koje je Šafařík onako lijepo uzeo u obranu starije generacije hrv. književnika u svom pismu od 12. II. 1831 (isp. Građa, VI, str. 175 i dalje).

[35] Isp. Građa, VI, str. 15.

[36] Isp. Građa, III, str. 254.

[37] Isp. Građa, XI, str. 232 i dalje.

[38] Isp. njegovu »Antologiju jugoslavenske misli i narodnog jedinstva« (Beograd 1930), str. 46—47.

[39] Isp. F. Šišić, O Šporerovim novinama, Građa za povijest književ. hrv., knj. VII, str. 59.

[40] Isp. moj članak: Školovanje Ant. Mihanovića Petropoljskoga, Nast. vjesnik, knj. 39, str. 40 i dalje.

[41] Isp. S. Ježić, Ilirska antologija, str. 140 i dalje.

[42] Isp. njegovu Ilirsku antologiju, str. 16.

[43] Isp. Vjesnik k. zemalj. arhiva, god. 19, str. 161.

[44] Isp. Građa za povijest knjiž. hrv., knj. XII, str. 55.

[45] Isp. S. Ježić, Ilirska antologija, str. 160 i dalje.

[45a] Isp. moj članak: Školovanje P. Solarića, Nastavni vjesnik, knj. 38, str. 1 i dalje.

[46] Isp. S. Ježić, Ilirska antologija, str. 209.

[47] Isp. Narodnu enciklopediju srp.-hrv.-slov., knj. I, str. 863b.

[48] Isp. Liječnički vjesnik, god. 1926—1927 (s. o. str. 84).

[49] Isp. Građa za povijest knj. hrv., knj. XII, str.

[50] ibidem, str. 301.

[51] Cijeli taj odlomak kod Draškovića glasi upravo: »Ufajte se daklje iz istoga uzroka, da Dalmacija jedanput, kako je prije bila, bude s nami sklopljena, i mi onda jedan dva milijona čineći jednorodni puk budemo. Moguće jest opet još i više, ako li s vrimenom Bosna, gdi tolike rozgve

naše živiše, s pomoćjum našum u nadre naše se povrati. Kakvo li to ufanje za naš narod. I baš kako svakomu srdcu ufanje i svakomu jeziku molba dopuštena jest, još i to ufati se i od boga moliti volno bude, da nam se z milostjum višnjum kraljev naših onaj kraj, koji se sada imenom Ilirije ozavlja, i koji jezika našemu spodobnoga govori s nama se združi.« Isp. Građa, XII, str. 301.

[52] Isp. Ilirska antologija, str. 54.

[53] Isp. Hrvatsko Kolo Mat. Hrv., god. III/1907, str. 420.

[54] Isp. Vj. Klaić, Život i djela P. Rittera Vitezovića, str. 144.

[55] Isp. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 9, str. 145.

[56] Isp. Ljetopis Jugoslav. akademije, svez. 37/1922, str. 18 (sjednica od 7. VI. 1922) i 20 (sjednica od 5. XII. 1922).

[57] Isp. J. Skerlić, Srp. književnost u XVIII v. (1923), str. 98.

[58] Isp. Jugoslov. istor. glasnik, knj. I, str. 159 i dalje.

[59] Isp. Građa za pov. knjiž. hrv., knj. VI, str. 167.

[60] Isp. vrlo »poučno« razmatranje g. Ilešiča o tome o. c., str. 163—164.

[61] Građa, knj. VI, str. 177.

[62] ibidem, knj. XII, str. XXVI.

[63] Isp. Dragoljub, ili upisnik kalendar, god. 1895.

[64] Isp. F. Šišić, Hrv. povijest (izd. Mat. Hrv.), dio III, str. 31; isp. još i str. 11, 55 i t. d.

[65] Isp. Građa, knj. XI, str. 224 i dalje.

[66] ibidem, str. 228 i dalje.

[67] ibidem, knj. XII, str. XLVI.

VLADIMIR NAZOR, ZAGREB

SAN O ŠARKU

Noćas u san mi dođe pas Šarko, moj prijatelj stari,
Zečića živa držéći u zubima. I on mi reče:
»Gȍspodâru, koji već davno me ostavi sama
U Crikvènici, eto, do nȍgû ti napokon stigoh.
Tri sam godine duge — a uz krš, niz klance, kroz luge —
Žedan, umoran, gladan i progonjen ljudima, luto,
Dok ne nanjuših trag i taj ne don'jeh ti dar.

Zeca iz ustiju pusti. A onaj dugouhi skoči.
Već je na ulici. Juri. Ja za njim. Sve do kraja zemlje
Mȍšinskôga sad se produžila ulica. Trka.
Napokon! Drvene stube! Al uz njih procesija ide
Ljudî u crnu plaštu i djevicâ u b'jelu ruhu
Pjevajuć pobožnu pjesmu. Ja guram i vičem: Zečić!
Noge nizdol me nose, dok svako od onih mi ljudi
Bodežom ranjava bok; izl'jeva moja se krv.

Plȁca. Po njoj se zečić zaìgrâvâ. A sa svih strana
Lovci, redári, mesári navaljuju. Klicanje. Žurba.
I zec i ja, ko vjetar, uz Ilicu jurimo. Hallo!
S prozora praskaju puške; sa krovova crepovi lete;
Iz dućana, ko crnih iz jazbina, nagrću ljudi
S vučjim glavama. Hallo! Ja hitam, jaučem, kričim:
»Stan'te! Njegov se trag zameo. Nisam ja zec.«

— »Udri! Ulovi!« Krik stoji i zveckanje rasuta stakla.
Ulica biva sve uža, a s prozorâ ruke dugàčke
Na me se pružaju, kičmu savijaju, kosti mi lome.
Prolaze tramvaji preko mog t'jela, kotači me vuku.
Ja se ne dam. Još skok! I sve će prestat. Još tren!
Aha! Jelačić. Kaptol. — U raju sam. Blagdan je. Sajam.
Šatre. Janjci na ražnju. I debele kume crvena
Lica. I tanane dame što čuče pod gljivama žutim
Pijuć s dlanova rosu. Šum ljudî. Zvonjava zvonâ.
Dok u gòlem hram mami te orgulja glas.

Sjedim; na zemlji, pod stubom sa Majčicom Bòžjom na vrhu.
Avaj! Što je to sa mnom? Jednòok, jednòruk i s nogom
Drvenom. Prašljiv, razdràpan. A Šarko stoji kraj mene
Držeć u zubima klobuk moj stari i razdrti. Prosjak!
»Udijèlite, ljudi!« — Al oni me ne vide. Ja sam
Čovjek od stakla; sjen jedino ima moj štap.

Ipak. Vukuć po prahu skut svilen ko rep što vijùgav
Šušti, žena mi priđe i reče mi: »Gle! To je dukat.
Tvoj je; al ti ćeš meni tog cucka. Pristaješ? Dobro!«
Daje i uzima. Ide. — Ja sjedim i u dlan svoj gledam.
Dukat sve sjajniji. U put utonuo. Meso mi cvrči.
Skačem na noge. Stenjem. Bol muči. Srce mi bije
Lajući b'jesno, ko pas. — I moj se prekida san.

Ne ide mi iz glave san prošle noći. — Šarko! Ostavih toga svoga jedinog pravog prijatelja u Crikvenici, jer bi starcu bilo ovdje gore, a liječnici ne trpe pasâ uza sitnu djecu. — Zec! Možda asocijacija pas—zec, ili mi on dođe iz F-ove drame »Zec«, koju inače još jedva znam. — Hajka uz Ilicu! Kad sam bio u Beču (upisan na fakultetu u Grazu) i u Trstu (poučavajući u Kopru), osjećao sam često gradske ulice (osobito noću) kao džunglu punu busijâ i zvjeradi; ali me Zagreb toliko ne plaši; ćutim se u njemu ipak manje stran, i sigurniji. — Prosjak! Od toga sam straha trpio u mladosti, kad sam se uz oca, za obitelj, borio s dugovima. Sad je sa mnom drukčije. — Dame pod žutim gljivama! Bit će gospođe što sjede pred Gradskom kavanom sa Jelačićeva trga a pod suncobranima deformiranim mojim snom. — Žena s dugim skutom nalik na zmijurinu i s dukatom za koji prodajem Šarka! Procesija uza drvene stube! Tko bi odgonetao? San je rekao bih, trajao nekoliko trenutaka, a u njemu toliko sadržaja, da morah prilično dugo pričati. Ne uspijeva mi otkriti mu značenje — ako ga već ima; ali osjećam, da nije ni zašto i da sam (nečemu, nekome; pa makar svome psu, ili sebi samome) ipak nešto skrivio. Ukor, s obzirom na prošlost; ili alarm, s obzirom na budućnost? Sjedi li pak još uvijek Blijedi stražar pred vratima moje podsvijesti; je li on i sada moj stari strah: okat, uhat, domišljat?

TIN UJEVIĆ, SARAJEVO

SPAVANJE IZVAN KUĆE

I. U spuževoj kućici

Nisam svaki dan spavao u svojoj kući.
Kao spuž sam kuću na leđima morao vući.
Spavao sam u polju, na sjeniku, u pruću,
spavao u šumi i zbacio vatru vruću.
Osluškivao glasove prirode, pjesmu s polja.
Gledao oblak i more pjenušavo s maloga školja.

Kad su na me padale šišarice, igle i rese,
dok se prah s puta i pelud na me trese,
mišljah: jadne te kuće što nemaju ni terase,
a gore, u cvijeću oblaka, pohlepno oko pase.
Okolo lutahu stada, čak su puzle i zmije,
ja sam slušao lišće kako ga kiša mije.
Stanarima gaja i krajolika treba vrlo malo.
Pod suncem osmagnu koža i otopi se salo.

Spavah na palubi broda zureći u ocean neba.
Za dobro zdravlje uzimah uzdušne kupke,
Zelenila za živce i duševnog mira mi treba.
Otvorene ravni, žive, svježe i ljupke.

Spavah i po kućama, u tuđemu uglu,
na spratu služinčadi i sirotinjske mansarde.
I tako i sam za se služio sam ruglu,
prem su to tradicije stare garde
obavezne za barde.

Pod mostovima i na tržnici spavaju ljudi,
a ništa ne čuva taj san dubok kao sveske
Taj je san bez ključa, i stražar često budi
A dućane grada čuvaju brave i saracineske.

Sluge i portiri spavaju u vratima.
I izloženi su prehladama.

A noćobdije se klatare satima.
I za rđave šale znade tama
na groblju i pred kapijama.

II. Povratak prirodi

Ovamo ne dolaze ljudi siromašni krvlju i škrti životom.
Da rijetki i dospije, hoće da se oporavi.
Plaši ih smetanje posjeda, i zrak što se plaća svotom.
A nema toga što ovdje stalno boravi.
Teško je danas prijeći u mitološka bića,
da vrhunaravno bude naravno.
Mozak traži kupelj, ali su srce i pluća
sastavljeni komadi iz radione.
I tako dođoh s mora do ruba jedne Sahare
i onda, od sikomora natrag, da draškam noge u mulju.
Ležeći na pržini i pijesku, opružajući se na žalu,
pred ježevima i meduzama, u mekanom ulju.
Godine su za događaj irelevantne.
Slatko je spavati u poljima.
I vizije sna su milovidne i galantne.
Spavah u stajama i konjušnicama,
pored goveda i ostale marve.
U kućama s mirisom badema i oraha i s dunjama u rublju,
gdje se jede žuti kukuruzov hljeb i pije vino iz tikve.
Krajolici su često slikovite panorame.
Drage i uvale s boricima
i čempresima povrh malih groblja,
što su međusobno slična, a sve je sklono leškarenju.
Ovdje, bezimeni izgubljeni junak,
snatrim čestice svoje prozaične epopeje.
Meni šumi u glavi.
U glavi šumi kao u školjci.

More šumi u glavi.
A glava je pod kineskim šeširom.
A šumovi se sriču:
Prirodo, vrati me gaju! Vrati me miru dolina
odakle smo došli.

Ima ugodnih spavanja u hladovini;
ima spavanja što su golemo zdravlje u životu,
rastu li žabljak, sljez, slak i ladolež;
ima spavanja kad si srećan kao ljudi što pjevaju u kući
svoje zvučne kakofonije.
Vjetar u krilima sna i lisnatim igrama riječi.
Što ovo pupa, što klije, što ovo hoće do dana?
Cigane slušam samo u snu:
mrki su, s pusta, i trešte.
Ti si biljka što se sakrivaš u hladovini pod stablom,
pohlepna za malom vlagom potočića i dvije tri kapi rose,
a onda žutiš prste u kolačima sna,
i ne znaš da na mesu kolača ostaju otisci prstiju
za daktiloskopiju.

. . . Sobe gdje na istom krevetu spavaju dva dječaka,
više puta braća, no često i daleka lica;
gdje jedan deblja od mesa što drugi gubi:
jer se uči iz iste knjige i istu ženu ljubi.
Sobe zagušljive što ih sunce raskužuje.
Sobe djetinjstva i još sobe drugarstva;
uski kreveti za život što se budi;
pupoljci nada što će oguliti ljudi;
sobe mladosti dok čovjek ima ćudi.

. . . San u prirodi, san za igalom, na ivici šuma,
spavanja na palubi gdje zvijezde u tamno more ginu,
san izvan rasporeda sna, u dubinu, u gustinu,
je li se smiješe iz zakutka žudi sočne murve
i dovikuje jasen iz razmaka djetinjstva?
Snovi, gdje spavač s boka na bok prevrće se,
i džapa se u snu i hvata sjene s potresom;
snovi s fantomima kao dobrim znancima s puta,
snovi gdje je stvarnost puna, u bojama, i kao dostignuta.

Terase na suncu, široko, prama mijenama neba,
šezlonge s odbačenim romanom,
ljuljke u južnim baštama maštovite kolonije;

nervozni san u kupeu zadimljenih željeznica...
Hej! ne ćeš u Bataviju? ne ćeš u Surabaju?
U Valparaiso? U Vigna del Mar?
Snovi na klupi šetališta pod snijegom,
snovi u napetim očekivanjima, dok se sprema Ništa.
Snovi u skladnom vinogradu,
snovi u stepeništu višespratnih tuđih kuća,
što nije spirala nego paralelni uspon,
snovi za sijeste na krovu,
snovi na keju.

Mudraci, tko je blažen?
Tko je srećan, samo za ovo vrijeme odmjerena roka,
makar mu ne važi mudrost i saznanje?

Onaj tko je stisnuo oba oka
u kataleptičko stanje.
I onaj koji spava srećno za stolom
u lokalu ili bašti, te ga ne zanimaju
ni ples ni muzika, — koji gubi vezu
s blizom okolinom, i leži poput klade.
Taj svijet s cilikanjem čeka sudnji dan,
a on je sam kao jaganjac, i zaklan.
Taj je postigao pravdu i spokojstvo,
te ne osjeća bola ni sablazni
ni ruga zavidljivca.
On čeka savršenstvo;
tako bar kažu oni koji bi mogli isto,
a ne slijede.

III. Jazbine i skloništa

Ima skrovišta pod mostovima,
ima ljudi u kanalu, u jarugama,
u kamenolomu.
I ja sam dočekao zoru
tako, na podnožju spomenika.
Tko je brojio ovo čovječanstvo?

Gdje se tko krije
od nepogoda?
Kada će da izmile
i da provrve?

Služe nam za drijem regalije biblioteka.
Spavali smo u crkvi mjereći Marije i anđele.
U parku je bilo prvo drijemanje no ljubav.
So amonijaka ne budi me od sna,
a sve je oko mene kloroform
i somnifer.
Vatra nije tjerala iz sna. Neka požar gori!

Nisu zdrave ove periode,
kad je san preči od djela;
nisu zdrave periode, kada je san lijek.
Ali ih ima, za koje je san zdravlje;
ljudi, koji spavaju kao djeca,
kako su spavali njihovi pređi,
čuvajući u sobama atmosferu loga
i zadah spavanja u pokućstvu.
Tada su sobe bile za stanovanje,
a stanovanje je bilo glavno odmor,
sa škurima na prozorima,
sa teškim zavjesama,
sa zaslonima oko svijetla,
sa mekanim perinama
i dubokim jastucima.

Neprikosnoven
bio je starinski ideal: umrijeti u svojoj kući
(samo što su momci, ipak, pogibali na moru).

Ja sam osjetio i neudobnosti sna:
na zemlji, na tvrdome podu,
na daskama.

Spavao sam blizu životinje
i na kamenju.
Vi znate, kada se glava njiše
i pada sa strane na stranu,
ili kako se prekida drijemež
kad se fotelju prevrne noga
ili popusti kanape...
Popuštao sam halucinacijama sna
u vožnji i u tuđem veselju,
i naprezao sam se da držim otvorene oči —
da ne bih pao...
Ali me je izdavao i vid i misao,
ja sam se u mrak brisao
i popuštao snu.
O moje oči, u željeznici. —
vi ste stvarale kaos okoline —
i najčešće i da sve gledam očima vožnje —
u kaosu okoline — spodobe: — u tempu —
jedni ulaze, drugi izlaze,
stanice, stanice — glave se njišu, i netko kune,
gubi se prtljag, — a legitimacija? —,
a sve je to: nisam spavao,
s đavlom paktira samo đavao,
a sada se lakat skliže po stolu
i omiče s glavom u prazan prostor.
Pa je li neispavani
i na moru imaju teških vizija,
inkubusa?
Neispavani pate i na moru
groznicu osvete sna.

Kako je bilo kad sam se učio spavati na nogama?
I razgovarao bez očiju?
(Tko će od vas znati pravu biografiju?)
Ne ću u snu na ispite?
Na kakav pregled?

Jednom mi je san bio dobar na vrhu zgrade,
jer se samo u snu pjesnički mjere krovovi
i uzvišenost munjovoda
u gornjoj pespektivi grada.
Drugi put mišljah: sutereni bolje hlade,
desetak metara ispod zemlje jesu moji vlažni rovovi.
tu sam s krticama i dikom mišjeg roda
i sigurnost od potresa vlada.
Nedostojnost: spavao sam i na mjestima što nemaju imena,
a nisam dobio kuge ni kolere;
a drugovi su spavali u kolima za smeće.
A ti što spavaju u portalima crkava
(preda mnom su ih upravo otvarali, rano)
bili su lica iz romana, s mnogo sreće.
Pa kad sam zašao u tuđe kuhinje,
bilo mi je krivo, da mi san vonja na nečiju smočnicu,
na obroke bez širih vidika.
Znoj mi je škropio sljepoočnicu;
pak, mislio sam: spava neki put i vojnik na straži, na frontu.
I osmatrač u horizontu.

Te, dok razbludnici uče sladostrast alkova,
s umnoženjem akta u ogledalu,
ovdje ima čopor njih što spavaju usred rova,
a drugi su u bolnici upoznali udobnost ležaja
i na putu smrti doznali za odmor.
I nisu tražili ženu nego kruha,
i neki su se zdravi dragovoljno razboljeli,
da bi došli do mekoće strunjače i tople supe.

I spavanje sam katkad imao da kradem,
jer mi nije pripadao drum.
Morao sam preskočiti ogradu i plot
i soriti hrpu kamenja.

U drijemu sam se učio vrijednostima tona:
da cijenim svaku kap kiše

koja se na savjesti broji;
da važem svaki ćuh vjetra
što trese iglama bora.
Vjetar i kiša jesu riječi nejednake.
Ugodna je kiša iz kreveta,
ugodan je vjetar iz kreveta:
ali ugodno, najugodnije
jeste strahovito more
kada podriva hridine i kuću valima nosi.
Tada se najdublje spava,
jer san je toliko dubok
koliko je muklo more
i oluja.
I ja sam onda dubok
kao krvožedno more
i pokoj u gromornome dnu hučne praznine.
Ja znam, da tada duboko dišem,
otvaraju se pore
i ko da nešto sišem.
Odahnuo sam u snu,
no čuh da samo hrčem.
Ne govori više Gospod izabranicima sna,
no san je s onu stranu briga.
Blaženi san u kojem nema
ni želja,
ni misli,
— ni knjiga!

San u spiljama, ispod siga.
A drugi, u tuđu kuću se krade.

IV. Bolnica

Lječilište nije drugo no zadruga kreveta.
salon za otmeniju gospodu.
Leže ljudi, nauznak ili na boku, i potrbuške,
u mirisu kanfora, joda i kreozota,

čekaju da im drugi jelo donesu i rane isprevrte.
Leže rezignirani od borbe i kleveta.

Uživanja bolesnika jesu naročite vrste.
Ja znam slasti bolesnika i ranjenika.
Znam vino od krvi i orgije sadomasohizma,
gdje je oštri alat ljekara kao bič sladostrasnika,
a sonda ruku električki fluid perverziteta.

Koliko krevet čini odmoru bolesnika!
Ali ja studiram tanje oblike erotike.
Za istančane živce ova horizontalna dokonica
i blaženost od učinka otrova eksotičnih . . .
Ja mislim: bonica je za ljubavnike,
jer uvijek zagorčuje ljubav smrt i tuberkuloza.
Koji se vole da se međusobno razbole i umru.
A što se tiče slasti od samih groza,
i meni su rezali meso. Zašto ne duže?

Bolnica. Bolesnici hoće da se pruže.
A i sam poznam kineski restoran
za opijumske sne, gdje je ulaz otvoren,
a tajni izlaz samo za uže.
Bolnica. Bolest je dubomjer slasti
i kompas za finije strasti —
zdravi čovjek je pješak i on do smrti hoda.
No nježni čovjek hoće bolesti i ljekovitih voda,
on traži terase šezlonga, savitljive stolice izleta, no čuva u duši samo
Alkovu, onu dublju Alkovu, duhovnu bolest ljubavi iz jaza bića.

Ljekari će nam dati praške, ubode i anestezije —
a krv će ih vratiti ljuto bijesnim mezgrom frenezije.

ALIJA NAMETAK, SARAJEVO

PREPORUKA

Hasnija nije još ni znala težinu riječi prevrat, kad je on prevrnuo život u očevoj joj kući i svima, koje su graničile s njom, i onima sve dalje dokle ne bi ljudska noga ni za petnaest dana dokoračala. Ona je čula obijesne oslobođene kmetove, koji su polazili s pazara i kroz njihovu mahalu propjevali:

Prometle se šljive u rogače,
A Behrami age u kopače,

a da nije razumjela riječi. Bila je tada još djetešce, a bila je dijete i kad bi nekolike godine poslije izišla za avlijska vrata i, dok je vani bura cvilila kroz telegrafske žice i dizala pijesak, od koga bi oči prokrvavile, obijesno govorila za ženama, koje su se umorne vraćale iz duhanske tvornice:

Idu žene iz fabrike,
Crvene su ko paprike.

Ali došlo je vrijeme i saznala je za značenje prije izgovaranih riječi i stidjela se svoje djetinje obijesti, koja je ipak bila samo obijest sita djeteta, što ne zna, koliko treba mahova tijelom, a često i poniženja, da dijete ne zacvili sa gladi. Kad je došla nestašica u kuću i s njom svakojake nesreće, ona je pošla u brijačnicu, da radom nahrani četvora usta. Jednoga je dana prevladala u njoj žena (koja je htjela da proživi koji ugodni časak daleko od svakidašnjice, koju je ona teško i kao djevojka podnosila) radnicu, koja je morala sapuniti brade, niz koje su curile pohotljive sline, i glačati nokte na rukama, koje su se znojile u njezinima, pa pođe s prvim strancem, koji joj se svidio, na more. A kad nedugo zatim nestade u njega sredstava za idiličan život, ona, koja nije nikad htjela, otkada je znala nešto htjeti, da bude nekome na teret, vrati se u rodno mjesto. I povuče se u svoju kuću. Raditi u brijačnici nije htjela. Bolio bi je svaki krivi pogled ovoga čudnog malogradskog svijeta, koji prezirno gleda na djevojku, koja doživi muškarca i koji se divi muškarcu, koji doživi mnogo žena. Da veze čipke i da za sedam

dana rada od zvijezde do zvijezde dobije banku i skoru kratkovidnost, to nije htjela, jer za to ne bi mogla dobiti ni hljeba bez smoka, koliko je trebalo njezinu zdravu i skladnu tijelu. Nije htjela ni da prolazi kroz muške ruke kao roba, da bi se time izdržavala, jer je sad osjetila, da je takav život stariju njenu sestru Nedretu kroz trnje poniženja doveo do ranoga groba. A zima je blizu i porodica traži više nego za žarkoga ljeta i jeftine jeseni, kad je dovoljno i ono nekoliko unovčenih kupona od beglučkih obligacija, što ih je brat Ibrahim ljubomorno čuvao.

U kući nije htjela da pita koga: ni babu, koja kao okamenjena sjedi vječno na jednom mjestu, ni majku, koja mora biti u kući sa zaključanim dvorišnim vratima, jer je to jedini način da je spriječe u kleptomaniji, a brata sada nije mogla pitati, kad je u zatvoru. On se, na svoju nesreću, sastao sa starim poznanikom Mađarom, s kojim je dopisivao, preko koga je zapravo slao neke reportaže u mađarske novine, i to ga je dovelo do sobe sa skromnim namještajem duge četiri a široke dva metra, s jednim prozorom pri stropu, na kome su čvrste unakrsne željezne šipke. Mislio je, da ima neke žurnalističko-literarne sposobnosti, a bio je nesposoban da smišljeno odgovara na unakrsna pitanja, pa sad tu mora da čeka na glavnu raspravu, a onda tko zna, kuda će s njim i da li će se moći opravdati radi svoga pisanja o ljudima, koji s malo muke imaju mnogo više nego oni, kojima su u životu vedri dani rijetki a kosti im pucaju od umora.

I njemu treba štogod poslati u zatvor, jer teško se priučiti na jelo, koje se pripravlja na metričke cente onome, koji je uvijek jeo za stolom sa tri-četiri osobe. A onda, svega pomalo nestaje u kući, jer se novac od kuponâ drugoga polugodišta gotovo iscrplo.

Prvi je snijeg na planinama pao i prvi je studeni sjevernjak procvilio kroz tijesne ulice gradske i zavukao se pod mršavu kožu prilijepljenu na rebra. Subota je i pred večer. Radnice su prolazile iz duhanske tvornice, svraćale se u dućan i kupovale robu, što su je trebale, a kad je trgovac vidio, da im još ostaje

novca na dlanu, onda im je silom gurao lijepe jeftine đerdane i rupce i rudenjake, koje mogu i na dva-tri puta platiti, i tople čarape. Sve je to Hasnija gledala s prozora i sjetila se djetinjstva i bezbrižnih ludorija gledajući ove djevojke i žene, što im je vjetar natjerao krv u lice. »Idu žene iz fabrike, crvene se ko paprike.« O, kad bih ja mogla dobiti posla. Ali i tamo često otpuštaju na desetke radnica, jer nema posla, ili rade prekodan, pa se u subotu dobije na dlan tanka zarada.

U ponedjeljak ih je bilo više nego obično. I dalje svaki dan bivalo ih je više, jer su seljaci dogonili duhan na otkup. Odlučila se i Hasnija da pođe ne bi li je primili. Snažna je, u ruke se uzda, moći će izdržati. Obukla je materinu feredžu, da se poznati ne osvrću za njom. Više od godine nije iz kuće izlazila, a prije, dok je radila u brijačnici, nije se pokrivala.

Pred kancelarijom je čekalo još dosta žena. Radnici su se vrzli hodnikom, prelazili preko mnogih stepenica, a iz susjednih se zgrada čuo štropot strojeva, koji su rezali duhan, punili cigarete, odbrajali ih u kutije, ili su rezali daske za sanduke, u koje će se slagati kutije. Ulazile su u sobu i neke se dulje zadržavale, a neke odmah otpuštane ili primane. Izlazi uplakana žena, mršava i bremenita: »Kažu mi, nije za mene da radim naporne poslove nego da se odmaram, jer sam u blagoslovenom stanju. Bog njih ovako blagoslovio! On mi u reštu, a kod kuće troje gladne djece, ne zatekla ja, da Bog da, nijedno živo, ili ja živa do kuće ne došla...«

I tako čekaonica se prazni. Iz kancelarije za prijam radnog osoblja izlaze snažne žene, koje odmah upućuju na rad, a one slabije vraćaju kući. Ulazi Hasnija i skida feredžu. Činovnik i liječnik, koji primaju radnice, gledaju je s udivljenjem. Liječnik, kao da kupuje kravu, opipava joj mišice. »Sposobne za rad.« Uzima je za nogu, iskušava čvrstoću lista i stegna.

— Zar i to mora biti? — pita ona, a sili se da bude hladnokrvna i ne će da porumeni.

— Ja, trebamo znati, da li možete izdržati osam sati stojeći uz klupu i prebirući duhanske listove. Kašljete li kad?

— Ne, ne sjećam se. Nisam obraćala pažnju.

— Skinite košulju.

Poslušala je. Liječnik je prislonio uho na leđa i osluškivao drhtaje prestrašena srca. Sada ovdje kao i prije u brijačnici osjećala se kao srna među psima i lovcima, koji su je okružili i uperili u nju plamena ždrijela pušaka.

— Ne, gospođice, niste vi za rad u tvornici.

— A zašto, molim lijepo. — I več osjeti suze u grlu.

— Vaša pluća ne mogu podnijeti napor ovakva rada kao što je čišćenje smolastih duhanskih listova, slaganje i odabiranje, što diže neprimjetnu prašinu, koja nagriza pluća. Ruke su vam čvrste, noge također mogu izdržati dugo stajanje, ali za prsa, ako i dobra sada, postoji opasnost lakog oboljenja.

— Uostalom, milostivice...

— Nisam ja nikakva milostivica. Ja sam radnica i hoću da budem radnica.

— No, no, — gotovo je tepao činovnik kraj liječnika, — ja nisam ništa ružno rekao. Grehota je, da vi teškim radom uništavate svoje zdravlje. A zarada se može naći i lakšim poslom.

— Kakvim na primjer? — prkosno je rekla oblačeći košulju.

— Zašto veliko naprezanje a mala zarada, kad vi možete imati sve ugodnosti tako reći bez imalo truda.

— Ali, eto, ja hoću da radim. I nije mi životni cilj leškarenje i užitak, o kojemu vi s puno žara a malo duhovitosti govorite... Nego, molim vas, gospodine doktore, da li ja mogu na svoju vlastitu odgovornost biti primljena u rad.

— Ne, ne možete. Ja ne mogu uzeti na dušu taj grijeh, da vas ovaj rad surva u bolest i, možda, u smrt.

— A da li vi svaku radnicu tako savjesno pregledate?

Liječnik se smješkao ne znajući da li da završi ovaj razgovor, koji bi on produžio, da nema trećega, nepoželjnog lica, koje odgovara katkad i nepitano:

— To zavisi od toga, da li je lice koje se pregleda, vrijedno svake pažnje.

— A zar ima radnica, koje ne zaslužuju svaku pažnju?

— Kako se uzme. Mi sortiramo duhan u šest vrsta, od kojih je prva najskuplja. Ni sa svakim se duhanom ne postupa jednako, a kamoli bi sa svakim čovjekom.

— Vidim ja, da nije samilost spram mojih pluća, što mi priječi ulazak u ovu tvornicu, nego nešto drugo.

— Inteligentni ste i pravo razumijete, a eto, kao da ne ćete da se pametno vladate.

— Ako vam je to, na što smjerate, pametno vladanje, onda mi zaista nije tu mjesta. Zbogom.

— Do viđenja, — rekao je činovnik, a liječnik, postiđen, prošapta »Zbogom!« —

— Dobro su te kroz ruke propustili, — dočekale je radnice, što su čekale da prođu kroz iste ruke. — Ostala si u sobi kao drugih pet.

— I nisu me primili, — prodrhtala joj je suza kroz grlo.

— Šta se praviš ko svetica? Zaradila si za po sata, što ne bi u tvornici za petnaest dana.

— Ne griješi duše, ženo.

— Kakva duša? Šta? Kad iza takve ulizanice dođem ja ovakva ćorava i ospičava, ne će me ni pogledati.

— Nisam ja, ženo, drugo moja, kriva, što me je Bog ovakvu stvorio, pa mi ljudi ne će da dadu posla, da ga s deset svojih prsta radim, nego traže krilo moje i prsa moja, oko njihovih se, da Bog da, nespomenica ovila. — I suze joj provreše u nuglacu i potekoše niz obraze. One što su čekale požališe je, a jedna joj se starica pridruži i s puno saučešća je svede drhtavu niz stepenice.

— Dijete moje, ako baš na drugoj strani ne možeš naći posla, nego ti je ovo jedino mjesto, otiđi Ahmet efendiji Bliskavcu. On je prijatelj s upraviteljem tvornice. Neka mu on jednu riječ za te rekne, vjeruj mi, primit će te odmah u posao i mimo liječnika i ne će te držati kao sezonsku radnicu nego kao stalnu.

— Gdje on stanuje?

— U Branjevini, odmah mu je kuća kako se uđe s glavne ulice. Imaju dvoja vrata na kući. Uniđi na prva. Tu je njegova soba.

— Hvala ti, ženo, Bog ti platio, a i ja kad mognem odužit ću ti se.

— Ništa, drugo, ja bih svakom pomogla.

O, kako je teško pošteno do kruha doći, — uzdahne idući Bliskavcu. Nije mogla pravo shvatiti, odakle je on tako utjecajno lice. Odavno ga je poznavala.

Njegova je soba bila ukusno namještena, samo gotovo polumračna radi oleandra pod prozorom. Pisaći sto s telefonom, mali čajni sto u jednom uglu s tri fotelja naokolo, uz jedan zid otoman presvučen lanenim platnom, a kraj vrata umivaonik. Učinila joj se soba na prvi mah kao liječnička ordinacija. Jak, rumen, nešto prosijed gospodin zakofrčenih brkova sjedio je za stolom i listao novine.

— Izvolite, hanumice, sjedite. Koja vas je sreća dovela k meni.

— Sreća, kad vam dođe ovako nesretno stvorenje, kojemu ne daju da pošteno zaradi, što se rekne, koricu kruha?

— Kako to, kakav vi to posao tražite?

— A gdje se danas još može naći posla osim, bar u sezoni, u tvornici duhana. Jutros sam bila tamo, ali me ne htjedoše primiti, jer su mi tobože pluća sklona oboljenju radi loša zraka u radionicama za odabiranje lišća. Makar sam ja govorila, da me prime na moju ličnu odgovornost, ne htjedoše. Jedna me starica uputi vama, jer da vi imate velik utjecaj na gospodina upravitelja tvornice, pa sam došla da vas lijepo zamolim, da me preporučite, da bi me primio.

— Hoću, drage volje. Dajte, sjedite, nije hitnja, a ja ću to sve telefonom udesiti. Hoćete li čaj ili kavu? Nešto toplo, da se zgrijete?

— Hvala. Zgrijali su me danas uvredama, pa mi vatra i sad posipa lice.

— A tko to, molim vas, tko vas je vrijeđao?

— Tamo jedan činovnik, koji je htio na svaki način da ja zarađujem drukčije novac. Pa onda i liječnik je nišanio na to, ako je i bio pristojniji. A kad sam se sa pregleda vratila u čekaonicu, tu su me dočekale one, što posla čekaju, pogrdama gore nego kakvu bludnicu.

— Ah, bezobraznici jedni; oprostite mi ovaj izraz, zar tako oni zloupotrebljavaju svoju službu. No, to će zapamtiti. Dajte, raskomotite se, molim vas, skinite feredžu. — Uze šibicu i zapali

špiritnjaču. Plamen je obavio limenu posudu, u kojoj brzo proključa voda. Za malo, miris čaja rasprostrije se sobom. Kora je od jabuke mirisala sagorijevajući na peći.

— Nije potrebno bilo, Ahmet-efendija. Niste se trebali truditi.

— I da je što više, ja bih se potrudio. Hoćete li malo ruma?

— Hvala, ja ću malo limuna.

Pili su tiho. I očekivali su, šta će se po čaju započeti.

— Šta vam je taj činovnik rekao?

— Pa rekao mi je, da nije za mene teški posao, koji daje malu zaradu, jer ja mogu imati sve ugodnosti bez imalo truda. Nekako tako otprilike bio je govor, a značenje sam odmah shvatila, jer, nažalost, nisam više dijete.

— Vi ste slatko i dražesno dijete.

Ona je naglo ustala.

— I vi ste počeli?

— Ah, ne. Ja to samo izričem sud iskrenog divljenja i nemojte me, molim vas, krivo razumjeti. Za dokaz, evo odmah sam voljan da vas preporučim. Oprostite, što zaboravih vaše ime. Kako rekoste, da se zovete.

— Oprostite vi meni, jer vam ga radi vašega preljubazna dočeka ne rekoh pri dolasku. Ja sam Hasnija Duranićeva.

— Hasnija?

— Da, Hasnija Duranićeva.

— Ne mogu da se snađem. — I ruka, koju je prinio slušalici, pade mu na sto. — Vi, vi, pred godinu i po vas je nestalo, odonda vas nisam vidio i sad najednom u feredži.

— Bio je to čitav roman.

— Vjerujem. Ja vas nisam prepoznao. A sad zbilja vidim na licu one vaše crte, samo su sad zrelije. I bolje vam stoje.

— A ja sam vas odmah prepoznala, ako i niste onako . . . izbrijani kao pred godinu i po. — Nasmjehnula se.

— Da, nije bilo vas tamo u brijačnici, pa nemam razloga da češće tamo zalazim. A zbilja, kad ste se vratili ovamo?

— Ja sam malo dana bila izvan grada, na moru, a onda sam se uvukla u dom naš sirotinjski kao spuž u kuću i tu tavorim s majkom i bäbom. Brat je u zatvoru.

— Da, zbilja. Neki dan sam čuo kako govore o njemu.

— Je li, zaboga, opasno za nj?

— Tako, tako. Ali budite bez brige. Ako budete dobri meni, ja ću se zauzeti na odličnu mjestu i bit će riješen.

Uzdahnula je.

— Danas kao nikad dosad požalila sam i što se sviđam ljudima i što sam uopće žensko. Šta hoćete zaboga od mene? — Prigušivani vrisak htio joj je prodrijeti prsa.

— Ne, ne. Ta ništa. Eto, ništa ne ću. Što ste čudnovati. Ništa. Ja tako. Meni se to samo otelo.

— Idem. Oprostite što sam vas smetala.

— Ama, ne, zaboga. Ne budite dijete. Dopustite, da se malo porazgovorimo. Eto, vidite kako je to smiješno. Sjedimo tu neko vrijeme, a ja ne mogu nikako da se sjetim ni tko ste, ni da vam iskažem dužno poštovanje. Eto, sjedite ovdje kraj mene na otoman, kao da sam vam otac! Pa otprilike imam toliko godina, da bih mogao i biti. Evo vidite, počeo sam i sijediti. Tako. — I još je koješta govorio ne znajući ni sam, šta bi htio reći, a želeći da je zadrži, zaustavi, jer možda će mu ipak uspjeti, što nije nikom uspjelo, koji je radi nje dolazio u Šparavalovu brijačnicu.

— Da, sjest ću, ali samo radi toga, jer ste rekli, da ćete sa mnom biti kao rođeni otac. Vidite. Ja tražim čovjeka, s kim bi mogla progovoriti, a ne ljubavnika. Ja tražim rada, od koga bih se mogla umoriti, da bih mogla misliti na njegovu vrijednost, a ne da je rad, koji se traži od lijepih žena samo skupo raskoračivanje. I učinit ćete mi golemu uslugu, ako me preporučite, da radim u tvornici za petnaest dinara na dan, veću nego kad biste mi našli ne znam kako bogata ljubavnika . . .

— Zbilja, ako vas ne vrijeđa, recite mi nešto o onom čudnom strancu, s kojim odoste davno, pred godinu i po.

— Dojadila mi čamotinja u kući, u gradu, u ovom svijetu, koji me okružuje. Došao je Hans, koji je obećavao više nego je dao, kako to valjada vazda s takvim obećanjima biva. Više da odem nekud nego radi njegovih obećanja otišla sam i proživjela nekoliko bijelih dana. Uvrijedila sam čovjeka, koji me voli i koga

sam ostavila zato, što je morao živjeti u ovoj sredini, koja mi je onda užasno teška bila. Pošla sam s drugim, ali ljubav sam ponijela i sačuvala za prvoga, koga sada ne ću da pogledam samo zato, da samu sebe patim. Hoću da trpim radi uvrede, što sam mu je nanijela pošavši za tuđincem namjernikom... Previše pričam, a došla sam tražiti preporuku za posao.

— Preporuka je već tu. Vi samo pričajte.

— Eto, gotovo je. Bila jedna neugodnost, a sad nastala druga. Zakucala nestašica na vrata. Kad se brat oslobodi, bit će drukčije u kući.

Čitava priča nije na nj učinila nikakav drugi dojam, nego što je i on želio nastaviti ondje, gdje je Hans započeo, i dok je ona govorila, on je samo o tom mislio. Njegove su drhtave ruke tražile njezine ruke i stegna kako je i liječnik jutros istraživao njezinu izdržljivost. Ona je sjedjela kao kamen. Najednom je raspučila haljinu i počela se svlačiti. On je uzbuđen drhtao ne znajući kako da protumači ovu njezinu promjenu.

Legla je na otoman.

— Izvolite. Ako baš i to mora biti, da bih dobila vašu vrijednu preporuku za posao, onda, najzad ne branim. Samo žalim, što ne ćete doživjeti, što očekujete. Na ovom otomanu leži daska. Ili, ako hoćete da me zagrlite, vidjet ćete, da ćete osjetiti pod prstima mrzli kamen.

Gledao ju je razrogačenih očiju, a onda zaustavio započeto raskopčavanje. Prihvatio je za telefon.

— Halo, tvornicu duhana molim.

— Halo, gospodina direktora molim.

— Halo, jesi li to ti, Huso? Ovdje Ahmet. Molim te primi jednu radnicu među stalne. Zabilježi, zove se Hasnija Duranić. Halo, da, Duranić. Jest, njegova sestra. Da, ali šta se to tebe tiče. Halo, da, Duranić. Jest, njegova sestra. Da, ali šta se to tebe tiče. On za svoje odgovara, a ona mora da izdržava cijelu porodicu. Uposli je tamo kod pakovanja cigareta. Neka lijepi vinjete ili tako što slično. Ne, ne, halo, ne, stari grešniče, nije šta ti misliš. E, hvala ti. Zdravo.

Ona je još ležala.

— Obucite se, uredio sam. Možete poći.

JEAN DAYRE, FIRENZE

O DUBROVAČKOJ KNJIŽEVNOSTI*

Dubrovačka književnost zlatnoga doba — od konca 16. do druge polovice 17. vijeka — bila je predmet brojnih istraživanja. Ti su radovi često zanimljivi, a kadikad i veoma vrijedni. Ipak, unatoč ovom obilju i premda su istražena mnoga pojedinačna pitanja, nemamo do dana današnjega nijednoga opširnijeg i cjelovitog prikaza, koji bi zadovoljio svim zahtjevima književne povijesti. Nema prikaza, koji bi obuhvatio djela ove književnosti sa sviju strana, prosuđujući ne samo njihovo općehistorijsko ili kulturno značenje, nego i estetičku vrijednost. Ta i onda, kad nas interesira estetička vrijednost književnog djela zaslužujemo naziv historika, jer su književno-estetički sudovi mogući samo u okviru točne kronologije i na osnovu opsežnih biografskih podataka, koji nas obavještavaju o odnosima između djela i pisca, knjige i života.

Ova praznina u književno-historijskoj produkciji nije slučajna: razlog su joj zacijelo naročite prilike, osobine književnih tradicija staroga Dubrovnika, pa teškoće, koje izviru iz tih osobina.

Navikli smo, istražujući moderne književnosti, raspolagati materijalom, koji ne treba potanje istraživati, jer imamo pravo smatrati tu građu ispravnom. Rijetki su zaista datumi iz posljednja četiri stoljeća, koji nisu posve utvrđeni. Točni su većim dijelom i tekstovi, utvrđeno je gotovo uvijek i pitanje autorstva. A što se tiče biografskih podataka, ti su podaci tako obilati, da pobuđuju u nama gotovo neko žaljenje: nehotice se pitamo, čemu su se pisci svih tih biografija toliko zanimali za različne sitnice i tračeve o privatnom životu književnikovu, kad je njihova glavna svrha: protumačiti prilike, u kojima se razvijao ovaj ili onaj genij ili talent.

---

* Ovaj je članak hrvatska preradba predavanja što ga je ugledni francuski naučenjak održao prigodom međunarodnog kongresa slavista u Varšavi godine 1934.

No u dubrovačkoj su književnosti druge prilike. Većinu tekstova treba kritički ovjeroviti, pitanje autorstva je veoma često zamršeno, a kronologija i biografija zahtijeva pažljivo istraživanje i sistematsko nepovjerenje. Može se reći, da smo proučavajući dubrovačku književnost u istom položaju kao kad proučavamo antikne književnosti; no dok su grčka i rimska književnost predmet kritičkoga rada, koji traje već nekoliko vjekova, kritično proučavanje dubrovačke književnosti je razmjerno mlađega datuma.

I

Da vidimo najprije, kako je nastala i od kojih se elemenata sastoji književna historija Dubrovnika.

O većini pisaca 16. i 17. vijeka nemamo suvremenih svjedočanstava. Kako dubrovačka književnost nema proze, ne posjeduje ni memoara. Osim toga sačuvalo se do dana današnjega veoma malo pisama. A suvremenici se nisu nimalo brinuli da nam sačuvaju točnu sliku književnika, kojima su se divili. Nekoliko predgovora, pjesama »U smrt...«, Poslanica, pa nekoliko redaka u spisima Razzijevim, neke aluzije rasijane u djelima Nikole Gučetića (Nicolo Vito di Gozze) — to su nekako jedini pouzdani elementi, kojima je bar datum siguran, pa ne treba o njima načelno raspravljati.

Ima rukopisa s važnim oznakama datuma, kao na pr. u prvim komedijama Držićevim. Te datume ne možemo doduše kontrolirati, ali nema smisla sistematski sumnjati, ako takav datum nije sam po sebi nevjerojatan ili se ne kosi s onim, što znamo o dotičnome piscu ili djelu.

Jedini je Palmotić bio te izuzetne sreće, da se našao neposredno iza smrti inteligentan i upućen biograf — Stjepan Gradić (Gradi). Palmotić nije nekim izuzetnim zaslugama zaslužio tu sreću, koja nije dopala neke druge Dubrovčane, kojima bismo je željeli. Što se tiče ostalih, moramo se zadovoljiti bilješkama, koje su im namijenili različni kompilatori 18. stoljeća: Đurđević (Giorgi), Crijević (Cerva), Dolci (Slade, Sladić?). Zatim se početkom 19. stoljeća javlja Appendini, najnepouzdaniji i najkobniji od sviju. Nepouzdan je, jer se ponajčešće zadovoljava podacima svojih prethodnika, koje plijeni bez ikakovih skrupula; najkobniji, jer su mu djela štampana i mnogo čitana, a prečesto se vjerovalo njegovim riječima.

Svi ti pisci bili su već odviše daleko od svojih junaka, a da bi mogli pokupiti direktna neka svjedočanstva. Imali su zacijelo više rukopisa, koji su bili stariji od onih, kojima mi raspolažemo. Predaja je sačuvala do onoga doba i neke točnije podatke, koji su se poslije izgubili, a osim toga mogli su ti historici dubrovačke književnosti kontrolirati neke podatke: rođenje, smrt, potankosti iz građanskog života piščeva i t. d. No čini se, da se nisu mnogo služili tim mogućnostima: ili ih arhivski dokumenti nisu zanimali, ili nisu mogli do njih doprijeti, ukratko — mjesto da provjere ono, što su čuli ili prepisali od drugih, zadovoljavaju se uglavnom primajući te podatke bez ikakve kritike.

Služeći se tim elementima, od kojih su neki sigurni (svjedočanstva suvremenika), a drugi dopustivi, slagali su ovi pisci svoje biografije. No kakve su to biografije? Kakvi podaci? Nekoliko redaka i nekoliko natpisa djela. Napast je bila velika, da se ti suhi podaci nadopune i nekako ukrase. Prvo sredstvo, koje bi moglo poslužiti u tom pravcu jest samo djelo, koje sadrži informacije o svome autoru. Lirska je poezija — vele — lična, pa nije isključeno, da se u lirskim priznanjima, pa bila ona više manje prikrivena, sazna štogod o životu pisca, o kome je riječ. Sve do Jirečeka Menčetićev se životopis osnivao na Đurđevićevim podacima, što su poslije iskitili ostali biografi po uzoru prvog historika. A Đurđević je sam naznačio svoj izvor: rukopis iz god. 1507., isti onaj rukopis, koji se sačuvao do dana današnjega, a predstavlja svakako najvažniji dokument za poznavanje Menčetićeve i Držićeve poezije. Ipak taj rukopis ne sadrži nikakvih biografskih podataka, nego pjesme.

Ali budući da u Menčetićevim pjesmama nalazimo neko petnaest ženskih imena u akrostihu, pridali su mu dubrovački književni historici brojne ljubavi. Ipak je — vele — u njegovu srcu planula velika jedna ljubav, koju tobože možemo pratiti u njenome razvitku kroz duge godine... Takvih romansiranih životo-

pisa ima sva sila, ali ovaj jedini primjer dostaje. Jasno je, da takve indukcije nemaju nikakve historijske vrijednosti (bar u većini slučajeva), budući da je ta poezija sušta igra, koju bismo gotovo mogli nazvati neiskrenom. Svakako nije spontana, pa ako je i donekle iskrena, iskreno se čuvstvo zaodijeva tako konvencionalnim oblicima, izrazuje s pomoću točno određenih kalupa, a slike su redovno iste, tako da je veoma teško, dà — nemoguće naći traga individualnom životu. Većina ovih lirskih pjesnika ne obnavlja teme tradicionalne poezije ni ličnim iskustvom ni pjesničkim genijem. Banalno je to blago nada i razočaranja, boli i radosti, koje su osjetili ili izrazili bezbrojni pjesnici, kroz brojne generacije gotovo u svim zemljama Evrope povodeći se za Petrarkom.

Osim ove interpretacije djela, treba voditi računa i o interpretaciji poznatih činjenica, koje mašta historika također obogaćuje i kiti na svoj način.

Mladi Lukarević putuje u Italiju i to naravski zbog toga, da nastavi svoje školanje i da se sav preda pjesničkom radu. U stvari on pravi stihove, ali mu je glavna briga trgovačko poduzeće, koje u Firenci zastupa.

Ranjina je primljen u red Sv. Stjepana, što ga je upravo osnovao Cosimo I. ugledavši se u Malteški red. Glavna je svrha tome redu vojnička, ali književni historici dubrovački brkaju vrijeme i stvari smatrajući pristup Ranjine redu Sv. Stjepana kao odlikovanje i znak naročite milosti, što ju je knez posvjedočio pjesniku.

Ovaj način da se iskiti biografija veoma je jednostavan. Otkriva dobronamjerna nastojanja kronista i njihov optimizam. No ima i drugi jedan način, dovitljiviji i manje pošten, kojim se biografija obogaćuje općom historijom onoga doba i dodaju se činjenice, koje doduše nisu zajamčene, ali su m o g u ć e. Zlatarićev životopis dobar je primjer takva postupka.

Dvije su stvari sigurne. Zlatarić je studirao u Padovi i preveo je »Elektru« izravno iz grčkog originala. Na osnovi te činjenice izvedena je tvrdnja, da se Zlatarić mnogo bavio proučavanjem grčkog jezika i da je marljivo radio pod vodstvom slav-

noga jednog učitelja, Vettorija. A kad tamo, Zlatarić u Padovi uspješno studira medicinu, a ne grčki. I onda, čemu spominjati Vettorija, koji u to doba, pod stare dane, naučava u Firenci, a ne u Padovi? No među Vettorijevim učenicima nalazi se neki Gundulić iz Dubrovnika. Zašto da u tom društvu ne bude još jedan Dubrovčanin . . .

Druga epizoda iz đačkoga života Zlatarićeva: tečajem jedne školske godine vršio je službu đačkoga rektora fakulteta artium. Te su godine buknuli u Padovi krvavi nemiri između njemačkih i francuskih đaka, a studenti su se žestoko oprli gradskim oblastima. Mir je konačno uspostavljen i to hvala spretnosti i odlučnosti mladoga rektora. Zato je i nagrađen, nakon što mu je istekao mandat, titulom viteza zlatne ostruge, a fakultet, nastojeći da mu se oduži za velike zasluge, postavlja ploču sa časnim natpisom, u kojem se spominje Zlatarićevo rektorovanje. Sve je to jako lijepo i naoko vjerojatno, ali je činjenica, da službeni dokumenti padovanskog sveučilišta ni suvremeni kronisti ne spominju ni jednom riječju Zlatarićevu ulogu prigodom spomenutih nemira. A ne valja zaboraviti ni to, da je zlatnom ostrugom i spomen-pločom u zgradi sveučilišta odlikovan svaki bivši rektor, a ne samo Zlatarić.

Ipak je možda najsavršeniji tip ovoga romantičnog uljepšavanja tobožnji historijat Zlatarićevih odnosa sa Cvijetom Zuzorić (Flora Zuzzeri). Vadim iz nove jedne knjige, u kojoj su mnoge činjenice ispravno iznesene i kritički ocijenjene, osnovne podatke o životu Cvijete Zuzorić, kako je zamišlja tradicija.

Rodila se u Dubrovniku god. 1555. a gotovo cijelu mladost provela je u Ankoni. God. 1577. udala se za Firentinca Bartolomeja Pescioni, s kojim ide u Firencu. U Ankoni kao i u Dubrovniku okružuju je mnogi obožavatelji, koji se dive njenoj ljepoti. Jedan od najžarčih i najstalnijih je Dinko Zlatarić. Njegovi su takmaci Bunić, Monaldi, Gučetić. O njenoj ljepoti pjevao je i sam Tasso. U Ankoni, a pogotovo u Firenci, njen je salon književno žarište. I sama Flora piše stihove na talijanskom i hrvatskom jeziku.

Tako predaja. Upitajmo arhive, što oni vele o Cvijeti Zuzorić. O njenoj mladosti ništa. Tek što je protekla vjerojatno u Ankoni i što je mlada djevojka odgojena na talijansku, to jest mnogo slobodnije od uglednih dubrovačkih djevojaka, kojima je nametnut gotovo samostanski odgoj. Ova sloboda, koju je uživala Flora, tumači i različne pričice i ogovaranja, koja iznosi — zgražajući se — Gučetić. U prosincu 1570. umire Cvijetin otac Francesco u Ankoni. U to je doba Flora zacijelo već udata za Pescionija. Iste godine Pescioni dolazi u Dubrovnik kao firentinski konzul vršeći tu službu do 1583. Te godine vraća se u Ankonu, gdje vrši iste funkcije i umire deset godina kasnije. Njegova ga je supruga nadživjela, a umrla je tek 1648. (1. prosinca) u Ankoni. Bilo joj je oko devedeset i pet godina. Prema tom posljednjem datumu trebalo bi pomaknuti datum njezina rođenja za dvije godine, to jest u 1553.

Sve bi to bili tek pojedinačni ispravci, ali treba istaći, da o Florinu književnom salonu u Firenci nema nigdje ni spomena. Ma kako pažljivo tražili, nemoguće je otkriti ma i jedan jedini put njeno ime ili pronaći bilo kakvu aluziju na sjaj, koji obavija lik ove žene. Zašto? Naprosto zato, što je taj sjaj postojao samo u mašti dubrovačkih historika. Flora se udala za Firentinca, pa kud bi pošla s njime, nego u Firencu? A pošto je nadahnula dubrovačke pjesnike, zašto da ne doživi isti uspjeh i u Firenci? . . . Od toga pitanja do tvrdnje nije daleko.

Preostaje još jedan slučaj: o piscu ne znamo ništa ili gotovo ništa. Tako na pr. za Čubranovića znamo jedino profesiju i otprilike kad je živio. No djelo (i to jedino, koje mu se još pridaje) je zanimljivo, zgodno, a diči se golemim uspjehom: svi su ga zapamtili, a djelo je potaklo različne imitacije i služilo mnogima kao ugled. I to je sve, što znamo pouzdano. U toj neprilici pomaže legenda, koju treba samo malko preudesiti. Prema toj legendi nastala je Čubranovićeva »Jeđupka« povodom jednog šaljivoga incidenta: ljubljenoj se dami omakla jedna okrutna riječ, koja je probudila pjesnikovu inspiraciju i potakla ga da napiše pjesan.

Anegdota je dražesna, a bila bi još vrednija spomena, da je jedina ove vrste. No nesrećom ima još jedna pjesan slična »Jeđupci«, djelo zanimljivo i slikovito, kojemu nije poznat autor, a ni točan datum postanja. To je »Derviš«. I ta je pjesan nastala, vele, povodom zlobne jedne primjedbe, koja je proizašla iz lijepih usta ljubljene žene. Ta je sličnost svakako neobična. Ili zar da povjerujemo, da su Dubrovčanke bile tako jednolične šaleći se s muškarcima, koji su ih oblijetali? Istaći treba, da se obje anegdote odnose na pjesnike, koji su slabo ili nikako poznati, a ličnost im je obavijena nekom tajnom, dok se oba djela mogu protumačiti sličnom anegdotom, jer su veoma srodna po svojoj zamisli.

Treba li dakle reći, da je građa, koju iznose prvi historici dubrovačke književnosti, sasvim bezvredna? Nikako! Taj materijal tvori nužnu osnovku, ishodište daljega rada, no jedino pod tim uvjetom, da građa, kojom se služimo, bude pomno revidirana. Nisu to podaci, kojima ćemo se poslužiti kao nečim definitivnim, nego tek putokaz daljim istraživanjima. Kadikada je taj putokaz veoma neodređen, kadikad opet prilično točno označuje put, kojim valja krenuti. A da bismo taj put odredili, ne preostaje nam drugo sredstvo nego istraživanja po arhivima. Jireček je pokazao primjerom, kako valja raditi, a radenici, koji su se ugledali u nj i pošli ovim putem, nisu malobrojni. Pa ipak, koliko je područje ostalo do danas neistraženo! Koliko li truda, koji je dugotrajan, težak, a često dosadan! A davši se na posao ne možemo unaprijed znati, hoće li biti okrunjen uspjehom. Odgovori, koje očekujemo, mogu izostati a sav je trud bio uzalud. Treba se sjetiti, kako je rezignirano zaključio svoja istraživanja moderni biograf Savka Gučetića Bendiševića (P. Popović). O tom nam piscu kazuju dubrovački kronici samo da je umr'o god. 1603. Inače ništa. Moderni je istraživač izvukao iz arhiva četiri Savka Gučetića, koji su živjeli u isto doba, a nakon što je na osnovi dugotrajnog istraživanja pokazao, da bi četvrti mogao biti identičan s našim pjesnikom, zaključuje rezignirano, da svi ti argumenti ne dostaju, jer da unatoč iznesenim podacima stvar nije sigurna.

II

No kako nas prije svega zanimaju djela, a ne pisci, dostajalo bi nam, da je vrijeme poštedjelo djelo.

Budući da najstarija djela dubrovačke književnosti potječu iz druge pole 15. stolj., a nastala su tako reći sasvim potkraj toga stoljeća, imali bismo pravo očekivati, da su ta djela sačuvana u lijepim izdanjima, koja su ponos evropskoga štamparstva onoga doba. Ali da! Većina književnih spomenika staroga Dubrovnika sačuvana je u prijepisima. Štampana su djela razmjerno veoma rijetka. Tako na primjer u 16. stolj., apstrahirajući od čisto vjerskih publikacija, treba čekati sve do 1549., da naiđemo na spomen »Pjesni pokornijeh« Nikole Dimitrovića. Zatim u drugoj polovini stoljeća: jedan svezak Marina Držića (1551.), prijevod tobožnjih maksima Katonovih Marina Burešića (knjižica izašla god. 1562.), »Pjesni razlike« Dinka Ranjine (1563.), Zlatarićev prijevod »Aminte« (1580.) i to prva verzija, dok druga izlazi 1599., Čubranovićeva »Jeđupka«, koja izlazi štampom veoma kasno, možda tri četvrt stoljeća nakon svoga postanka. Dakle svega sedam svezaka uključivši prijevode. Originalnih djela (ili nazovi-originalnih) — troje. A nijedna od tih knjiga nije izašla u Dubrovniku. Dubrovačke se knjige štampaju redovno u Mlecima (tek što Ranjina štampa svoje »Pjesni razlike« za vrijeme svoga boravka u Firenci).

Dubrovačka republika ne voli naime novotarija, a takva je »novotarija« i tisak. Ideal je dubrovačke vlade statika: ništa ne treba mijenjati i povoditi se u svemu za predajom i praksom, koju je posvetio običaj. Štampa bi mogla pokolebati ovo stanje šireći svakojake opasne misli. I tako su se svi pokušaji, da se u Dubrovniku osnuje tiskara, razbili o pasivni otpor senata.

I tako unatoč svakidašnjim odnosima s Venecijom, unatoč putovanjima brojnih Dubrovčana i njihovu boravku u velikim gradovima apeninskog poluotoka, nije bilo nipošto lako objelodaniti književno djelo štampom. Bio je to zamršen i skup pothvat. Pa i talijanski štampari nisu bili vični stranom jeziku. S obzirom na sve te teškoće zadovoljavahu se dubrovački autori rukopisnim kopijama.

No poznata je stvar, kako prijepisi ugrožavaju književno djelo: iskrivljuje se tekst, pa i samo ime autora, a lako se može desiti, da se čitavo djelo izgubi.

Takvih gubitaka ima i u dubrovačkoj književnosti, a da je danas teško ocijeniti, kolika je to šteta. Gundulić je, čini se, sastavio nekoliko dramskih djela osim onih, koja poznajemo: »Galatea«, »Armida«, »Posvetilište ljuveno«, »Cerera«, »Kleopatra«, »Adon«, »Koraljka od Šira« (Filli de Sciro), »Silvana« (?). Sva su ta djela nestala.

Razzi je zabilježio, kakav je ugled uživao jedan prijevod Lukarevićev: »Psalmi« prevedeni u stihovima. Taj se prijevod nije sačuvao kao ni originalni stihovi istoga pjesnika, koji je pjevao hrvatski i talijanski. Književna baština Čubranovića, Bobaljevića i mnogih drugih pjesnika staroga Dubrovnika očito je samo dio njihova književnog stvaranja.

Kod pisaca, koji su bili bolje sreće, ovakve su praznine jasno vidljive. Eto na primjer komedijâ Marina Držića. »Dundo Maroje« i »Skup« nisu potpune, a »Mande« se sastoji od fragmenata, koji su tako nepotpuni, da ih je teško povezati. A nije li sasvim nevjerojatno, da Ranjina nije ništa napisao između 1563., kad su izašle njegove »Pjesni razlike«, i god. 1607., kad je umro?

Takovih primjera ima sva sila, a ne bi bilo zgorega da se pokuša sastaviti popis ovakvih gubitaka, da bismo lakše i pravednije ocijenili ono, što nam se sačuvalo.

No ako se ograničimo na sačuvane tekstove, moramo se upitati: da li i koliko su ovi tekstovi autentični? Da li su autori, kojima se djela pridaju, nesumnjivo autori tih djela; nisu li prepisivači štogod mijenjali i kako? Ta rukopisi su kolali puna tri stoljeća, pa nema sumnje, da je štošta preudešeno.

Treba naime imati na umu, da je prepisivač često nepažljiv, a da često i hotimice mijenja tekst, koji prepisuje. Događa se i da promijeni ime autora odvajajući se namjerno od ustaljene tradicije, da bi zadovoljio svojim ličnim simpatijama ili Bog zna kakvim drugim razlozima. Treba li da prepiše kakvu zbirku, kojoj nedostaje napisna strana, prepisivač-amater

smatra se tako reći ovlaštenim, da stavi tu kakvo ime. To se na primjer dogodilo jednom rukopisu, koji pripada među najbitnije Držićeve stvari.

Često se moramo služiti citatima, a da ne znamo, koliko su ti citati pouzdani i nije li dotični pisac citirao napamet. A svakim se danom možemo uvjeriti, kako se ovakvim citiranjem stvaraju i šire zablude.

Neupućeni bi mogao pomisliti, da je relativno lako utvrditi autora. A ipak je često književni historik sasvim nemoćan, ako mu ne pomogne lingvist.

Manira svakoga književnika može se mijenjati tečajem vremena: njegov se talenat može spontano razvijati, a može se i preobraziti povodom vanjskih pobuda i utjecaja. Sadržina je književnih djela isto tako promjenljiva kao što su promjenljivi ljudski osjećaji. No gramatičke navike, vokabular, tehnički postupak — sve je to mnogo manje podvrgnuto promjenama i predstavlja neku konstantu.

Čisto književne metode vrijede u neku ruku samo onda, kad je riječ o književniku, koji je zaista originalan. Književniku, koji prilikom čitanja (pa i onda, ako ga ne proučavamo podrobno) pobuđuje u nama neki određeni osjećaj, čime se razlikuje od ostalih pisaca, koje poznajemo. Taj dojam ne mora biti točno definiran, ali nam omogućuje, da — pročitavši na pr. dva nepoznata stiha — prepoznamo u njima timbar njegova glasa, osnovni ton njegove poezije. A ipak, stvarajući takve sudove, moramo biti veoma oprezni. Ako je pisac velik i mnogostran, ako njegova lira ima više žica, ako je živio dugo, pa je u svom umjetničkom stvaranju doživio različne preobrazbe, nije nipošto lako odrediti, što mu zaista pripada, a što ne. Evo primjera!

Neka se kakvom kritiku 30. vijeka nametne zadaća, da s pomoću stilskih kriterija uspostavi djela Viktora Hugoa u njihovoj cjelini izlučivši iz mase ono, što ne pripada velikom pjesniku, već je djelo sljedbenika ili epigona. Ako se njegova kritika bude osnivala na »Legendi vjekova« (za koju se sigurno zna, da potječe od Hugoa), što će učiniti s »Popijevkama ulica i

gajeva«; ako su mu ishodište »Kontemplacije«, kud s »Odama i baladama«? Što točnija i dublja analiza kritičareva, to će pronaći više razloga, da golemo ovo djelo razdijeli na više skupova i da pretpostavi posebnoga autora za svaku grupu. To vrijedi uostalom za sve velikane svjetske književnosti kao što je Dante, Shakespeare ili Goethe. Nama se čini, da u raznolikom mnoštvu njihovih djela nalazimo neku cjelovitost, jer z n a m o, da ta raznolika djelo potječu od jednoga autora. A ipak — zar nema u toj cjelini dijelova, koji nas smetaju kao nešto tuđe i gotovo nedostojno velikoga pjesnika? Da su ta djela anonimna, pripisali bismo ih zacijelo kakvom osrednjem suvremeniku ili beznačajnom epigonu.

Kod Dubrovčana se javlja međutim još jedna teškoća: svi su ti pojedinci takvi srodnici, a lica im toliko naliče, da nam se kadikad čine gotovo bezlični. Uzmimo na pr. poznatu zbirku iz god. 1507. Pročitajmo je bez ikakve primisli i ne nastojeći odgonetnuti akrostihe. Prepustimo se osjećaju čitača, da nam kaže: koje pjesme pripadaju Menčetiću, a koje Držiću. Jalov pokušaj! Ni kompozicija, ni ritam, ni frazeologija, ni slike... ništa se u tim pjesmama bitno ne razlikuje, sve je slično, sve je zajedničko. A ne pomaže — kako znamo — ni sama sadržina.

Jagić je nekoć izvršio podjelu između oba dioskura, ali od te su se rekonstrukcije sačuvale samo neke osnovne linije. Kreković, koga su mnogi slijedili, iznio je neke razlike, koje su i prihvaćene. Istakao je originalnost Menčetića prema Držiću i obrnuto, dok su jedan i drugi — veli — originalni s obzirom na svoje uglede. No zašto neki od tekstova, na koje se Kreković poziva, nisu ni Menčetićevi ni Držićevi, nego pripadaju drugim piscima, koji su u spomenutom zborniku otkrile oštrije oči?

I zaista, u zborniku, koji je dugo vremena smatran djelom dvojice pjesnika (uz jedan jedini izuzetak: pjesma Krističevićeva) pronašli su noviji istraživači, služeći se istančanijim metodama, četiri nove ličnosti. Krističevićev je dio porastao na neko dvadeset pjesama, Čubranović osvaja važnu poziciju (oko šezdeset pjesama, koje tvore određenu cjelinu), a dva pjesnika, koji su do danas ostali anonimni, imaju u zborniku svaki po

petnaest pjesama. Ostalo pripada Menčetiću i Držiću. Što se tiče Čubranovića, kritici su se poslužili putokazom, koji otkriva Sasin, upozoravajući na stalno vraćanje jednoga ženskog imena, koje se javlja u akrostihu. No glavne je argumente iznio Medini (koji je stekao najviše zasluga u toj sjajnoj analizi), a ti se argumenti osnivaju na metrici. Premda su Medinijevi zaključci veoma uvjerljivi, ipak se ova dioba između Menčetića i Držića, kao i spomenuto uskrsavanje četvorice pjesnika, ne može smatrati konačnim, dok se minuciozno ne prouči jezik svakoga od spomenutih pjesnika.

Krivo bi bilo pomisliti, da je taj primjer jedinstven ili da su takvi slučajevi rijetki. Ima ih više, ali smo naveli baš taj primjer, jer je osobito poučan s obzirom na metodu, kojom se valja služiti proučavajući dubrovačke pjesnike.

Slične zagonetke zadaju nam i dramski pisci, a ne samo lirski pjesnici. Nije li Kolendić morao vratiti Držiću njegovu »Hekubu«, koju je tradicija stalno pripisivala Vetraniću.

Analognih slučajeva ima i poslije 15. i 16. stoljeća. Nekoć se isticalo, kako između Gundulićeve tužaljke u smrt Marije Kalandrice i »Osmana« postoje neke intimne sličnosti (moralna razmatranja i lirske digresije), dok u novije doba sve više preteže mišljenje, da Gundulić nije autor spomenute tužaljke.

I napokon, da spomenemo još jedan, posljednji primjer: da li je do dana današnjega uspjelo nedvoumno utvrditi, tko je pisac »Derviša«? Dva se imena obično spominju, a ima razloga, koji govore u prilog jednome od ove dvojice. No to je sve. Hipoteza!

Ove nejasnoće i zbrke nastale su, kako rekosmo, uglavnom zbog rukopisnog oblika, u kojem su se sačuvala ova djela. No valja uzeti na um, da je pri tom najviše stradao sam tekst. Jer izvorni tekst iskrivljuje ne samo nepažnja prepisivača, nego i njegovo neznanje, osobito kad prepisuje kakav stariji tekst, koji dobro ne razumije. Arhajski oblici, kojih ne razumije ili ga smetaju, ortografske osobine, koje mu se čine nastrane — sve su to zamke, koje se ponavljaju u svakom retku. Pa ako je još, kao u Dubrovniku, pjesnički jezik prilično artificijalan i kompliciran, ortografija, prenatrpana slovima, prilično promjenljiva i podvrgnuta individualnim pokušajima reforme, lako je zamisliti, kako prepisivač uz nehotične pogreške počinja i druge — hotimične, nastojeći da tobože nešto ispravi ili protumači.

Srećom je na tom području preliminarni rad toliko uznapredovao, da su rukopisi uglavnom proučeni i objelodanjeni. Najpristupnija, a često i — jedina izdanja starih Dubrovčana izašla su u zbirci Jugoslavenske akademije u Zagrebu (Stari pisci hrvatski). U tim su izdanjima surađivali uz slavne naučenjake, istaknute pojedince i čedni radnici. A kako god neki od tih svezaka zaslužuju najveće priznanje, sva izdanja nikako ne zadovoljavaju modernim zahtjevima.

Ne valja uzeti kao primjer loša izdanja kao što je Žepićevo izdanje Lukarevića. No ima i dobrih izdanja, koja bi mogla biti bolja. Tako je na pr. Vaillant svojom analizom Zlatarićevih pjesama pokazao, da ni erudit kao Budmani nije nepogrešiv i da tekst, kako ga je on objelodanio, ne može biti definitivan. Pa i sama kolekcija zagrebačke akademije pokazuje vidljiv napredak isporedimo li novija izdanja s najstarijima. Isporedimo li na pr. Rešetarovo izdanje Držića s izdanjem god. 1875., uvjerit ćemo se smjesta o tom napretku.

No ti nedostaci, po našemu mišljenju, nisu nipošto sudbonosni. Izdanja, pa bila ona i osrednja, ispravila su donekle štetu, koju su počinili prepisivači. Pa ako i tekst ovih izdanja nije uvijek pouzdan i definitivan, ova nam izdanja pružaju mogućnost, da protumačimo nejasna mjesta služeći se kritičkim aparatom. Prepuštaju nam i radost, da ovdje-ondje gradimo uvjerljive hipoteze i kušamo protumačiti na različne načine ono, što još nije definitivno riješeno. Ne uskraćuju nam delikatnu igru kritike teksta, jednu od najzanimljivijih i najsloženijih igara duha.

III

Pretpostavimo, da su svi ti pripremni radovi izvršeni: utvrđena je točna hronologija, biografije uglavnom potpune, identifikacija pisaca konačno izvršena, a tekstovi sasvim pouzdani.

Ipak bismo naišli na dvije posebne teškoće, od kojih je naročito prva specifična za staru dubrovačku književnost.

Dubrovački se pisci u praktičnom životu služe redovno sa dva jezika hrvatskim i talijanskim. Svaki je od tih jezika imao određenu ulogu, svaki je bio tako reći nenadomjestiv. Ne treba se stoga čuditi, ako su se neki Dubrovčani poslužili talijanskim jezikom i u književnome radu. Nije nam ovdje do toga da prosudimo, koliko su ti pokušaji uspjeli, ali nema sumnje, da je na pr. Ranjina svojim sonetima u zbirci »Secondo volume delle Rime scelte da diversi«, (koju je izdao nakladnik Giolito) mogao računati na brojniju publiku i veći glas, nego ga je mogao postići svojim hrvatskim pjesmama (Pjesni razlike), koje su izašle iste godine. Baštinici Savka Bobaljevića, da spomenemo još jedan primjer, povodeći se za posljednjom voljom pokojnikovom, brinuli su se više za njegove »Rime«, nego za pjesme pisane »ilirskim« jezikom (Lingua illyrica). Talijanski stihovi Ranjine i S. Bobaljevića izašli su štampom, pa su nam se i sačuvali. No znamo, da su talijanski pisali i drugi Dubrovčani: Lukarević, Zlatarić . . ., a da nam se od tih djela nije ništa sačuvalo. Zub vremena i nepažnja ljudska najviše su oštetili ovaj dio književne produkcije staroga Dubrovnika.

Pa ipak, neka su se djela sačuvala, a historiku se nameće pitanje, da li mora voditi račun i o tim talijanskim spisima dubrovačke provenijencije, i smije li se ograničiti samo na djela pisana domaćim idiomom, ako hoće da dobro i po mogućnosti što potpunije upozna književnu fizionomiju dotičnoga pisca.

Još jedna primjedba, koju ne ćemo razvijati, koliko zaslužuje, jer bi time potakli sijaset pojedinačnih pitanja: problem vrela i utjecaja izvanredno je važan za poznavanje dubrovačke književnosti, i možda mnogo važniji nego u bilo kojoj drugoj književnosti.

Jedan primjer! Treba samo podsjetiti na tradicionalni sud o Ranjini kao obnavljaču dubrovačkog lirizma, o njegovu klasicizmu, platonizmu i t. d. A što je ostalo od toga svega nakon najnovijih istraživanja (Torbarina, Kombol)? Koje mjesto pripada Ranjini, nakon što su pomno analizirani njegovi pjesnički postupci, otkriveni plagijati i otkrita vrela? Nema sumnje, da su stariji istraživači Ranjinu znatno precijenili.

A Gleđević? Ne dostaju li Deanovićeve konstatacije, da toga pisca, koji je dugo vremena smatran originalnim, svedemo na običnog prevodioca (premda još danas možemo čitati u nekim školskim knjigama, koje nisu stare, da je Gleđević originalan pisac).

A to su tek dva primjera. No ovo pitanje talijanskih izvora dubrovačke književnosti odviše je zamršeno i delikatno, a da bi se moglo tretirati onako usput i pod konac jednoga kratkog članka. Ipak je trebalo ovaj problem bar spomenuti ogledajući preduvjete književne povijesti staroga Dubrovnika.

Kao logični zaključak ovoga načelnog osvrta treba istaći potrebu k r i t i č n e b i b l i o g r a f i j e, koja bi bilježila napretke proučavanja u svim smjerovima, koje smo naznačili. Ovakva smotra bjelodano bi pokazala, da unatoč brojnim radovima nesumnjive vrijednosti (autori, koje smo spomenuli tečajem ovoga razmatranja, treba da posluže samo kao primjer, a nipošto ne iscrpljuju popis zaslužnih istraživača dubrovačke književnosti) ima još podosta neistraženih područja. Nedostaje nam prostora, da nabrajamo sva ta pitanja, jer bi se takvo nabrajanje bez sumnje oteglo.

Odgovorit ćemo samo na jedan prigovor ili, bolje rečeno, pitanje, koje se nameće gotovo samo od sebe. Nije li moguće s obzirom na sadašnje stanje istraživanja stvoriti neki opći sud o vrijednosti dubrovačke književnosti, njezinoj važnosti i značenju? Ili nam možda nedostaje nešto bitno, ima li takvih praznina, koje treba ispuniti prije nego što se odvažimo da izreknemo neki načelan sud?

Nepristran sud književnog historika mora da se osniva na činjenicama, koje su besprijekorno utvrđene i, koliko je moguće, potpune. Ako književni historik, koji zaslužuje to ime, nešto osudi, osudit će nakon što je sve ispitao; ako nešto hvali i slavi, ne smije se izvrgnuti opasnosti, da potonja istraživanja demantiraju njegovo oduševljenje pokazavši, da je kip, što ga je podigao, kip lažnoga heroja. Sjetimo se samo primjera Ranjine!

To vrijedi za književnog historika. Sa stajališta kulturno-historijskog sve će se to pokazati u drukčijem svijetlu, a kulturni će historik i drukčije postupati od povjesnika, koga isključivo zanima književnost, pa mu je i glavni kriterij književni.

Služeći se metodama kulturne povijesti, stavit ćemo dubrovačku književnost u njenu epohu, istaknuti vanjske faktore doba, kad se rodila i razvijala. A kako su ta vremena bila zaista teška za malu Republiku Dubrovačku, koja se morala boriti s političkim, ekonomskim i moralnim teškoćama, kulturni će historik unatoč praznina, nedostataka i pojedinačnih zabluda s pravom istaći visoku ljudsku vrijednost ovoga književnog stvaranja i zaključiti, da je stara dubrovačka književnost lijep primjer noblese duha u borbi sa vanjskim neprijateljem, materijalnim zaprekama i nedaćama.

VLADIMIR JURČIĆ, ZAGREB

EPITAF ILLUSTRISSIMUSU GJALSKOMU

Sijedi illustrissimus Gjalski
u rodnoj grudi sproveden do rake
ne ostavlja svoga kraja,
ne ostavlja seljake.

I tako redom nestaju naši
zagorski plemenitaši —
dvorovi nekad moćnih vlastelina
sad su razvalina.

Tek jablani šume iz davnih vremena
preko sviju mijena —
noću granje o prozor kuca
očekujući da pozdravi gospodara
kad izađe iz karuca.

Pred dvorom je mjesečinom osvijetljen put
utrt i zamrznut:
to u njem zadnje stope sjaju
gospodarova puta
da poslije smrti po rodnom kraju
kroz vječnost luta.

I sada je tuga pod starimi krovovi,
zabave nema, ni hajke goniča —
prestaše lovovi,
i nema više vlastelinskih špana,
pomriješe živi svjedoci
iz varmeđinskih dana.
Prođoše dani starih županija
u nepovrat.
Skoro ćemo o njima samo
iz listina znat:
o tom, da su samo vlastela
živjeti smjela,
dok su proživjevši u vjekovnoj tlaci
dočekali slobodu i kmetski seljaci.

LJUBOMIR MARAKOVIĆ, ZAGREB

KSAVER ŠANDOR GJALSKI

VIJENAC NA PJESNIKOV GROB

Dok je Gjalski kroz neko četvrtinu vijeka ostao centralna figura hrvatske književnosti, a za publiku svakako prvak naše pripovijetke, čitan s oduševljenjem i strašću kao prije njega Šenoa, poslijeratna generacija pokušavala je da obračuna sa starim vrednotama, odnosno da revidira povijest s obzirom na njezinu konačnu bilancu. Nastojeći da bude stvarnija od Moderne (premda ta »stvarnost« počesto već sada znači gotovu formulu i jeftinu šablonu), nova generacija ne ispituje toliko način pripovijedanja Ks. Š. Gjalskoga, kompoziciju njegovih većih djela, crtanje likova ili unutarnju opravdanost njegove forme, nego se ograničuje na neko principsko zabacivanje motiva njegovih pripovijesti i atmosfere koju crta, jer da su nesuvremene, pa, recimo donekle, i lažne. Zagorski plemići iz starih kurija, prema tome mišljenju, suviše su idealizirani i sentimentalizirani; njihovo je značenje suviše podcrtano u doba, kada su oni bili tek nemoćni ostanci stare slave, a ono što je zaista stupilo na poprište prvenstvenog interesa u novije doba. život seljaka i njegov duševni svijet, ostalo je Gjalskom nepoznato, prikazano tek gdjegdje, usput, i ne uvijek precizno.

Ali u istinu, takvo je gledanje u dobroj mjeri samo optička varka: jer se životom zagorskih plemića u takvu poetiziranom obliku nije nitko drugi bavio osim Gjalskoga, pričinja se na prvi pogled kao da je to, stvarno, jedina nota njegova pripovjedačkog rada, a ona u stvari jedva da je uopće dominantna: Gjalski, autentičan plemić sa svojom vlastitom »kurijom«, ima izvjesnu slabost za plemićki naslov, za plemićko podrijetlo, te ga uvodi i ondje, gdje je to posve nepotrebno; ali ako uzmemo ozbiljno u pretres i motive i figure njegovih pripovijetki, to ćemo vidjeti, da je taj svijet, pored plemića i njihovih specifičnih problema, u izdašnoj mjeri ispunjen i drugim likovima, i da život intelektualaca i onoga, što je za nas u to vrijeme bio

gotovo sinonim inteligencije, motiv birokracije, zauzima znatno mjesto u stvaralačkom radu Gjalskoga, u prikazivanju tadanje Hrvatske. Dakako da danas isticanje i jednog i drugog područja u tolikoj mjeri nije ni stvarno opravdano ni ideološki aktuelno; ali zato se ne mogu zaklapati oči pred činjenicom, da je u ono vrijeme plemstvo značilo posjed, a posjed predstavljao problem otimanja Hrvatske iz ruku njezinih vlastitih sinova. Ovi su, socijalno, postali anahronizmom i, ako hoćete, degeneriranim razvalinama, ali ih je vrijeme učinilo tragičnim figurama u situaciji koja je bila nesumnjivo presudna za čitav narod. Današnja generacija misli možda, u principu, ovako: šta koristi, ako je gospodar posjeda Hrvat, ako je on nesposoban, i ako zemlja u njegovim rukama i tako juri u propast? Međutim, ako od »starih kurija« i njihovih stanovnika kako ih prikazuje Gjalski, trijezno, ali ne pretjeranom hladnoćom koja graniči s cinizmom, uklonimo nimbus poezije koji neminovno i neuklonjivo prati svaku pojavu propadanja, nostalgiju za onim čega nestaje zauvijek, melanholiju sutona bez sutrašnjice koja je uvijek osvajala ljudsko srce i fascinirala veliki krug čitalaca Ks. Š. Gjalskoga, onda možemo vidjeti, da su baš zato današnjoj generaciji toliko antipatični ti njegovi plemići, jer je on točno i bez ustezanja konstatovao baš tu njihovu nesposobnost za život, njihovo nesnalaženje u novim prilikama i njihove anahronističke ličnosti. A što je sve to Gjalski opjevao stilom Turgenjeva, a ne možda ožigosao oštrinom kakve Rougon-Macquartovske optužbe, to, ako je moglo možda da zavara njegove suvremenike, ne može da zavara nas, koji te stvari gledamo mirnije i treznije, u novijim perspektivama. Ako pored Battorycha, Perpetuusa i Perillustrisa ac generosusa Cinteka i dr. koji su neminovno osuđeni na propast i iz kojih bi kakva manje deklamatorska »socijalna« generacija nego što je naša mogla da vuče obilat kapital, kao što ga vuče u Rusiji iz »Golovljevih« i sl. — ako pored takvih u biti negativnih likova koji se ne mogu oduprijeti propasti i ne snalaze se u vremenu, Gjalski pokušava da dade Lava Blinjevića i pozitivno rješenje problema »rođene grude«, to mu mora priznati svatko da, pored tolikih mogućih

rješenja, ima i on pravo da iznese ono rješenje koje se njemu, kao plemiću lično, čini najprikladnijim. Istina, njegovi plemići nisu groteske popu Ščedrinovih, ali ako Ščedrin ima pravo da snagom svoje umjetničke intuicije pretvara žive ljude u demonski sugestivne fantome, ima i Gjalski pravo da ih obasja zrakama zapadnog sunca, ljudski toplo i samilosno. U svakom slučaju, figure plemića iz starih kurija neposrednije su zapažene, crtane ljudski uvjerljivije i plastičnije nego li građanski junaci iz »Radmilovića«, »U noći« i dr., i svaki pisac ima bar to pravo da piše ono što je u njegovoj duši življe i jasnije, bez obzira na to da li to ulazi u kakve programe ili ne.

Ali stajalište suvremene generacije čini se da ima svoju glavnu oštricu u tom: zašto, u vezi sa svojim životom i ličnošću, Gjalski nije došao do toga da bude bliži drugim milieuima, zašto nije poznavao seljaka onako kao Kovačić, zašto se nije »snizio« do običnog, neplemićkog i bijedom bijenog intelektualca više *i* vidnije, pa da mu ti likovi budu i preči i bolji od onih prvih? Međutim, pitanje onoga, što je autor htio da kaže i što je mogao reći, što je on zaista rekao i kako su to drugi čitali, vrlo je komplicirano, a još je složenije pitanje autorove ličnosti i njezina razvoja. Bez sumnje danas još nije došlo vrijeme da se kritički ispitaju svi lični momenti koji su s tim u vezi. Intimne uspomene i korespondencija, koječiji eventualni zapisi ili memoari koji su s tim u vezi, ne bi se još mogli ni objavljivati, iz pijeteta i iz obzira prema još živim licima. Ali neobičnu kompleksnost toga pitanja može da bar u principu osvijetli na pr. činjenica, da Gjalski pripada našemu realizmu, i da je njegov književni položaj u tom predvodan, uza sve to što u njegovu shvatanju ima toliko romantičnih elemenata (kako konstatuje M. Krleža i drugi). A tko je čisti romantik ili čisti realist? Zar je realist Kovačić sa svojom hajdučicom Larom, i ako je napisao, u istom romanu, najsjanije stranice o seljaku koje su i danas još ostale nenadmašene? Zašto Krleža iznosi tek izuzetno taj seljački život prikazujući i tu seljaka više izvan njegova milieua nego li u njemu, a mnogo više se zanima nemogućim austrijskim oficirima, fantastično izatkanim rodoslovljima Glembajevih i Lenbachovih, Latinovića i Klamfara i svih tih likova koji često baš onda, kad su »najsocijalniji«, postaju sablasti a ne ljudi, unatoč tomu što toliko govore njemački?

Nije li također bilo paradoksno, kada su u doba Moderne Gjalskoga dizali na štit kao prvoborca i kao neki program? Gjalskoga koji je tako »reakcionarno« osudio materijalizam u »Na rođenoj grudi«, koji je s Turgenjevom ironizirao »Kraft und Stoff« i koji sa svojim plemićima nije pripadao ni u Modernu, kad mu radi njih poriču pravo već i na realizam. Ali život, pa i onaj same književnosti, kariči se i prepleće, i nije samo čast koju su mu lično iskazali, opravdavala, što se Gjalski smatrao blizim »mladima« i dao svoje ime njima za štit.

A opet: zašto Šenoa nije dosljedno nastavio put kojim je udario u »Ljubici« i »Prijanu Lovri«, naviještajući naturalizam i pretječući svoje vrijeme? Je li pravilno kazati samo: iz didaktičnih razloga, jer je htio odgajati publiku; iz patriotizma, jer je htio da dade narodu ideale, uzore iz prošlosti, oslon za sadašnjost? Može li se zamisliti Šenoa pjesnik, stvaralac bez Zlatareva zlata, Seljačke bune, Čuvaj se senjske ruke, Diogenesa i dr.? Nije li fantazija, intuicija, inspiracija glavni izvor poezije, a ne neke konkretne želje, makar i one samoga autora? Pišući za volju nekim praktičnim ili konkretnim sugestijama bilo tuđim, bilo svojim vlastitim, pisac može da napiše koje svoje slabije djelo, ali može li se zamisliti, da će pisati cio svoj vijek ono i onako, kako ne bi ni sam htio, ni kako mu ne kazuje njegov stvaralački duh?

François Mauriac, koji je nesumnjivo među prvim piscima romana sadašnjosti, više je možda nego ikoji drugi suvremeni pisac, u različitim prilikama, nastojao razjasniti proces umjetničkog stvaranja. Bez sumnje, taj proces nije uvijek jednak, i kreativni je momenat kod različitih pisaca zavisan o različitim stranama umjetnikove ličnosti. Ipak je korisno uočiti koliko Mauriac ističe slobodu nastajanja piščevih likova. Zamišljeni u klici po nekom živom ugledu ili po nekoj reminiscenciji iz života, ljudi budućeg romana razvijaju se dalje sami u duši svoga autora, a da im on ne može ni sam predvidjeti ni defi-

nitivnog oblika ni konačne sudbine dok se, s njihovim sve jačim izgrađivanjem u svijesti, ne počnu jasnije ukazivati i osnovne smjernice raspleta: i tako autor, makar to i sam želio, ne može da stvori lice koje nije nastalo u njemu spontano, a zatim prošlo ovaj polagani proces unutarnjeg zrenja — otuda Mauriacovim licima bez sumnje njihova upravo scenska plastika, i njihova apsolutna životna uvjerljivost. Sam tok njihove sudbine može biti i katkada diskutabilan, ali njihova ličnost potpuno je određena, i čitalac je gleda upravo snagom vidne halucinacije. Kod Gjalskoga u velikoj većini slučajeva čine se ličnosti više iskonstruirane prema unaprijed stvorenim shemama, zato ih i razmjerno malen broj ostaje u našoj svijesti neizbrisivo, poput ljudi koje smo žive upoznali i kojih ne možemo zaboraviti. Naprotiv, što je, kako mi se čini, kod Gjalskoga kreativno presudnije, to su situacije. Nisu li baš najjače od njegovih »Tajinstvenih priča« satkane od sugestivnih situacija koje su kao izrezane iz života, dok su sama lica neodređenija i nejasnija (Notturno, San doktora Mišića, Kobne slutnje)? Nije li dražest i naročiti privlačni čar »Na rođenoj grudi« plod intenzivnog crtanja ugođaja koji je sav baš u crtanju situacija? Taj roman koji bi inače bio »roman à thèse« s dosta jasno konstruiranom shemom (i neuvjerljivo romantičnim motivom dvostruke ljubavi prema Blanši i Vjeri), ne promaši svoj neodoljivi dojam ni na koga nizom dražesnih idilskih sličica koje se takvom jasnoćom i doživljenošću nižu ispred nas, te moramo osjetiti njihov autobiografijski karakter. Slično je s »Đurđicom Agićevom«, pa s većinom pripovjedačkih radova Gjalskoga.

A to je, mislim, baš onaj elemenat koji će najboljim djelima Ks. Š. Gjalskoga osigurati trajnu vrijednost u književnosti, i trajan interes čitalačke publike. Mauriacova lica i lica tolikih drugih romana možda će potonjim generacijama u svojoj naročitoj formulaciji postati nerazumljiva, dakle nepristupna. Werther, Pavao i Virginija, Madame Bovary i toliko drugih, danas su starinski kao i nekadanja njihova nošnja. Živa je njihova strast, njihov dinamizam osjećaja, iako nam je njihova ekscesivnost katkad nešto strana. Ali situacije, ma kako vremenski varirane, u biti su ipak vječne. U njima je naročita poezija, poetičnost, koja nas prenosi kroz vremena i ulazi u naš vlastiti život. I zato, unatoč svim prigovorima, koji se mogu iznijeti Gjalskomu, unatoč tomu, da će koješta od njegovih djela s vremenom otpasti, da će njihovi stvarni problemi zastarjeti i da će oni proživjeti druge formulacije i drugačija rješenja, njegove će najbolje stranice ostati uvijek zadahnute dahom života, transponirana u intenzivnu poeziju unutarnjeg doživljavanja, koja ne će promašiti svog dubokog dojma i na čitaoca kasnih generacija.

Kad je, 9. veljače o. g., u svojoj plemićkoj kuriji u Gredicama preminuo sijedi majstor hrvatskog romana i novele, bio je kao stvaralac već dobrano sama sebe preživio. Njegove posljednje godine bile su spokojno sunčanje na već stečenoj slavi, uzakonjenoj školskim udžbenicima i plebiscitom čitalačke publike. Ali život teče dalje, a s njim i književnost koja nezaustavno traži nove tekovine i nove vidike. Samo što to napredovanje ne će nikada biti ni potpuno ni životvorno, ako pored sticanja novoga ne ide ujedno i za obnovom staroga, dakako onoga što u sebi nosi klice novih plodova, posvetu tradicije koja nije tek pusto priznanje, nego sankcija najplemenitijeg nastojanja čitavog naroda kroz generacije. Pisani pod neposrednim dojmom pjesnikova tihog rastanka ovi su reci htjeli samo da u zbijenu obliku upozore na tu osnovnu istinu; poslije će potanje studije i istančana mjerila vrednota imati da izgrade i utvrde ono što je ovdje izneseno u obliku skromna pokušaja koji nipošto nema namjere da bude potpun i presudan. On je tek čedan vijenac na pjesnikov svježi grob, uz želju, da se taj grob uvijek iznova zeleni, i da slava Ks. Š. Gjalskoga ne bude svečano ali mrtvo slovo, nego živa »materinska riječ« koja će, svojim životnim snagama, svojim istinskim zanosima i čarom svoje poezije, napajati i krijepiti sinove, unuke i praunuke njegovih suvremenika.

OSAMLJENOM BRIJESTU NA ŠKOLJU

Pod tobom je more i kamen, koji te vjerno štiti,
uzalud ti kosu bura mazi,
mirno mudri pauk mrežu plete i na te vješa niti.

Kora ti je sve svjetlija i siva,
pučina leži omamna i divlja,
opojena od vjetra, topline i smilja.

Duboko su ti žile i svaku kamen tišti,
pognuo si glavu i zuriš prema suncu,
pognut, ali žilav sličan plahom juncu,
dok more i nebo u bjesnilu vrišti.

Ti znaš za staru mudrost: vidio si lađe na kamenu
i smrtan jauk onih, što se miču,
tebe se tvoje rese i paučići tiču,
ti budno čuvaš djecu na svom ramenu.

Klize čamci, brikovi i škune,
tvoje grane trepte kao podrezana krila,
i sve se žile i mladice bune.

Ali vjerni kamen očajno te drži,
izglodan vijekom i staračka lica,
grijuć te lešom izginulih ptica;
mudro škripi mudrost svoje srži:

— Ne. Nemoj da letiš prema Bogu,
ne trusi rosu nad bezdanom voda,
nigdje nema kraja plahovitog hoda.

Ne kidaj zminjac ni rascvali lovor,
ne slušaj vjetar ni čovjekov govor.
I mi smo dio neumrlog sunca. —

I kada raspneš krošnju te zabruji lišće,
pod tobom blude jata lovrata i skuša,
grlim te ko djeda i oca i brata.

I njima žile poniru sve niže,
a sladak kamen očaranih duša
pretvara sve stvari u svijetle zublje,
jer sigurno priklonutog uha nad kopnom i vodom
razgovijetno čuju anđeoske trublje.

Ž A L

Opet se čuje starinska pjesma na molu,
pospani mjesec dobrohotno zirka,
mrmori more, a nad njime njiše se svirka.

Ovakove bijele, mjesečinom posute noći,
upijaju prošle i buduće rane,
olujne noći i zagušljive dane.

Kvadrati kuća i crne sjene grana,
daleki školji, nebesa i sve što nas zove
s nevidljivom strujom prema obali plove.

Sve se taloži i smiruje na starome žalu,
dok mjesec ledenim okom nad cijelom zemljom ljeska,
zajedno se njišu srca, sipe i grumeni p'jeska.

KONCERAT S EPILOGOM

Želje mi slikaju beskrajne vode i cvatući, šareni vrt,
u blagom hladu agava bjelasa se oštraca gat,
narandže zru, a kamen je procvao škrt,
košnice bruje, med se gomila, veselo zvuči mjedeni sat.

Složeni stoje svi moji sni: beskraj i počinak blag,
ozbiljna smrt ukočila se u efebski lik,
iz svake sjenice viri nasmijan obraz drag,
iz svih draga ozvanja dječački cik.

Vrijeme je skrutilo ljubav kao četruna sok,
melem kaplje sa cvata i saća, puši se od peluda br'jeg,
gore visoko sa brijega curi suhe svjetlosti tok,
na oštracima blješti ledeni, vječni sn'jeg.

Pod starinskim vijencem skriva nas ruža svod,
čekamo dugo, tko zna koliko, predragih bića lik,
stoje li uz nas ili k njima vodi bijeli brod,
i daleki, sivi, magleni upitnik?

Strepimo tako dugo, mirisom opaja zrak,
sitne radosti kao veliki cvjetaju cv'jet,
bolna je naša radost i sladak tuge trag,
na našem dlanu cvatu vrijeme i prostor:

u jednom slaku se ukočio sv'jet.

(— i mirno sjedeći na oštru, sivu kamenu, u predvečerje, znamo, da za naše radosti ne postoji smrt, i znamo, zašto smo živjeli, premda smo samo u svom običnom pejzažu. Možda se i varamo, jer maštu i more nam ne može nitko oduzeti, a oni grade po dubinama i visinama. —)

Antun Bonifačić

FRANJO PAVEŠIĆ, SUŠAK

HĆERIČICA

I

Bil je lipi letni sunčani dan. Si ljudi su bili na poslu: neki je šal planinu, neki va grunt, neki va lehi krmu pobirat. Ženi, ke imaju kravi, jutros rano su šle va grad, z mlekon, i one, ke gredu ravno doma, već su se vrnule, a neke sad pomalo vrve naprćene s krmun, ku su naskuble dole pu mora va trsju. Gre tako i kuma Andrinica. Pot njoj teče niz obrazi, kako da ju je ki našprical z vodun. Prignula se jadna pod teškun zelenun krmun, kako dobro sukno. Nogi joj klecaju, glava se pognula, fris joj se na rigi vidi i fanj se dignul visoko, tako da se vide znad kolena žilave nogi, aš su joj črne hlači zavezane s plečićen zpod kolena. Teče tako Andrinica z bremenon krmi i sa je jadna va jednoj vode; još tomu nosi va ruke latu od mleka. Gre brzo jadna i gleda va cestu nasipanu batudun i se sama va sebe mamula i skoro da joj suzi ne teku po obrazu. Pa kako i ne bi mamulala, ljudići moji. Ona je od poštenoga i moralnoga roda. Njeja pokojna mat ni nikada njejemu pokojnomu ocu pukazala nogi preko kolena i ako je rodila osmero dece, a njeja jedinica Maričica, kako joj poveda kuma Tonka, da se okolo fraje z onen nedelon od Ivića, ki je Tonkinu hćer, puno liplju i bolju od Maričice, pušćal, baš onput, kad je već Tonka bila razglasila, da je njeja hćer stalna frajarica Ivićeva. Neki su već, neboreć, ljudići, i šapljali, da je va drugen stanju. I sad ta mrcina pokvarena od Ivića, pušćal je Tonkinu Ivkicu i muha se oko njeje Maričice:

— O kaplja mu srdačna pala, — suje se va sebe Andrinica, — minu mu gradin, ča mi je z nje načinil. Morda već je i va drugen stanju? Ki zna ča su delali, kad mane ni doma i večer, kad gren ja spat. I sinoć su na privratu sedeli, kaplja in srdačna pala. Pa kad bi bil Ivkicu smutil bez blagoslova božjega, kako ne će moju jediničicu Maričicu? Hćeričice moja, ubit će mane i tebe otac, ako za to dozna. Hćeričice, ku žalost si majčice svojoj

učinila? Ča misliš, da ne će ki ćaće Blažu va Meriku pisat, da si ti šla po vragu. Će, će, da tako ne bi. Lahko, da su ovi naši ljudi dobri, saki ti zlo želi, pa makar bil ti otac ale brat, ale kum ale kuma na krstu, vražji je ovo svit, hćeričice moja. Ava mane, ava sirotica ja, Maričice moja . . . !!!

Takon Andrinica va sebe misli i gre pod tešken bremenon krmi puten i već zadnje reči mamula na glas. Baš pu Bocuninki utaknula ju je kuma Pepa, ka je bila oprćena va breme drv i nosi već ovo danas dopolna drugo va grad, i kad je videla Andrinicu ovako naprćenu, potnu i ubijenu, kako gre brzo doma, kako da joj kuća gori i čuje da neč sama sobun mamula, — ferma se z duga i va čudu zapita Andrinicu:

— Kuma Andrino, ča ti se dogodilo, da tako žuriš i zapomažeš? Da ti se ni, diko, ča pripetilo kumu Blažu va Merike?

— Ava mane, ni Pepice ni, da tako je, bin laglje pretrpela, leg ovu sramotu, ča je hćeričica moja Maričica nagnula mane i celomu rodu momu, — govori Andrinica i stišće ruku za sun latun. Digne sirota zpod krmi mučan i trudan pogled i zaplakane oči i baš je jadnica žalosno zgledala. Suzi su joj se mešale z poton na suhen i od sunca spečenon obrazu. Hrbat njoj je vavek stal na dole, aš se je prignul pod tešken bremenon. Usta je imela i onako od uha do uha, pa sad kad se je plakala skrivila ih je, i znutri su se nazirale jedno dve krnji od zubi, ki se i onako nisu va mesu razderali:

— A ča ti je to beštijo banbinita nagnula, vraže opačni tr opačni, ča more matere hćer nagnut leg muža . . .?

— Ja muža, strel ju ubila. Zagledala se va onoga rufijana Ivića, ki je Tonkinu Ivkicu hitil na vetar i ki ju je potle pušćal i loš glas na nju narinul.

— Pa ča je on na nju glas narinul, beštijo, ča nisu ljudi govorili, niš nisi čula, da je Ivić spal zajedno starun i z mladun. Ča je on kriv, ako se je Tonke pijažal i ako ga je ona otela imet za se i za svoju Ivkicu? Tr je zavavek za njin tekla i lovila ga doklegod je bil ki dinar. Botilji su mu odpirale i slahko mesile dokle ni vrag zel Meriku, soldi i banki. Sad već ni ča ni za pojist, ni za popit, pa već ne gre k njoj ni on ni drugi.

Tr se je nadevertirala po se noći š njin i z drugemin. Sad, kad ni soldi, pobogа, kad san valje tako rekla, mora zajedno s manun teć z drvin va grad, ako će dobit za palentu . . .

— Ča će mane Pepo, to tvoje broštulanje, i ča se to mane tiče, ča su one parićivale Iviću, samo san čula, kaplja joj srdačna pala Pepice, da je š njin va drugen stanju. Si ti ča čula ale videla? — Pepa se začudi na ovakov govor i ni znala ča reć na ovo. Baš je čera malo gledala Maričicu i učinila njoj se fanjska, ale ne bi rekla, da je va drugen stanju. Mala je jedinica, mat njoj je dobra, nisu ljudi ni bez solda, aš ako i jedanput va Merike dela otac na šetemanu, pošalje vavek ki dolar, a divojka ima i frajara lipoga mladića. Bez posla je siromah, kako su i si mladi ljudi, ale lip je i dobar. Tonka ga je lovila za svoju Ivkicu, ale njoj ni išlo za rukun i sad ovu trubilu od Andrinice samo punta, aš ovo je veći medved od drugoga. Razume se samo va mleko, kravu, breme i krmu, ale za ovakovo nisu deca, aš decu trebe razumet. Bog njoj je dal pod stari dani lipu pametnu i dobru hćer Maričicu, ale ča će jadno dite z ovakovun materun, ka sakomu se veruje i ča ki reče, misli da je tako, a ni ne promišlja, da to se Tonka govori od silne zlobi samo da raskrsti Maričicu od Ivića. Kad ni mogal bit Ivkičin, zač bi ga uživala Maričica. Ale sejedno teško je Pepe reć, da ni Maričica va drugen stanju. Mlada je, lipa i debela, se va njoj kopore. Ivić je žveljt i vole se deca, pa vrag ne spi.

— Maričica mi se vidi Andrinice fanjska, ale ja nisan babica, da moren poznat, je, nebore, va drugen stanju, ale ni . . .

— Ava mene, znan, da nisi ti babica i da ne moreš poznat, kako ni ja sirota . . . Ava mane mužu moj . . . Sirotica ja, hćeričice se dobro moje, rano moja pokvarena . . . . — Počela se Andrinica narikovat na vas glas i korakne brže namaljajuć prema dome, a Pepa z bremenon va grad i zamišljena va Maričičinu trudnoću. Kad su se razdelile nisu ni rekle jedna drugoj »Bog!«, pa kako će čovik ni reć va ovoj veloj nesriće.

Andrinica je skoro tekla puton i plakala i namaljala na glas. Ženi i deca tekle su s kuć van i nabanđivale se na grohoti i zvale jedna drugu i pitale, ča se je Andrinice dogodilo, da

tako plače? Ale Andrinica ni nikomu niš odgovarala, samo se je plakala i vikala: Hćeričice moja, ča si z mane učinila, hćeričice kaplja ti pala . . . !!!

II

Andrinica je imela na vrh sela lipu starinsku kućicu na skod, va koj je živela sama svojun hćerun Maričicun. Otac njin je već let va Merike. Nimaju baš puno koristi od njega, aš dole ni dela. Pisale su mu neka dojde doma, da se i ude da živet, ale vražja duša, bila je oni prvi vijaja naučna doć doma puna soldi i sada mu ne da doć doma praznoga žepa. Još bi morda došal on, kako i puno od njih, da naš narod ni proklepoga zajika. Se bi za njin prston pukaživalo, da je došlo s Meriki i da ni doneslo ni dinara, a danas su dobri i oni ki imaju za pašaj doma. Zato je otac Blaž va Merike, a žena i hćer su doma. Imaju fanj grunta za ove prilike. Kad su dobre leta ulove ki spudić vina va Komorice i zad za kućun, ale vinu zgleda, da se vrag posral, aš već ni let bilo vina za napit se. Kopaj, polevaj, sumporaj i čuvaj ga dokle ga ne potrgaš i najzad nimaš s čen čovika ponutit, kad ti va kuću dojde. Tako je bilo i pu njih. Vina, od koga je bil največi dohodak, njega ni bilo. Imaju tu kravičinu, ale ča ćete, kad je mleko ceno, da se ne bi splatilo samo ponest va grad za oni soldi ki se od njega primu, ale bolje je i to leg niš. Lezi pa umri, govori vavek Andrinica. Ovo leto njin je šla i krava Mrka po vragu. Još se je sega prolića otelila, da prostite, a već je i leto pri kraju i još se ni do danas nagonila. Andrinica je kupila va gradu malo zobi i baš njoj ju je danas dala Maričica. Nisu je zignali na pašu, neka mrcina bude ki dan doma, pa morda joj, na ovu zob, ča udri va glavu. Teško je za siromaha čovika, kad mu se krava pokvari, jedino njegovo življenje, aš ki će dan današni dat za drugu. Lahko je bilo prvo, kad su dolari dohajali, mogal si dignut na banke i kupit drugu, kad ti se pokvari. Vrag je to na selu, kad se krava pokvari i kad ni breja, to je još huje, leg da je, nebore, hćer.

Na privratu, kraj grla od šterni, našliše Maričica, kako neki dole po putu namalja i plače. Čini njoj se pravi materin glas, a i je. Sad je zob stresla krave va jasla, pa morda već jutra idu s njun frajara iskat. Maričica rine sić va šternu i ulovi lanci, da zakala vodi, ale još se ni sić ni vodi umočil, kad ju mat spazi i zavikne na vas glas:

— Hćeričice, se te streli ubile, ča si to z mane sirotice učinila, ava mane?!

— Ča materino grdi tr grdi, ča san z vas učinila? — Pušća lanci i sić projde na dno šterni, a ona korakne, ni ne znajuć ča se je pripetilo, do portuna, da bude bliže matere.

— Još me pitaš sramotino, minu ti gradin! — viče z duga Andrinica, a već se susedi za seh stran naziraju, da doznaju zač se to plače.

— Ča ste poludeli, mamino, da mamino grdi — i plačuć projde Maričica va kuću i čuje kako se mat na vas glas narikuje. Andrinica korakne na portun i požuri do skoda i hiti naglo breme krmi sebe pod voltu, a latu stavi pu njega. Lakton otare potni i zaplakani obrazi i počne:

— Ava mane sirotica ja, još mi se va kuću skrivaš. Vanka mi hodi, aš ću te važgat zajedno za sun kućun. Si čulaaaa!!! San ti ja mat, ale ne, minu ti gradin . . . !?

— Ča ću tu pu vas materino, — i dojde plačuć do vrat kućneh. Na portunu je bilo se puno dece, a na okolneh grohoteh nabandale su se ženi i gledaju prema njihovoj kuće, da čuju zač to Andrinica namalja. Kad je to se Maričica videla, oči njoj padu od srama i ruki stavi na obrazi, da nikoga ne vidi i zaplače na vas glas ča je jače mogla.

— Ude sedi k majčice svojoj na krmu, tr si se nasedela pu one mrcine od Ivića!

— Ne ja, ne ću mamino, ne!!

— Sedi simo, se ti vrag zel, da majčica tvoja vidi je istina ča si ljudi govore, — i Andrinica zgrabi Maričicu za ruku i potegne ju naglo do sebe i ona sede na krmu pod samu voltu od skoda, kud se gre va konobu. Andrinica krevelji usta, odpira oči i gleda nekako čudno hćer z leve i z desne strani. Prvo je bila slaba, sada je fanjska. Boki su njoj široki i odzada njoj ni zla poznat. Poškilji malo va prsa, narasle su i sumnjiva je Andrinice ova lipota ženska, pa ju ulovi za njih. Maričica se

strese i bila bi pobigla va kuću, aš ju je bilo sran svita, ki ih gleda, ale mat je jadna i čvrsto ju drži za ruku.

Andrinice su se ovi jabučići preveleli, aš su fanj tvrdi. Se va sebe misli, da ima kuma Tonka pravo; kad je bila ona va blaženen stanju z Maričicun imela je tvrde prsa. Projde z rukun na trbuh: mići je ale njoj se čini, da va njemu neč kopore, ča bi bilo drugo leg dite. Po svetoga boga ši...

— A ovo je ono, ča san ja iskala, zač ju nisan, ljudići moji, prvo obašla, sirotica ja. Hćer mi je, ljudići moji, ženice moje, va drugen stanju. Iviću, rana te ubila, na cestu si me hitil; mrcino, ki ti je dal dozvolu, da bez urdina takova ča delaš? Ki govori aš ću te ubit, Maričice, zataro moja?! — Da ni dotekla na privrat kuma Franka, ja ne znan, ča bi se bilo pripetilo, aš je Andrinica počela tuć Maričicu, kako ju još ni nikada. S Frankinun pomoćun Maričica se nekako otkine od materineh ruk i plačuć pobigne va kuću.

— Vraže opačni tr opačni, — će kuma Franka, — ča zato se dite tuče — tr ako je va drugen stanju ima frajara, pa da i nima, ni ni prva ni zadnja. Otkada je svita bilo je mulac, pa će ih i bit. Oho, kad bi se materi tako tukle hćeri, ke su se bez križa prekrižile, ne bi pol svita bilo na zemlje. Najveća gospoda su dan današnji mulci. Glavno je, kad se dite zgoji i kad je delavno i kad se živeje, da se ne umre od gladi...

— Lako je tebe Franke govorit, tebe se ni ovo pripetilo, ale mane sirotice. Kad otac va Merike za vu sramotu čuje, još manje će doć doma. Pozabit će mane i hćer i Bog š njin.

— Tr ne će, beštijo, bit ni prvi ni zadnji, sada več ni ni njin štajon, da doma dohajaju, se je šlo po vragu. Kamo ćeš već više, ona moja mrcina, pišu ljudi, da je tamo va Merike drugu ženu našla. Ti divojke i mladiću zameraš, kako ću ja drugu ženu našla, pu pune kući dece, onoj mojoj napaste, strel ga ubila sirotica, kadegod je... — i Franka glasno zaplače.

Dokle su pod skodon raspravljale Andrinica i Franka, dotle su se i ženi z grohoti maknule i deca prošle od portuna, a Maričica je još vavek va kuće bocala i plakala i ni znala još ni sada zač mama delaju ovu smutnju. Sad vidi, da ih je moral neki

naputit, da je ona noseća z Ivićen. Istina i sinoć su do kasna na privratu sedeli i govorili, pa i mama su videli i više put sede i na kupanju su bili zajedno i tancali su ove zimi na tanceh. Pa je to grdo? Ča ni ona mlada, kako i druge divojki i zač ne bi smela imet frajara, kad je on mladić? Zna Maričica dobro s kud ov vetar puše, zna ona, da ju popreko gleda Ivka Tonkina, aš misli da joj je ona Ivića prezela. Pa ča njoj ga je ona prezela, došal je sam, pa kad je došal, dobro je došal, njoj se pijaža. Bez posla je siromah. Sinoć je o tomu neč govoril, misli da će poć ov drugi mesec navigat, neč mu je obećano. Na vijaju bi ustal leto dve, pa potle bi položil ispit za drugoga makiništu i oženili bi se. Ja, se tako njoj je govoril, ale ča će ona to ovakovoj matere povedat, kad se ča njoj Maričica poveje da ni istina, leg ča ljudi govore. Ova materina kumedija ni njoj sada ni malo dobro došla, ale tr Ivić zna kakovu ima mater, a zna ona i to, da ga još vavek nisu pozabile ni Ivkica ni Tonka i da ni nidan drugi mogal ovako bedasto naputit mater leg one, ale ki njihov. Se to zna Maričica, ale ča ona more, kad je mat takova?

Andrinica je još vavek sedela pod skodon na krme i narikovala, kako da njoj je hćer umrla. Lovila se za glavu, skubla vlasi i tukla se po glave, kako da je poludela. Ale njoj je već bilo dosta i plakanja i sega i počela je opet zvat Maričicu:

— Mrcino, ča si se opet zaprla va kuću, krepalovino pokvarena. Blago je va štale žejno i lačno. Si napojila kravu?

— Ne nisan, mamino,* sada ću poć.

— Kaplja ti pala za to nimaš lazno, ma imaš z onen nedelon po se večeri sedet na privratu i takat se po diteline! — Maričica sa zaplakana dojde na privrat i uputi se ka šterne, da zakala vodi za kravu napojit, a već bi bila ju napojila, da ni mat došla z ovun smutnjun. Potegne sić i lanci zaškriplju i mat ju prekine:

— Ča zodotud ćeš, mrcino lena, kravu napojit? Lodricu zami pa hodi na studenac po vodu, ča ne vidiš da je šterna prazna. — Maričica pušća sić i va konobe zame lodricu i plašćenicu. Lodricu je nosila va jednoj ruke za grlo, va drugoj čep i plašćenicu. Zela je to i prošla plačuć. Mat je još vavek sedela

na bremenu krmi i plakala i kigod je hodil po ceste saki ju je pital zač plače, ale ni nikomu niš odgovarala.

Tako je Andrinica plakala do polna, dokle se ni mežnjar obesil za zvon i navestil ljuden polne. Već je bila debela ura prošla, da je Maričica šla po vodu, ale od nje ni glasa ni traga. Ova njeja zabava preveli se Andrinice i ona posumnja, da se beštija gore kade našla z Ivićen i sad sami nasame deškure. Krava je žejna, čeka vodu i Andrinica je lačna, aš ni Maričica niš dospela skuhat va voj kumedije. Morala se stat i šla va kućicu, da baren naloži oganj, ki je bil zagašen. Sovala je Maričicu i komać je naložila oganj. Već je oganj gorel i vrela voda va pinjatice i broskvi se obavirale, ale Maričice još vavek ni i ni. Šla je Andrinica va štalu, blago je žejno, kad muče, morda se i goni, trebe bi ju malo zignat i poć š njun baku. A ki će to se obavit, sama je doma, ni one prokletnice. Suje Andrinica, da celo selo uzvanja, ča već dela, mrcina potepena, gore na studencu? Šla je Andrinica na portun i zove decu, ako su videle njeju Maričicu. Deca odgovaraju, da su ju videli, kad je šla na studenac, ale od tamo da se ni vrnula.

— Minu njoj gradin, ča tamo dela? No, kumice, ča me ni ona mrcina od hćeri jutros dosta razjadila, leg me i sada još jadi. Već pred dobru uru san ju poslala na studenac po vodu, aš nan je voda va šterne pri dnu i nje još ni sada ni.

— Tr će doć, ako njoj se ni ča pripetilo.

— Ej pripetilo, — pripravno odbrusi Andrinica, — da njoj se je amen, dajte majko božja draga. Bolje je, da ju uživa črna zemljica, leg da mi dela sramotu okolo.

— Pû, beštijo, ne greši i ne jadi Boga, aš još ne znaš, ča ti se more do noći pripetit. Sakakoveh dari je pu Boga, a na studencu ni teško past va njega, sada kad je voda pri dnu. Se se more dogodit . . .

— A ča se more dogodit, leg da ona gore pu studenca korteja z onen nedelon od Ivića, tr njoj se je već dogodilo ča se je imelo.

— Ne srdi Boga mala, — finjiva pogovor zgrbljena starica. Tako je Andrinica namaljala puten i sovala hćer i govorila,

da je šla pred dobru uru po vodu i da je još ni sada ni, ale sigurno ona mora gore kraj studenca kortejat. Hodila je hodila se po tiho i mislela je, da će va onen grmlju oko studenca nać kade va hladu Maričicu z Ivićen, da sedi. Ale obrni se levo, — nje ni; obrni se desno, — nje ni. Kamo je prošla, kaplja njoj srdačna pala, suje Andrinica va sebe. Došla je već do samoga studenca a nje ni. Črčak sope na šedrku, sunce sveti, vetra ni, se je tiho i mirno, samo dole na dnu studenca va mahu vidi se njeja sena. Ni Maričice ni lodrice. Gre Andrinica skalin po skalin se niže i niže i neč ju steže oko srca. Nekako niš na dobro ne kaže, ale morda se ni nesrića dogodila? Va studencu ni bilo puno vodi, ale dosta za utopit. Špušćivala se Andrinica po skalah dole i kad je bila na sredine, vidi kako se lodrica zeleni va studencu i kako plava. Se misli va sebe: morda ju je Maričica hitila, leg tako i pobigla z onun mrcinun od Ivića? Gre nižje i saki skalin, ki je bližje vodi, više ju je strah. Neč ju oko srca zebe: zlo se dogodilo, ale on jad od prvo ne da njoj na to mislet, tr se va dejset let jedan ne utopi, pa da se baš sada morala njeja Maričica. Lodrica plava, žabi skaču jedna za drugun va vodu i mute ju. Andrinice su još i sada zaplakane oči i njoj se celi studenac obraće va glave. Se misli: na sada ću past. Još skalin dva i bit će blizu vodi. Trese se od straha i odpira oči, da ča kade vidi i ako ne želi videt niš. Tamo se neč crveni: njeja Maričica je bila danas va crvenoj halje. Vražja beštija ča ju je prestrašila. Sigurno je hitila va studenac lodricu i halju i pobigla z Ivićen, samo da je stavi va strah, va kakoven još ni bila va celen životu. Opet malo bolje rastegne oči i gleda va nu crvenu krpu ča plava po studencu. Se njoj se čini, da ni ono samo krpa leg, da je i neč va njoj. Ne more raspoznat, aš se meša z mahon. Ni mah puno pokrival Maričičino telo; brzo glava dojde van i pukaže se bled i zmočen obraz. Andrinice se ova slika pričinila kako utvara, aš ni mogla poverovat, da je to njeja jediničica. Ni i ni: misli sama va sebe Andrinica. Ne more to bit ona, i opre još bolje oči, ale oko ju ni varalo; to je bila Maričica. Zamaglelo njoj se pred očijami i skoro je pala i ona va studenac,

ale se nekako nagne na zid i ulovi za kamenje i zakriči na vas glas da se je čulo valje dole va selu:

— Maričice mojaaa!!! — Kako luda poteče gore skalami od studenca, raširi ruki i tako mahnitajuć je tekla kako luda va selo i vikala na vas glas. Na njeju viku hodili su ljudi i ženi s kuć van i pitali su ju: ča se je dogodilo, ale Andrinica ni niš odgovarala, leg samo vikala i vikala.

— Maričice moja, ljudići mojiiii, čudooo nesrićaaa . . . !!! — Tako viketajuć komać je dotekla do Pepine kuće i tu se fermala.

— Ča ti je? — pita ju Pepa i dava njoj vodi, aš je bila bleda kako krpa.

— Maričice moja, jedino, dobro i lipo dite moje. Se dobro moje Maričice moja, ča ću ja sirotica bez tebe. Muža mi je svit pojil, tebe hćeričice studenac . . . Ava maneee . . . !!!

— Ča, utopila se je?

— Ava mane utopila se je. Maričice moja lipo i dobro ditešce moje. — Narikuje se na vas glas Andrinica i maše rukami i zavija z glavun i poteče za Pepun prema studencu.

Na njeju viku teklo je prema studencu se puno dece, žen i mladić, aš su valje posumnjali, da se moralo ča na studencu pripetit, a znali su i sami, da je va njemu malo vodi i da se lahko more past, kad se steže van punu lodricu. Celo selo se i prebrzo zivranilo oko velog studenca na vrh sela. Prvi, ki je gore došal za Andrinicun bil je Ivić, lip i mlad kako kaplja. Za njin su gledale se divojki va selu i saka bi ga bila rada zela za muža, ale njemu ni nidna bila draža od Maričice. Nju je jedinu volel, nju bi bil jedinu oženil. Za to ni ni čudo, da je obučen za njun skočil va studenac i mrzlu donesal van. Pomorac je, ne boji se vodi. Još sinoć su sedeli na privratu pod ružun. Lipo su govorili jedan drugomu i ki bi bil onput rekal, da će se ova nesrića dogodit. Ki? Pita se va sebe Ivić, onput kad ga je dragala po obrazu i kad ga je na njegovo čudo, sama bušnula na zadnjen kad je hodil ća. Ki bi bil onput pomislel, da će mu prvi bušac bit i zadnji? Sad tekar ćuti, kako je bil sladak i oseća da ga tepli njeji dah. Sada, baš sada se to zajedno mu se meša z onemin

zaplakanemin ljudin pred studencon, kad nosi, nju, njegovu ljubljenu Maričicu, hladnu i mrtvu z dubokoga studenca.

Mokar i potišnjen Ivić nosi mrtvu i ohladnelu Maričicu i celo selo gleda va njih dveh, kako da gredu va crikav na pozakon. Plače i muško i žensko, si su znali, da su se voleli i da je Andrinica danas dopolna zabadava namaljala. Namaljala je i vikala, čul ju je Ivić i sad se sega domišlja, onput ni imela zač vikat ni namaljat, leg sada. Andrinica je zgubila jedinicu hćer, Ivić svoje ljubljeno drago, a selo najliplju i najveseleju divojku. Kad je došal na vrh studenca, stavil je Ivić Maričicu na zemlju va hlad pod uvelo lišće šedrka i šeštila, na ken je još vavek črčak sopal, kako da se ni niš dogodilo i kako da pod njin ne strepi teplo i bolno srce Ivićevo, pokraj mrzle Maričice. Kad je protegnjena na kamenoj zemljice ležala njegova ljubav, poravna njoj z rukun mokri vlasići i z rupčićen otare obraz i usta, aš njeja ni bila užanca, da bude šmrkava. I sad kod da je teplo primorsko sunčace jače zasvetilo i lipiju Maričicu načinilo, nagne se Ivić nad mrtvo zlato i bušne ju na mrtve, da njoj se oduži za on bušac ča ga je bušnula na žive. Uz to je plakal Ivić, ma su plakali i si naokolo, ale ni nidan imel koraja, da potegne Ivića z mrtvoga tela Maričičina, iako ni lipo bušovat mrtvo telo bez duši. Ivić se ni mogal od mrtve Maričice odelit, iako se je čul plač Andrinice, ka se po putu približavala studencu. Njeji plač ni nidan abadal, nidnoga ni dirnul. Kad je došla blizu, ni mogla do mrtve hćeri; nidan njoj ni otel dat mesta i na su forcu komać se je nekako zrivala. Opazi mrtvu Maričicu na zemlje i Ivića kraj nje, to ju je jako dirnulo i kako luda hiti se na njih i zagrli Maričicu i Ivića. Ni jih dugo držala, brzo su ju ljudi odalečili od njih; ni njoj pomoglo ni to da je vikala:

— Lipe moje dečica, ča san ja sirotica učinila. — Kad su Andrinicu povukli na stran, Ivić ju je opet dignul na ruki i bez suz, bez govora nosil ju je po kamenju, uz letnju črčkovu pismu kroz se selo prema cimiteru. Ivić je hodil prvi, za njin su oni ki su se našli oko studenca i su ih kumpanjali do dna sela, tamo do onoga maloga vršića obrašćenoga z borići, kade va hladu starost i mladost uživa gruhasta primorska zemljica. Tu je i

mali depožit s križićen i zvončićen na vrhu, a ta zvončić, nekad, je bil na škole i saki dan jih je zval va školu. Zvončić su preselili va cimiter, preselila se va njega i Ivićeva Maričica.

Si ljudi ki su hodili za sprogodon, misleli su samo na Maričicu i na Ivića, samo Andrinica, ka je najviše mislela na njih, ni jadnica mogla poć valje za njimi, aš je prazna lodrica ustala na studencu, pa kako će ju pustit. Doma va štale je kravica Mrka žejna, morda se siroto blago i goni i radi toga Andrinica dosegne lodricu i napuni je z vodun i tekuć požuri za mrtvun, Maričicun plačuć na vas glas:

— Ava mane, sirotica ja, dobro i lipo dite moje. Maričice mojaaa!! Hćeričice mojaaa! Jedino i dobro dite moje, hćeričice moja! — Ivić je hodil z Maričicun prvi, za njin povorka, a najzadnja narikujuć oprćena va lodricu, tekla je Andrinica i se glasneje i glasneje se narikovala:

— Hćeričice moja, se dobro moje. No, ča san ja ljudići skrivila, da se ovo dogodilo?

— Beštijo luda, ča se sad narikuješ. Jedno jedino dite si imela, pa ča nisi mogla na njega pazit. Celo jutro si, vraže ludi, oko njega namaljala, da je ovo, da je ono, sada imaš se zajedno! — jadi se na Andrinicu grbava starica ka već stotu nosi na prignuten hrbatu. Andrinica ni niš odgovarala i jako malo abadala, ča njoj je stara govorila, samo je i dalje plakala.

— Hćeričice mojaaa... hćeričice mojaaa...!!! — Mrtvu Maričicu su va borovoj šumice kladali va depožit, a Andrinica se doma rasprćivala z lodrice i žurila, da napoji jadnu kravicu Mrku, kad se morda baš sirotica i goni na ov veli nesrićni dan.

LJUBO BABIĆ, ZAGREB

DEH! PARLA BASSO

Firenza, Medičejski grobovi

Iz nasmijane sunčane južnjačke ulice pune pokreta, boja i živosti ulazi se niskim dverima iza Sv. Lorenca u pustu i nisku kriptu, u kameno groblje. Ploča do ploče, mrtvački znamen do znamena, grob do groba, posvuda hlad. Tek jedva čitljivi znakovi na pločama, izlizali su im koraci spomen, gdjegdje i po koji smeđi mrtvački lovor, ponegdje još pozlata u klesanim slovima dugih i kićenih naslova. Ti su ozbiljni i latinski puni izmišljene hvale, a svršavaju ne samo klesarskim ornamentom već i uresom verza o slavi, ljepoti, dobroti i veličini pokojnika. Ima ih i u endekasilabu. I tako se niže u kamenu cijeli maleni Gotha-almanah nabrajajući duke i dukese, principe i principese, barone i contese, velike i male, stare i mlade. Urezana su tu imena ne samo najvažnijih obitelji barokne Italije, već i imena svih mogućih tirana i tirančića Evrope, čije su kćeri, ili žene ili opet udovice dovodili legitimni i nelegitimni Medičejci i njihovi slavni potomci u svoje vojvodstvo na Arnu.

Na tom je pristupnom mjestu još smrt u pristojnom ruhu. Sivilo jednostavnoga kamena i polutama raščlanjene kripte, slabo danje svijetlo plazi po kutevima stvarajući pod niskim lukovima varijante sjena. Uistinu je to stan sjena, pravi mrtvački dom.

Nad njime gornja golema grobna kapela to nije. Golema i šarena cakli se u raznobojnom mramoru i pozlati. Tu nema sjena ni grobnoga daha, sve je pretrpano, kostimirano kao da se ovdje smrt napirlitala bogatom prevlakom, namjestila zlatnu masku i prima puna pompa i patosa svoje poklonike u šarenom, kićenom i blistavom dekoru, nad kojim plešu u kupoli ekstatični sveci biblijske scene. A orijaški vojvode od Toskane i Etrurije, svi u zlatu, u nišama oktogonalne kapele u patetičnom stavu zaogrnuti hermelinom, čine se kao neki dirigenti, koji svojim znamenjima vlasti upravljaju ovom šarenom predstavom praznog sjaja

i lažne kićenosti. Mramorna groteska, ima nešto od voštanoga golemog kabineta, koji kao takav sablasno djeluje.

No tu ispraznu izmišljenu slavu treba brzo proći, ne treba se ni zadržati na šarenoj igri boja, što je sunce izvodi, valja što prije zaboraviti to šarenilo s tim prije i s tim više, što je u blizini, tu odmah iza vrata, iza tamnoga hodnika valjda najčudesniji prostor, što u umjetnosti po svojoj jedinstvenosti postoji. Ista ruka ga je uobličila u sklad, koja ga je i napučila likovima, utvarama duha, koji je »kadar bio prodrijeti u dubine umijeća i života te se dovinuti na taj način savršenstvu» (Buonarroti).

Put vodi kroz tamni hodnik, nizak i zavijen, nekoliko stepenica na niže i čovjek se nađe usred sivoga spomenika. Šuplja četvorouglata prizma, pokrita kupolom, jedna joj je stranica udubena, tamo je od Michelangela nacrtan žrtvenik, njegovi su i elegantni svijećnjaci. Tu uistinu vlada mir i tišina, govor i sama riječ zastaje. I oni, koji bi ušli bučno, počinju hodati na prstima, pod dojmom čitave okoline. Tu šapću i oni nesnosni patetični čičeroni. Valjda bi i tiha misa svojim jednoličnim mrmorom molitve i reskim zvukom zvonca strano i tuđe ozvanjala u toj ozbiljnoj i kamenoj kapeli mirnih i jasnih razmjera. Možda bi samo ovamo pristajao šapat ili tihi uzvik udivljenja — svaki bi drugi glas upravo smetao, svaki bi grubo narušio onaj čudni i tajni govor oblika. To kamenje je rječito i te riječi, taj govor zaokupljuje svakoga kao kakav imperativni diktat. Vezuje naše misli kao što sivi mramorni crtež veže i ritmički dijeli bijele plošnine, on steže svojim finim profilima strukturu prizme sama prostora. Jednostavnim pilastrima označeni su bridovi, kao jaki potpornji, koji pridržavaju vijence i obluke uokolo čitave šupljine. Bespokoji pridržavaju vijence i obluke uokolo čitave šupljine. Bespogrešnim osjećajem obogaćuju bijele pačetvorine niše i doprozornjake, slijepe ili prave. Sve je raspoređeno pravilno, nigdje nema ni previše ukrasa, a ni premalo. Ni pretrpano ni prazno. Pogođena je prava mjera, toskanski sretni ekvilibar našao je tu svoj najpotrebniji izražaj, a cjelokupna umjetnost svoj na daleko poznati uzor. Stvorena je arhitektonska cjelina, koja kao da je sama po sebi nastala, upravo izrasla na onaj isti način kako priroda tvori svoje oblike. Jasni i čisti oblici od najsitnijega profila preko

konsola i karniša do velikih lukova i glavnih tamnijih okvira pokazuju jedinstvene odnose, jedinstven im je i ritam kao da im je mjere kazivao otkucaj srca. Zato i tako djeluju, zato su ti oblici i njihov ritam smjesta shvatljivi i razumljivi. Takve razmjere je pogađala antika a Grčka ukalupila za sve poznije imitatore, kojima srca nisu više diktirala mjere.

I te Buonarrotijeve skladne odnose i čitave oblike imitirale su generacije i generacije ne čujući više svoga vlastitog otkucaja, što više, i što je još gore, generacije su lijepile te lijepe i skladne gotove Buonarrotijeve forme makar kuda ili ih opet uvećale ili ponavljale do potpune banalnosti. I te prenesene i kopirane forme nemaju naravno onoga sklada, koji je ovdje do posljednje mogućnosti proveden.

U toj skladnoj i jedinstvenoj ljusci bijelog i sivog kamena postavljeni su strogo simetrično kipovi velikoga Firentinca. Oni su vezani organski s prostorom i nisu ništa drugo nego najjači akcenti čitave arhitektonske cjeline. Mada je sve jednostavno, gotovo u dva glavna tona riješeno, to ipak nije bezbojno. Jer kad zažute sunčane zrake kroz prozore visoko postavljene bilo koji dio prostora, ili pak te zlatne zrake, makar kako bile blijede, poglade koji lik, zasvijetli čitavo to sivilo u stotinu varijanata boja i odraza, te još jače izazivaju dojam, da se nalazimo u nekom fantastičnom lecu, kojemu se stranice ljeskaju i palucaju prigušenim sjajem. To sedefasto jedva zamjetljivo ljeskanje odigrava se na velikoj skali tonova od najtamnijeg sivila, što se začvorilo pod šljemom mislioca ili u tajanstvenoj sjeni iza njega pa sve do bijela bjelcatog sjaja, što se iskri na svakoj povišenoj oblini mramorne Zore. Uz tu igru svijetla i sjene prelijeva se sivilom isto tako obilata skala boja i to onih jedva zamjetljivih. Titraju te boje od hladno modrikastih, kakve su se sakrile u udubine tužnih očiju Sutona, pa sve tamo do onih toplih žućkastih gotovo bjelokosnih, što maze oblike Dana.

Kao da kakav živi duh upravlja tom tajanstvenom igrom svijetla, sivila i boja: igraju boje, žive sjene, titraju tonovi, drhte tek naslućene nijanse, ljeskaju se oko oblina, plaze po zavojima i udubinama modelacije, prate rez dlijeta i stvaraju gotovo po-

sebnu vlastitu atmosferu života u prostoru, što nosi ime grobnice.

Tako, da se čovjek mora pitati, da li u toj živoj atmosferi doista ima mjesta smrt? Da li je to uopće grobnica? Ne, i sto puta ne — to nije raka. Mogu te kamene ploče pokrivati i čuvati neznam čiji pepeo, mogu stoljećima te stvorove od kamena nazivati neznačajnim imenima Lorenza i Giuliana, pa opet to nije samo grobnica njihovu spomenu, na tom mjestu ne vlada smrt. Ti spomenici žive bez obzira na te rano preminule Medičejce, vlada njima možda i teža i bolnija sila, nego što bi bila ta inače blaga sestra, kako je nazva sveti brat iz Asisa.

Kakva je to sila, što struji sa tih blokova, sa tih golemih prilika i nabreklih oblina, koje će se, sad na, protegnuti i podignuti svoja snažna uda? Kakva je to moć, što pritište te utvare u stav sputanih giganta? Kakva möra prignu ta divovska stegna, ta puna bedra, te široke i jake grudi i još jače i krepčije ruke? Koja li patnja izmori snagu herkulskih mišica? A koji golemi jad udube bol u ta pravilna lica i zareže oko sočnih usana crtu gorčine? A ponad svega: koja je to tajna i bolna misao, što se ponosna skameni u licima izmišljenih ljepolikih mladića, nesuđenih Cezara i nedospjelih vojvoda?

Izvija se i struji, sila je, ona živi u tom prostoru. A ta je sila prigušeni očaj i to onaj najgorči. Sputao ga je u kamen majstor, prenio ga iz svojih žila, iz svoje krvi te sad ovdje stoljećima traje.

»Okovan kao rob i prepun gorčine
Krivom stazom gazim bijedni patnik,
Suđeno mi klesati božanstva lik.«

Tako mu je suđeno, jer se rodio pod fatalnom zvijezdom (Vasari), koju i sam proklinje: »Stravična zvijezdo, još više stravični udesu, koji mi vežeš i okivaš svu snagu i čitavu volju«.

Buonarroti ili kako ga Ariosto zove »Michel, piu che mortale, angel divino« ovdje se ispovijeda, daje sebi oduška, možda više nego na drugim mjestima u drugim radovima. Sve što je leglo, što je pritisnulo godinama na njegovu i onako mračnu narav, tu je upravo našlo svoj najizrazitiji i najjasniji odjek. Möru, koja ga je gušila, prenijelo je njegovo dlijeto u kamen. Na taj

Michelangelo Buonarroti: Noć (detalj)

Michelangelo Buonarroti: Praskozorje (detalj)

ju je način zbacio donekle sa sebe; prema sebi samome gradio je te žive mramore, uklesao u njihove pokrete svoje patnje, svoje strave, i svoje prkose.

»Strašan je, kako vidiš, ne može se s njim raditi« piše za njega papa Julije. No u to vrijeme njegova »terribiltà« nije više ona ista, što se olujno goni svodom Sikstine. Michelangelo je u to doba već blizu šezdesete, pa je i rezignacija zamjetljiva. Životno je saznanje potpunije, sveobuhvatnije, ali i više zasićeno bolom i gorčinom.

No zbog toga nisu utvare Michelangelove na tom mjestu smirenije, jedino je njihov zamah drugačiji. Isti su pokreti, ruke, bedra, glave i njihovi izrazi kao i na svodu Sikstine, ali opet, ovdje je svaka forma punija, kao da se život u njoj ovdje više kondenzirao. K tome je sve zasićeno nekim gospodskim prezirom; bolni izraz, koji daje glavnu intonaciju svim likovima, pomiješan je s ponosom i prkosom. Sputana se gorčina čita s tih lica. U ta je gigantska tijela uklesana teška i bolna spoznaja, a isto i prigušeni bijes. Kamena je to ispovijest satvorena u vrućici i u fizičkim bolima. Divlje je zadiralo dlijeto Buonarrotijevo u kamen, lupao je još divlje čekić o to dlijeto samo da se zaboravi sramno stanje: morati služiti otimaču i tiraninu rođenoga grada te njegovoj obitelji klesati slavu. Krvava spoznaja koje peče, još krvavija i teža svijest okovana roba.

»U vrućici u mraku samcat bdijem
Tad, kad sunce zemlji zrake skrije
Dok druge odmor sladi, jad me bije
Raspet na tlima stenjuć suze lijem.«

Sam samcat, bez ikoga među hladnim gromadama mramora još kao mladić piše iz Rima ponosno ali i bolno priznanje, a to mu je i poslije ostalo: »Nemam prijatelja, ne trebam ih i ne ću da ih imam!« Buonarrotijevi su prijatelji velike sjene i velika svijetla: prvo i najveće, »stella lucente« Dante, koga gotovo čitavog napamet znade, zatim sagorena baklja, fanatični brat iz svetoga Marka Savanarola i konačno stalni oganj starozavjetne biblije, plamenih jezika proroka, čiji vapaj, bijes i prokletstva ječe Buonarrotijevom nutrinom.

Sramna je okolina, slobode nema. Bastard Medičejski Aleksander, sin mulatkinje, vlada rodnom Firencom, neki Caliban, u to vrijeme, kad Michelangelo kleše sakristiju Sv. Lorenzo. Radi tada i kleše bez odmora, da ga izmorena moraju strgnuti od posla, jer mu jedino rad znači što i zaborav. Jer kuda se krene, svuda je sramota, svuda okovi i posljedice ropstva, svuda gadna prignutost, svuda samo ropstvo. Više ne vidi Buonarroti u golemim blokovima svoga najmilijega materijala mladenačkog pobjednika Davida, republikanski simbol, ni Bakha, ni Cupidona, ni pobjednika ni spasitelja, samo gleda još roba i roblje.

Pa kad se nađe u golemim rupama Carrarskih gora ili u kamenim brlozima Pietrasanta da izabira svoj materijal, zure iz svake pećine, iz svake gromade, iz svakog neotesanog kamena gigantski robovi, koji čekaju samo meštrovu ruku, da ih izvadi na svijetlo dana, jer Divino zna tu tajnu »da u svakoj gromadi mramora i to onoga neotesanog gotov lik počiva, treba ga izvaditi i osloboditi . . .« Tako Michelangelova ruka vadi iz gromade, već u gromadi predosjećane i viđene likove. Oslobađa ih suvišne kamene kore, i otkriva ih svijetlu i svijetu. Sve su tako otkrite Michelangelove figure, tako su se rodile, a sumorne su, pečata ih majstorova ruka skrovita misao, a ta je: bolje se uopće ne roditi. Osobito u to vrijeme, kad

»Sunce slobode u pepelu gasne,
I to znači smrt, pa kad bi i ruke
Silnika pomogle, onda bi muke
Tek bile mi ko noć bez zore jasne.«

Jest, kad slobode nema, sve je mračno, sve je crno, i zora i dan i sumrak, sve je noć i jedino noć i još snovi.

Bolno je buditi se, osjet svijetla je bol, jer trza svijest i time dira nanovo ranu, zato se i otimlje Michelangelova Zora, ne će da bude budna. Opire se, štiti se, nastoji ljevicom prekriti se velom i tako se očuvati svijetla i time svijesti. Kao da su u tom hipu svi nabrekli mišići punoga i nagog ženskog tijela u srhu straha pred javom. Dok je desna noga sasvim opustila, lijevom već struji bezvoljni pokret. To bolno kolebanje između sna i jave i to odupiranje našlo je u licu svoj najjači odraz. Možda je to

lice jedno od najljepših, što ih je isklesao Michelangelo. Sliči ponešto na umirućega roba. U tom je licu nevjerojatno postignuto: da naime kamene oči mutno zure, u njima je još san. A nabrekle usnice da su još samo nešto više otvorene, zaječale bi vapajem. Kontrast Zori je Sumrak, on prolazi iz jave u san. Sav izmoren, predaje se zaboravu; otpustile su mu se mišice, svijest iščezava. Sumorne bore na čelu iščezavaju. Sav je golem klonuo u san, tek mu je još ostalo samilosnoga sučuvstvovanja za bijedu i patnju jave.

Ponad tih bolnih kipova polutame, likova koji kolebaju između sna i jave, stoluje »Pensieroso«, ukrućena i okamenjena misao. Potpuno predanje samo toj zamišljenosti. Igra sjene, što je baca šljem na lice toga tužnog i lijepog mladića kao da oživljuje još više tu bolnu masku. Ta sjena još više podvlači onaj uprti daleki pogled meditacije.

Narečeni Lorenzo nadlaktio se nad nekom kutijom, mogla bi biti i Pandorina, odvjetak je to pravi Sikstinskog Jeremije. Lorenzo je miran u sebi, sav kao izliven. Svi mu pokreti, sve skladne forme, pače i oni nabori teku, viju se, vežu i vode našu pažnju na zasjenjeni njegov pogled. Gleda lijepi mladić. Gleda, upire svoj pogled. Teče vrijeme, sat za satom, dan za danom. Prolazi Zora, Dan, Sumrak i Noć. Upire svoj pogled Lorenzo daleko izvan toga prostora, majstorova svemoćna »malinconia« odredila mu je smjer.

Ne tiče taj pogled ni rođaka Giuliana, koji u cezarskom kostimu glumi akciju u niši suprot Lorenza. Ne tiče taj pogled ni predivnu Giulianovu desnicu. Ustremljen kao da prozire samo pustoš, samo prazninu. Obuimlje sve ništavilo, tiče granice života i smrti. Rezigniran, zasjenjen i zamišljen Lorenzo možda i pita.

Čarobnjak, Divino, starina Meštar u taj je Lorenzov pogled upleo čitavo svoje saznanje o bolnoj svijesti, još više upleo je i bolni upitnik o konačnom smislu.

Da li može na taj rezignirani upit odgovoriti buntovni i prkosni gigant, što predočuje Dan ili to šutke bolje i jasnije odgovara nježna i blaga Noć?

Dan je stvarnost, prikazan je kao gigant silan i snažan. Nabreknute su mu mišice, pod teretom te snage sav se svinuo, pregao. On ne odgovara, prkosan i pun prezira sam pita snažan i golem: Čemu sunce i svjetlost, čemu svijest, čemu snaga, kad je to i onako snaga roba?

Ipak najjasnije tumači rezignaciju Lorenza sama Noć. Njezin je san najispravniji odgovor, sigurno ta divna žena, ta tješiteljica svih otkriva ponajbolje skrovitu misao Michelangela, da je sreća, mir i zadovoljstvo samo san i snovi. Jest, majstor joj je udahnuo tu misao, taj mu je lik naime bio i ponajdraži i najbliži, s njim se ponajviše i bavio. Na tom je simbolu Michelangelova ruka pretvorila mramor u prozirnu put. Mazio je majstor te forme, stvarao je tu lik najdražega svog vremena, upravo svog elementa, u kojem su sazorile sve njegove zamisli, osnove i svi njegovi snovi, i oni isklesani i oni ispjevani. Tu je Noć majstor često hvalio i častio pjesmom:

O crna noći, mračna si mi draga!
Vazda kruniš mirom svaki danji trud.
Tko te hvali, dobro zna za tvoju grud
Tko te časti, taj mudrosti ima blaga.

Ti umornu vidaš misao jada,
Jer pokoj joj daješ sjene blage,
A mene dižeš šaljuć snove drage
S' tla put visina, što mi je sva nada.

O sjeno smrti, ti što u svom krilu
Blažiš muku, što nam srcu prijeti!
Ti posljednji lijeku sviju boli!

Ti jačaš našeg slabog t'jela silu.
Utireš suze i sve što patnju nijeti.
Razgoniš srdžbu dobrom, koj te voli.

Klonulo je lijepo nago žensko tijelo, nagnula se glava te dobre sestre sviju Sibila sa Sikstinskog stropa. Oštro rezan profil odaje potpun mir i spokoj, pače oko usana kao da titra sasvim slab osmijeh. Guste su se pletenice spustile, prate oblinu grudi, ove kao da se nadimlju u duboku snu. Desnica podupire nagnutu glavu a jedinstveno podignuto bedro krije krilo te utješiteljice i te dobre

božice sna. Atributi toga simbola: ćuk, mak i stravična maska zaboravljaju se pred tim živim oblicima. Zarobljen lik, zarobljen život uspavane ljepote, on živi, diše.

Noć, što pred tobom nježno klonu speći
Od Anđela je klesana u kamen,
Al' njezin san je i života znamen;
Sumnjaš? Zbudi je, sama će ti reći!

Takav epigram prilijepi Giovanbattista Strozzi na kip tek što je bio gotov. Brzo mu odgovara Michelangelo drugim epigramom tumačeći svoje djelo:

Drag mi je san, al' biti kam još više,
Dok vrijeme jada i sramote traje,
Ni čut ni vidjet moja sreća sva je.
Stog me ne budi: Oh, govori tiše!

Jest, vlada tišina. Sunčani i zimnji dan blijedim je svojim trakama danas samo nešto jače rasvijetlio bolnu glavu Zore, pomilovao i glavu Sutona. Titra danas sasvim slabo zlaćana prašina sunčane igre. Igraju boje, žive sjene, ljeskaju se tonovi, blješte, drhte tek naslućene nijanse. Živa je atmosfera, živi misao Buonarrotijeva u tom prostoru. Ne smeta ni to, što je te kamene sjene porod Calibanov vjekovima imitirao, stavljajući loše dvojnike, još gore kopije ili griješne varijante na carske i kraljevske dvorove, crkve, kasarne, banke, burze i tamnice. Tom profanacijom nisu ti likovi izgubili svoj čar, a još manje, što su vijekovima Calibanova djeca ulazila u to svetište i krala te oblike, pretvarajući ih u smiješne groteske hvaleći se, kako su nadbili velikoga Firentinca.

Snovi u toj kapeli, u toj uvijek novoj Sakristiji, u tom svetištu melankolije traju, žive svojim životom dalje i otkrivaju bez prestanka vijekovima spoznaje sapetoga čovjeka.

Vani sja sunce, ima li izlaza iz svetišta melankolije, ima li izlaza iz kripta i grobnica? Postoji li uzlaz i uspon spram svijetla i sjaja u suncu?

DR. MILOVAN GAVAZZI, ZAGREB

IZ BIOLOGIJE NARODNE NOŠNJE

Nije običaj govoriti o biologiji mrtvih stvari i tvorevina. No ipak, ima i to svoje opravdanje. Jer s jedne strane zar nije opravdano motreći i proučavajući život, životne izražaje i uvjete svega onoga, što se zove »živo biće«, motriti također odraze tih životnih manifestacija i na onoj neživoj okolini, oko živih bića? Ako je tako — onda zacijelo ne će biti grijeha i zazora, ako se termin »biologija« prenese i preko granice carstva samih »živih bića«, i u gornjem smislu upotrebi. A kad se k tome, sa druge strane, već počesto zna govoriti o »biologiji« na pr. narodne pjesme, onda je to jedna analogija, koja bi već sama bila dovoljno opravdanje i »biologiji« narodne nošnje.

Treba ipak odmah ovdje naglasiti, da se tu ne može i ne smije raditi o nekom prostom, gotovo mehaničkom prenošenju načina mišljenja, zaključivanja i izražavanja sa područja biologije u pravom smislu na područje etnografsko te kulturno-historijsko. Bilo bi to u gdječemu fatalno prekoračenje granice, kako se to znalo nerijetko događati. To se tiče na prvom mjestu ispravna odnosa između studija, koji se bavi tvorbama i pojavima u prirodi samoj na jednoj strani — i onih, koje se bave tvorbama sama ljudskog duha ili takvima, koje su od njegova kreativnog djelovanja ma u čemu zavisne, na drugoj strani. O ovakvima posljednjima riječ je ovdje. Njihova je jedna od temeljnih značajki upravo ona — sad manja, ili bar manje zamjetna, sad veća i živo izražavana — s l o b o d a s t v a r a n j a, mijenjanja, oblikovanja, koju susrećemo svagdje, gdje je duh ljudski u ma kakvoj akciji. No o tom još koja riječ na završetku.

Svakako, pogrešno bi bilo način odijevanja uopće i narodne nošnje napose podvrći analizi samo jednostrano s obzirom na jedine one faktore, koji na neki način »izvana« određuju, makar i vrlo odlučno, sastav, oblik, promjene, materiju njezinu, i upravo ih gdjekada diktiraju — a da pri tome kreativna uloga

sama duha ljudskoga ostane posve u pozadini pasiviteta. Isto tako, kako bi bilo krivo, i jamačno ne bi nikome ni ozbiljno na pamet palo, izvoditi i tumačiti sve tvorevine ove vrste u ljudskoj kulturi kao plod same i jedine tvorne samovolje ljudskoga duha. — Tek iz podjednaka sudjelovanja i jednih i drugih faktora, kako ih svaka ispravna analiza nošnje jedino može utvrditi, iz »skupne igre« svih njih rezultanta je ono, što se naziva narodnom nošnjom.

*

Jedan od bitnih faktora, koji naočigled svakom laiku sudjeluje pri udesu narodnih nošnja — to su, sasvim jasno, p r i r o d n e i u prvom redu k l i m a t s k e p r i l i k e. Ne može biti nikakve sumnje, da na pr. treba svoditi na oštru studen po Bosni i Hercegovini, naročito planinskoj, značajnu (da se ne reče možda kurioznu) tradiciju tamošnje ženske nošnje: po nekim krajevima tu se mogu vidjeti žene s neke vrste hlačama, od grublje tkanine, kratkima do koljena i tu povezanima. I to ne samo zimi, već i za žege ljeti (isporedi često nošenje kožuna u Lici isto tako ljeti!) — i tada se te »hlače« mogu najbolje vidjeti. Tradicija bez sumnje vrlo davna — kojoj pri održavanju sve do naših dana pomažu zacijelo i drugi neki faktori (možda i koji još ne posve jasan i ispitan) — a jedan će od njih biti jamačno i potreba, da na strmim i neravnim tamošnjim putevima budu noge što slobodnije.

A slično je s faktorom prirodne okoline i u slučaju poznatih karakterističnih o p a n a k a po onim dinarskim i primorskim krajevima, u kojima prevladava kamen, golet. Od sirove, relativno tanke kože izrađeni, s prijepletom od opute na gornjoj strani, zacijelo su mnogoga potakli da se malo zamisli i da primijeti, kako bi u tom terenu možda bile kudikamo izdržljivije, trajnije (i po toj logici dalje — bolje bi se isplatile) teške kakve cipele, od debele kože, koja uz to ne će dopustiti da se noga lako ozlijedi. Međutim, može nam se desiti prilika da vidimo, kako ljudi, koji inače znadu nositi cipele, smatrane za neku bolju, građansku obuću, ostave te cipele, a pripnu onda baš opanke, kad imadu da se dulje vrijeme kreću po goleti. I ubrzo

će nam biti razumljivo, da je to doista najpodesnije i da se najbolje isplati: ti su opanci lagani — ne vuku nogu kao olovo; oni su osim toga dovoljno elastične kože, lakše se priljubljuju uz svaku formu tla i kamena, kamo čovjek stopalom zakorači i tim je kudikamo sigurniji, da se ne će ozlijediti ili iščašiti nogu. Možemo te seljake vidjeti, gdje često upravo zavidanja vrijednom lakoćom i brzinom svladavaju svoj neravan, strm, kamenit teren. A da se baš ti opanci ovdje bolje i isplate — jasno je, kad ih gotovo svaki seljak umije izraditi, a potrebnu kožu može za male novce kupiti. Tu cipela nikoje kvalitete ne može konkurirati i vjerojatno još dugo ne će nadvladati praktični ovaj opanak kao tipičnu i najpodesniju obuću u tim krajevima.

Već se kod ovoga posljednjeg slučaja zapazila i uloga daljega, pri narodnoj nošnji vrlo odlučnog faktora — e k o n o m s k o g a. Postojano držanje nekoga ekonomskog stanja ili vrste ekonomije seljačkoga svijeta kao i promjene na bolje i na gore — sve se to odražava i na nošnji. Gdjekada i naglo, no redovno lagano kao što je seljak u svemu polaganiji u reagiranju. Taj je ekonomski moment na pr. povod jednoj vrlo značajnoj razlici u čitavu habitusu nošnja — na jednoj strani onih u panonskim krajevima od bosanske Posavine sve dalje na sjever i onih odatle na jug dotično u području dinarskoga gorskog sistema u najširem smislu. Tamo pretega odjeće od lana, konoplje pa pamuka, dakle prtene, a ovdje znatna uloga vune. Uporedo s tim idu i vidne razlike u strukturi obiju grupa nošnja, a i njihova različna ukrasa. Povod je tim diferencijama na kraju osnovna razlika među vrstom, tipom seljačke ekonomije na jednoj i drugoj strani: u panonskom području izrazita pretega i važnost ratarstva i kulturnih biljaka s lanom i konopljom zajedno, a u onom drugom području pretega stočarstva u prvom redu ovčarstva s obiljem vune. — Drugi jedan upravo klasičan primjer zavisnosti seljačke nošnje o ekonomskim prilikama pruža jedan pojav, koji možemo dan na dan zapažati: seljanke, naročito iz Posavine, sa skutima od lanene domaće tkanine, sa naborima, gustim i širokim, gdjekada upravo do krajnjih granica ukusnosti. Povod je tome neobično razvijenom plisséu u obilju sirovine, koja je

za tkanje potrebna, lana (i konoplje) — sirovine, kojom se seljak tamo može upravo da nadmeće, pa se na naborima nošnje mogla ogledati i ekonomska snaga familije, zadruge, sela ili čitava kraja. Tim se ponosilo, to se pokazivalo (i danas je još, ma i u kritičnim vremenima, pokazuje). Upravo onako, kako se drugdje pokazuje to stanje na druge načine, nizovima dukata ili vezivom zlatom ili svilom. Samo je ovdje pojav mnogo primarniji.

U svezi s ovakvim ekonomskim momentima bilo bi upravo ovdje mjesto, da se povede riječ i o ulozi z a d r u g a prema narodnoj nošnji. Ta je tema u nas, redovno doduše samo općeno i letimično, već vrlo često doticana — pa se obično kretala oko konstatacije: da su zadruge bile vrlo odlučan faktor pri održavanju narodne nošnje uopće, dotično pri njihovu iščezavanju poslije rasula zadruga, u krajevima, gdje su ih diobe rastočile. Svagda se tu dakako upiralo prstom na ekonomski moment: produkcija potrebnih materija u zadruzi bila je, gotovo bismo rekli, »na veliko« osigurana, radnih sila (tkalja, prelja, vezilja i t. d.) dovoljno, proizvodnja potrebnih sirovina isto tako (lana, konoplje, vune), količina tehnoloških naprava i pomagala (snovača, tkalačkih stanova) također — i za opskrbu zadruge odjećom nije bilo ni potrebno prelaziti preko granica njene ekonomske autarkije (osim nekoliko specijalnih nabavaka: čizme, kovni predmeti na nošnji i slič.).

No kad je riječ o zadrugama, odmah je u blizini i misao na faktore s o c i j a l n e naravi, o kojima sad ova sad ona pojava u narodnim nošnjama može da zavisi, da zahvaljuje svoje postanje ili nestanak. Pored spomenutoga raspadanja zadruga, dakle pojava socijalne dezintegracije, kao uzroka nazatka narodne nošnje, ima još jedna pojava, koja se odnosi na zadruge ali i na još veće socijalne jedinice, čitava naselja — a na koju je vrijedno ovdje pažnju svratiti. Tiče se baš i narodne nošnje, pored mnogih drugih pojava, naročito u običajima narodnim.

Pomnjiv se motrilac mogao često iznenaditi zapazivši ovakvu činjenicu: u selu ili zaseoku zabitnu, daleko od većih prometnih puteva, od grada i uopće od utjecaja više civilizacije, gdje bi

etnograf s pravom očekivao znatniju konservaciju starijih narodnih tradicija u svemu, pa i u bolje održanoj nošnji — konstatira se, da je gotovo upravo obrnuto i u pogledu narodnih običaja, pjesme i t. d. Pa i u stvari nošnje, koja je često u takvim mjestima gotovo posve degenerirana ili je potpuno iščezla na korist gradske dućanske robe. I obrnuto, vrlo značajno u poredbi s gornjim: u mnogim selima sasvim nadomak grada i na udaru pune navale civilizacije, približavanja i stapanja seoskoga života, običaja i kulture s građanskom — relativno dobro održana narodna nošnja, u najgorem slučaju dekadentna, ali onakva, kakva jest, *živo održavana* i nošena (a tako slično održane i mnoge druge tradicije, za koje se to ne bi zbog navale civilizacije i gradskoga načina života i nazora očekivalo). Bit će dovoljno, da se za primjer spomenu odnosi kao na pr. na Krku, gdje su veća i gradskim utjecajima već odavna više izvržena prometnija mjesta kao Omišalj ili Vrbnik ipak još do posljednjih vremena ma i vrlo ograničeno održala ostatke narodne nošnje (u starijih žena, po kojega starca, a u mlađih o osobitim svečanim zgodama — svadbi i napose o pokladama), dok su neka zabitnija mjestanca kao što su na pr. Njivice već do temelja izgubila i zatrla narodnu nošnju (analogno i štošta u folkloru). Ili slično u Hrvatskom Zagorju, gdje su na pr. mala, nepovezana i zabitna sela u pozadini Medvednice (Zagrebačke gore — kao Žitomir, Globočec i dr.) gotovo bez narodne nošnje, dok je na pr. Bistra i njena okolina, svakako jače vezana sa svijetom, sa prometnim žilama Zagorja, napose i sa Zagrebom — održala do danas u velikoj mjeri svoju nošnju. A što da se kaže o selima, koja se, naročito na sjever, tiču Zagreba i u najužem su kontaktu s gradom i njegovom civilizacijom (Šestine, Gračane, Markuševac i t. d.) — pa imadu svoju izrazitu nošnju upravo tako dobro sačuvanu? — A ako se pokuša potražiti uzrok takvim gotovo neočekivanim činjenicama, morat će se prije svega konstatirati, da se u svim tim slučajevima radi na prvoj strani o selima malenim, zaseocima zabačenim, bez jačih veza s okolnim, obično dosta udaljenim selima, a na drugoj o selima velikim, ili nizu naselja s brojnim, kompaktnijim i povezanim

stanovništvom. Tako se čini, te se može stvoriti zaključak, koji vrijedi specijalno i za život narodne nošnje: da njeno održavanje (kao i održavanje različnih drugih narodnih tradicija) stoji do brojnosti i kompaktnosti naselja (sela i zaselaka), o kojima se radi, te prema tome nije samo zabitnost, daljina od grada i izolacija od udara valova uniformne evropske građanske civilizacije jedini ili bar glavni dinamometar u ovim slučajevima. Sva je prilika, da je tako i da upravo te socijalne činjenice v e ć e i l i m a n j e k o n c e n t r a c i j e s e o s k o g a s t a n o v n i š t v a imadu iz pozadine odlučnu ulogu za dulje održavanje dotično za popuštanje ili brže iščezavanje tradicija. Kohezija, koja okuplja onakva veća ili zgodnije grupirana i uže povezana naselja kao da je faktor pozitivan u smjeru etnografske konservacije. — A ako se ovdje vratimo opet na čas na zadruge i ono, što je o njima rečeno dotično ponavljano — ne će biti neispravno, ako se i u tim manjim socijalnim jedinicama, pored već drugih naglašenih faktora konserviranja narodnih životnih tradicija u zadrugama, ovdje u vezi s gornjim uzme na um opet ista činjenica povezanosti većega broja članova ovakve zajednice, kakva je svaka malo veća zadruga, prema malobrojnosti i dekoncentraciji u samim inokosnim obiteljima. Fakti, koji se mogu pratiti na brojnim primjerima, no koje treba još dubljim studijem definitivno objasniti i dokazati pravilnost — ili tek slučajnost.

No i drugi neki pojavi, koji bi se zajedno mogli kao i netom prikazani obilježiti značajkom s o c i j a l n e k o h e z i j e, povezanosti, koncentracije određenih seljačkih masa znadu na svoj način ostavljati dublje tragove u oblicima narodnih nošnja.

Među te idu na pr. neke činjenice u svezi s c r k v e n o- a d m i n i s t r a t i v n o m podjelom. Upravo u samoj užoj Hrvatskoj dosta su dobro i danas primjetni brojni slučajevi, gdje se crkveno razdjeljenje po ž u p a m a odrazuje na nošnjama. Samo jedan pogled na kartu tipova nošnja na pr. oko Zagrebačke gore uvjerava nas o tome, kako ima pravo ispitivač njihov V. Tkalčić, kad upravo ističe, da su se ove grupirale i ograni-

čavale te kroz svu prošlost formirale u glavnom u granicama baš pojedinih župa. Nije ta uloga svagda i svuda odlučna, ali se vrlo često može utvrditi i drugdje na hrvatskom području, napose gdje je diferencijacija nošnja jača, da prelazeći granice jedne župe prelazimo i granice jednoga tipa ili varijante nošnje. A to se da i dobro i naravno objasniti. Župni centar, župna crkva i njene filijalne crkve sve su to središta, oko kojih se, u glavnom, kroz duge decenije, pače u većini slučajeva kroz mnoga stoljeća okupljao na svečanije dane svagda narod iz iste župe, pa je ta neizbježna kohezija najviše pridonosila tome, da su oblici nošnje kod svih pripadnika takve jedne župe bili jednaki. A ako je dolazilo do kakvih novotarija, koje su u odijevanju seljaka gotovo isto tako važne kao i kod građana, te su novotarije obuhvatile opet zbog rečenoga razloga narod čitave župe. Pri tome pak ne valja izgubiti s vida i to, da pobuda unutar župa bilo u smjeru konservacije nošnja ili u protivnom ne dolazi samo iz sama naroda, već se trebaju imati pred očima i oni ne sasvim rijetki slučajevi, gdje tu predstavnici crkve, župnici, kapelani, sami utječu bilo kako na narodnu nošnju. Ima slučajeva žaljenja vrijednih, iz prošlosti a i iz sadašnjosti, gdje se narodu izričito i autoritativno branilo nošenje ove ili one nošnje ili samo ovoga ili onog njezina dijela. Gdje se narod tim zahtjevima odazvao i napuštao svoju tradiciju, nastajale su gdjekada osjetljive i vidne promjene u čitavu habitusu nošnje. — Obrnuto međutim ima i svijetlih primjera, gdje je župnik aktivno znao zahvatiti u proces napuštanja i raspadanja narodne nošnje i u mnogo slučajeva i uspijevao da je održi, ili bar zadrži u nekim granicama težnju za mijenjanjem nošnje, prilagođivanjem ovom ili onom neumolnom zahtjevu vremena.

U vezi s ovim činjenicama utjecajâ crkveno-administrativnih na narodnu nošnju jedva bi bilo potrebno posebno spominjati onu opću, u krupnijim crtama vidljivu zavisnost narodnih nošnja u nekim posebnim slučajevima o v j e r s k o j p r i p a d n o s t i njihovih nosilaca. Dosta je sjetiti se pri tome samo naših Muslimana, u kojih je promjena vjere značila i temeljitu promjenu nošnje — uza sve to što se u nekim pojedinostima, u sporednijim

dijelovima odjeće, stare predislamske tradicije i do danas donekle održaju (na pr. opanci prepletaši, još mnogo nošeni u Muslimana u Bosni i Hercegovini).

Donekle slično kao pri ocrtanoj ulozi crkveno-administrativnoga razdjeljenja po župama znalo je u svoje doba utjecati i v o j n i č k o t e r i t o r i j s k o r a z d j e l j e n j e, u prvom redu negdašnje Granice. I tu je određena, ma i prisilna veća kohezija pučanstva (u prvom redu muškoga) unutar vojnih jedinica — napose kompanija, znala utjecati u smjeru uniformnosti nošnje ili bar koje njezine osobite sastavine. Može nam primjerima poslužiti Slavonija, gdje dobri stariji poznavači na pr. tamošnjih vrsta ogrtača (kabanica) t. zv. »aljina«, znadu, kako su se razlikovale neke upravo po kompanijama, pa je postojala kabanica na pr. dvanaeste kompanije (brodske pukovnije) od mrka sukna sa ukrasima od zelenih gajtana (opet specifičnima za tu istu kompaniju, sa šarama zvanim »cvelferske grane«). A sitnica, koja je kod ovoga posljednjeg slučaja tako značajna za ono, što je gore rečeno, ma da je samo sitnica, to su po toj »aljini« prišivana svijetla »militarska puceta«, kako ih je narod tamo nazivao i bez kojih takva »aljina« nije bila dostojna svoga imena i plemena »cvelferske kompanije«. Ona su tu zaostatak vojničke opreme, neke vrste deviza dostojanstva, kakvo se gledalo u svemu vojničkom, pa se i tu na kabanicama moralo to nekako manifestirati.

Jednako je jedan od značajnih utjecaja socijalnih odnosa na nošnju zapažen i ondje u narodu, gdje je on u prošlosti bio okupljen kao kmet na pojedinim većim gospoštijama, imanjima. Ne samo utjecaja istim gore naglašenim procesom kohezije, i ovdje ozgo nametnute, nego se opravdano naslućuje, da su na nošnju utjecali direktni propisi nekih ovakih vlastelinstava, da njihovi kmetovi nose upravo ovakav ili onakav koji dio nošnje, kabanicu, čizme i dr. Tako se to i poslije, davno još iza ukinuća »tlake« zadržavalo, i tim se putem diferencirala od nošnje okolnoga naroda, od okolnih kmetova. Tako se zna, da su na pr. kmetovi grofova Draškovića od Trakošćana nosili sive (tamne)

»surine« (kapute) s aplikacijama od zelenih gajtana, kmetovi pavlinskoga samostana u Lepoglavi bijele surine i t. d.

Ima nešto sličnosti s ovakvim pojavima i jedan osobit, koji je u ovim razmatranjima vrijedno istaći — premda su povod i socijalna podloga i odnosi u ovom slučaju drukčiji. To je gotovo klasičan primjer preuzimanja čak i čitave nošnje i opreme od t. zv. viših socijalnih slojeva u naših Turopoljaca. Svečana muška nošnja: uske hlače od crna sukna s aplikacijama od modrih gajtana, kratak kaput u istom stilu, s kopčama, krznom podstavljen ili bar optočen, čižme, šubara pa zavinuta sablja — sve je to u glavnom, tek nešto jednostavnije izvedena, od magnata hrvatsko-ugarskih preuzeta oprema, koji su dakako kao braća po plemstvu služili za uzor i seljacima turopoljskim plemićima.

A ipak su je oni držali, pa i danas je još drže (koliko je tradicija njena održana) za svoju narodnu nošnju. I ona se kao takva, narodna, mora i označiti, čim je iz svijesti naroda nestalo znanja i spomena o tome, da je odnekuda drugud primljena ili imitirana. No ona je, gotovo kompletna, faktično nešto strano u tom seljačkom krugu.

Ovim smo se posljednjim dotakli jednoga pojava, jedne vrste kulturnih utjecaja na seljaka, koja je vrlo značajna svagdje, gdjegod seljački svijet dolazi u kontakt ili čak živi u kakvoj simbiozi sa građanskim (uopće t. zv. višim društvenim) slojevima. Iz tih se slojeva dosta kulturnih elemenata kroz dugu prošlost staložilo, prešlo u seljački kulturni svijet, i danas još prelazi — pa možemo upravo pred svojim očima vidjeti i pratiti takve pojave kulturnih sedimenata ili taložina, kako se u kulturnoj povijesti i etnografiji nazivaju (Nijemci imadu za taj pojav naziv »gesunkenes Kulturgut«). Mogu to biti vrlo različna kulturna dobra — sad neki nakit, sad neki oblik ornamenta, sad koja socijalna uredba ili odnos, sad način općenja među ljudima, pozdravljanja i t. d. sad koji dio odjeće ili čitav tip, moda nošnje — što nas ovdje napose zanima a i najčešći je slučaj. Značajno je pri tome, da u doba, dok je takav kulturni element u usponu prema vrhuncu mode (ako je stvar mode),

o njemu još nema u seljačkoj kulturi traga ili su tragovi i preuzimanje od gospode još rijetki i sporadični. I redovno tek kad se u onih t. zv. viših civiliziranih slojeva dosegne ta kulminacija, počinje ovakav pojav pomalo sve jače i sve dublje zalaziti u narod, spuštati se u seoske kolibe i tu se širiti, da se konačno posve ukorijeni, čvrsto i tvrdokorno, postavši narodna seljačka tradicija, koja će se upravo onako kao i tolike druge tradicije u narodu žilavo i otporno držati u njegovoj sredini, redovno donekle i promijenjena ili, ako se može tako reći, kadikad izobličena. Pače, i to je još redovno najznačajnije zahvaljujući prirođenoj konservativnosti, ona će se tu održati dulje, često i znatno dulje nego u samim onim višim društvenim slojevima, gdje se rodila i negda bila obladala, pomalo stala izlaziti iz porabe i konačno se tu potpuno zaboravila i iščezla. A u seljačkom svijetu živi često upravo kao prkos vremenu i njegovoj brzini i kao prkos hirovitosti gospodsko-građanske civilizacije, njenih moda i navika — i zaostaje tako faktično za njom za desetak, više desetaka a gdjekada i po stotinu godina za onim vremenom, kad je živjela u onim socijalnim slojevima, iz kojih je i došla u seljački svijet. Danas je čisto već i nedohvatan motiv, koji je seljački svijet navodio na takvo preuzimanje i imitiranje sad ovoga sad onoga kulturnoga dobra. A među ta idu u prvom redu gotovo svagdje u Evropi upravo nošnje i način odijevanja. Takav je eto kulturni sediment i rečena turopoljska seosko-plemićka muška nošnja, a i više takvih pojava ima prilike još vidjeti u Etnografskom muzeju u Zagrebu. Eto za primjer još jednoga samo slučaja: određeni oblici posavske ženske nošnje starijih vremena, kod koje se na pojedinim dijelovima razabiraju elementi baroka. On je u doba, kad je ta varijanta posavske nošnje pravljena i nošena, već davno kao stil preživljen, on živi tada samo u održanim baroknim spomenicima, ali tu je on eto tvorački živ u zamislima i kombinacijama arhitektonike i dekora tamošnje narodne nošnje.

Svim ovim posljednjim primjerima iz »biologije« narodnih nošnja mogla bi se dati i jedna vrlo podesna oznaka s obzirom na motiv, koji uzrokuje ovakve pojave: m o d a. Ona je u stvari

jedan isti pokretač pri kreacijama i izmjenama narodnih nošnja kao i onaj kod građanskoga odijevanja. Ondje u narodu ide donekle drugim putevima, drugim tempom i drukčije se, dabome, manifestira; ali je taj pokretač tu na selu gotovo jednako važan i odlučan pri odijevanju kao i u gradu. Tek je na selu modna tendencija i modno iživljavanje smirenije, nema toliko značaja modne strasti — premda ni tu nisu izuzetak sukobi različne vrste zbog ovakva ili onakva, muškoga ili ženskoga povođenja za novim seoskim modama, kako zna svatko, tko se ma kada intimnije približio selu.

Pored onakva modnoga povođenja, kakvo je ilustriralo netom navedenih nekoliko primjera, gdje je povod ili bolje izvor modnoj novotariji u tamo ocrtanim socijalnim odnosima, i pored toga, što se tamo radilo pretežno o utjecanju sa strane moda t. zv. viših, građanskih i negdašnjih vlasteoskih slojeva, treba naglasiti kako i selo samo, spontano, dakle u neku ruku autohtono zna stvarati svoje modne promjene, novotarije. Sve nebrojene varijacije, koje možemo i danas u obilju motriti: sad na tolikim raznovrsnim oblicima ženskih kapica (poculica), sad u finim nijansama u nabiranju (plisséu) prtene odjeće — skuta, rukava, pregača, sad onamo po planinskim krajevima u duljini, kroju, opremi zubuna ili načinu izradbe prijepleta na opancima, a tek u pogledu raznolikosti i variranja u bojama jednoga istog dijela nošnje i onda nebrojenih lokalnih i regionalnih razlika u ukrasu nošnje uopće kao njenu stalnom akcidensu i t. d. i t. d. — sve to u najviše slučajeva nismo vrsni svesti ni na što drugo osim na vlastite seljačke izvorne pobude, iz želje za promjenom, za novošću kreacije.

Istina je, pored onih gotovo nezamjetnih prvih pobuda, koje se rode negdje usred seljačkoga svijeta da donesu sitniju ili krupniju promjenu, novotvorinu na nošnji, ima i takvih slučajeva, gdje ovu tendenciju novotvorstva u narodu iskoriste čak i tvornice, koje izrađuju seljačku robu dotično prodavači dijelova seljačke odjeće. Gotovo tu sklonost nekim instinktom nanjuše, pronalaze raspoloženje i momentanu žilicu ukusa seljačkoga svijeta — i neprisiljeno, lagano mu nude n o v e svoje

proizvode, nove oblike namjesto dotadašnjih. Oni sprva polako, pa onda, ako uhvate samo malo korijena, sve naglije preotimaju maha i šire se naposljetku rapidno — kao nova moda. Za primjer bi mogli da dobro posluže svakom, tko je ma jednom bio u Zagrebu ili njegovoj sjevernoj okolici, dobro znani polukuglasti šeširi sa sasvim uskim uzvinutim obodom, koji često sjede gotovo navrh glave i gdjekome ne će pobuditi osobit estetski dojam. Oni nisu faktično nimalo stara tradicija. Seljak je oko Zagreba još dugo u drugu polovicu prošloga stoljeća nosio upravo v e l i k e šešire, sa v r l o š i r o k i m obodom (kako to potvrđuju i neke starije slike) i tek je kasno taj oblik šešira istisnuo onaj s umjerenim obodom. A onda se napokon negdje pod konac prošloga stoljeća ili na početku ovoga pojave u trgovinama seljačkom robom novi tvornički šeširdžijski proizvodi — mali klobuci uska oboda — i šeširdžije pogodiše žilicu. Danas u tom (razmjerno malom) dijelu zagrebačke okolice gotovo i ne možemo zamisliti seljački tip bez toga šešira, on je već posve nerazdvojan od njega. A eto kako je do njega došlo; i on je samo rezultat težnje za modnom promjenom i u seljačkoj nošnji. Tek treba istaći: radi se ovdje o takvim pojavima, gdje težnja seljačkoga kolektiva u pogledu neke mijene u nošnji i namjera proizvođača (tvorničara, trgovaca) seljačke robe idu jedno drugome u susret. Novi oblici, što ih proizvođači obzirno a promišljeno naturuju seljaku, ako uhvate korijena i rašire se te postanu seljačka moda nekoga kraja, uhvatili su ga na osnovi neke predispozicije za njihovo primanje, raspoloženja za recepciju baš te i takve novotarije upravo u to doba, kad se ona pojavila ponuđena. Inače, u protivnom slučaju — seljački će svijet odbijati novotariju — i ona će se sa tezga trgovaca morati konačno ukloniti. To oni dobro znadu i trgovačkim instinktom se povode za tim raspoloženjima — o čemu ima sijaset značajnih primjera na svim stranama naše provincije.

No koliko u ovim slučajevima nastaje promjena u nošnji tek nekom koordinacijom težnja i smjera ukusa u seljakâ i u producenta seljačke robe, toliko se još u kudikamo većoj mjeri mora računati sa posve samostalnim, autonomnim, u pravom smislu te

riječi, tvorbama seljačkim. Narodna je nošnja tu u pogledu kreativnosti na istoj liniji, na kojoj se nalazi i pučka muzika, poezija, ornamentika i dr. — sve područja tvorbe neprestano novih oblika, kojima u pozadini stoji svagda jedan intimniji, duhovni faktor, estetsko doživljavanje i estetsko reagiranje. I pored onih gore prikazanih faktora, od kojih nekoji utječu na oblikovanje, promjene, razvoj narodne nošnje manje više nekom nuždom (na pr. faktor ekonomski), upravo je ovaj preodlučan faktor slobodnoga, samosvojnoga mijenjanja, novotarenja sad na ovom sad na onom dijelu narodne nošnje, u jednom selu ili župi na ovaj način a u susjednoj već na ponešto drukčiji, u svim tim gotovo nepobrojivim slučajevima doveo do činjenice, da su narodne nošnje upravo u Hrvata prava riznica stilova i oblika i šarenilo varijanata; obilje, kakvo može da pokaže rijetko koji seljački narod Evrope s istim brojem duša i na jednako velikom prostoru — ali i da stavi toliko zanimljivih pitanja na svakoga, tko ih ne gleda samo površno, letimice. — Ako se k tome još ovdje istakne, da su još dobrim dijelom žive održane do danas (ili dio njih bar još do početka ovog stoljeća, pa tek iza toga napuštane), te nam toliki drugi narodi silom prilika moraju zaviđati — i to otvoreno ponajviše i kažu! — jer su se u njihovih seljaka narodne nošnje posve pogubile ili su već samo u ostacima, jedva s mukom održanim — onda će se shvatiti, kako gornje riječi nisu pretjerane.

A da se makar tko o tome temeljito uvjeri, ne treba drugo nego da isporedi rezultat posjeta bilo kojega muzeja s narodnim nošnjama ovoga ili onog evropskog naroda prema posjetu u Etnografskom muzeju u Zagrebu (koji još k tome nije ni izdaleka potpun što se tiče svih tipova nošnja). — Rijetko se gdje drugdje može steći dublje uvjerenje, kako pri narodnim nošnjama »variatio delectat«. I ta »variatio«, od kraja do kraja, od župe do župe, pače gdjegdje i od sela do sela, bila je u prošlosti i danas je jedan od glavnih izražaja, medija regionalnoga razlikovanja narodnog, seljački se svijet u tom šarenom razlikovanju nošnja na svoj način »iživljavao«, upravo kao na drugi način u razlikama običaja, popijevaka i drugim svojim

manje ili više slobodnim ili samoniklim tvorbama. Opet jedan odlučan i značajan moment u ovoj »biologiji« narodne nošnje, te se može s razlogom tvrditi, da je kod hrvatskih narodnih nošnja (a slično i drugdje, gdje je broj tipova i varijanata velik), upravo to mnoštvo jedan od faktora, koji su stalno p o t p o m a g a l i o d r ž a n j e n a r o d n e n o š n j e u o p ć e, dotično sprečavali njihov mnogo brži i raniji raspad i iščezavanje. Gotovo bi se ovdje moglo postaviti »biološko« pravilo (u stvari dakako psihološke podloge): da se nošnje bolje i dulje održavaju onda, kada imadu prilike da k o n t r a s t i r a j u, da odudaraju od nečega — ovdje u prvom redu od (većega broja) okolnih nošnja. I svaka osobina i detalj nošnje može tu da odigrava svoju ulogu: vezanje pojasa ili marame, sastav ženske kape, veličina, gustoća i smještaj nabora, oblici i način nošenja pojedinih nakita i t. d.

Međutim ipak je upravo ovdje, gdje je govor o kontrastima, na mjestu da se pogled obrati i na sasvim protivnu stranu. Jer kolikogod je važna i odlučna spomenuta sklonost varijaciji, i koliko je god istaknuta njena potreba i dobre strane, njoj nasuprot pokazuju narodne nošnje i jedan pojav upravo protivna značaja.

Utjecaj i djelovanje različnih gore objašnjavanih faktora u »životu« narodnih nošnja, njihovu preinačivanju, novotvorinama, iščezavanju i t. d. možemo u glavnom pratiti naročito kroz posljednjih 150—200 godina. Kroz taj se period, čini se, i izvršilo ono najjače i najrazgranjenije diferenciranje hrvatskih narodnih nošnja, što ga uopće možemo zabilježiti tamo negdje do pod konac prošloga stoljeća (ili bar do 80-tih godina). Što se dalje zalazi u prošlost, napose u prošle vijekove, čini se prema svemu, što je iz tih vremena poznato i uopće dohvatno, da je diferenciranje njihovo bilo slabije, t. j. razlikovali su se, redovno vrlo znatno i bitno kao i danas, veći kompleksi svojim izrazitim tipovima, na pr. nošnje panonske kotline prema onima dinarskih krajeva ili jadranskoga primorja i otoka. No prolazeći tako stoljećima sve dalje u prošlost i prateći narodnu nošnju zapaža se i drugo: kako se kroz s v a t a v r e m e n a provlače stalno neki oblici, dijelovi nošnje, — postojano, mijenjajući se tek

eventualno nebitno — i tako sve do naših dana, i kroz ona posljednja vremena najjačih promjena na narodnim našim nošnjama. Te relativno tako postojane oblike možemo naći jedne utvrđene još za doba praslavensko (dotično i prahrvatsko još za vrijeme boravka starih Hrvata u pradomovini za Karpatima).

Od te baštine iz pradjedovske zajednice za Karpatima, dakle iz vremena najmanje negdje prije 4.—5. stolj. pos. Kr. vrijedno je zabilježiti na pr. tkanice (tkane šarene pojase), kožuhe (zacijelo već i u ona vremena šarama ukrašavane), opanke (ako i prostije još nego su naši današnji), zatim neke detalje kroja (sastavljanje od t. zv. »stanova«) i dr. — No i više još od toga: kakogod nekim elementarnim sastavinama i oblicima pradomovinske hrvatske nošnje vode tragovi još znatno dalje u prošlost sve do dubljih prehistorijskih vremena, tako je isti slučaj i s onima predslavenskim starosjedilačkim nošnjama ovamo na jugu. I što je pri svemu tome ovdje bitno i važno, jesu činjenice, da upravo i od tih sastavina nošnje i njezinih oblika (ne izuzimajući ni ukrase i nakite), sigurno potvrđenih još u prehistorijskim periodima tamo od mlađega neolitika, ima nekih, koji su se u svojoj bitnosti kroz sva duga stoljeća dočuvali do najnovijih vremena. Za primjer mogu dovoljno da posluže na pr. same dobro poznate vunene pregače s raznobojnim utkanim (»klječanim«) šarama i tako karakterističnim resama — koje potvrđuju već neke prehistorijske glinene ženske figurice s markiranim takvim resama pregačâ sasvim elementarna lika; ili tako značajne ličko-dalmatinske crvenkape — za koje se s razlogom drži, da su nasljednice onih pokrivala glave, kakva su nađena u nalazištima iz željeznoga doba baš u samoj Lici (na pr. kod Kompolja): vrste kapa u obliku stožastih zaslona svjetiljaka, izrađenih doduše tu od broncana lima, ali istoga lika kao i gornji stožasti dio crvenkapa i s nizom privjesaka, koji posve odgovaraju današnjim resama. I takvih bi se primjera moglo još nanizati. O čemu oni svi svjedoče? Svjedoče, da su se takvi oblici, ukrasi, čitave sastavine nošnje, razvijene do neke manje više fiksirane forme još negdje u prehistoričkim ili ranohistoričkim vremenima dočuvale, nošene

otpornom tradicijom seljačkom, sve do naših dana ili bar do posljednjih decenija, kada su počele pojedine od njih (na pr. spomenute pregače) padati kao žrtva najezde dućanske robe. Dakle: ustrajnost tradicija — u pravom smislu riječi tisućljetna.

Očito je dakle, da ogled »bioloških« faktora pri narodnoj nošnji treba da se popuni još jednim: nekom vrstom »momenta ustrajnosti«, koji stoji u protivštini — ili, kako hoćemo — popunja se s prije ocrtanim »momentom varijabilnosti«. I rijetko je što tako zanimljivo pri narodnim nošnjama kao pratiti upravo ove pojave ustrajnosti i nastojati približiti se dubljim razlozima u svakom pojedinom ovakvom slučaju, gdje se nerijetko neki oblik ili sastavina, upravo usred mora davno već i potpuno izmijenjenih ostalih oblika i sastavina neke nošnje, održava svima ostalima u prkos.

Uhvatiti neko pravilo o tome, što je predestinirano da se kroz tako duga vremena održi a što pak da za kraće ili dulje vrijeme iščezne — to je težak zadatak. I bez rezultata dosad, bez utvrđene kakve pravilnosti — bar je danas još nismo vrsni da nazremo. Tu se kod narodnih nošnja radi o tvorbama u znatnijoj mjeri slobodnima, samosvojnima, slobodnijima kudikamo nego kod mnogih drugih tvorevina među materijalnim dobrima, kod kojih je stvaralačka akcija duha većma sputana nego ovdje — kako je to tu potrebno ponovno naglasiti. — Što će ostati, a što će se održati — opet je varijanta problema, koji toliko sliči analognim problemima iz »prave« biologije — živih bića.

RUDOLF STROHAL, ZAGREB

IZ ŽIVOTA HRVATSKE VLASTELE U STARIJE VRIJEME

Čim se kod Hrvata počela uređivati država po feudalnom sistemu, nastajala su vlastela. Ipak sva vlastela nijesu bila kod nas ni u prvom početku jednaka. Jednaka su bila, što su sva kao kraljevske donacije dobila veće ili manje posjede. Ali nijesu sva imala jednaka prava i jednaku vlast.

Pod jedno vlastelinstvo (dominium — l a d a n j e ili d r ž a n j e) potpadalo je više ili manje podložnika (subditos), koji su se zvali do g. 1848. (do ukinuća kmetstva) k m e t o v i m a. Veća vlastela, koja su se zvala z e m a l j s k a g o s p o d a (domini terrestres), imala su nad svojim podanicima neograničena prava, mogla su i svoje podložnike odsuditi na smrt, dok su manja vlastela imala ograničena prava, napose nijesu mogla podložnika odsuditi na smrt bez dopuštenja županijskoga suda. Biskupi i kaptoli kao i kraljevski slobodni gradovi, koliko su imali posjeda i na njemu podložnika, smatrali su se također zemaljskom gospodom.

Do provala turskih u hrvatske zemlje imali su vlastelinski podložnici veća prava i više slobode. Podijeljeni su bili u plemena, koja su imala svoga s u c a ili r i h t a r a, koji im je sa odabranim vijećem krojio pravdu, pače i u kaznenim prestupcima, kako nam to pokazuju neki stari hrvatski zakoni (vinodolski od g. 1280. i t. d.). Neka su poveća mjesta bila već od kralja Bele III. (od 1235.—1270.) podignuta u red kraljevskih slobodnih gradova, pače su i neka podložnička plemena bila oslobođena od podložničkih dužnosti. Ali kad su Turci rastjerali narod po hrvatskim zemljama, kad se odavle iselilo mnogo naroda (u Italiju, Burgenland-Gradišće, Donju Austriju i Moravsku) i kad je valjalo mnoge puste krajeve naseliti novim pučanstvom, nastale su za vlasteoske podložnike mnogo nepovoljnije prilike. Vlastela su doseljenicima, koji su dolazili iz turskih kršćanskih provincija, tako zvani Vlasi (bili oni katolici ili pravoslavni), ili

iz Kranjske i Štajerske, izdavali otvorene listove, tako zvane v a l a š e, u kojima su im bile označene dužnosti. Takve dužnosti pomalo su počeli tražiti i od starosjedilaca, ne obazirući se na dobivene sloboštine i privilegija od kralja Bele III. i drugih kraljeva. Sa stanovnicima kraljevskih slobodnih gradova osim dosta rijetkih izuzetaka počelo se postupati kao sa običnim podložnicima, te su se morali boriti za stečena već prava čitave vijekove (n. pr. Samoborci).

Najjače su hrvatska vlastela osilila u 16. i 17. stoljeću, jer su ih kraljevi kao najjači i najpouzdaniji oslon u ratovima protiv Turaka uvijek najizdašnije podupirali. Dugotrajne i neprestane turske provale u hrvatske zemlje bile su razlog, da su hrvatska vlastela postala u prvom redu dobri vojnici i dobre vojskovođe. Hrvatska su vlastela sticala već rano lijepu naobrazbu. Prvu su naobrazbu dobivala kod kuće u roditeljskom domu. Prvi su učitelji vlastelinskim sinovima bili njihovi ocevi, a kad ne bi ovi dospjeli, držali bi za svoju djecu kućne učitelje, katkada mjesne svećenike. Kad su stekli vlasteoski mladići dovoljno znanja, polazili su i u visoke škole u stranom svijetu, isprva u Italiji (u Padui i Rimu), a poslije u Beču, Budimpešti, Štajerskom Grazu i t. d. U stranom su se svijetu dostali neki velika ugleda u naucima i umjetnostima i općenita priznanja (n. pr. Ivan Česmički-Joannes Panonius već u 15. st.). Hrvatska su vlastela naučila već rano dobro latinski pisati i govoriti, te su se tim jezikom služila rado pišući knjige, službeno dopisujući sa oblastima i podnoseći kraljevima predstavke a i općeći među sobom. Hrvatskim su jezikom pisala izdavajući »otvorene listove« ili »valaše« svojim kmetovima. Budući da su bila u državnoj zajednici sa Mađarima, naučila su mnoga hrvatska vlastela mađarski jezik, te se neki istakli i kao mađarski pjesnici (n. pr. Nikola Zrinski sa svojom »Opsadom Sigeta grada«). Pored latinskoga i mađarskoga jezika naučili su neki, koji su polazili u visoke škole u Italiji, i talijanski jezik, a poslije podignuća karlovačke tvrđave (g. 1579.) i uređenja karlovačkoga generalata i njemački jezik.

U svojim su porodicama govorila hrvatska vlastela gotovo uvijek h r v a t s k i m jezikom, jer do 17. stoljeća nijesu njihove

gospođe znale ni drugoga jezika osim hrvatskoga. Stoga se i pitalo svakoga kod sastavljanja životnih prilika (curriculum vitae) za materinji jezik (die Muttersprache). Na odgoj i obrazovanje svojih žena nijesu hrvatska vlastela mnogo pazila. Stoga nalazimo još u 17. stoljeću, da je većina vlasteoskih gospođa bila nepismena. Vlasteoske su se kćeri morale u roditeljskoj kući priučiti svim kućnim i gospodarskim poslovima, da mogu biti, kad se udadu, dobre kućanice, gospodarice i majke. Vlastela su se ženila sve do 18. stolj. samo za vlasteoske kćeri, jer su kmetove držali nižom vrstom ljudi, svojim podložnicima, a »purgare« u »kraljevskim slobodnim varošima« oslobođenim kmetovima, koji se pretežno bave zanatima i trgovinom (kramarijom). U svojim su porodicama živjela hrvatska vlastela vrlo ćudoredno i nabožno; u tom su osobito prednjačile dobrim primjerom njihove gospođe.

Sinovi hrvatske vlastele odavali su se: 1) Vojništvu. Na to su bili prisiljeni tadanjim prilikama, da obrane svoju domovinu od neprijatelja, osobito od Turaka. Oni su bili u ratu vođe svojih četa, koje su sačinjavali njihovi kmetovi. Kad je bila jednom uređena vojna krajina, nastojali su da se dočepaju visokih časti (generala, n. pr. Vuk Frankopan, tast Petra Zrinskoga). Stoga su mnogo trošili na ratno oružje. Mnogi su bili pravi vitezovi poput sredovječnih njemačkih Rittera. — 2) Svećenstvu. I u tom su se zvanju redovno visoko popeli. Postajali su kanonici, a neki i biskupi. To im je bilo s tim lakše, jer su se kmetski sinovi svećenici zadovoljavali redovno župama na ladanju ili, kako bismo mi danas kazali, na selu, samo izuzetno bi postajao koji kmetski ili »purgarski« sin kanonikom ili čak biskupom. — 3) Državnim službama, u kojima su mogli postati i banovi. Tako zvani »judices nobilium« i »vicejudices nobilium« mogli su postati samo vlasteoski sinovi, jer su oni sudili vlasteli. Mnogo su se bavili i politikom, pa im moramo priznati, da su znali hrvatska prava dostojno braniti.

Velika vlastela, tako zvani »domini terrestres«, imala su goleme posjede. Najjači su bili Frankopani. Na svojim su velikim posjedima podigli tako zvane »dobro utvrđene gradove« (arces),

obično na bregovima, da se mogu laglje obraniti od neprijatelja (kao Medvedgrad, Samobor, Okić, Dubovac, Hreljin i t. d.). Stanovnici na tim velikim posjedima bili su vlasteoski podložnici, kmetovi, koji su na vlasteoskim posjedima živjeli, ali zato su morali prema svojoj vlasteli točno vršiti svoje dužnosti. Te nijesu bile jednake. U glavnom su bile ove: morali su raditi svojoj zemaljskoj gospodi, t. j. morali su obavljati tako zvanu *tlaku*, dalje morali su davati svojoj vlasteli desetinu od cijeloga godišnjeg priroda, a od vinograda tako zvanu *gornicu* (u moštu o Martinju, kopunima i bijelom brašnu) i plaćati neznatni porez, tako zvanu *kraljevicu*.

Posve je prirodno, da je uprava tako velikih posjeda trebala ljude, koji će obavljati posao uprave. Stoga su vlastela u svojim gradovima (arces) držali manje ili više činovnika. Za činovnike su uzimali dugo vremena tako zvane *dijake*, t. j. ljude pismene, koji su se spremali kod svojih svećenika za svećeničko zvanje, ali ga nijesu primili budi s koga razloga, ponajviše stoga, jer se od konca 16. stolj. nije ni kod nas dopuštalo svećenicima da se žene. Ti su dijaki bili obično kmetski sinovi. Na čelu ovoga činovništva bio je *prefekt* ili *graščik*. T. zv. urbar vodio je rationista (računov dijak). U urbar je bilježio točno sve dužnosti svakoga pojedinoga kmeta (zadruge) i kako te dužnosti svaki kmet vrši. Kmetovima je sudio vlasteoski sudac (judex); katkada je to bio sam prefekt. Da kmetovi točno vrše tlaku, morao se brinuti vlasteoski *špan*. Pored ovih bila su redovno još po dva »dijaka«, koji su pomagali pomenutim činovnicima.

U gradu (in arce) bilo je više prostorija. Prije svega stan za vlastelina (po pet soba), stanovi za činovnike, prostorije za služinčad, posebne prostorije za oružje, za živežne namirnice, prostorije za domaće životinje. Katkada su bile gospodarske zgrade (staje, hambari, sjenici i t. d.) izvan gradskih zidina na tako zvanom *majuru*, gdje je bio namješten posebni službenik, zvan *dvorski*. U svakom su gradu bile i posebne prostorije za tamnice, u koje su zatvarali sužnjeve, u ratu uhvaćene, i odsuđene kmetove. Mnogi su gradovi imali malene kapelice, u kojima je mjesni župnik nekoliko puta u godini misu služio.

Vlasteoski su činovnici i namještenici imali malene plaće, jer su dobivali većinom sve u naravi. Vlastela, koja su imala više velikih posjeda i gradova, držala su još jednoga inspektora, koji je svake godine po nekoliko puta nadgledao upravu svih ovih velikih posjeda, koji su pripadali vlastelinu. Na ovakvim se velikim posjedima od zgode do zgode sastajao tako zvani d o m i n a l n i s u d, koji je bio složen od činovnika različnih vlastelinstava onoga vlastelina, a pridružio im se po jedan »judex nobilium«. Taj je sud primao i rješavao žalbe i tužbe kmetova.

Kad su se naše utvrđene varoši podigle (kao Zagreb, Rijeka, Karlovac, a od 18. stolj. Osijek), počela su naša vlastela graditi dvorove (zvane k u r i j e) u gradovima. Njihovi dvorovi u gradovima bile su obično jednokatne prostrane zgrade. Gradili su ih da mogu zimske mjesece provesti u gradu. Cijelu su godinu dijelila vlastela u dva dijela, i to: 1) od Jurjeva 24. IV. do Miholja 29. IX. i 2) od Miholja 29. IX. do Jurjeva 24. IV. Prvi bi dio godine provela na ladanju, a drugi u gradu. Služinčad se pogađala i namještala na Jurjev-dan, a plaćala nakon navršene godine dana službe. Služinčad su uvijek uzimali iz redova svojih kmetova. U zimi bi poveli najnužniju služinčad u grad. U gradu su držali stalno tako zvanoga k l j u č a r a, koji je imao na gradu paziti i kad bi se u grad navrnula gospoda, podvoriti ih.

Hrvatska su vlastela bila općenito dosta slabi gospodari. Muškarci su mnogo trošili na oružje, sjajne odore, lijepe i sjajne kočije, a žene na svakovrsne nakite. U zimskim mjesecima, dok su u gradu boravili, priređivali su i plesne zabave, a katkada i zabave, na kojima se predstavljalo i deklamiralo. Neka su vlastela tako nisko spala, da su morala uzajmljivati od svojih oslobođenih kmetova, kako je to na pr. poznato za jednoga samoborskog Erdödyja (od slobodnjaka Sajića), pa za Katarinu Zrinsku (od njena slobodnjaka Dešića).

Pored velike vlastele, domini terrestres (zemaljske gospode), javljaju se kod nas već dosta rano i malena vlastela. Neki vele, da imadu plemstvo još od kralja Bele III. (IV.). To zaista nijesu bili plemići, već slobodnjaci, ljudi, koji su bili oslobođeni od tlake i drugih kmetskih podavaka. Riječ »plemeniti« i riječ

»knez« upotrebljavala se kod nas za svakog imućnijega i uglednijeg čovjeka, bio on plemić ili obični oslobođeni kmet. Stoga pridodavaju još i danas neke porodice svojim prezimenima dodatak pl. (plemeniti), premda nemaju nikakva plemićkog lista, a još manje kakvu kraljevsku donaciju. Mnogi su se od ovih nazovi-plemića obogatili, kupili manje posjede s kmetovima i živjeli kao mala vlastela. Dvorove, u kojima su stanovali, sagradili su mnogo čednije od gradova (arces), u kojima su stanovala velika vlastela.

Broj male vlastele umnožao se kod nas, otkad su Habsburgovci postali hrvatski kraljevi. Oni su darivali ljude, koji su se istakli u ratu svojim junaštvom, osobito poslije Zrinsko-Frankopanske katastrofe, većim ili manjim posjedima (najmanje od 300—400 jutara zemljišta), izdavali im plemićke listove sa pismenim (štampanim) donacijama sve do 19. stolj. na latinskom jeziku, a onda na njemačkom. I tako su kod nas postajala mala vlastela vojnički pukovnici (obrstari) i generali. Najviše takve male vlastele bilo je u zagrebačkoj i varaždinskoj županiji. Mnogi su od ove male vlastele bili tuđini, Nijemci, njihove gospođe Njemice, pa su se tako počela kod nas mala vlastela prva već u 17. stolj. služiti u svojim porodicama njemačkim jezikom. Širenju njemačkoga jezika kod hrvatske vlastele pogodovala je i činjenica, što su poslije Zrinsko-Frankopanske katastrofe postali gospodari njihovih imanja najprije ugarska, zatim austrijska komora, pa grofovi Pelas, Batthyani i drugi, koji nijesu uzimali za svoje činovnike samo Hrvate, već i strance, kao Čehe, Slovence i Nijemce. Stoga opažamo, da se hrvatska vlastela i velika i mala služe u svojim porodicama već u 18. stolj. njemačkim jezikom. Dok se ovako širio njemački jezik najprije među hrvatsku vlastelu, nijesu bili ni hrvatski »purgari« u gradovima pošteđeni od njemačkoga jezika. Opažamo, da je u 18. stolj. navrnulo u hrvatske gradove, osobito u Zagreb i u Osijek, mnogo njemačkih zanatlija, koji su hrvatske gradove dijelom ili posve ponijemčili. I tako je na pr. Osijek bio još prije 60 godina posve njemački grad (osobito gornji grad i tvrđa).

Neki su od ove male vlastele dobili poslije i barunski i grofovski titul (kao Kulmeri, Oršići i dr.) te nakupovali uz prvotno svoje imanje i druga susjedna i postali velika vlastela sa svima pravima velike vlastele. Ali i manja su vlastela prisvojila sebi često sva prava velike vlastele, te su sa svojim kmetovima zlo postupala. Stoga su u 18. stolj. učestale tužbe hrvatskih kmetova osobito na malu vlastelu, koje su slali i samim kraljevima. Te su tužbe bile povod, da su ne samo kraljica Marija Terezija i Josip II. izdali naredbu, kojima se ublažuju tereti i stanje hrvatskih kmetova, već se pače g. 1774. pozabavila i zagrebačka županijska skupština kmetskim pitanjem, te razaslala diljem cijele županije posebno povjerenstvo, koje je imalo kmetsko pitanje riješiti. Povjerenstvo je utvrdilo, da mnoga mala vlastela postupaju posve samovoljno s kmetovima, da nemaju i ne vode nikaki urbar o kmetskim dužnostima, opravdavajući svoj postupak starim običajima i navadom. Nešto se tada učinilo, da se popravi stanje kmetova, ali ne mnogo.

Tako je to potrajalo do g. 1848., kad je bilo i kod nas kmetstvo dokinuto te reorganizirana uprava i sudstvo. Vlast vlastele nad kmetovima je prestala, a kmetovi su uz neznatnu cijenu svoja zemljišta od vlastele otkupili. No bilo je i dosta kmetova, koji nijesu bili zadovoljni s tom promjenom.

U novije vrijeme, osobito prije rata, proglasili su se neki neplemići plemićima, kad su doznali, da je tko njihova prezimena plemić, ma da i nije bio ni u kakvoj rodbinskoj vezi s njima. Ali takav je dobio plemstvo samo za sebe i za svoje zakonite potomke, a ne za sve istoga imena (prezimena).

Na koncu spominjemo, da su i neke župe (crkve) imale po nekoliko kmetova, pa su župnici na ovakvim župama bili mala vlastela, tako je i župa sv. Marka u Zagrebu imala nekoliko kmetova.

VOJNIČKO GROBLJE

Jedan je život. Šušte visoke trave.
Nebo je divna prisutnost, dok su oni bezimeni.
Ja mislim na posljednju misao probite im glave,
lutajuć uz krstove trule, kroz kraj zaboravljeni.

Mislim na hiljade godina i kosti posijane
zbog slave Boga i careva, za dom i zavičaj,
i zbog nepoznatog nečeg što u misao stane
kao tjeskobno pitanje pred zadnjeg sunca sjaj.

U visoka brda narasle bi te kosti
sa cijelog svijeta put nebesa, da se skupe.
Večeras spajam, s pogledom duboke samilosti,
neprijatelje pomirene u sjeni grobne rupe.

Visoki klasovi zru i šumom me opajaju,
zanosi ljetna večer mirisom trave;
rumena nebesa s mrtvim me očima spajaju;
uz ograde njiva grobnih pasu sanjive krave.

Seljaci idu iz polja, govore sa smijehom vedrim.
Kako je čudno stapat te glase s ovim mirom.
Da li je išta bilo? mislim tijelom jedrim
i lutam gorko s mrtvacima, podzemnim širom.

Tu život matera leži savladan.
Ništa je čovjek u ogromnome broju,
al ipak svaki od njih bješe jedan svijet, i dan
što dadoše tko zna zašto bi velik u neznanom boju.

Mene potresno dira starinskih bitaka lom:
tu padoše sni što mogli su život biti.
A sve je kô ništa da ne bi. Da, spasen je dom;
oni će prijeći u pjesmu i tu neznani sniti.

Kraj poljana ovih vozovi jure. Dim i huk.
I nose luksus i čežnje u svima smjerovima.
Tko se to ruga borcima palim dok ostaje strašni muk?
Prolazi, prolazi život sa bogovima i zvjerovima.

VELIKO PODNE

U starom hladu nepomičnih hrastova
bijele se ovce. Protiče troma rijeka.
Podne je žarko u šutnji velikih plastova;
to je čas tajanstven, kad se ništa ne čeka.

Sad živi samo visoka tišina
u kojoj se, kô u ponoć, nebo sa zemljom spaja.
U suncu svemoćnom osvaja širina
dozrelog klasja kô svjetlost bez kraja.

Kroz titranje brda iznad bezglasnih ravnica
javlja se u meni velika duša dana,
u koji smo bačeni zagonetna klica,
da u svemir porastemo ko biljka obasjana.

Sad sam u času najjačega cvata,
i htio bih prodrijet u dubinu što me stvori,
dok podne, zrelost dana, ljepotom svoga zlata
napinje moju svijest na zemlji što me mori.

Ta tišina je vrhovna ravnodušnost i ljepota.
Što sam? Gdje idem? I da li živi išta
osim kroz moje oči, životom mog života.
Taj mir neizraziv pretvara me u ništa.

Spojen sa svime, toliko sam jedno
s beskrajem što me kruži, a ipak sam daleko,
u tuzi što ću nestat, a još će biti žedno
srce ljepote i onog što nisam rekô.

Al ovaj dan je tu, u paganskoj samoći.
Treba sve zaboravit i predati se slici.
Ovu tišinu stvoriše sve prošle burne noći,
i sve su dane upili ti sunčani vidici.

Proživljavam suštinu čovječjeg predavanja
bez misli, bez želja ritmu vječnog časa;
na rubu života i beskrajnoga spavanja
tu sam pred prirodom kao cvijet, bez glasa.

Opet se u meni odrazio davni dan
iz djetinjstva, s čari tišina ponovljena;
cvrčaka zrik me povlači u san
kraj ovaca uz rijeku što blista mirna i snena.

San što je rastao sa mnom na putu kroz žita,
kao zaborav svega ljudskog, i jedne drage žene.
Možda bi bilo dobro da tu je sa mnom skrita.
Al ne! Jer moje su oči u vječnost upravljene.

Bolje je ovako u nebo utopit svaku želju,
tišinom krvi osjetit da sam rasut u nedogled,
u trave, u stabla, niz polja, niz rijeku.
Podnevnom omamom zanosi mi se pogled
i čujem disaj zemlje i ceste kako u nepoznato teku.

PUSTOLOVKA

Bila je bez domovine, bezimena i lijepa.
Prošlost je stvorila mirnoću tužnog stava.
I bijah opet dijete što pred nepoznatim tepa:
tajanstvene sudbine skrivaše hladna glava.

Bila je tiha, kô od mramora izvajana,
al kroz uzduh osjećah da ona vječnost dava,
i lutah svima morima po oku njenog dana,
i šumama gustim, lijepim od zaborava.

Osjetih život u kretu jednog prama
te kose koju milovahu mnoga čudna sunca,
i primih je u sebe jer bješe tako sama
sa srcem, koje za se u strašnoj noći bunca.

Bila je tiha, iako mnogo riječi
kroz govor zvonak u strepnji se naziralo;
svim putovima njenim ja nisam mogao prijeći;
pod prozorom je more o grebene udaralo.

Bila je čudna od života proživljenih,
s očima punim sna što uvijek novo žude;
imala je pogleda gorkih i prestravljenih,
i osmjehe blage što se svemu čude.

Stotine strasti u tajanstvenom nizu,
ljepotica mrtvih i nepoznatih žena,
oživljavahu u kretnji, i ona bješe blizu,
a ipak je u svom snu bila odvojena.

I samo tren se dala u pravom glasu,
u suzama joj pogled zasjao kroz tminu;
i sve mladosti što mru vidjeh u njenom stasu
i raskošne brodove što tonu u pomrčinu.

Frano Alfirević

DESETGODIŠNJICA

Gdje si Estonko sad?
Kod nas je proljeće čulno
a ja sam u svojoj muškoj samoći sasvim sam.
Lokrum je zelen i čeka pohode naše
on traži da ti se opet dam.

Estonko Aino, zvana Simola!
Crnomodra peruniko!
Strana, tiha, oka tatarski kosa
i crne kose teških aroma
što plela se od mraka do zore, od zore do mraka
u oči moje i nabrekla usta
ko arija ludoga sna.

Znam,
još uvijek sve to dobro znam:
mi smo se igrali morem
slanim, žarkim, gustim, strašnim.
Zar već deset?
O, deset godina, deset.
Ali sve još znam:
tvoje se ruke savijahu tužno
i mnogo si pričala kakav je sjever
i srebrena ploha jezera Peipus
i gradovi tvoji i sela i rodni Tartu
i vazdan govorila teške žute riječi
sa mirisom sjeverne zore i močvara mutnih
laponske — finske — mongolske — ne znam.
I tako je zanosno bilo što se razumjeli nismo
a ipak znali sve.

Ah, onaj tvoj sladorni rouge i ljepljive usne
i svila i prsti strasni i čajkin smijeh
i onaj šuplji mjesec nad našim hotelom
u kojem smo odsjeli pod imenom lažnim
i one priče o ocu mom i tvom
i stotinu smiješnih kaprisa
i stotina djetinjih šala...

Gdje si Estonko sad?
Vitka, tako meka crnomodra peruniko!

Daleko si negdje, lutaš, a možda...
ne, ne, za mene ne znaš
jer vidjeti me više ne ćeš.
To je dobro.
»Ma armasten sind, si ilus lil.«
Smrt je stajala do našeg svadbenog loga.
»Mina sudlen sinu huli ja silmi«.
Amen.

Slavko Batušić

TKANJE

Sve je slutnja, sve je zvuk
i lagano talasanje.
Raste talas, pada val
rađanje i umiranje...

Java vara kao san
a san vara kao java,
zvuk se jača, diže se,
pa sve tiše potitrava...

Misliš, sad će proniknut
u značenje postojanja,
a samo si tanka nît
u toj igri vječnog tkanja.

Tko to prede svijetlu nît...
mota je i suče?
Nitko ne zna — ide nît,
klupko raste, mrsi se,
dokle srce tuče...

Časak titra sunca trak,
zjenica svjetluca,
slabo srce kuca,
dok najednom prestane,
smiri se i nestane.
Sve je igra svjetlosti,
sve je igra tkanja...
Ugodan je sunca sjaj,
tužan čas je umiranja...

PROSJAK

Zamišljen, tužan i osamljen
bilježim poraze svoje.
Moje su misli klonule
i same se sebe boje.
Sumnja me svega izgrizla,
izdaja prati me svuda.
Posrćem ulicam pustim
kao prosjak i luda.
Na prag da sjednem od kamena
— pogledi prazni me tuku —
na prag da sjednem bez imena
i ispružim svoju ruku.
Darujte, ljudi, prosjaka,
gladan je utješne r'ječi.
Zbog svoje ne stidi se slabosti
i pokorno moli i kleči:
»Darujte tračak mi ljubavi,
ljuta me zima bije.
Darujte odbljesak ljubavi,
ona ko sunce grije...«
I ja ću opet ojačati
kao i gola grana,
kada je zemlja u proljeću
svjetlošću ogrijana...
Zebem na pragu kamenom
— pogledi prazni me tuku —
Zebem na pragu studenom
i pružam uzalud ruku...

Božo Lovrić

VISOKA ŽUTA ŽITA

Kada u rumene zore
Ili u jasna jutra
Prolazim
Poljima rosnim,
Gdje mlad vjetar njiše teške klasove
Visokog žutog žita,
Iznenada stanem.
I gle!
Moje srce od radosti glasno kuca
Kao zlatan sat.

JELENA VEZE

Pod kruškom u cvatu
Ona maramu veze.
Stara kruška na vjetru glavu sagiba.

Na mladoj, dragoj ruci
Prsten zeleni.
Jelena sluša: u daljini šume jaseni.

U vezenju, u mislima skrovitim,
Čini joj se, da on dolazi. —
Al ne! To vjetar ljulja granje zaspalo.

Ona veze
Ispod kruške zlatnu maramu.
Zar ne čuje, u daljini, žamor svatova?

ŠUMSKI PLAŠT

U srcu nosim djevojku ustreptalu, očiju plavkastih:
Ona u meni netaknuta pjeva, i svija se,
I žudi blage dodire u modro proljeće
Na livadi, pod vrbama, koje su grane spustile.

Na livadama mirišu trave zrele i visoke.
Strminom brste koze s dugim bradama
I tankim grlom kliču kozari: Ej! Adame!
Mekeću jarići, mekeću uz grmlje trnovito.

Moje su kose mirisne od lišća jesenjeg, rujnog.
Šuma mi ususret dolazi:
Plaštem će me golemim, tamnim
Zaogrnuti.

ZAPALI SVJETILJČICU

Vjetar nosi lišće jesenje. I mene. —
I mene se tuga odavna dotakla:
Crna krila šume muklo i duboko — nada mnom.

Zapali svjetiljčicu, srce, žalosti moja!
Oblaci nose u skutu noć i nemir.

Zapali svjetiljčicu, srce moje. — Mrak je.

UGAŠENA SVIJETLA

Mirišu cvjetovi, koje u rukama nosim,
Da ih metnem, ružičaste, ponad njene glave:
Marija leži.

Ona je slatka, a ruke su moje na njenu ramenu.
Njene su kose crne,
I noć je crna zastava.

Marija uklanja
Cvjetove moje
I stavlja moju glavu, kao pečat, na bijela njedra.

Miriše noć,
I cvjetovi mirišu.
Svijetla ugašena.

JESENSKO PISMO

Prošla je berba, milo moje srce, i nema na trsju grozdova.
Na lozama se lišće trese kao ruke staraca.

Boje se u zemlju vraćaju,
Boje se tope i nestaju.

Nema više radosnog zalaženja sunca za plave planine,
Nema zlatnoga neba.

Jesen je kolibu sagradila u bregovima našim.
Srebrno grlo Tvoje ne će ozvanjati više zelenim dolinama.

Niti će oči Tvoje gledati blještavilo boja
Na nebu i na zemlji.

Jesen je pokopala svijetle boje:
Vinogradi i šume plaču u tamnome lišću.

AU CLAIRE DE LUNE

Nebesa plove tužna i golema
Sa zvijezdama žutim, ledenim.
Ja lomim ruke umorne; i plačem.

Ja kršim ruke i molim nebesa:
Prelijte mi srce zaboravom.
O srce moje, ni sna ni sunca nema.

Lutaju moje noge u beskrajnost:
Ti, mjesečino teška i zelena,
Sijaj na moje žalosne, mračne stope.

Dragutin Tadijanović

VJEKOSLAV MAJER, ZAGREB

TJEDAN DANA IZ DNEVNIKA MALOGA PERICE

Ponedjeljak, 6. svibnja 1935.

Danas otac nije išao u ured, jer mu je još od jučer zlo. Bili smo u pivovari, ja, teta Mina, mama, tata i gospodin Fulir. Bilo je jako lijepo, vojnička glazba je svirala, teta Mina se zibala po taktu i dok je gledala u brkatog vojnika, koji je udarao u bubanj, stavila je kriomice nekoliko čačkalica u svoju torbicu na stolcu. Ja sam također počeo mahati glavom kao teta i onda sam rekao: Tetice, kako je to lijepo. Je li to iz Zrinjskoga? Teta je rekla: Ne, to ti je nekakova francuska opera. Faust, rekao je važno gospodin Fulir, tekst je od Getea. Ah, vi zbilja sve znate, rekla je mama i lijepo ga pogledala. Tata je posprdno rekao: Tko može sve znati? Na Rijeci sam jednom vidio nekog čovjeka u cirkusu, koji je najteže brojeve odmah zapamtio i svi su mu pljeskali. A kad sam mu poslije predstave rekao neka dođe u Zagreb, rekao je da u Bugarsku ne putuje. Dakle nitko ne može sve znati. Hm, tako je to... Na to je mama rekla tati: Šta se uzrujavaš. Ti imaš prejaku krv, pa ne smiješ toliko mesa jesti. Danas si pojeo četiri šnicla za objed. Vidiš da si sav crven. Otac je udario šakom po stolu i rekao: Ja se uopće ne uzrujavam. Tko se uzrujava? Ja sam samo rekao da jedan čovjek ne može sve znati, ma bio on ne znam kako mudar. Gospodin Fulir je malo uvrijeđen šutio, a onda je rekao: Ja se ne pravim važnim, ali držim da dosta toga znam. Lani sam pročitao knjigu nekoga dubrovačkoga pjesnika, koja je imala oko petsto strana. Knjiga nije skupa, jer ima oko pola kile, a stajala je samo šest dinara. Pa kad sam već dao novce, pročitao sam je do kraja. Teta Mina je rekla: Ah, moj Dubrovnik. Kako su tamo lijepi ljudi. Kad čovjek ide na kupanje. To je sigurno bio roman. Možda ljubavni. Ne, ne, odgovorio je gospodin Fulir. To su bile same pjesme, a i slika pjesnikova je bila na prvoj strani. Otmjeni gospodin s velikim lancem oko vrata. Možda je bio načelnik u Dubrovniku. Mama je uzdahnula: Ah, kako to mora biti lijepo imati za muža pjesnika. Pa da ti cijeli dan pjeva o ružama i slavujima. Tata je rekao: Ja sam poznao nekog pjesnika, koji je svaki dan sjedio u kavani, u koju ja zalazim, no onda su ga izbacili. Na stol je metnuo gliste i sa šibicom im je počeo dirigirati. Kad je gazda stao na njega vikati, rekao je, da gliste dresira, pa kad se smiju otrovne zmije dresirati, onda valjda i nedužne gliste, koje ne mogu nikome što na žao učiniti. Čudni su ljudi ti pjesnici. Svi smo mi čudni, rekla je teta Mina i opet kriomice metnula nekoliko čačkalica u torbicu. Poslije se tata napio i pobratio s gospodinom Fulirom. Držao mu je veliku zdravicu, koju smo svi morali

stojeći saslušati. Teta Mina je s prstom obrisala suzu i rekla: Dok imamo ovakovih ljudi, ne ćemo propasti. Taj bi govor trebalo metnuti u novine. Gospodin Fulir je bio jako veseo da se s tatom pobratio i odmah je stao mamu mnogo jače štovati. Sjeo je posve blizu do nje i nešto joj šaptao u uho. Mama se tiho smijala i svaki čas bi rekla: Ah, nemojte, molim vas. To svakoj kažete. Tata je bio tako pijan, da je mjesto u čašu, stao lijevati vino u soljenku. A i teta Mina naljoskala se malo, pa me je grlila i govorila: Kad odrasteš, budi pametan i pazi, da ti kakova žena ne pomete pamet. Ja ću najprije pitati mamu prije nego se oženim, rekao sam ja teti Mini, a ona se glasno smijala i opet metnula nekoliko čačkalica u torbicu. Kad smo išli kući, išao je naprijed tata i teta Mina, za njima mama i gospodin Fulir, a otraga ja. Gospodin Fulir se posve primaknuo mami i govorio joj sigurno vrlo važne stvari, jer se mama sve bliže k njemu primicala. Tata je uhvatio ispod ruke tetu Minu i glasno govorio: Ja se ne bojim nikoga. Žao mi je da nisam avijatičar. Ili krotilac lavova. Kišobranom bi ukrotio lava. Već moj pogled bi dostajao da preda mnom padne na koljena. Teta Mina je rekla: Lav je krasna i snažna životinja. Kralj prašume. Ah, živjeti u prašumi. Mama i gospodin Fulir nisu mnogo govorili, ali mi se činilo, da se tiho smiju. Katkada se gospodin Fulir okrenuo i bijesno me pogledao. Ja sam metnuo ruke oko ustiju i trubio ono, što je čas prije svirala glazba. Jako lijepo sam to upamtio i kad odrastem, ne želim drugo, već svirati u onaj veliki rog, što ga svirač svaki čas okrene i onda iz njega iscuri pljuvačka. On dakle pljuje u taj rog i od toga onda nastane sviranje. To je jako zgodno. Gospodin Fulir se opet okrenuo i rekao: Perice, drago dijete, ne bi li ti malo naprijed poletio, pa da kao komandant vodiš našu povorku. Što hodaš tu otraga. Ali ja ga nisam poslušo, jer naprijed bi svi vidjeli što ja radim, a to nisam htio. Ovako otraga hodajući mi je ipak uspjelo da sam čvrsto šupio veliku, žutu mačku, koja je sjedila na prozoru, a u jednu mračnu sobu sam bacio komad staroga kruha, kojega sam još iz škole imao u džepu. Čuo sam kako je unutra krevet zaškripio i netko je zaviknuo »marš«. A onda sam brzo pobjegao. Kod naših kućnih vrata plesao je tata s tetom Minom valčik, a gospodin Fulir ljubio je mami ruku i rekao: Ima časova u životu kad čovjek osjeti, da se je nešto veliko dogodilo. Mama je rekla: Ja sam poštena žena. Šta vi mislite. Gospodin Fulir je tada ušutio i spustio glavu. Tata i teta Mina prestali su plesati i tata je s kišobranom pokazao na mjesec i rekao: Taj ne plaća poreza, svinja jedna, a sav je od srebra. Gospodin Fulir je rekao: Nije to srebro, već se to iz daleka nama tako čini. Tata je planuo i rekao: Ti, vi Fulir, nemojte vi mene ispravljati, jer ću ti razbiti gubicu. Gospodin Fulir se nasmijao mirno i rekao: Vidi, vidi, tko bi to mislio, ipak je to vino jako. Kako te samo smotalo. Tada se tužno zagledao u mjesec i uzdahnuo:

Ha, gdje je moja mladost? A imam još toliko snage. I teta Mina i gospodin Fulir morali su opipati tatinu mišicu, a onda smo se oprostili od njih i unišli u kuću. Tata se svaki čas poskliznuo na stubama, štucao glasno i govorio: Ovaj Fulir misli da sve zna. A je li on mene zadirkivao? Hm, samo reci. Sutra je mrtav. Mama je govorila: Šta bi te vrijeđao. On je vrlo fin čovjek i dobro da jednom takvog čovjeka imamo u našem društvu. Iz svoje sobe sam još dugo čuo kako otac hoda, a mama mu je cijelo vrijeme govorila: Ajde već jednom spavati, dosta je cirkusa. Ja sam umorna. Otac je rekao: Ti mene ne razumiješ i nisi me nikad pravo razumjela. Što ti poznaš moju dušu. Ja sam trebao postati kapetan na brodu, koji vozi samo takvim morima, koja su uvijek burna. Šta mene smeta bura. Penjao bih se po vrhu jarbola ko majmun. Da, to si dobro rekao, rekla je mama iz kreveta. Kao majmun. Ajde, ajde spavati, moraš ustati rano. Otac je dalje hodao amo tamo po sobi i često puta je udario nogom o ormar ili o stol i govorio: Ja imam još toliko snage u sebi, da bih mogao sve to razbiti, sve trijeske metnuti na hrpu, potpaliti šibicom i reći: Sutra počinjem nov život. Koliko stoji karta do Amerike? Tu su hiljadarke. Mama je rekla: A gdje su ti hiljadarke, glupane pijani, ajd, opameti se. Tata je rekao: Trebala bi tu pamet imati, koju ja imam, pa bi ti u kuhinji nad štednjakom pribili spomen-ploču. Ako ti misliš, da je onaj Fulir pametniji od mene, onda se varaš. Mama je rekla: To je jedan fini gospodin. Čuo si kako pametno pripovijeda. Tata je rekao: To je čudno kako se ti za njega zauzimaš. Uvijek se ti za strane ljude zauzimaš. A kad moji prijatelji dođu, onda se držiš ko da bi ih najradije bacila kroz prozor. Mama je rekla: Nisam ja kriva, da se vi tu u stanu opijate, svlačite cipele i onda bosi plešete nekakve crnačke plesove. A kad odem u kuhinju kuhati crnu kavu, mećete kosti mjesto na tanjur u moje vaze na ormaru. Tata je rekao: To je društvena igra. To se i kod velike gospode događa. Glavno da se mi dobro zabavljamo. Tad sam još čuo kako je otac stupao po sobi i govorio: Za mnom idu nepregledne vojske, samo se to ne vidi, jer je sve prekrila gusta prašina. Naprijed stupaj, kukavice ne poznamo. Juriš. Mama je rekla: Vole pijani. Što mašeš tako s rukama, razbit ćeš lampu. Tata je rekao: Šta je jedna lampa. U svjetskom ratu polupalo se milijone lampa. Sve se to dade nadoknaditi. Ja sam onda zaspao i ne znam što je dalje bilo. Danas popodne prolazio je kraj prozora gospodin Fulir i duboko pozdravio mamu. Mama ga je zvala pod prozor, pa su dugo razgovarali. Mama se je glasno smijala i svaki čas govorila: Ah, kako ste zločesti. To si nisam mislila. Kad sam se ja pokazao na prozoru, rekao je gospodin Fulir: Zdravo Perice, no kako je u školi. Lijepo, lijepo. Glavno da ne zanemariš školu. A onda se opet okrenuo mami. Kad sam se pomaknuo s prozora da odem, čvrsto mi je stisnuo u ruku dva dinara za bonbone. To me je jako veselilo.

Tata je danas bio zlovoljan i kad je uvečer pročitao novine, bacio ih
je srdito u kut i rekao: Pa to su novine od četvrtka. Što mi ne kažeš.
Mama se smijala i rekla: Metnula sam ih na stol za tetu Minu, pa ih
je zaboravila. Znaš, da ona odnese sve stare novine. Današnje su na
noćnom ormariću. Ja sam poslije podne u krevetu čitala. Tata je rekao:
Ova Mina sve kući nosi kao hrčak u svoju jamu. Mama se opet glasno
nasmijala i uopće se čitavo poslije podne smijala. Još prije spavanja
je tiho pjevala. Tata je rekao: To je rijetkost, da si jednom vesela.
Odmah je život ljepši. Samo tako dalje. Ja sam još prije spavanja
lijepio nove engleske marke u album. Jedna mi se rastrgala, pa sam
je morao baciti. A sad idem spavati, inače će me psovati, jer svijetlo
palim. Već se veselim, kad ću biti velik, jer me onda ne će nitko nad-
zirati, pa ću svu noć lijepiti marke u svoj album. Još uvijek prije
spavanja reknem: Tohumi, tohumi. Te sam riječi ja sam izmislio i jako
me sjećaju na indijanske pripovijetke. Kad se Indijanci sastanu na
vijećanje, kako će navaliti na naseobine bijelaca, onda poglavica »Or-
lovo Oko« uvijek kaže neke čudne, nerazumljive riječi, a ostali mašu
sjekirama i to isto za njim mrmljaju. Ja uvijek kažem: Tohumi, to-
humi i nekakav ugodni strah me zatrese i sam sebi dođem vrlo taj-
novit. Ja sam bijelac, i tata i mama su bijelci, ali moj učitelj ima
jako smeđe lice i velike, uvijek srdite oči. Uvijek mi se čini, da je on
bio Indijanac, ali jer su sad Indijance protjerali, došao je k nama za
učitelja. Samo da mi jednom ne oguli kožu s glave, pa me onda s ogu-
ljenom glavom otjera kući. Hu, to bi bilo grozno. Tohumi, tohumi.

Utorak, 7. svibnja 1935.

Danas je opet bila teta Mina na objedu. Tri puta je uzela pun
tanjur juhe, pa sam ja imao samo pol tanjura. Dugo je oglabala kosti,
tako da se mama rasrdila i rekla: Pa nema više ništa na toj kosti. Po-
lomit ćeš zube. Teta je rekla: Tu je unutra mozak, a to je vrlo zdravo.
Kad smo jeli pitu, rekla je teta: Sad više ne mogu jesti. Jela sam su-
više juhe, daj mi to sobom za na večer. Mama nije ništa rekla, već
joj je nekoliko komada pite zamotala u novinski papir i onda to
metnula na kraj stola. Teta Mina je rekla: Metni mi pitu kraj mojeg
šešira na zrcalu, inače ću je zaboraviti, pa bih se na večer kod kuće vrlo
ljutila, kad je ne bi našla, a u ustima bi imala okus na nju. Tata je
srdito pogledao na zamotanu pitu i počeo prstima bubnjati po stolu.
Teta Mina je rekla: Što ti to bubnjaš? Nije li to muzika iz Fausta,
koju smo u nedjelju čuli u pivovari? Tata je rekao: Ne znam, pogle-
dao na uru i ustao. Skoro je otišao, a teta Mina i mama gledale su u
novinama krojeve za haljine. Teta Mina je molila mamu: Daj da si
izrežem te slike, ako tebi ne trebaju. Ja bih ih kod kuće čuvala. Mama
je rekla: To ti danas ne mogu dati, jer ih on još nije čitao. Na drugoj
strani je veliki članak o ratnim pripremama u Abesiniji, pa bi me

ubio, da ne nađe tog članka. Teta Mina je rekla: Dobro, ali sutra ću ih dobiti. Kad sam danas poslijepodne došao iz škole, bio je kod nas gospodin Fulir. On i mama pili su kavu i onda su zajedno gledali naše fotografije u albumu. Mama mu je pokazala našu mrtvu grosmamu, mrtvog grostatu, mrtvog strica i moga mrtvoga brata. Mama je rekla za grostatu, da je bio činovnik u poreznom uredu, a ja znam, da je tamo bio podvornik, i kad sam mu nosio bocu rakije na dar, uvijek me je poljubio i onda je iz njega tako zamirisalo na rakiju, da mi je uvijek malo pozlilo i kao da me je uhvatila laka omaglica. Tata je često za njega govorio: Stari će jednog dana izgorjeti ko baklja. A mama bi rekla: Piti si se ti od njega naučio. Ne pada jabuka daleko od stabla. Gospodin Fulir se jako zanimao za fotografije i sve bliže se primicao k mami. Onda je gospodin Fulir mojoj mami stisnuo ruku, pa kad je vidio, da sam ja to opazio, nasmijao mi se jako ljubazno i rekao: Perice, daj mi nariši konja. Ako ga dobro narišeš, dobit ćeš dva dinara. Ali idi k svijetlu, da ne pokvariš oči. Kod prozora možeš divno crtati. Ajde drago dijete, ajde lijepo. Možda si ti talenat za crtanje. Kod djece se to nikad ne može znati. Ja sam kod prozora narisao konja i gospodin Fulir je sa mnom bio jako zadovoljan i dao mi dva dinara, koje sam odmah spustio u moju glinenu krušku. Kad je otac došao kući i opazio gospodina Fulira, rekao je: Dobar večer. Što vas k meni nosi? Gospodin Fulir je mirno rekao: Prijatelju, mi smo se u nedjelju pobratili i znaš kako je običaj: tko se prvi zabuni i rekne drugome vi, plaća litru vina. Tata je rekao: Stari običaji se moraju štovati, skoči Perice po litru vina. Ja sam skočio po vino. Gospodin Fulir je ostao na večeri i ja sam još dva puta išao po vino. Bilo je jako veselo i tata i gospodin Fulir pjevali su čitavo veče. Mama se smiješila gospodinu Fuliru i tiho s njima pjevala. Gospodin je govorio tati: Znaš ti, da si ti zgodan čovjek. Poštenje ti gleda iz očiju. Tata je rekao: Ja sam pošten, ali vrijeđati se ne dam. A meni se čini da si ti u nedjelju htio mene vrijeđati, a to si ja nikako ne mogu dozvoliti. Ja sam vrlo dobar, ali kad se rasrdim, pripravan sam čovjeka raznijeti na komade. Pa i zubima bih ga grizao. Ima u meni nešto od pračovjeka. Sve mi miriše na krv. Mama je rekla: Nemoj toliko piti, onda govoriš gluposti. Tata se rasrdio i rekao: Ja sam ti već tisuću puta govorio, da me ti ne razumiješ. Gospodin Fulir je rekao: U svakom braku ima razmirica. Takav je život. Tata je rekao: Ne radi se tu o razmiricama, već moja žena misli, kad čovjek malo izađe iz sebe, da je onda odmah pijan ili lud. Dosta je meni mojih cifra u uredu, pa sam zadovoljan, kad se mogu malo zanesti. Gospodin Fulir je rekao: Ti si osjećajan čovjek — i kod toga je mami stao na cipelu i dugo je pogledao. Ja jedini sam to vidio, jer sam malen, pa lako vidim ispod stola. Mama nije ništa rekla, a kad ja slučajno stanem kod šetnje mami na cipelu, onda na mene viče, da ću ih zama-

zati i kako mogu biti tako nespretan. A gospodin Fulir je odrastao
čovjek, pa je tako nespretan i mama mu ništa zato ne kaže. Na ra-
stanku su se gospodin Fulir i tata zagrlili i tata je rekao: Ti si zgo-
dan dečko. Kad bi s lampom tražili, ne bi takvog našli. Samo ostani
ovakav, kakav jesi. Gospodin Fulir je rekao tati: Hvala bogu, da smo
se nas dvojica našli. Ljepše će nam vrijeme proći, pogotovo kad počnu
one duge i dosadne jesenje kiše. Tata je rekao: Mi smo osjećajni
ljudi, pa moramo trpjeti. To stoji već u bibliji. Gospodin Fulir je re-
kao: Dragi moj, to si se ti zabunio. Toga nema nigdje u bibliji. Tata
se rasrdio i rekao: Ti, nemoj ti mene ispravljati. Inače si ti opet za
mene vi. Gospodin Fulir je postao žalostan i pozdravivši glasno, oti-
šao. Ja sam još iz svoje sobe čuo, kako mama tati kaže: Nemoj ti
njega odmah loviti za svaku riječ. To je čovjeku neugodno. Tata je
rekao: On se mora odučiti da mene ispravlja. Nisam ja njegov šmr-
kavac. Ja se s njim jako lijepo složim, ali to ne ide. Ja sam mekan
ko janje, ali ja znam biti i lav kad treba. Mama je rekla: Budi ti
radije lav u svome uredu. Tamo si malen i ponizan i ne usuđuješ se
moliti šefa da jednom u mjesecu odeš pol sata prije iz ureda. Tamo
se iskaži. Tata je rekao: To ti ne razumiješ. Ja sam uvrijeđen i danas
ne ću više progovoriti ni riječi. Mama je odgovorila: To je pametno
od tebe. Bar ćemo prije zaspati. I ništa više nisam čuo iz njihove
sobe. I samo jednom je otac glasno zakašljao i ja sam na čas utrnuo
svijetlo, da ne vidi, da sam još budan. Tada sam ga opet upalio i opa-
zio u mome albumu, da je moja stara bosanska marka s kulom počela
blijediti. To me je jako zabrinulo, jer je ta marka bila moj ponos i
već mnogo puta su mi je htjeli ukrasti. Ja sam u brigama kod svoga
stola zaspao. Nato sam se naglo probudio, jer je otac opet zakašljao.
Zadaću za sutra sam napisao. Učitelj je rekao, da moramo nešto napi-
sati o šumi. Kako na nas djeluje šuma. Ja sam napisao, da je šuma
vrlo korisna za ljude, jer nam daje gorivo za štednjake i koliko god
je mi sjekli, uvijek narastu nova stabla. Još sam napisao da kroz
veće šume teče potok, a u njemu su pastrve, koje su vrlo skupe, a i
hrastova ima, samo je pokućstvo od hrastovine također vrlo skupo.
Mislim, da će učitelj biti zadovoljan. A sad idem spavati. Zbogom
Perica.

Srijeda, 8. svibnja 1935.

Danas je tata rekao kod objeda: Dobro da nema Mine. Ne mogu gledati kako je proždrljiva. Ta bi kokoš zajedno s perjem pojela. Mama je rekla: Šta ćeš, ona je već u djetinjstvu takva bila. Jednom smo je morali fijakerom odvesti u bolnicu, jer je, dok smo mi otišli na nekakav sprovod, pojela čitavu bocu pekmeza od šljiva. Nije ona kriva, valjda ima tako velik želudac. Tata je rekao: To se danas sve dade liječiti. Na klinici bi joj to već malo prikratili, sašili i stvar je u redu. Mama nije ništa rekla, a tata je počeo čitati novine. Kad sam došao

iz škole, bila je mama nešto srdita i psovala me, da svoju torbu tako bacam na stol. Dosada mi to nije govorila. Onda me potjerala u moju sobu i rekla, da ima nešto važno da radi. Mene je to zanimalo, pa sam iz svoje sobe virio kroz ključanicu. Mama je ležala na divanu i gledala u strop. Katkad bi prošla rukom preko čela i to je bio taj važni posao. Danas je otac rekao kod večere: Možda se taj Fulir na mene srdi. Pa nisam mu ja ništa takvog rekao. Ali zašto me uvijek ispravlja. Mama je rekla: On je vrlo osjetljiv čovjek i vidiš, on tebi još nikad nije rekao kakovu oštru riječ. Je si li vidio kako on prije nego nešto kaže, počne sukati svoj brčić, onda istom govori. On sigurno mnogo misli. Tata je rekao: Pa nisam ni ja glup. Žao mi je da ga nema, jer sam htio danas s njime govoriti o vulkanima. Danas je nešto o tome u novinama, ali dosta nejasno. Hm, možda još dođe. Mama nije ništa rekla, već je počela spremati stol. Onda je otac rekao: Slušaj, ja ću skoro doći, ali htio bih svakako da još danas s kime razgovaram o vulkanima. Ja sam već davno zaboravio, što sam o njima znao. Idem malo preko k Šnidaršiću. Ne ću ostati dugo. Mama je rekla: Dobar izgovor. Već dugo nisi okusio vina. Tata je odgovorio: Ne. Radi se o vulkanima, i otišao. Ja sam u svojoj sobi svršio zadaću i sad kriomice pišem ovo u svoj dnevnik. Možda će taj dnevnik naći za nekoliko hiljada godina i čitati, što sam napisao, jer ja ću ga, kad budem star, metnuti u škatulju od lima, dobro zatvoriti, omotati žicom i onda zakopati negdje iza grada. Netko će ga već naći, pa će se smijati, kad pročita, što sam ja o teti Mini napisao. Zato neka se nitko meni ne zamjeri, jer ja to sve napišem, i onda će se to čitati još za nekoliko hiljada godina. Kako se veselim toj misli. Tata je došao dosta kasno, mama ga je psovala i ja sam čuo iz druge sobe kako govori: Ti si stara pijanica. Izgorjet će ti crijeva kao tvome ocu. Tata je rekao: Popio sam samo litru. Mama je rekla: Vidiš da ti se zapliće jezik. Bože moj, pa kako mogu takvog čovjeka štovati. Tata je rekao: Ne zapliće se meni moj jezik, već danas je dosta sparno i ja sam sad dva sata naporno razgovarao. Sad mi je jasno što su vulkani. Tebe to ne zanima, ali mene da. Draga moja, čitava zemlja ti je iznutra puna vatre. To ti sve kipi pod zemljom i neugodno je, kad misliš, da tu ispod našeg kreveta visoko sukljaju plamenovi i čitave gromade užarene rudače ruše se groznom bukom. Dobro je, da je to dosta duboko ispod nas. Da, draga, mi smo ti na samim vulkanima, pa nije čudo da je čovjek katkad uzrujan. Mama je rekla: Zato je tebi valjda grlo uvijek suho od ovih vulkana, pa moraš uvijek da gasiš tu vrućinu. Tata je rekao: Ti nemaš pojma o geološkim stvarima. To se zove geologija. Mama nije ništa rekla i valjda je zaspala. Čuo sam kako otac tiho otvara ormar. Pogledao sam kroz ključanicu i vidio kako otac gleda, da li mama spava, i onda je polako izvadio bocu s rakijom iz ormara. Dugo je gledao prema maminom krevetu, a onda

je duboko nagnuo iz boce. Tada je s rukavom obrisao usta, bocu opet metnuo u ormar i oprezno ga zatvorio. Onda je veselo trljao ruke, počeo njima mahati po zraku, a zatim je podizao čas jednu, čas drugu nogu, no kako ih je malo prejako dignuo, zaljuljao se i skoro pao. Zateturao je do stola i srušio stolac. Mama se probudila iz sna i zaviknula: Što je to? Ti slone stari. Kad ćeš se ti opametiti. Tata je rekao: Nemoj se srditi. Baš me zanimalo kako to plesačice tako spretno plešu, a da se ne izvrnu. Znaš, onaj film, koji smo prošli tjedan gledali. Vražje cure, kako to načine. Ja bih se odmah srušio ko vreća. Vrag te glupi odnio, rekla je mama iz kreveta, koji je zaškripio. Valjda se mama okrenula na drugu stranu. Tata je čekao, dok je opet počela glasno disati u snu, a onda je opet oprezno otvorio ormar i čvrsto povukao iz boce. Tad ju je stavio natrag i naskoro je ugasnuo svijetlo. Ja sad uvijek dolje kod vratiju prostrem svoju zimsku kabanicu, da se ne vidi svijetlo u mojoj sobi. Jako sam veseo da sam se to sjetio. Sada mogu mirno pisati svoj dnevnik. Onoga konja, kojega sam narisao za gospodina Fulira, metnuo sam također u dnevnik. Jer učitelj je jednom rekao, da se može dogoditi, da koja životinja posve izumre, pa tako bi i konj mogao jednom posve izumrijeti. Ali ako ljudi jednom nađu moj dnevnik, naći će i moga narisanoga konja. Zato sam straga napisao: Ova se životinja zove konj i vuče kola, a i jaši se na njemu. Žao mi je samo da mi noge nisu dobro ispale. Stražnje noge su mu mnogo veće, pa malo sliči na tobolčara. Ali zato sam još dodao: To nije tobolčar, već konj. Dakle sam sve dobro rastumačio. Sad moram, dok okrenem svijetlo, glasno zakašljati, inače bi se sada, jer je velika tišina, čulo da sam ga zavrnuo. Ovako će misliti da sam se probudio i zakašljao.

Četvrtak, 9. svibnja 1935.

Danas je opet teta Mina bila kod nas na objedu, pa su se tata, mama i teta Mina jako posvadili. Teta Mina je rekla: Kakav je to danas grašak. Tako je tvrd, da me je u želucu počelo tištati. Tata je rekao: Draga moja, kad ti pojedeš četiri tanjura, mora te tištati. Mama se tako naglo nasmijala, da joj je iz ustiju izletilo jelo na sve strane. Teta Mina je uvrijeđeno rekla: Ako vam suviše pojedem, nemojte me zvati na objed. Tata nije ništa rekao, već je stao prstima bubnjati po stolu. Mama je rekla tati: Još si valjda od jučer pijan. Teta Mina je rekla: Pa ako me koljete, ovaj grašak je pretvrd, dajte mi sad malo rakije, inače ću cijelo popodne imati sa želucem posla. Tata je pošao do ormara, donio rakiju i bez riječi natočio teti Mini. Mama je pogledala u bocu i rekla: Pa već je skoro pri kraju. To je brzo išlo. Teta Mina je sva pocrvenila i rekla: Ja ovaj tjedan uopće nisam kod vas pila rakije. Vidim da sam vam na putu. Ja idem — i ustala je. Mama je rekla: Nisam ja radi rakije mislila tebe, već njega. Šta se odmah uzrujavaš. Pa nisi ti nikakva grofica. Valjda još smije

čovjek u svojoj kući što reći. Vidi ti nju. Teta je rekla: Ti si već kod kuće imala najdulji jezik. To ti je mama uvijek govorila. Tata je planuo: Ja ne dam svoje žene vrijeđati. Mnogo nije vrijedna, ali vrijeđati je ne dam. Mama je zaviknula: Da nisi tako bezobrazna, ne bi bio tvoj muž od tebe otišao. Teta je brzo stavila svoj šešir na glavu, a onda je prstom prošla po ormaru i metnuvši prst mami pod nos, rekla: Gledaj, kako je pun prašine. Kad si zadnji put spremala pošteno. Po tome vidiš, koliko vrijediš. I brzo je otišla van. Mama je viknula za njom: Sretan put. A tata je vikao: Da nisi žena, rastrgao bih te na komade. Teško se svladavam. Meni se jako svidjela ta svađa i ja sam počeo zviždati u prste i glasno lupati nogama. Bilo je jako veselo. Kad je za sobom zalupila vratima, rekao je tata: Bar će biti mira. I onako sve odnese, do čega dođe. Mama je rekla: Ne boj se ti. Za dan, dva je ona opet tu. Nje se ne možeš tako lako otresti. Danas je tata poslije ureda došao kući sa gospodinom Fulirom. Obojica su već bila malo pijana. Tata je rekao: Sastao sam ga na ulici, pa sam ga doveo. Kod Šnidaršića smo riješili sve, što se prošle uvrede tiče. Nisam te htio uzrujavati s našim prepirkama, pa smo to tamo riješili. On se zakleo, da me nije mislio vrijeđati. Što ne Fulir? Jasno, jasno, rekao je gospodin Fulir, a molim lijepo, imate vi kod kuće malo paprike? To bi mi sad dobro došlo. Mama mu je donesla paprike, a ja sam morao otići po vino. Gospodin Fulir i tata su opet pjevali. Tata je rekao: To sam u tonfilmu čuo. Mama je rekla: Da, ali malo drugačije je to bilo. Tata je planuo: Tebi nije nikad ništa pravo. To je bilo jako lijepo i ja se čudim, da sam to mogao tako dobro imitirati. Gospodin Fulir je rekao: Ja sam se od srca nasmijao, i u cirkusu se ne bi bolje zabavljao. Mama je rekla: Za benavog Augusta bi bio dobar. Lice i nos ne bi trebao šminkati, jer su i onako dosta crveni. Tata je tiho rekao: Kako to boli, kad se mene vrijeđa. Ja sam osjećajan čovjek. O, da to moja pokojna mama čuje. I tata je stao plakati. Gospodin Fulir je također načinio vrlo žalosno lice i rekao: Kako je život tužan. Čovjek bi se najradije objesio, da nema ideala, koji u životu pred njim blistaju kao sunce. I kod toga je dugo gledao u mamu. Tata je mislio, da on gleda u bocu, koja je stajala pred mamom, pa je rekao: Perice, skoči još brzo Šnidaršiću po litru, ali brzo, dok ne zatvori. Mama je rekla: Ah, ovo nesretno piće. Pa nije sve u životu piće. Sad je opet mama pogledala gospodina Fulira i on joj je malo okom mignuo. Kad sam donio vino, otac je natočio čaše i rekao: A ovu ćemo popiti eks u ime velikih izumitelja, koji su izumili aeroplane. Ja sam trebo postati avijatičar. Što bi to meni bilo prevrtati se po zraku. Tu, nad našim stanom pravio bi najsmionije skokove u zraku. I još bih vam šeširom mahao. Ha, ha, ha, kako ste se prestrašili. Nisam ja tako strašan. Ja sam samo neobično hrabra priroda. Dakle eks. Mama je popila samo četvrt čaše i prijekorno gledala u tatu. Gospodin

Fulir je neprestano gledao u mamu i mirno gladio svoj brčić. Kad je tata otišao na zahod, stavio je gospodin Fulir svoju ruku na maminu i rekao: Nije to nikakav život za vas. Vi ste jedna profinjena duša. Mama je rekla: Vi me shvaćate. Dosta patim. Gospodin Fulir je rekao: Jučer nisam mogao spavati i cijelu noć sam mislio na vas. Mama ga je dugo pogledala. Gospodin Fulir se kratko nasmijao: Hi, hi, možda ste i vi na mene mislili. Mama je ustala i u zrcalu malo popravila kosu. Tata se vratio i rekao: Zašto si mi sad ne bi utvarali, da je siječanj i da je vani strašno zima. A kad je zima, onda se pije čaj. Ako nemamo ruma, imamo još malo rakije u ormaru. Mama je morala ići kuhati čaj. Tata i gospodin Fulir još su pjevali, ali sad su morali tiho pjevati, jer je već bilo kasno. Tata se rasrdio i rekao: Kad ne smijem glasno pjevati, onda radije šutim. Ovakovo tiho mumljanje me sjeća sprovoda. Tamo babe tako tiho mumljaju dok mole. Gospodin Fulir je naskoro otišao i tata je još ispio ono malo rakije, što je još bilo u boci. Ja sam u svojoj sobi opet metnuo kabanicu pod vrata, da se ne vidi svijetlo i već je pol jedan, a ja još uvijek pišem dnevnik. Ali sad više nemam šta da napišem, pa ću eto metnuti točku.

Petak, 10. svibnja 1935.

Danas, kad smo sjedili kod objeda, netko je glasno pozvonio i mama je pošla otvoriti. Došla je teta Mina, teško disala i rekla: Ah, kako sam se žurila. Kako mi srce lupa. Djeco draga, ja se više ništa ne ljutim na vas. To je sve bio nesporazumak. A danas je petak i kod vas je riba. Aa, šarani, šarani, to je divno. Mama je rekla: Ti znaš, da ti je naša kuća uvijek otvorena, ali ti nemaš prava meni prigovarati i upozoravati me na prašinu. Teta je odgovorila: To sam samo tako rekla. Prašina se brzo nakupi. Tata je rekao: Ja nikad nikoga ne vrijeđam, ali ako tko mene uvrijedi, ne odgovaram za sebe. Teta Mina je rekla: Dok se riba jede, nije dobro da se mnogo razgovara. Može se dogoditi najveća nesreća. I nismo više mnogo razgovarali. Tata se pošao malo na divan odmoriti, mama je otišla u kuhinju, a ja sam sa tetom Minom gledao kroz prozor. Teta Mina me je tiho upitala: Slušaj Perice, ne znaš li hoće li u nedjelju biti kod vas ona fina torta sa žutom kremom. Ja sam u nedjelju pozvana Krajšekovima, ali ako je u nedjelju ta fina torta, onda bih ja ovu nedjelju došla k vama na objed, a Krajšekovima otišla drugu nedjelju. Hodi u kuhinju pitati mamu, ali nemoj reći, da sam te ja poslala. Dam ti za to dinar. Ja sam otišao u kuhinju pitati i mama mi je rekla, da će u nedjelju biti ta torta. Kad sam se vratio i rekao teti Mini, bila je jako vesela i u džep mi je spustila dinar. Na večer je opet došao gospodin Fulir i kod vratiju je rekao tati: Ja sam se tako priučio na te, da ne mogu ni jedan dan biti bez tebe. Ali ja nisam došao jesti, samo vi jedite. Tata je rekao: Baš i nemamo ništa osobito. Rezance s makom. A toga moja

žena uvijek načini punu zdjelu. Gospodin Fulir je rekao: Samo malo ću kušati. Pojeo je puna dva tanjura. Poslije sam opet otišao k Šnidaršiću, pa mi je gospodin Fulir silom turio u ruku novac za vino. Tata je rekao: Već će i na tebe doći red. Gospodin Fulir je rekao: Ja znam što se pristoji. Tata je htio pjevati, no gospodin Fulir je rekao da ga grlo boli i bio je danas dosta tih. Mama je rekla: Ee, kad ste vi prehlađeni, onda ću ja mjesto vas pjevati. I pjevala je s tatom i kradomice pogledavala prema gospodinu Fuliru. On je glavom davao takt i navlačio zamišljeno svoj brčić. Onda je tata ustao, podigao čašu i rekao: Popijmo ovu čašu u zdravlje sviju, koji visoko na krovovima uz veliku opasnost života postavljaju munjovode i u zdravlje sviju onih, kojima kuće stoje posve blizu vode, pa uvijek prijeti opasnost da ih sa čitavom familijom ne odnese povodanj. Tata je otišao na zahod i dugo se nije vratio. Gospodin Fulir se ozbiljno zagledao u mamu i rekao: Znate, otkad sam vas upoznao, nemam nigdje mira. Ove noći sam hodao po sobi i glasno uzdisao. Nisam se mogao svladati, pa sam sa zida uzeo svoju gitaru i tiho svirao. Ali onda je moj susjed bacio svoju cipelu o zid, pa sam morao prestati. Mama je rekla: Ne bih htjela, da vi radi mene imate kakvih neugodnosti. Gospodin Fulir je rekao: Radi vas bih bio pripravan skočiti u najhladniju vodu, ili da mi naložite da jedem lišće, ja bih to učinio. Mama je tiho rekla: To je lijepo od vas. Vidim da još netko na mene misli. I kako misli, i kako misli, rekao je gospodin Fulir i počeo tako navlačiti svoj brčić, da sam se bojao da će ga iščupati. Na sreću se vratio tata i gospodin Fulir pustio je svoj brčić i primio čašu u ruke. Tata je rekao: Baš sam sad mislio, dok sam kroz prozor gledao zvijezde, ima li na njima ljudi. Nekako čudno (d)ršću kao elektrika. Mislim da se to ne može saznati. Gospodin Fulir je rekao tužnim glasom: Ah, kako bih htio otići na kakvu zvijezdu. Tamo su ljudi sigurno sretniji. Mama je rekla: Bog zna, možda im se tako malo može vjerovati kao i ljudima na ovoj zemlji. Nisu svi ljudi takvi. Ima i iskrenih, rekao je gospodin Fulir, samo ti iskreni ljudi su obično jako nesretni. Gospodin Fulir je glasno uzdahnuo, da je tata rekao: No od rezanaca se baš ne treba tako uzdisati. To nije tako teško jelo. Gospodin Fulir je rekao: Ne uzdišem ja radi rezanaca. Ja uzdišem radi osjećaja. Mama je tati rekla: Pa čovjek ima i svoju dušu. Tata je rekao: Imam i ja dosta osjećaja, ali zato ipak ne uzdišem kao baba. Ja sam ko iz željeza. Možda sam se rodio nekoliko stotina godina prekasno. Meni manjka štit, kaciga i koplje i svakako konj, pa da vidite kako bi jurišao. He, he, heee, vi se opet plašite. Ne, ne, nisam ja tako strašan. Pogotovo vi ste domaći, vama ne ću ništa učiniti. Mama je rekla: Što si ti utvaraš, da se tebe tko boji. Tata je postao žalostan i primivši se za glavu, rekao: Prošlo je doba starih vitezova. A kako je to moralo biti lijepo. Kad si htio, spustio bi na kuli most, a kad ti se opet prohtjelo, dao si ga opet dignuti. Ja bih cijeli dan spuštao i dizao taj

most, a u opkope bih dao napustiti vodu i onda opet dao da isteče. To bi zato radio, da se vidi tko je gospodar dvorca. Gospodin Fulir je rekao: Danas je moderno doba i kuće se grade od betona i stakla. Tata je rekao: Te kuće izgledaju ko škatulje. Nije me majka zato rodila da živim u škatulji. Danas su svi ljudi malo ludi. Gospodin Fulir je rekao: Od raznih stvari se može poluditi. Na primjer, tko suviše misli. Tata je rekao: Tko suviše misli? Vino je pri kraju. — Ja sam još morao skočiti po litru i tata je zaklinjao gospodina Fulira, neka barem tiho zapjeva, no gospodin Fulir se čitavo vrijeme držao za vrat i govorio: Prehlađen sam, nije mi moguće. Tata je postao žalostan i rekao: Ja sam osamljen u životu. Još da nemam ovo dijete, mogao bih se objesiti. I pozvao me k sebi, te sam tiho morao s njim pjevati, jer je već bilo kasno, pa bi susjedi mogli psovati. Mama je počela zijevati, pa je rekla tati: Uvijek te iste dosadne pjesme. Već znam svako slovo napamet. Nemate druge zabave. Tata je rekao: Tebi je sve dosadno, što ja radim. Kad je gospodin Fulir odlazio, rekla je mama: Sanjajte nešto lijepo. Gospodin Fulir je odgovorio: Isto tako. Tata je rekao: Ja sam ove noći sanjao, da sam imao kurje oko, veliko kao tanjur. Onda je došao nekakav masni štakor i počeo ga griskati. Mama je rekla: Kako se može nešto tako gadno sanjati. Ja nisam kriv, rekao je tata i pošao da otvori kućna vrata gospodinu Fuliru. Mama je pošla na prozor i kad je gospodin Fulir dolje prolazio, doviknula mu je: Dakle sanjajte lijepo. U to je već tata došao u sobu i mama je brzo otišla s prozora. Ja sam otišao u svoju sobu i opet metnuo svoju kabanicu pod vrata i sad pišem dnevnik. Tata je malo prije u drugoj sobi rekao: Što je tome Fuliru. Meni se čini da on ne zna piti. Možda ima slab želudac, pa je zato bio tako tih. Mama je rekla: On ti je strašno osjećajan čovjek, a takvi ljudi su često vrlo tužni. Tata je glasno rekao: A šta sam ja krava? I ja imam osjećaje, i to jake osjećaje. Ali kad ja počnem osjećati, onda to mene drži po tri dana. Sad bih naprimjer s bocom najradije razmrskao ovo zrcalo, kad bi bilo osigurano. Ovako je šteta. Mama je rekla: Ajde spavati. Vidiš kako te vino drži. Tata je još nešto mrmljao, no nisam mogao razabrati što. Ja sad svršavam dnevnik, jer danas više ne znam što bih napisao.

Subota, 11. svibnja 1935.

Danas se kod nas dogodila jedna velika stvar i ja ću je točno ispričati ispočetka. Ja sam jako veseo, da se to dogodilo, jer tako imam opet zanimljivih stvari za moj dnevnik. Po danu se nije ništa osobito dogodilo. Jedino je prošla pod prozorom teta Mina i rekla: Kaži mami da ja sutra sigurno dolazim na objed. Ali na večer je došao gospodin Fulir s tatom već malo dobre volje. Tata je potapšao gospodina Fulira po ramenu i rekao: Ti imaš zgodnu glavu. Jednom sam u jednim novinama, u koje su mi zamotali sapun za brijanje, vidio sliku nekakovog belgijskog tenis-majstora. Znaš da mu ti dosta sličiš. Gospodin Fulir je rekao: Ja nisam nikad igrao tenis. Mama je rekla: To mora biti lijepa igra. Svi su u bijelo obučeni. Tata je rekao: Kuhari su isto u bijelo obučeni. Samo ti ostani u kuhinji. Gospodin Fulir je rekao: Danas ja zovem vino. Već me je stid da me tu uvijek dvorite. Tata je rekao: Kako misliš. Sutra zovem opet ja. Ja sam skočio po vino i sad dolazi ona velika stvar, koja se danas kod nas dogodila. Kad sam se vraćao, čuo sam već pod prozorom viku u sobi. Tata je vikao: Šuft, baraba, da imam revolver. Ja sam brzo potrčao uz stube i kad sam ušao u sobu, tako sam se prestrašio, da mi je boca skoro ispala iz ruku. Tata i gospodin Fulir rvali se po sobi, a mama je vriskala i brzo bježala k prozoru da ga zatvori. Tata je vikao: Ja bih te zadavio, kad bi se to smjelo. Gospodin Fulir puhao je teško a tata ga je objema rukama držao za glavu i tresao njome amo, tamo. Tata je vikao: Čovjek ne smije ni na zahod otići, već mu drugi počne grliti ženu. Gospodin Fulir je onda naglim kretom izvukao glavu iz tatinih ruku i najednom je tata od njega lijevo i desno dobio pljusku. Tata je brzo skinuo svoj hozentreger i stao njime udarati po gospodinu Fuliru. Gospodin Fulir je tati istrgnuo hozentreger i počeo njime udarati po tatinim leđima. Tata je počeo bježati u drugu sobu, pa mu je pred nosom zaključao vrata. Gospodin Fulir je teško disao i uzevši sa stolca svoj šešir, naglo otišao. Mama je sva blijeda i dršćući stajala kraj ormara, a i ja sam se prestrašio, ali me je i zanimala cijela stvar. Onda se javio tata iz druge sobe: Je li otišao? Mama je rekla: Da. Tata je još jednom upitao: A je li zbilja otišao? Perice, reci ti. Ja sam rekao: Da. Tata je otvorio vrata i mama je opet glasno zaviknula. Tati je lijeva strana lica bila tamno crvena, a i oko mu je bilo natečeno. Tata je rekao: To još nisam nikad doživio. Tad je počeo vikati na mamu: Kako možeš ti kao udata žena dozvoliti, da te on privija na sebe i ljubi. Mama je rekla slabim glasom: Pa ja sam se branila. Šta ćeš kad je pijan. Tata je rekao: Ja baš nisam vidio da bi se ti suviše branila. Ne idi mi više u blizinu. Među nama je svršeno. Ne ću se rastavljati radi djeteta. Ali kao da smo rastavljeni. Mama je počela tiho plakati. Tata je rekao: Odlazi mi s očiju. Mama je otišla u drugu sobu, a tata je donio iz kuhinje ručnik namočen u hladnu vodu i njime je omotao glavu. Tada je sjeo k stolu i stao piti vino, koje sam ja čas prije donio. Meni je rekao: Ajde ti u kuhinju večerati, ja hoću biti sam. Ja sam otišao, u kuhinji sam večerao, ali sam skoro zaspao kod stola. Tata je izašao iz sobe i počeo vikati: Ajde još po vino. Imao je još uvijek zavezanu glavu, a oko, koje nije bilo zavezano, bilo je također krvavo. Tata je bio pijaniji nego inače i jako je nesigurno hodao. Kad sam se vratio s vinom, natočio si je smjesta punu čašu i čitavu je popio. Tad je pogledao prema meni i rekao: Ajde spavati. Nije to za tebe. Budi sretan da si još malen. Bog

zna, što ćeš ti još svega doživjeti. I ti si njezina krv. Tad je postao jako žalostan, glavu je naslonio na ruku i dugo je gledao nekud prema prozoru. Onda je rekao: Perice, što ne da ti mene voliš? Ja sam kimnuo glavom. Tata je nastavio: Perice, ljudi su svinje. Nemoj nikome otvoriti svoje srce. Ja sam rekao: Ne ću tata. A što mi daš zato? Tata je rekao: Ti si idiot. Idi spavati. Ja sam otišao. Kad sam prošao kroz maminu sobu, čuo sam kako u krevetu plače. Iz svoje sobe sam čuo kako je otac pao na pod i rekao: Prokleti Fulir. Onda sam čuo kako je mama ustala iz kreveta. Tata je rekao: Od tebe se ne dam dignuti. Ja ću tu na podu spavati. Mama je rekla: Ti si pijan. Tata je još rekao: Nitko ne vidi kako je tu kod mene unutra. Još se čulo kako mama plače. Ja sam pogledao kroz ključanicu i vidio kako mama leži kraj tate na podu. Naskoro se čulo kako tata hrče. Opet sam pogledao kroz ključanicu i vidio da tata i mama na podu čvrsto spavaju, a svijetlo je još uvijek gorjelo. Ja sam se vratio k svome dnevniku i eto sad ću svršiti za ovaj dan i želim si još mnogo, mnogo tako zanimljivih dana kao što je bio ovaj.

Nedjelja, 12. svibnja 1935.

Danas je kod nas bilo strašno tiho i kad sam ja u sobi glasno zafućkao, rekao je tata: Kuš. Nosi se. Tata je prije podne oštro rekao mami: Za mene ne treba ništa kuhati. Ja sam od sad mrtav. Idem Šnidaršiću na gulaš. Mama nije ništa rekla, već je samo glasno uzdahnula. Tata je otišao i vratio se malo nesigurna koraka. Mama je rekla: Nije te stid u nedjelju prije podne se napiti. Tata je rekao: Gospođo, tko ste vi? Ja vas ne poznam. Možda ste vi gospođa Fulir. Pozdravite vašeg supruga i recite mu, da ću mu za imendan glavu razbiti. Mama je opet počela plakati. U to je zazvonilo i ja sam otvorio vrata teti Mini. Dok je prolazila hodnikom, rekla je: Kako tu lijepo miriše. Znam već, što je to. To je panama-torta. Tata je iz sobe rekao: Nema danas nikakve panama-torte. No, lijepu sestru imaš. Teta je stupila u sobu i čudno pogledala tatu i mamu. Tata je rekao: Ovdje u stanu ljubi se ona s muškarcem i meni nanaša sramotu. Mama je otišla u drugu sobu. Tata je nastavio: I ja glupan ne vidim toga. Sad mi je sve jasno. Prokleti dan, kad sam ga upoznao. Teta Mina je rekla: Pa znaš da je bio pijan. Pa nije se ništa dogodilo. Ne treba odmah sve tako ozbiljno shvaćati. Tata je rekao: Da ja to jučer nisam opazio, draga moja, razvio bi se tu pravi ljubavni odnošaj. Ali moje oko je bistro i ja i danas još vidim na daljinu od tisuću metara na crkvenu uru. Teta Mina je otišla u kuhinju i kad se vratila, šetala je oko stola, a onda je naglo rekla: Pa šta danas ne će biti objeda. Tata je rekao: Ja sam već bio kod Šnidaršića na gulašu, a što će ovi, ne znam. Teta je planula i rekla tati: A znaš ti, da sam ja danas radi vas odgodila objed kod Krajšekovih, a tamo je danas odojak. A šta ću sad? Tamo više ne mogu ići. Tata je držao rubac na

desnoj strani lica i rekao: Daj ti meni mira, nije meni danas do objeda. Šta me gnjaviš. I tata je obukao kaput i opet otišao. Teta je pogledala u drugu sobu i vidjela da mama spava. Tad me je uzela za ruku i mi smo pošli u kuhinju. Onda me je pitala: A znaš ti Perice kud mama stavlja jaja, kad ih donese s trga. Ja sam rekao: Znam, i odveo sam je u smočnicu i pokazao joj škrinjicu, pokrivenu starim papirima, pa se uopće nije vidjela. Teta Mina je rekla: Aha, tu ona preda mnom sakriva jaja. Dobro da znam. I teta je načinila kajganu od deset jaja, pa smo u kuhinji pojeli. Kad je mama došla u kuhinju, pogledala nas je srdito, ali nije ništa rekla. Teta Mina je rekla: Ti imaš dobro mjesto gdje čuvaš jaja. Tamo je hladno, pa se ne će pokvariti. Poslije je teta Mina otišla i mama joj je još morala zamotati veliki komad kruha. Tata je došao vrlo kasno i naskoro se začulo njegovo hrkanje. Danas je kod nas bilo jako tiho, kao onda kad je grosmama umrla. Meni je milije, kada je sve veselo i kad gospodin Fulir dođe i mnogo toga pripovijeda. No tata je danas rekao teti: Bolje za njega, da se više nikad ne sretnemo. Ja ga podignem u zrak i odnesem pod tramvay. Meni se ne će ništa dogoditi, jer ću reći, da sam to radio u velikoj uzrujanosti, pa da mi se na čas pomutila svijest. Teta je rekla: Tko bi to mislio. Izgledao je kao da ne zna do pet nabrojiti. Meni je jako žao za gospodinom Fulirom, pa sam iz ladice izvadio zelenu svjećicu, koju sam u školi dobio za jednu staru grčku marku, zapalio je tiho i postavio je na stol. A pred nju sam metnuo arak risaćeg papira, koji sam istrgao iz svog bloka i na njemu sam velikim slovima napisao: Fulir. Tad sam još nad njegovim imenom nacrtao veliki križ. Znam da gospodin Fulir nije još umro, ali k nama više nikad ne smije doći, a to je meni tako tužno kao da je umro. Dok ovo pišem, svjećica još uvijek gori, ali sad sam gotov, pa ću je utrnuti i idem spavati.

VLADIMIR NAZOR, ZAGREB

UZ VEČERNJE ČITANJE

I. Bez magle na očima.

Tìdejevôme sinu Atena da Diomédu
Smjelost i junaštvo tad med Argejcima svima da bude
Ugledan on te slavu i diku sebi da steče;
Oganj mu vječni na šljemu i štitu ona užeže,
Oganj jesenjoj sličan zvijèzdi što najvećim sjajem
Sjaji se pošto u vodi okèanskoj okupa sebe.
Takvi mu zapali oganj na glavi i na ramènma
Pa ga usrȅd boja tisne gdje najveći bijaše metež,
i t. d. (»Ilijada«, V; Maretić.)

A Diomed, gurnut boginjinom rukom, blistav od njena sjaja, upadne u vrevu ratnu i proslavi se toga dana kao ni koji drugi junak na bojištu ispred Ilija. I mnogi padoše od ruke njegove. Ubije Pandora, rani Eneju, dobi od Glauka oružje zlatno za mjedeno i nagna Hektora da pođe u grad k majci, koja će povesti žene ka hramu sjajnooke Atene, i otključati vrata, i postaviti najljepši plašt na koljena boginji, i dati zaklati dvanaest krava, što su sve bijele i jarma još ne upoznaše, ne bi li se gradu

Smȉlovala i ženam i dječici trojanskoj ludoj,
Ne bi li Tidejeva odvratila sina od Troje,
Jakoga kopljanika i ljutoga strȃ ugonjača.

No, nije sve to najveća milost i slava, što je Zevsova kćerka udijeli u taj dan sinu Tidejevu. Ona mu reče:

Sada ti uzeh maglu, na očima koja ti bješe,
Dà možêš dobro boga i čovjeka svakog raspoznat.

I Diomed tada mognu, što ne bi suđeno nikome od mjedenhalja Trojanaca i od nazuvčara Argejaca: vidje stanovnike Olimpa, koji se spustiše na bojište, pa čak i rani Afroditu u dlan, Aresa u dno slabina prolivši »ihor«, ambrozijsku krv im božansku.

— —

Raspoznati bogove! Vidjeti ih očima svojim, tjelesnim, rođenim — u njihovoj pravoj građi!

Kako, kada i zašto izgubi čovjek moć da im čuje glas, da im gleda lik? Jer Odiseja i Ilijada — kao ni Kalevala i Šahname — nisu priče, nisu samo »pjesme«.

A tko mi to veli: »Vidiš božanstvo u djelima njegovim, u svemu, što ono stvori i neprestano stvara, pa i u sebi samome. Čuješ ga u žamorima voda i granja, u glasovima životinja i ljudi. Progovara ti

čak i u šutnjama neba i zemlje. Privikni se gledanju, pa ćeš ga vidjeti; nauči se slušanju, pa ćeš ga i čuti. Bȋt i misao Stvoriteljeva kriju se u Stvorenome.«

Ja ne ću tako. Moja je duša još mlada, djetinja. Hoću neposrednost. Htio bih doći pred bogove; gledati ih oči u oči; rvati se s njima — kao Jakov; dignuti na njih koplje — kao Diomed.

Hoću stvarnost, pravu, prvotnu, božansku! jer dok nas znanost uronjuje sve dublje u materiju, a filozofije nam navlače na oči svakojake pređe i svakojaka tkiva, bogovi još dalje odmiču u visine nebeske, postaju — za nas — nerazumljivi i strašni. Magla na očima, gušća i crnja. A borba je uvijek ljuća; i kovarne Moći vladaju; i Troja još ne pada.

— —

Gdje si, Palas Atena, što te jednom, još mlad, vidjeh u dan ljetni, na otoku nasred mora, u masliniku moga oca!

II. Prikovani skitači

Veli Ed. Engel o Robertu Hamerlingu (njegov »Ahasver in Rom« sada čitam): »H. hat viel gedichtet, ausser seiner jammervollen Krankheit aber so gut wie nichts erlebt«. — A zar doživjeti svoju »jammervolle Krankheit« nije već događaj golem i bogat? Zar nije duga jedna bolest u krevetu prikovanom Heineu (kojega je život također takav, da sam Engel piše: »Heines Leben kann nicht reich genannt werden«) urodila njegovim najljepšim pjesmama, pa Engel o njemu još kaže: »... nur das Sterbelager hat ihm die herzzereissenden Klagetöne seiner letzten Lieder abgepresst«. A genijalna Emilija Brontë koja — po Engelovu mjerilu — malo vidje i ma baš ništa ne doživje, ali ipak napisa »Wutherings Height« (»Olujne vrhunce«), i Maeterlinck zato veli: »Rijetko se zbiva, da nas na takav način može začuditi duša nastanjena u tijelu, koje nikada ništa ne doživljuje; ali je manje rijedak, no se misli, slučaj, da duša diše životom, koji je gotovo neovisan od događaja, što ih donosi tjedan ili godina«! — A Emil Zola, sve do čuvene mu afere? A Leopardi, taj samotnik i bolešljivi grbavac? A Shakespeare? I mnogi drugi. — Što znači, osobito za umjetnika, doživljavati? Zar biti »ein Mann der Tat«? Napoleon? Don Juan? Sv. Frane? Turist? Globetroter? Živjeti à la Byron i à la D'Annunzio? — Dodirnuh se toga pitanja u »Gostu-aveti« i jednom rekoh:

Nešto me drži svеđ na istom mjestu.
— —
A ja sam roda onijeh skitača
Što znadu svaki drum i svaku cestu.
— —
Prikovan tu sam. Al mi se žilama

Nomadske krvi i sad kaplje bûrê.
A misli moje,
— —
Preko svih plota, kroz trnje i granje,
Ko b'jesni konji po svoj zemlji jure.

I koješta obađoh. I upoznah. I doživjeh.

I moj je život bogat.

A bolesni Hamerling bio je s vječnim skitačem Ahasverom i u Neronovu Rimu. Sjedio je i on u Lokustinoj krčmi.

III. Konji i konjanici

Je l'avais saisi par la bride;
Je tirais, les poings dans les noeuds,
Ayant dans les sourcils la ride
De cet effort vertigineux.
C'etait le grand cheval de gloire,
Né de la mer comme Astarté,
A qui l'aurore donne à boire
Dans les urnes de la clarté.
— — — — — — — — — —
Il souffle l'ode, l'épopée,
Le drame, les puissant effrois,
Hors des fourreaux les coups d'épée,
Les forfaits hors du coeur des rois.
— — — — — — — — — —
Il traverse l'Apocalypse;
Pâle, il a la mort sur son dos.
Sa grande aile brumeuse éclipse.
La lune devant Ténédos.
— — — — — — — — — — — —

Hugo

Spring an, mein Wüstenross aus Alexandria!
Mein Wildling! Solch ein Tier bewältiget kein Schach,
Kein Emir und was sonst in jenen
Östlichen Ländern sich in Fürstensätteln wiegt; —
Wo donnert durch den Sand, ein solcher Huf? wo fliegt
Ein solcher Schweif? wo solche Mähnen?
— — — — — — — — — — — — —

Freiligrath

Avanti, avanti, o sauro destrier de la canzone!
L'aspra tua chioma porgimi, ch'io salti anche in arcione,
Indomito destrier.
A noi la polve a l'ansia del corso, e i rotti venti,
E il lampo de le selici percosse, e de i torrenti
L'urlo solingo e fier.
— — — — — — — — — — — — —

Carducci

Ima ih još mnogo, možda ljepših i čuvenijih, ali i već nestalih u dalekim maglama mita. I topot Byronova konja, što juri ukrajinskim stepama s golim vezanim Mazeppom na svome

hrptu, jedva da tko još čuje — no, ta tri ata (Hugov, Freiligrathov i Carduccijev) kao da još i sada kasaju ispred očiju nas jučerašnjih, nas starih romantičara i pseudoklasičara. Mjesto Markova Šarca hita dandanas i po prvim cestama na Balkanu automobil; mjesto rzanja Momčilova Jabučila čuje se sada zvrčanje aeroplana nad bilima Durmitora. Nastaju li novi miti? Ili se vraćaju oni drevni, u novu liku? Tko bi to znao? — Mene je međutim nešto drugo potaklo, da se danas sjetim gornjih pjesama: kupnja djela Ferdinanda Freiligratha i pomnjivije čitanje nekih njegovih stihova.

Stihotvorac Bernardino Zendrini (za koga Ed. Engel — loše infomiran ili nevješt talijanskome jeziku — u svojoj »Geschichte d. deut. Literatur des XIX. Jahrh.«, na str. 174. veli: »Die Wertvollste Übersetzung Heines rührt von dem italienischen Dichter Zendrini, in dessen Canzoniere di Enrico Heine einige kleine Meisterwerke stehen«) prigovori jednom koješta Carducciju veleći također, da je Carduccijev mrkalj (»sauro destrier«) jahaći konj, uzet u najam od Victora Hugoa. Carducci to odbi u polemičkom članku »Critica ed arte« citirajući 10 prvih strofa Hugove pjesme o konju. A da je Maremanac u pravu vidi se već po onome, što od tih obiju pjesama (Hugove »Le Cheval« i Carduccijeve »Avanti! Avanti!«) ovdje gore prepisah. — Prevodilac Heinea na talijanski kao da nije znao za Freiligratha i za njegove čuvene stihove »Der Alexandriner« s početnim usklikom: »Spring an, mein Wüstenross aus Alexandria!« Jedino bi sravnjivanje Carduccijeve »Avanti! Avanti!« s tom Freiligrathovom pjesmom moglo pobuditi sumnju, da je talijanski pjesnik posudio zaista nešto od nekoga i upravo od njemačkoga druga u jahanju divljih poetskih kulaša i u republikanstvu. Kao da je Carducci prelomio Freiligrathovu pjesmu da obim komadima stvori okvir onome, što nam veli u II. dijelu svoje »Avanti! Avanti!« — U jednog i u drugog od tih dvaju buntovnika i republikanaca (i ako u Talijana uz neke primjese) radi se ponajprije o Konju pjesme, u Nijemca čak o Konju određena ritma i strofe. Veli Freiligrath:

Das ist der Renner nicht, den Boileau gezäumt
Und mit Franzosenwitz geschulet!,

dok nam Carducci, protivnik Arkadijaca i petrarkistâ, pun ironije, priča:

I bei ginetti italici han pettinati crini,
Le constellate e morbide aiuole de' giardini
Sono il lor dolce agon.

A onda, čak i neke potankosti, kao na primjer, »des Kiesels Blitze« u Freiligratha, »il lampo delle selici« u Carduccija. Pa

intonacija, gradnja kitice i raspored rimâ, što nas, sve skupa, čini manje osjetljivima prema razlici ritma. Ne može također biti puk slučaj, što obje pjesme i svršavaju gotovo istom slikom. Veli, na kraju, Freiligrath:

— — — sieh, wenn es dämmert, lenk'
Ich langsam seitwärts dich und streichle dich und tränk'
Dich in den grosse Meeren;

a Carducci (opširnije, i prilagođeno svome pejzažu, i sjetivši se bratova groba):

O ch'io discenda placido dal tuo stellante arcione
Con occhio ancora gravido di luce e visione
Su 'l toscano mio suol
Ed al fraterno tumolo posi da la fatica,
Gustando tu il trifoglio da una bell' urna antica
Verso il morente sol.

Moglo bi se dakle — i nakon te nedovršene analize — zaista reći, da je Carducci razgradio i rastegnuo Freiligrathovu pjesmu, da njome uokviri sliku, koja bi bez toga okvira manje vrijedila.

Il signor Bernardino (tako ga Carducci titulira) nastrada od teške šape Carduccijeve, jer ga trag ne povede k Freiligrathu, do kojega su ga već Heineove polemike morale dovesti.

A tko se toliko divi konjma i jahačima, zajašit će, prije ili poslije, makar — mazgu!

Desilo mi se to jednom (poslije vrličkog Đoge i bračkog Quagge) i u Kastvu, pred 25 godina.

Kroz pram mi vjetar zviždi, ko ljutit zmajić frče
Poda mnom b'jesni at.
Naprijed, napr'jed, vranče, kroz tamu i oluju:
Pa bilo u smrt crnu: u tmurni nepovrat!
Zaronih ruke svoje u dugačku ti grivu,
Bokove izranih ti, izmučih hrbat tvoj.
Ori se u mećavi uz topot i rzanje
Moj mukli gromki poj.
— — — — — — — — — — — —

M. Nehajev reče (»Savremenik«, 1911, str. 165.), da je to ljubavna pjesma; dr. Lj. Maraković (»Luč«, 1913, str. 172.) kao da je smatra izražajem »bijesna ponosa«, »otporne snage« i »paljenjem sramotna žiga ropstva na svome vlastitom tijelu«, antropozof Dr * me pak uvjerava, da je moj at simbolični prenosilac besmrtnog dijela naše bîti kroz nizove reinkarnacijâ. Ne znam. Ja samo vidim, da to nije pjesnički konj, koji jezdi uza svirku lire (Hugo), uza zveku jampskoga dvanaesterca (Freiligrath) ili uza zvukove marseljeze (Carducci), i da on ne svršava svoju trku

zemaljskim krajevima napajajući se (kao Freiligrathov), umoran i smiren, vodom velikoga mora, ili (kao Carduccijev), pasući djetelinu iz lijepe antikne urne dok sunce u Tiren zapada.

Drugog je roda i udesa:

Otvorilo je sunce preda mnom svoje dvore.
S grivama u plamenu frče moj b'jesni at.
Naprijed, napr'jed, vranče, stazama koje gore,
U česmu snage vječne, u slavan nepovrat!

I rekao bih, nije mazgov — nikako!

IV. Tommaseova krv

Sve se češće spominje (Dr. B. Vodnik, U. Urbani, Calvi i drugi), da je majka moje majke bila Carlotta Vulić rođena Tommaseo, iz obitelji čuvenoga Nikole. — Ja sam do sada o tome rijetko mislio i nikada nisam tražio, koliko je to istina. Evo što znam.

Moja je majka čuvala kao svetinju malenu starinsku sliku Carlotte Tommaseo, dok je darova kćerki Ameliji Leva, koja mi poslije posla fotografsku reprodukciju. — U novijem krilu stare Tommaseove palače u Postirima ja se 1876. rodih; sjećam se i sada vrtlića ispred glavne zgrade i oleanderâ, što su u njemu onda cvali, tih stabala, koja mi se u ranom djetinjstvu usjekoše prva u pamćenje. Govoraše mi često majka, da je Carlotta bila neka rođakinja Nikolina, jer da su postirski Tommaseo rod šibeničkim. Pričaše mi koješta o starijim članovima te obitelji, ali, ne znam zašto, ne uspije ona nikada pobuditi u mene jače zanimanje, začetak kakvog ponosa. — Kad sam, kao đačić, boravio zatim u Splitu kod tetke Franceske, udovice profesora Farolfija, naiđoh u biblioteci pokojnikovoj i na djela Nikole Tommasea. Naravno da ih nisam znao čitati, no sam listao po njima, razabirao pjesme od romana, članke i rasprave od nekih rječnika; i više sam puta mislio: To je sigurno Onaj! — Pročitah poslije Tommaseove »Iskrice«, doznah koješta o polemici Tommaseo-Nodilo, imadoh u rukama Tommaseov rječnik i nađoh neke njegove sad duže a sad kraće proze i pjesme u različitim antologijama, ponajviše školskim; čitavim njegovim radom ne pozabavih se nikada. Na daleke ili blize rodbinske veze između bake Carlotte i Nikole Tommasea još manje mislih, dą: svašta se može konstruirati, a — nema plemena bez slavna imena. Dandanas se od Tommasea spominje samo filološki rad i političko mišljenje; o pjesniku, estetičaru, kritičaru i moralistu govore sada ponajviše književni historici. Mislio sam više puta: Kad bi i bilo istina, da je od bake Carlotte ušla u moje žile i koja kap Tommaseove krvi, što bih ja i tad mogao imati zajedničko s talijanskim filologom, s eruditom, moralistom i stihotvorcem, do čijih se pjesama — rekao bih — uvijek veoma

manje držalo no do njegovih drugih radnja? Ja sam čovjek druge krvi, drugog vremena, kova i udesa, pa i drugih nacionalnih osjećaja.

Međutim, baš ovih dana, naiđoh na knjigu Benedetta Crocea »La letteratura della Nuova Italia. Saggi critici« (Bari, Laterza, 1929). U I. svesku, pod natpisom »Niccolò Tommaseo«, čitam — ovdje ondje — i ove retke:

»Osjećanja i umjetničkog smisla... ima u izobilju... u Tommasea, koji pokazuje originalnu prirodu pjesničku i artističku.«

»....uspijeva mi da ga smatram čovjekom ozbiljna, oštra duha, kojemu se ipak ne možeš u punoj mjeri povjeriti; gotov je uraditi junačka djela, nikad podlost, ali je još više kadar biti nepravedan, pa — ne baš rijetko — također zloban i zločest. Uzrok je tim novim i čudnim elementima, što ih je Tommaseo nosio u talijanski i manzonijski romanticizam, njegovo porijeklo iz slavenskih krajeva (kako se to i naslućivalo)...«

».... ja sam više puta u svojoj uobrazilji viđao osjećaj čuđenja i lagode, kojim bi autor »Rječnika sinonimâ« i djela »Bellezza educativa« bio (da je to mogao) pročitao knjige Tolstojeve i također po koji roman Fogazzarov, jer on — s obzirom na neke poglede kao da nam naviješta te pisce.«

»Čulnost se, u Tommasea, spaja s religijom kroz svijet krivnje i kroz grižnju savjesti.«

»Još je važnija fuzija, koja se u njegovu duhu zbiva između kršćanstva i neke vrste panteizma.«

»U mnogobrojnim svojim radnjama moralnim, političkim ili uzgojnim on sudi i savjetuje kao... na ovoj strani napisanoj kratko vrijeme poslije godine 1848.: Jedina je uspješna urota obikavanje nove generacije na neimaštvo, na odricanje... Imućstvo je veliki saveznik maršala Radetzkoga; ono je pravi tirjanin Italije. Da se svladaju Hrvati, valja biti, donekle, Hrvati; na najtalijanskiji i na najflorentinskiji način, ali (nema druge pomoći) dā, donekle, baš Hrvati...«

»Tommaseo ne bijaše ni velik kritik, ni velik filolog, ni velik historik, ni velik politički pisac.«

»Njegova filologija ne bijaše filologija filologa historika no filologija artista, koji sakuplja, ispituje i drži spreman alat za umjetnost.«

»I žar ga je umjetnikov tjerao da vrši najrazličitije vježbe i pokušaje: pokušaje metričke, pokušaje kombinacijâ metarâ (čak je, katkada, gradio istu pjesmu dvama metrima!)... pokušaje stila...«

»Valja točno donijeti ove njegove riječi: Između novih predmeta, što mi se činjahu dostojni poezije, bilo je i što sačinjava gotovo polovicu našega globusa, a malo se o njemu pjevalo, i većemu je broju malo poznato: more. Meni se more nije sviđalo, ali sam ga, kao predmet gotovo još netaknut, volio.«

»Tommaseo je god. 1852. priznavao, da je turio u svijet mnogo štampanih svezaka, ali još niti jedne knjige s jednom samom idejom ili s jednim samim zadatkom.«

»Međutim u njegovim je pjesmama najbolji izraz njegove umjetnosti... Njima se može ući u najskritiju nutrinu Tommaseove duše i vidjeti, koliko je klicâ života ondje zatvoreno. Klicâ, što će se, kako već kazasmo, razviti u drugim talentima, i kojima će nov duševni i kulturni pravac dati nove oblike.«

— — — — — — — — — — — — — — — —

Romantik, dakle, u kojem se — kako Croce još veli — »pokazivali sa sviju strana Nepoznato, Tajanstvenost, Čudo, sve što se ne da misliti no samo prozreti i naslutiti«; romantik, dakle, koji unosi u književnost čak i svoju barbarsku zlobu i zloću. Utjecaj rodnog slavenskog kraja. Tolstoj i Fogazzaro, koje ja, kasnije rođen, mogoh čitati. Čulnost uz grižnju savjesti i pod udarcem religije otaca. Kršćanstvo u vezi i u borbi s panteizmom. Hrvatska štedljivost, povučenost i jednostavnost načina življenja. Filologija kao sredstvo. Sklonost dociranju i poučavanju. Metrika. Čak i dvostruko ritmiziranje iste pjesme. Osjećanje mađije Riječi, Usta sa dva jezika. Jadranin s prepolovljenom dušom. Poezija mora, uz nikakvu želju za plovidbom i mornarenjem. Mnogo knjigâ, a nijedno pravo književno djelo: ideje, a nikad Ideja. A onda, napokon, sijanje sjemenja, što će niknuti tek poslije na tuđem tlu, pod drugim, sretnijim rukama. Osrednjost, iako radina, ustrajna, pa, na koncu, i korisna.

I da se nije moja baka zvala Carlotta Tommaseo, bilo bi nešto zajedničko između mene i čuvenog Šibenčanina. A kad su se ono rugali dječaku, što sastavlja neke lude stihove, nije doista moja majka govorila iz puke taštine: »Neka. Pustite ga. U njemu je i Tommaseove krvi!«

— —

Dat ću — kad se vratim u zavičaj — izraditi malen drven lik slijepa starca s prosutom bradom.

I postavit ću ga među lare i penate na gornji prag svojih kućnih vrata.

*

ALFRED MAKANEC, ZAGREB

ALI PAŠA RIZVANBEGOVIĆ STOČEVIĆ

Tko nije živio u Hercegovini, jedva će moći shvatiti, do kake se slave, visine i popularnosti moglo uspeti ime Ali-paše Rizvanbegovića, gospodara i vezira hercegovačkog, koje se sa strahom i ponosom spominjalo ne samo u njegovoj užoj domovini, nego u čitavoj turskoj carevini sve do Misira, gdje je više puta proslavio hercegovačko oružje! Njegov je otac bio znameniti kapetan stolački Zulfikar Rizvanbegović, oženjen od begova Babića iz Sarajeva i imao je sinove Mustajbega i Mehmedbega, poslije prozvanoga i na daleko čuvenog Hadžibega! Nakon smrti prve žene oženi se Zulfikar njenom sestrom, koja mu rodi tri sina: Omerbega, Aliagu i Halilagu. Kad su mu sinovi poodrasli, zahvali se g. 1802. Zulfikar kapetan na kapetaniji u korist dvojice starijih sinova Mustajbega i Hadžibega i podijeli stolačku kapetaniju na dva dijela, te Mustajbeg postane kapetan u Stocu s okolicom stolačkom, a Hadžibeg kapetan u Hutovu, gdje podigne veliku kulu, gotovo tvrđavu, na kojoj je vladao kao neograničen gospodar i bio strah i trepet čitavom kraju i okolici. Godine 1806. stupi Hadžibeg u doticaj s generalom Marmontom, francuskim zapovjednikom dubrovačkim, koji ga je za iskazane usluge francuskoj vojsci moralno i materijalno potpomagao. Doskora se Hadžibeg zavadi sa svojim bratom Mustajbegom, kapetanom stolačkim, te između braće dođe do dugotrajnog boja. Međutim narod — kojemu je ta borba dodijala — ponudi trećem bratu Omerbegu Rizvanbegoviću kapetaniju stolačku i digne se na oružje. Opsjednu stolačku tvrđavu, u kojoj bijaše Mustajbeg, a jedan dio vojske spreme u Hutovo, da opsjednu Hadžibega. U toj nevolji obrati se Hadžibeg maršalu Marmontu, koji mu pošalje izdašnu vojnu pomoć. Francuski vojnici razbiju Hadžibegove protivnike kod Previša i vrate se opet natrag u Dubrovnik. Zanimljivo je pismo maršala Marmonta iz ovoga vremena, koje je uputio Hadžibegu i koje glasi u prijevodu:

»Gospodinu Hadžibegu Rizvanbegoviću u Hutovu. Primio sam Vaše pismo te sam sa sažaljenjem doznao o tužnom položaju, u kojem se nalazite, pa sam od duljeg vremena činio sve moguće, da popravim Vaše stanje. Pošto Vam je pomoć vrlo nužna, to ne otežem, da Vam je pružim, jer ste s nama držali uvijek dobro susjedstvo i iskreno prijateljstvo. Radosno se sjećam Vašega čovjekoljubivog i pravednog postupanja prema Dubrovčanima, kad su ih Crnogorci bili otjerali iz njihova doma. Pomoć, što Vam je sada dajem, pravedna je nagrada za Vaše usluge, koje ste im učinili.

Pomislio sam, da će Vam biti osobito drago, ako Vam pružim pomoć preko generala Laynay-a, koji je jedan Vaših prijatelja. Predao sam mu zapovjedništvo nad vojskom, koja polazi u Hutovo. On će Vam u moje ime predati zahiru i džebanu (živež i municiju), kako ćete se moći i dalje opirati Vašim neprijateljima. Želeći pak, da ni jedan Turčin ne posumnja, da su mi na umu kakvi drugi razlozi, već jedino, da Vama pomognem, naredio sam generalu Laynay-u, da se sa svojim vojničkim odjelom odmah natrag vrati, no ja se nadam, da je vojnička pomoć, koju smo Vam pružili, Vašim neprijateljima zadala dovoljno straha, da oni opet protiv Vas ništa ne će pokušati, pa da ćete opet moći uspostaviti svoju prijašnju snagu.

Naređujem gosp. Leileru, jednome od mojih adjutanata, da Vam preda ovo pismo i da Vas nanovo uvjeri o usrdnim čuvstvima mojeg poštovanja i prijateljstva spram Vas.

Pišem ujedno u Travnik i Carigrad, da obavijestim pašu bosanskoga i Visoku Portu o onome, što se dogodilo.

Iz moga glavnoga stana u Dubrovniku 2. VII. 1808.

Marmont.

Nakon poraza svojih protivnika uđe Hadžibeg u stolačku tvrđavu, gdje se s bratom Mustajbegom opirao još 2 godine opsadi, a onda ne mogući se više držati umakao u Trebinje. Tako ostane Omerbeg kapetan stolački, a Hadžibeg se vrati u Hutovo.

Godine 1813. bukne ustanak u Srbiji i tu se proslaviše Hadžibeg i Omerbeg. Za nagradu postade Omerbeg paša u Mostaru, a njegov mlađi brat Aliaga muselimom u Stocu. Međutim Mostarci tuže i svrgnu Omerbega, našto on uteče svome prijatelju Mustaj-paši Skopljaku u Beograd, ali ga ovaj da udaviti.

Godine 1830. pridruži se Hadžibeg Huseinbegu Gradaščeviću i udari svojom vojskom na Stolac, gdje je sjedio njegov brat Aliaga i branio se nekoliko mjeseci na život i smrt. Koncem ožujka 1831. udari Aliaga složno sa stolačkim žiteljstvom na Hadžibega, koji u žestokom boju pogine.

Vele, da ga je Aliaga dao po vlastitom slugi umoriti, jer mu inače ne bi nikada mogao doći do glave. Hadžibeg je pokopan u velikom haremu u Stocu i za grob mu se i danas zna. O Hadžibegu ima nebrojeno anegdota u stolačkom kotaru i o tom bi se dale čitave knjige napisati — bio je velik tiran, poznat silnik i krvolok.

Znao je katkada pohvatati sve lijepe seljanke u svom području pa ih obljubiti, a onda prisiliti kršćanske mladiće da ih uzmu i da mu još plate za to. Obično bi ih upitao, da li vole steone krave ili jalove — pa im je prema tome podijelio svoje ljubavnice i svoj trud onda naplatio ili u zlatu ili u marvi. Zarobljenike je dao na strahovit način mučiti u svojim tamnicama i onda im tjelesa bacati u ponor

niže svoje kule, gdje i danas svijet prolazi s nekim strahom i zebnjom u srcu.

Riješivši se tako Aliaga svoje braće ostane sam ne samo kapetan u Stocu, nego gospodar čitave Hercegovine.

Pod njegovu upravu pripadali su gradovi: Mostar, Trebinje, Nevesinje, Taslidža, Prijepolje, Čajniče, Foča, Konjic, Stolac, Nikšić, Ljubuški, Gabela, Počitelj, Blagaj, Ljubinje, Gacko, Duvno, Glamoč, Grahovo, Piva, Drobnjak i Imotski. Kako je Aliaga došao do tolike moći? Poznato je, da je sultan Mahmut počeo baš u to vrijeme provoditi svoje reforme i uvoditi redovnu vojsku. Sva bosanska vlastela onoga vremena skočiše kao jedan u obranu svojih prava i sastadoše se na konferenciji u Travnik, gdje izabraše Huseinbega Gradaščevića, Zmaja od Bosne svojim vođom. Rizvanbegović nešto iz opozicije, a i ljubomore, a nešto i zbog prirođene inteligencije i političke dalekovidnosti, vidi, da nije pametno sa vlastitim carem voditi boj, prijeđe sa Smailagom Čengićem, Bašagom Redžepašićem, Hasanbegom Resulbegovićem i kapetanom ljubuškim u opoziciju i pristane uz sultanove reforme. Sve je skočilo protiv njega i on jedva iznese živu glavu iz Travnika.

Četiri je vojske slao Zmaj od Bosne na Stolac, da mu donesu ili živa ili mrtva Aliagu, ali se stari lav tako hrabro branio, da su se uvijek svi vratili krvavih glava ispod Stoca. Kad se namjesnik sultanov Namik Alipaša morao onako kukavno pokoriti bosanskoj vlasteli u Travniku i obući staro vezirsko odijelo, i kada je jedva ostao živ — uputio se pravo Aliagi u Stolac, koji ga je ne samo spasio, nego ga i prebacio na more i omogućio mu povratak u Carigrad. Za sve ove iskazane usluge dobi Aliaga naslov paše. Godine 1832. priteče Alipaša Rizvanbegović u pomoć Kara-Mahmut-paši, koji je došao iz Carigrada, da konačno obračuna sa Huseinbegom Gradaščevićem. U odsudnoj bici na Palima odluči Alipaša bitku u korist carevu i zapečati time zauvijek sudbinu Huseinbega Gradaščevića. Alipaša bude imenovan vezirom i pozvan u Carigrad. U to vrijeme bukne ustanak u Egiptu pod vodstvom Mehmed-Alije misirskog. Alipaši na čelu sa hercegovačkom vojskom uspije da potuče i razbije ustaše i uhvati sama egipatskog vrhovnog zapovjednika. Alipaša dobije naslov Galiba »nepobjedivog vezira«, a Hercegovina se razdvoji od bosanskog vezirstva i postane samostalna pokrajina pod gospodstvom Ali-Galib-paše Rizvanbegovića Stočevića, koji je 20 godina njome upravljao kao neograničeni gospodar. Bašagić ističe, da je uprava Alipašina u Hercegovini bila veoma mudra i za to navodi ove činjenice: Njegova je lozinka bila »Ili puška pucaj ili čekić kucaj«. Svoje je osnove provodio bezobzirno i nemilosrdno. U mirno doba morao je svatko raditi. Odmora i ljenčarenja nije trpio. Gradili su se putevi, mostovi, dvorovi, tvrđave, vinogradarstvo je podignuto, sijanje pirinča (riže) i duhana milom i silom uvedeno, dobavljao je južno voće, smokve, šipove

i naročito masline. Svaki je čovjek na svom posjedu morao svake godine bar 2 masline posaditi. Isto je tako uveo i svilogojstvo. Ljudi su morali raditi dan i noć. Hercegovac je i danas kudikamo radiniji i marljiviji od Bošnjaka, a sve se to ima svesti na odgoj Alipašin. Kao državnik bio je Alipaša odvažan, poduzetan i lukav, kao upravnik pravedan, ali u ljubavi i mržnji neukrotiv do krajnosti. Štedio nije nikoga i kako smo gore vidjeli, ni rođenoga brata. Prema ženama je bio popustljiv i slab, — imao je bez broja lijepih robinja i uživao, što se kaže, punom čašom sve vremenske slasti. U Carigrad je dao silne darove uglednim ličnostima, po turskom običaju, te mu se sve uvijek kroz prste gledalo. Sa svoga dvora odstrani tijekom vremena ugledne ljude, dokine različne kapetanije, oduzme vlast nekim velikašima, a svoje sinove imenuje kapetanima i muselimima. To izazove sumnju i bojazan u Smailagi Čengiću i Hasanbegu Resulbegoviću, da bi se to i njima moglo dogoditi, te se stanu pomalo odmetati od Alipaše.

Alipaša je znao, da mu je Čengić opasan takmac, ali mu nije smio ništa učiniti — takav je respekt i on sam imao od Smailage. Stoga se, kako narodna predaja hoće, Alipaša sporazumio sa vladikom Radom i kad je Smailaga pobirao harač po Drobnjaku, na nagovor Vladičin navale Crnogorci pod vodstvom Novice Cerovića i Šuje Karadžića na aginu vojsku i ubiju 23. IX. 1840. Smailagu Čengića. Narodna pjesma pjeva o tome: »Kad pogibe Čengić na Mljetičku — svu je tursku zemlju zaplakao — zaplakao u crno zavio. — Bolji bješe Čengić Smailaga — no trideset u Bosni gradova.«

Sve je kiptjelo za osvetom, a i sam Alipaša, premda se riješio svoga takmaca, ipak pod pritiskom javnog mišljenja napiše oštro pismo vladiki Petru Njegošu ovoga sadržaja: »Zaminuo si neprijateljski rat i veliki fesat u Tursku zemlju u sva tri pašaluka, kao što su i Tvoji Brđani i Moračani udružili se s drobnjačkim uskocima, i na božju vjeru u carsku zemlju pobiše toliko Turaka i suviše carskog Kapidžibašu i gatačkog muselima u svome zijametu po noći s prijevarom. I što je divno čuti, posjekoše njegovu glavu i Tebi je za veliki dar doniješe, kako će biti nevidovna rana svakome muslimanu i pravome raji. Ti se prođi hrđavih ljudi i te hrđave ljude pošlji mi u Mostar, da im se sudi po šerijatu. I gledaj način i zauzdaj hajduke crnogorske, zašto nije moguće više trpjeti sirotinjske tužbe i plač. I promisli se na što može izaći ovi posao, ako ne oćeraš od sebe drobnjačke uskoke i Moračane, koji su počinili više rečeno ubojstvo, kakovog nijesi čuo dosad nigdje po svijetu.«

Vladika Petar dakako nije poslušao Alipašu, i ovome ne preostane drugo nego da sakupi vojsku protiv Drobnjaka i da osveti tako Smailagu Čengića. Pored Alipašina sina Hafizpaše ovu su osvetničku vojsku

predvodila i dva Smailagina sina Muhamedbeg i Dedaga a njima se pridruži i Bašaga Redžepašić iz Nevesinja, Hasanbeg Resulbegović iz Trebinja, Mustajbeg Mušović iz Nikšića, Selmanović iz Pljevalja i drugi. Uskoci s Drobnjacima, Bjelopavlićima, Moračanima i Rovčanima dočekuju tursku vojsku na otvorenom polju kod rijeke Bukovice, na bari Dajevića, gdje se 25. I. 1841. zametnuo nejednaki boj. Pored junačkoga otpora ipak je pobjeda bila na strani mnogobrojnije turske vojske, koja popali Drobnjak uzduž i poprijeko i odnese svojim kućama oko 120 crnogorskih glava te njima okiti još svježi Smailagin grob u Lipniku. Alipaša nezadovoljan hajdučkim radom hercegovačkih osvetnika traži od vladike Petra II., da sve uskoke preseli s granice u unutrašnjost, kao sa zemlje carske, na što mu ovaj odgovori 18. X. 1841., da su uskoci pred 50 i više godina uskočili k njima i otada su oni njihovi kao i ostala plemena crnogorska, te da ih kao takve nikada ne će raseliti s njihovih ognjišta niti ih kome pustiti dokle traju i ostali Crnogorci. Posredovanjem ruskoga konzula u Dubrovniku Gagića pogranična pitanja između vladike Rada i Alipaše, koja su izazivala česte sukobe, postepeno su imala sve miroljubniji ton, dok najzad nije došlo do ličnoga sastanka ovih dvaju najinteresantnijih ljudi u našoj povijesti sredinom 19. vijeka, u Dubrovniku, gdje je sklopljen traktat o sporazumu među nezavisnom oblasti Crnom Gorom i Hercegovačkim pašalukom. Tom prilikom dođe i do onoga toli često spominjanog pobratimstva vladičina s Alipašom, što je omogućilo, da se sva prijeporna pitanja riješe mirnim putem. Što su oni u srcu mislili i kako su se nadmudrivali, to je dakako druga stvar, no kako su onda zamršene prilike bile, sigurno jedan drugome nije baš odviše vjerovao. Ali vrlo su naivni oni, koji su pisali o nekoj zajedničkoj akciji Alipašinoj i Njegoševoj, da zajedno ove krajeve oslobode i da Alipaša sjedi do svoje smrti u Hercegovini, a onda da je preuzme vladika Rade. Sudbina je drukčije odlučila.

Iz vremena ovoga historijskog sastanka u Dubrovniku datira jedna romantična crtica, objelodanjena od Laze Đ. Popovića, koja se danas čuva u narodnom predanju, a koja opisuje spoljašnju ljepotu vladike Petra II. Njegoša. Za vrijeme pomenutog sastanka u Dubrovniku došla je i Alipašina žena, koja je mladog vladiku, pobratima svoga muža — vidjela s pendžera svoga konaka, gdje je sa Alipašom šetao po gradskoj ulici. Gorostasan rast i klasična ljepota gorštaka zanijela je lijepu Turkinju te taj zanos nije mogla da ne ispolji u Stocu, kad se prije svoga muža povratila u svoje saraje. Kao obično, raja je dolazila do pašina dvora, da od njega traži ili mu se žali. U odsustvu svog muža jednoga jutra pašinica izađe na pendžer i obrati se raji s pitanjem: »Šta ćeš rajo? Nije ovdje Alipaša!« Zatim nadoveže brukati se: »Vi ste Vlasi najnesretniji narod na svijetu! Imali ste jednog dobra čovjeka, moga djevera Rada vladiku, pa ste i njega zakaluđerili — kako

nikada od njega poroda imati ne ćete, a turske mi vjere, da je u našem carstvu, sedam bismo ga puta ženili, dok bi porod izrodio! Neka Vas đavo nosi, nesretni miletu! (Narode)!« Jedna stvar, koja je ostala vječna tajna i najupućenijima, jest sabor pod Ostrogom, na koji Alipaša šalje svoje bivše saveznike, a sada najveće protivnike Hasanbega Resulbegovića, Bašagu Redžepašića, kapetana Mušovića i druge, na dogovor vladici Radi, a da zabašuri svoju namjeru, šalje ujedno i svoga sina Mustajbega u ostroški manastir. Međutim Hasanbeg, koji je namirisao, u čemu je stvar — i bio upozoren na opasnost, koja mu prijeti, odgodi na svoju sreću put, a kako je ostalima bilo, neka pripovijeda Novica Cerović, kojemu je kao vladičinu povjereniku stvar najbolje bila poznata. Vladika je gajio dugo vremena misao na osvetu protiv Hasanbega, jer je taj pobio nekoliko crnogorskih čobana i odnio silan plijen u Trebinje, stoga ga je naumio svojom rukom ubiti. Došavši u Ostrog naredi, da u avliji odsijeku jednu granu, koja mu je pušci smetala i stane čekati Hasanbega. Kad Hasanbeg ne dođe — razljuti se vladika i poruči ostalim Turcima, da je slab i da ne će pregovarati — a oni na vjeri došli na vjeri neka idu kući!

Pošto Turci malo odmaknu od manastira, Crnogorci zaključe ovako: Da je došao Hasanbeg — vladika bi složio na njega — onda mi ove ne puštamo žive. I tako poginu Hadži Salih Behmen, Avdaga Hatelj, Mustajbeg Mušović, Ago i Huka Ljuca i Uko Hajrović — a uteče sretno Mustajbeg, Alipašin sin, Bašaga Redžepašić i Muharem Hodžić. Ovoga je posljednjega susreo putem vojvoda Šujo Karadžić i videći, gdje bježi, ubio ga, tako da su ispod Ostroga samo dvojica od izaslanika glavu iznijeli. Ovo je bila najveća ljaga koliko u životu Alipašinu, toliko u vladičinu, jer na vjeru pobiti tolike ljude bila bi sramota i za najgorega čovjeka, a nekmoli za »viteškog« Petra Petrovića Njegoša, pjesnika Gorskog vijenca i Vladiku Crnogorskog! Poslije ovoga događaja vladika je bio kao otrovan — piše Novica Cerović, pekla ga je zla misao u duši njegovoj. Od Ostroga do Cetinja sve je išao pješke i ni s kim nije progovorio riječi. Govori se, da je baš od toga vremena počeo pobolijevati. Hasanbeg Resulbegović, kad je čuo za ovu pogibiju, kojoj je svojom lukavošću izmakao, rekao je smiješeći se: »Mudra li me majka rodi — znao sam, da Vlahu ne treba nikad vjerovati.« Međutim ni on nije bio nimalo bolji.

Alipaša se spremio pro forma na osvetu poginulih poslanika — da se u Carigradu ne bi dosjetili jadu — ali do ozbiljnoga sukoba ne dođe. Međutim samostalno vladanje Alipašino u Hercegovini razljuti odlučne faktore u Carigradu. Česti ustanci i nepokornost bosanskih kapetana učiniše svoje, da je Porta konačno zaključila da učini red u Bosni i poslala je u tu svrhu učenog Omerpašu Latasa, koji učini ne samo kraj gospodstvu Alipašinu, nego ga da svezana na magarcu po

svoj Bosni voditi, da ga poslije kao bijesna psa na Sitnici kod Banje Luke ubije. Ova tragedija 90-godišnjeg starca, prvoga velikaša hercegovačkog, najvišega dostojanstvenika u zemlji, nepobjedivog vezira i bivšega sultanova štićenika zaslužuje da se malo opširnije opiše.

Kad je Omerpaša došao u Sarajevo i pročitao carski ferman, došao je bio i Alipaša Rizvanbegović na poklonjenje; iskazavši vjernost caru vrati se natrag u Hercegovinu. Međutim njegov kavazbaša Ibrahim aga Pijulija digne ustanak i opre se Omerpašinoj vojsci, koja je napredovala prema Mostaru. Da li je Alipaša tu imao svoje prste, ne zna se — ali Omerpaša mu više nije vjerovao. Pošalje po njega svoga poslanika i dočeka ga velikim počastima, a kad bi u noći, bace Alipašu u tamnicu, a sutradan ga svezana protjeraše preko brda i dolina u glavni tabor Omerpašin. Tako svezana vodio ga je na magarcu vlastiti sin Hafizpaša od grada do grada, dok nije došao do Jajca. Fra Jukić opisuje u »Bosanskom prijatelju« ovaj nemili prizor:

»Telal je vikao po čaršiji, da svaki ide gledati Alipašu. Upravo kad je stigao pod Jajce, ja sam se — priča Jukić — kod Omerpaše nalazio i morao sam ići gledati, kako ga vode. Kazivo mi je, da će ga kroz svu Bosnu provesti, da vide ljudi, u koga su se pouzdali.«

Slično opisuje fra Grga Martić u svojim »Zapamćenjima« zadnje časove Alipašine. Kad je Omerpaša stigao u blizinu Banjaluke, postavio je pred Alipašin čador stražu. Dotuži muka starcu, pa on poruči po nekim ljudima Omerpaši: »Recite Omeru, da mu kaursku majku grebem, što me ovako pati! Da sam ja njega uhvatio, ja bi mu ili glavu odsjekao ili ga pustio.« To dokažu Omeru, a on odmah naredi, da ga ubiju. 30. III. 1851. bude pod šatorom ubijen — mozak je njegov poprskao sina Hafizpašu, koji se s njim zajedno u šatoru nalazio. Na to Omerpaša sazove vijeće i napravi mazbatu (službenu prijavu) u Carigrad, da se slučajno omakla stražareva puška i ubila Alipašu. Međutim tužili su ga njegovi sinovi u Carigrad, ali bez uspjeha. Dobra Alipašina budu sekvestrirana, a za mrtvu glavu nikom ništa. Kako Bašagić misli, bojao se Omerpaša silnoga Alipaše Rizvanbegovića, koji je još uživao velik ugled u Carigradu, pače i kod sultana Abdul Medžida, pa da ne bi u audijenciji ispričao caru sva Omerpašina nedjela i njegovo uništenje Bosne i Hercegovine, koja je četiri stotine godina krvarila za Islam i Carigrad, a sada je Omerpaša od nje napravio garište — dao ga je radije maknuti.

Alipaši je bilo ravno 90 godina, kada je izgubio glavu na Sitnici kod Banjaluke. — On je bio pun vrlina, pravedan i milosrdan i ako se nije mogao otresti svih onih mana i poroka, koje karakteriziraju svakoga despota; ali uspomenu je ostavio u Hercegovini kao nijedan vezir ni prije ni poslije njega! Narod ga je obožavao i nema ni danas kuće u Hercegovini, koja ga ne spominje. Ostavio je za sobom brojnu

familiju. Najstariji sin Ibrahimbeg umre u Imotskome, Nakifbeg postane visok časnik u turskoj vojsci, Arifbeg je poznat kao odličan turski pjesnik; ostali su sinovi svršili škole u Carigradu i svaki je postigao visoke časti u turskoj vojsci. Njihova su djeca i unuci mnogobrojni i osim u Carigradu žive u Stocu u Begovini, drevnoj postojbini Rizvanbegovića.

U životu Alipaše Rizvanbegovića ogleda se sva tragedija, prošlost i sudbina tamošnjega naroda. Koliko je bratske krvi prolio, jer je narod vjera razdvajala, kako se visoko popeo, da spadne pod stare dane svezan na magarca — mnogo je velikoga u svojoj duši smišljao, što nije s obzirom na tadašnje prilike mogao ostvariti i konačno je oboren kao stoljetni hrast! Ali jedno je sigurno: lik njegov odvaja se daleko od svih domaćih paša i vezira, koji su ovim krajevima upravljali, a slika njegova ostat će uvijek čista i svijetla u našoj historiji. Doklegod se bude cijenilo viteštvo i junaštvo, spominjat će se i ime Alipaše Rizvanbegovića Stočevića! U narodnim je pjesmama opjevan nebrojeno puta; jedna je od najljepših i najčuvstvenijih po sadržaju i melodiji, koju sam čuo pjevati i upamtio je:

Alipaša na Hercegovini
Lijepa Mara u Bišću bijelu,
Koliko su na daleko bili,
Jedno drugom jade zadavali.
Knjigu šalje lijepa djevojka
Alipaši na Hercegovinu:
Alipaša, mila majko naša,
Alipaša, koliko Te hvale,
Da me prosiš, ne bi pošla za Te,
Da s' oženiš, ja bi s' objesila
O javore baš pred Tvoje dvore!

NOVI ŽIVOT

U šumu granja slutim život nov
i sav već treptim od buduće sreće.
Nad zemlju dižem se ko zrakoplov;
iz modrila bacam na nju cvijeće.

Put mojih patnja postao mi stran.
Što proživjeh tu, se teško reče.
Pa ipak sam ti zemljo zahvalan
i bacam na te iz modrila cvijeće.

Ah čudan mi je s tobom rastanak
u ovo tiho i svijetlo popodne,
kad koze veru se uz proplanak,
i u suncu vise grane rodne.

Već male ulice su i zvonik.
Ah kako lagan lebdim u visinu.
Tad nesta zemlje, uz radostan klik
u oblak ulazim kroz raspuklinu.

Oko mene svuda srebrn snijeg.
Gdjegdje se kroz rupe nebo plavi.
I zamotan u taj blistav stijeg
zaplovim u luku zaboravi.

PLESAČICA

Laka, laka
tijelom je zibala.
Vale zraka
velom je gibala.

Tanke ruke
zrakom su bludile.
Glazbe zvuke
ruke su žudile.

Vitke noge
u vis se dizale.
Želje mnoge
noge su nizale.

Nježno, nujno
glazba je svirala.
Jedva čujno
zemlju je dirala.

Tad sve manje
pravila skokove.
Opet sanje
dali u okove.

Teško diše,
svima se naklanja;
i znoj briše
i lice zaklanja.

EPITAF NA GROBU MALE DJEVOJČICE

Ovdje spava djevojčica mala,
koja je tek do deset brojit znala
Oko nje po jastucima lutke
gledale su umiranje ćutke.

Još jednom je zavrisnula tiho;
na prozoru zavjes se je njiho.
Topli dan je letio po svijetu
i golub je šumio u letu.

Sprovod kretao se prema brdu.
Konji lupali o zemlju tvrdu.
Teturala majka iza lijesa
ko figure nekog ludog plesa.

Djevojčica sada mirno sniva,
bolje da je mrtva nego živa.
Od života imala je sanje.
Što bi došlo, vrijedilo bi manje.

Putniče, kad prođeš pokraj huma,
zamisli se usred mirnog šuma
stabala što stoje oko groba
i reći ćeš: u najljepše doba

otišla je sa ovoga svijeta.
Sad već među anđelima lijeta.

JESEN

Idem kroz drvored, jesen je tu
i diše tiho ko žena u snu,
lijepa, a umorna žena.

I lišće pada već gusto po tlu
kao da pokriti zemlju će svu.
O sunce, ubi te sjena!

I čudno tih je postao svijet,
katkada zašumi goluba let,
il' vjetar granama luta.

Starih stabala uznemiren red
šumi i pčela još pronese med,
ah ljetos, posljednji puta,

jer jesen snena
diše već tiho ko žena u snu,
lijepa, a umorna žena.

Vjekoslav Majer

DVIJE PJESME

Umrtvljenje

Srce moje umorno od težine zemna zla
ne vežu više kratkovjeke ljepote
ni miline priproste krotkih duša; —
ne privlači ova sjetila više
raskoš tavnih dana
tašte mladosti.

(Mirisi ovog proljeća nisu oni lanjski
mučni sni o Tvom tijelu,
o noćima ljubičastih boja,
kud se pred svojim postanjem
skitala duša moja).

Presahlo je dušino skrito vrelo —
presahnu izvor mojih ushita ranih!
Za tašte ljepote zemne
sad su bešćutna sjetila
i mrtvo ovo tijelo.

Jugovina

Buđenje je vajno:
mlakost krvi i tkiva,
umrtvljenje uda —
(na slamnu ležaju mučnu
zasužnjenog samca u izbi ljubičaste tmine), —
pozdravljaju, jutros, prvi mutni šumovi
bolesnog vjetra s Juga.

Mladosti, — dani zamućenih tuga —
mladosti, na svim će ti bojištima
tvoja sv'jetla svanuća
ovaj vjetar mračiti —
na svim će besciljnim ushitima ovog dana
svoje mutne tuge
nujno jugo zračiti.

Anton Nizeteo

DOLAZI PROLJEĆE

Gavrani, gladni sjede na stupovima
telefonskih žica.
Prisluškuju radoznalo brujanju
vjetra proljetnog;
krpice još snijega ljubomorno
ljube zemlju
u posljednjoj nadi...
Sve vapi za suncem:

Sve vapi za suncem:
doći će hljeb!

NOSTALGIJA ZA SUNCEM

Nečujno se povlači suton i njegov ugođaj tih,
ponire sunce za brdo daleko, borovito,
u čuđenju sa usta otkida se stih,
glazbalo je uvelih boja sjetom ovito.

Svakoga dana sunce se vozi na počinak
u seljačkim kolima, koja odilaze daleko;
i uvijek tako ostaju dani ko mrtvaci sami
položeni na odar noći meko.

U modrilu morskom sutonskoga neba plovi sunce.
Ostaju dani, što sjede na putu
od časa u čas pred očima tamni, stari,
naš je pogled uprt prema dalekom kutu,
gdje se sve naglije grbe sunčevi splavari.

Oto Šolc

MAGDALENA

U dimu mnogih mirodija probdih
noći u grijehu, razbludi i strasti.
Omotana skupocjenim krznom
sa muškom glavom
u plamenom krilu.

Vito mi bješe mlado, lijepo tijelo,
na prstima mi blistali tirkizi.
S prezrenjem gledah na sve oko sebe,
gorda i moćna,
dok ne sretoh Tebe.

Moje su noge bile zaštićene
skupocjenom krokodilskom kožom,
a Tvoje bose,
trnjem i dugim hodom izbodene,
pa ipak zauvijek
očaraše mene,
te ih ja oprah suzama,
a otrijeh svojom griješnom kosom.
Iznad lijepe i umne Ti glave
aureol sjao.

Ja ga vidjeh.
Protrnuh misleći, griješnu i bludnu
zauvijek ćeš me odgurnuti od sebe.
Al moju dušu žudnu
nježnosti Tvoje
Ti pomilova očima,
koje je
tuga blago zastrla sjenom.

Tako od tada za me vrijeme stade,
srce ga moje Tebi svega dade.

Olinko Delorko

DVADESET ČETIRI SATA

Pismo

Tebi, tihoj i tužnoj, što klecaš bijena batima
života mučna i žalosna, u dane patnički sive,
sve je uvijek isto. Prazno se stari satima.
Beznadno odmiče život niz ceste panično krive.

U kasne, turobne sate zašto pognuta bdiješ?
Noći su pakosne more. Na trudne ljude, sa mrakom
poliježu sišući žile. Moliš i ruke griješ?
Lice ti polijeva vatra rumenim, svilenim trakom.

Mnogo si stara i slaba. Možda bi bolje bilo
da pišem drugome kome? Da drugi pročita tugu?
U dugom, pravilnom nizu opet će otrovno rilo
zabiti u tebe brige u zlobi, bolesti i rugu.

Opet će umorne ruke, koje su ribale vječno
tuđe sobe i rublje, klonuti u dan sa strahom.
Oči, već isplakane, rastužit će se neizrečno,
dok prozore miluje vjetar žutim lišćem i prahom.

Mati, nad rešetkama strši napukla daska.
Hodnikom prolazi stražar. Koraci šuplje zvone.
Na lice se sama od sebe navlači neprozirna maska.
Vani sunce nad modrim brdima zaklano tone.

Pejzaž

Jedna je mršava stjenica sišla tromo sa zida.
Smeta joj oskudna svjetlost, što brižno prste proteže
kroz staklena ramena vrata. Uznik cipele skida.
Mrak se po zidovima u čađave gomile steže.

Večer je gusto polegla na daske, spavača pune.
Turobno vodovod curi. Hodnikom putuje pisak.
Duboku tišinu ne kida glas, što od dosade kune.
Samo je od časa do časa proreže sirene vrisak.

Minute vise u uzduhu (krupne kapi kiše).
Koraci idu i staju. Oči s blistavim irisima
lijepe se uvredljivo na otvoru. U snu se ruka njiše.
Zveket limenih posuda stiže u predvečerje s mirisima.

Kašalj i pljuvanje ljudi, što se iz spavanja tržu,
ispunja ćeliju bučno. Uznik sjedi i misli.
Sad su livade zelene. Šume šume. Konji ržu.
Potoci su se niz proljetna brda kao pijani otisli.

Uznik ne jede ništa. Tek tupo gleda i šuti.
Vjetar nepozvan ulazi. Štakore jelo mami.
On, koji je došao danas, još se naivno ljuti.
Gadi mu se truli krumpir i noćne se posude srami.

Jutro

To biva polako i trudno. Kao da mu se ne će,
jutro se među rešetke uvlači nogama bosim.
Meko pomiluje spavače. Bijelim likom svijeće,
na tamnom zidu se odrazi u refleksima kosim.

Protegne ruke i noge. Slično je mladom uzniku,
što je došao juče i već nemiran prisluškuje,
kako klokoće voda nevidljiva (za zidom u nužniku).
Kako noć odlazi. Samo joj se korak lopovski čuje.

Vrata niču iz mraka. Otvor se mrtvački crni.
Kroz njega struji tama u gustom, studenom mlazu.
Jutro miriše rosom. Svježina, na vitkoj srni,
jaši cementnim podom od prozora k ulazu.

Lijeno se uznici bude. Prevrnu džepove prazne
vadeći ostatke duhana. Oprezno. S uživanjem puše.
Sporo prolazi vrijeme. Ure su duge i mazne.
Ljutitim škripanjem vrata jutarnju spokojnost ruše.

Mladoga uznika zovu. Kroz hodnike uske i skliske
vode ga sve dalje i dublje. Bojom crnom i mutnom
mažu mu ruke i prste. Snimaju točne otiske.
Vraća se. Poglede bridi nemir stravom zloslutnom.

Ivo Kozarčanin

IVO DONČEVIĆ, ZAGREB

LUGAR

14. ožujka 1870., usred noći, zazvoni zvono na crkvi sv. Petra. Gdjekoji se stanovnik probudi od zvonjave, pomisli bunovan sa stravom: ili je vatra, ili rat?... Ali zaspi naskoro opet, jer napolju bijaše burna, kišna noć, i nitko živ ne izađe iz kuće. Zvonilo je zvono čitavu noć, čitav dan i opet čitavu noć. I sedam dana je zvonilo bez prekida. Takav bijaše nalog seoskoga kneza, jer se u okolnim selima pojavila kolera i crne kozice, ljudi su umirali kao snoplje, i seoski je starješina kanio zvonjavom spriječiti pristup zarazi u svoje selo.

Ali nije pomoglo. Već četiri dana poslije, na samo »Jožefovo«, umre Blaž Majcan, šezdesetgodišnjak, u strašnim mukama kolere; iza njega Mara Mrgudova; onda Ivan, jedinac i majčina maza udovice Riđanke, što stanovaše u kući kraj »gemajde«. I tako redom: Majcani, Mrgudi, Lovreki, Brajdići, Bradići i Mraovići... Trideset i dva dana umiralo se po selu. Zvonilo je neumorno. Ali ne više sveto zvono, što čuva svojim zvukom kršćane od zaraze, nego ozvanjaše pod žalosnim nebom tužna zvonjava pogreba, koja prati krštenu dušu na posljednji put; trideset i dva dana cesta do groblja nije bila nikad bez lijesa, makar jednog; i u ta trideset i dva dana zažute se svježom žuticom dvije stotine četrdeset i tri nova groba na groblju sv. Petra u Čvrscu. A onda dođe Uskrs, a s Uskrsom prestane i umiranje.

U kući Mraovića mirisaše po tamjanu, bosiljku i smrti. Velika, siva paučina njihala se pod gredom. Upravo je izdahnuo mali Miško, trogodišnje dijete najmlađe snahe u kući, čiji muž nije ni vidio sinčića, jer mu ga žena rodi onda, kad je otišao na carski poziv u rat u Italiju; djed Mrkša se borio sa smrću; konjar Vinko bjesnio u vrućici tako, da su ga morali povezati užetom; kuća se kadila tamjanom i raznim travama, a prag zalijevao netom pomuzenim, još toplim mlijekom trogodišnje jalovice, koja se otelila o Đurđevu. Ali smrt je ipak kosila: nesmiljeno, bez poštede.

Najtjeskobnije noći u kući Mraovića, kad umrije za trinaest sati osam duša, rodi Jalža, Vidova žena, zdravo, debelo dijete. Kći joj je umrla pred nekoliko dana, a sada rodi sina. I krstiše ga smjesta, jer su se bojali da ne umre nekršten, a na krstu dobije ime po očevu bratu: Tomo. A to je bilo čudno: dok čitavo selo bijaše u znaku umiranja, rodi se jedna čovječja duša. Stari zakon života nije zatajio ni sada: gdje hara smrt, niče i novi život; na groblju uvijek plače novorođenče... Župnik, koji je krstio dijete, reče:

»Bit će sretan čovjek u životu, jer se rodi u najžalosnijem času, kad Bog kažnjava za grijehe otaca.«

»Daj Bože«, reče Vid, držeći šešir u ruci.

*

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Nije prošlo ni punih dvadeset godina, a selo se pomladi. Život u sebi nosi veliku moć. Rodiše se novi naraštaji, poženiše se, izrodiše djecu, i sve opet pođe po starom... Ali u kući Mraovića pustoš ostane i dalje. Od stotinu i pedeset članova zadruge preosta na životu samo Vid, žena mu Jalža i mali Tomo. U mnogobrojnim komorama djedovskog doma, gdje je prije bilo toplo od čovječjeg disanja, glodali su sada noću štakori u krcatim škrinjama, a oko podsjeka plazile crne, odurne zmijurine, koje se hrane miševima; po zemlji nikne korov; dio blaga Vid rasproda, jer ga nije dospio sam nadvoriti, ostatak pogine od pošasti, pa se i u stajama zanjiše siva paučina. A Vid i Jalža opet nisu ni bili nikakvi izvrsni radnici, oboje bijaše sklono piću, i zbog njihova nemara propadne i ono, što nije trebalo propasti. Komad po komad rasprodavao je čovjek zemlju. Od utrženog novca kupovao je duhan i kavu, plaćao sluge, sluškinje i nadničare, i novac je prolazio... Na dobro Mraovićevo doselili se nekakovi Prigorci, a Židov Štern kupi poznatu Mraovićevu ogradu na križanju pred crkvom, zemlju, koju je nekada iskrčio svojim vlastitim rukama pradjed Mraovića sa svoja dva sina, Ljubišom i Vukom, kad je pobjegao pred Turcima iz starog zavičaja u ovaj kraj. Proda tu ogradu: sedam jutara najbolje oranice za trideset forinti — par dobrih volova. Zemlja je bila u bescijenje. Štern na križanju otvori dućančić u nekakvoj pozemljici, koju je sam slupao, poslije i birtiju, a za devet godina bijaše najjači gazda u selu. Tako i treba: na mjesto umornih, bezvoljnih ratara Mraovića, koji su se izmorili kroz vjekove obrađujući uvijek istu zemlju, praveći uvijek iste pokrete, koji nikada nisu bili kmetovi, dolaze novi, marljivi, poduzetni ljudi, kojima su u mesu duboko urezani tragovi prošle bijede i želje za sticanjem. I to je zakon života: bogatstvo donosi moć, a moć je posljednji cilj čovjeka. Krv u Vida Mraovića bijaše spora, a radost tupa tako, da je zaostajao sve dalje iza vremena, padao sve niže, pretjecan od mnogih. Bijaše umoran. I zato je pio, jer pijanstvo proizlazi iz očaja. Bez mjere je rasipao imetak Mraovića. Ali baš da je — tako se govorilo u selu — svaki dan bacio u vodu punu pregršt zlatnih dukata, za svoga života ne bi dospio sve rastepsti. Toliko se nagomilalo blaga u djedovskoj kući.

Mali je Tomo rastao kao svjedok rasula staroga plemenskog imetka. A jer je bio jedinac, bio je jako mažen. Roditelji su živjeli u punom obilju, naslijeđenom bez muke, dostatnom da potraje kroz čitav njihov vijek, a za jedno dijete da preostane još previše. Zato sinčiću ne uskratiše nikad ništa. Ako bi zaželio nov šešir s perom, kakav bi vidio na glavi koga bećara u selu — dobio bi ga; čizme od sjajne kože, šaren zobunčić, pušku jednocjevku, kolica, rubaču sa

svilenim cvjetićima — sve je dobio; pušio je od deset godina kao odrasli; a pio je, tako reći, od rođenja; otac bi mu silom nagnuo na njuškicu vrč, zvan »srabljivac«, i balavac je morao piti sve dotle, dok mu crvenkasta tekućina curkom ne bi potekla niz bradu.

»Pij, pij, Tomica! Samo pij!...«

I govorio je, obraćajući se ženi: »Treba ga češće zalijevati: vino čisti djetetu krv.«

Otac je bio uvijek pijan. A imao je i otkuda: po dvije stotine vjedara bez koma znao je sabrati u svom vinogradu, u Starom Brdu. Tkogod bi mu došao, primoravao ga je da pije s njim. Vino se donosilo u škafovima. A njegova je žena bila u tome s mužem jedne duše, kako se kaže. »Pijana Jalža«, zvali su je u selu, jer se ženskom čeljadetu više zamjera. Kad bi kojoj domaćici nagorio kruh, muž bi govorio: »Zasmuđen, baš kao da ga je Jalža Mraovička pekla...« Ako je prekipjelo mlijeko, zagorio začin, čovjek bi psovao: »Druga Jalža...« A Jalži se to događalo zbog toga, što je bila često tako pijana, da nije znala za sebe: gdje se napila, tamo je i zaspala. Ali muž joj radi pijanstva ne reče nikad ni žalne riječi. Kad je bio i sam takav! A majka je nutkala sinčića:

»Pij, Tomica, sinak moj rođeni, samo pij...«

K njima su dolazila sva gospoda iz kotara, kad bi ih služba dovela u Sv. Petar Čvrstec. Lugari, žandari, šumari, financi, poreznici, općinari — svi su se navraćali k Mraoviću, jer to bijaše bogata kuća, a gazda nije štedio ni na čem. On se tim ponosio. »Poželi ptičjeg mlijeka,« govorio bi takvom gospodinu, kad bi mu vino malo udarilo u glavu,« i Vid Mraović će ti ga nabaviti! U mojoj porodici nikad nije bilo šeprtlje...« A gospodinu je to bilo drago, i on se nije stidio pred svojim željama.

U selu življahu ozbiljni, radini ljudi. Ljudi su mudro kimali glavama i govorili:

»Ne će dugo potrajati... ne će...«

»Najbogatija kuća ruši se sunovratom.«

»Još će Vid slijepce voditi.«

»I Jalža.«

»A mali Tomo?«

»On će u — lugare.«

»Ha-ha...«

Šumar Budimir naime, najčešći gost Mraovićeve kuće, koji, kad bi zasjeo kod čaše, ne bi se dizao najmanje tri dana, nagovarao Vida da sina da u lugare... Imat će momak svoju stalnu mjesečnu plaću, svatko će ga poštovati — »kud dođe, dobro dođe« — a što je najglavnije: živjet će lagodno bez mnogo truda, gospodski. Jer proklet je život gruntaša! Gruntaš se muči, prebija, tegli kao stoka, a dođe tuča, ili suša, ili prolom oblaka, i — sav trud u tutanj!

»Kuću i zemlju poslije vaše smrti«, govorio je šumar štucajući, neka momak proda, jer šta će mu?... A novac u banku neka uloži! Ne će mu biti potreba za kruh, to znam, ali novac uvijek dobro dolazi!... Dajte vi Tomu samo meni«, govorio je šumar, »a ja ću ga gurnuti starom nadlugaru Trnovcu u Sv. Ivanu Žabno da ga izobrazi u lugarskoj službi. Nadlugar je doduše previjana lija i zapravo gadan zbog svoje škrtosti, ali činovnik na mjestu! »Kasnije ću Tomi dati — ne popio ove čaše, ako vam lažem! — najljepši srez u čitavoj mojoj šumariji! U vašem selu ovaj »Kosturač«, ako baš hoćete!... I dobro će vam dijete živjeti!...« Šumar je bio doduše pijan, ali zadrža dostojanstvo velikoga gospodina, koji puši »varđinke« sa zlatnim prstenom i sav miriše čudnim gospodskim mirisima. Vid i Jalža pobožno slušahu šumarev govor.

»No?« upita, kad ispripovjedi sve.

»Dobro«, reče Mraović, primaknuvši čašu ustima, »neka ide u lugare. Grunt je proklet!«

»Neka ide sinak! Gospodin će biti!« reče Jalža.

»A ti? Hoćeš li biti lugar?« upita onda šumar Tomu; momak je sjedio na tronošcu kraj kreveta, a griva mu pala na desno oko; šuti, puši i pljucka po podu. »Hoćeš li nositi pušku?«

Tomo se nasmiješi. On je baš razmišljao o Barici Pesekovoj, najljepšoj Prigorki u selu. Nasmiješi se i reče:

»Hoću. Kako ne!«

I tako bi uglavljeno da Tomo postane — lugar. U selu su zbog toga govorili:

»Kad bi za to doznao stari pradjed Mraovića, u grobu bi se okrenuo! I zajauknuo. Njegov potomak da postane sluga! Jer šta je lugar, nego — sluga?«

»Sramota! Velika sramota«, govorili su.

A vrijeme je prolazilo. Kad je Tomi bilo osamnaest godina, reče ocu: »U jesen ću se ženiti.« Orali su pod ozimo žito i jak je vjetar duvao preko polja, šušteći suhim lišćem kukuruzovine. Tomo je vodio konje, a otac plužio: brazde su bile mokre i lijepile se za cipele kao smola. I momak reče, kad je okretao konje na glavici:

»O Katalenju ću se ženiti.«

»Tako!« Otac je bio trijezan.

»Da. S Baricom Pesekovom.«

»Tako!...«

I to je bilo sve. Čitav razgovor oca sa sinom o ženidbi. A na »Katalenje«, 25. studenoga, u Mraovićevoj su kući bili svatovi. Tri se dana i tri noći pilo, jelo i veselilo. Stotinu je svatova bilo na gozbi, a među njima i šumar g. Budimir. On je držao zdravicu:

».... neka budu sretni, neka dugo požive! A Tomo će postati lugar — to je već utvrđeno!...« Tako završi.

Mlada snaha Barica Pesekova pokaže se odmah u početku kao odrešita žena: ona uvede u kuću Mraovića red; nagovori starog svekra da rasproda nešto blaga i zemlje, jer je jednoga i drugog bilo još previše za ovako malu porodicu, kao što su bili oni; nagovori ga da otjera služavku, jer curetina bijaše lijena i zamazana, a uz to je još i okradala gospodare i okradeno skrivećke po noći prenosila svojoj materi u Peteranec; od sada će ona, veli, vršiti služavkin posao: musti krave, pospremati kuću, bijeliti rubače i prati ih na jaruzi... Ali najglavnije, što je mlada snaha učinila, bilo je to: da prisili svekra — pomoću muža, svoje rodbine i čitavoga sela — da sruši staru štalu, jer da mu od tjesnoće i otrovanog zraka u njoj marva i krepava, pa da sagradi novu od novca dobivenog za zemlju i suvišno blago. Stari se Mraović jedva dao nagovoriti. Ali ipak sagradi staju, kakve nije bilo u selu i pokrije je crijepom. Neosporno, to je bila zasluga mlade snahe. Vidjelo se očito, da je Prigorka čvrsto odlučila obnoviti Mraovićevo gospodarstvo i spriječiti rasulo; zbog sebe, zbog muža i zbog dvoje djece, koje je rodila. A kad joj tko spomene, da će Tomo i onako u lugare pa joj nije sila mučiti se, ona plane:

»Ni govora o tom«, vikne, sva crvena u licu.

I pošlo sve dobrim putem. Tomo ode u vojsku. Dvije godine bijaše kod regimente u Brodu. A poslije dvije godine vrati se i nađe djecu već poodraslu, ženu iznurena lica, oca nemoćna i gotovo sasvim gluha, a majku— majke više ne nađe... Žena ga dočeka ozbiljna lica i dovede mu smjesta djecu.

»Ovo je Martin«, pokaže na većeg dječačića, koji se ozbiljno porukova s ocem. »Ljetos je navršio sedam godina.«

Čovjek potrese zamišljeno glavom.

»Dvije godine«, reče. »Dvije godine! Kako je to zapravo puno — dvije godine! Koliko se toga promijenilo!...«

Ali žena ga prekine, gurnuvši pred njega drugog dječačića:

»A ovo je Franjo. Bi li ga prepoznao?«

»Ne, sigurno ne bih! Makar mi je sin! Kako je to puno dvije godine. Kako se sve mijenja u dvije godine!... Vlastitoga sina ne bih više prepoznao!«

A onda upita:

»Kako ti živiš?«

»Tako: mučim se; otac je slab, majku smo pokopali, grunt velik; znaš i sam, kakav je to život...«

»Sirota, moja sirota!« reče Tomo i poljubi ženu. »Sad će ti biti lakše!«

Žena ga povede u kuću.

»Hajde, pričaj sada, kako je tebi bilo u stranom svijetu. I javi se ocu!...«

Od toga je dana prošlo mnogo vremena. Četiri godine. Godine su prolazile i sve je bilo u redu... Otac je pio i dalje i borio se s vodenom bolešću, od koje mu je umrla i žena. Tomo posta vrijedan seljak — muž, otac dvoje djece — a to, što je postao vrijedan, bila je očita zasluga njegove žene, radine Prigorke. Tako je mislilo čitavo selo! Djeca su rasla. Godine su prolazile. Sva briga Tomina bila je u tome da smogne nešto novaca (u blago i zemlju nije smio više dirati!) da sruši staru zadružnu drvenjaru, koja je već navršila treće stoljeće i da sagradi kakvu prikladnu, manju kuću za sebe i za djecu. Stari je Vid Mraović bio star, bolestan, na pragu smrti — i on se nije protivio nakani sina. Ali otkud smoći novaca?... Muž i žena često su razbijali time glavu. Otkuda novac? Tada reče Tomo:

»Šumar Budimir postavit će me za lugara i za dvije godine nakupit ćemo toliko novaca, koliko će nam dostajati za gradnju kuće. A onda ću skinuti šešir Budimiru...«

»Dobro« reče žena, »a nije li to sramota? Ti si sin najjačeg gazde u selu!«

»Sramota? Šta je to sramota?«

»Biti sluga.«

»Lugar je gospodin, a gospodin biti nije — sramota. Uostalom, ništa nije sramotno, a lugarija će mi donijeti novaca za kuću. Ti se ne slažeš s tim?«

»A poslije... da li ćeš sigurno ostaviti službu?«

Žena se s oprezom prihvaćala muževa prijedloga, jer — prije nego se udala za njega, selo je s porugom govorilo o privoli Vida Mraovića i pokojne mu žene, da im sin postane lugar! To su tumačili tako: Tomo, vele, mora u službu, jer gospodarstvo propada... A nekada bijaše najmoćnije u županiji! Toga, doduše, danas nema; ni govora nema o propadanju... Naprotiv, sve se podiglo: oni, hvala Bogu, imadu danas još trideset jutara zemlje i to najbolje zemlje, dužni nisu ništa, u štali istinabog nema toliko blaga kao u staro doba, ali ono, što imadu, najbolje je vrste i njima posve dovoljno: par volova, pet grla konja, pet dojnih krava, i — kud im treba više!... Lugar! Žena baš nije bila oduševljena muževljevim prijedlogom.

»Pa dobro« reče Tomo, »ako ti ne ćeš — ne ćeš... U ovoj podrtini dotrajat ću i ja nekako svoje dane. Ne će mi glava kisnuti na krevetu. I popravljat ću drvenjaru, dok se bude dalo. Ali... šta će djeca?«

Jest, šta će djeca? A momčići rastu...

Tada žena uzdahne:

»Dobro, u nedjelju hajde u Križevce Budimiru.«

I Tomo zaista u nedjelju zapregne konje, u šerenge nagnječi djeteline konjima za čitav dan, a u djetelinu zatrpa sud vjedrenjak, pun plemenke, tri godine stare; a žena skine s tavana najljepšu lopaticu od lanjskog smoka i vrećanjak graha trešnjara; sve to sakrije u djetelinu, da ne vidi selo, kakvo mito vozi. A onda čovjek potjera konje i odveze se cestom. Bilo je prije dana, mrazno jesensko jutro. Žena je drhturila od studeni, zatvarajući ljesu na dvoru za kolima.

U veče se Tomo doveze natrag s praznim sudom u šerengama, praznim vrećanjkom i bez šunke...

Druge je nedjelje opet išao u Križevce, vozeći novo mito. Vrati se po noći.

»No, šta je?« upita žena, pomažući mu raspreći konje.

»Dobro«, reče. »Danas sam na kotaru položio prisegu, dobio pušku — evo tu je u ponjavi! A prvog prosinca nastupam službu.«

»Gdje?«

»U Sv. Ivanu Žabnu kod nadlugara Trnovca, što čuva žabljanski lug.«

Žena je šutjela. Njeno je lice bilo mirno i hladno. Ne, nije se radovala — to je bilo očevidno! I da je nije mučila napast za novom kućom, nikada ona ne bi pristala na taj korak. Sasvim sigurno! Međutim... nova kuća, djeca, a novaca se nije moglo nadati ni od kuda; pa, kad su samo dvije godine — neka ide... Tješila se; eh, dok oni samo kuću podignu! U selu za to vrijeme mogu da se ubiju od jala i od jada!... Ali, u njegovoj je svijesti postojalo i nešto drugo, osim uvjerenje, da je to zapravo sramota, što sin jednog Mraovića odlazi u lugare, osim straha pred brbljanjem u selu. Postojalo je još nešto drugo... Konačno, Bože moj, Tomo joj je — muž. Oni su se uzeli nekad iz ljubavi — tako je ona mislila! — i u ljubavi živu još i danas. Barica je Tomu voljela ne samo zato, što je bio bogat, nego... no da, bilo je tu još nešto posve drugo, više!... A on joj sada odlazi od kuće; doduše, ne daleko: do Sv. Ivana Žabna ima sat hoda preko »Kosturača«; nije daleko, navratit će se češće kući, ali ipak!... Lugar! Svakomu se navraća! a u selu imade mladih snaha, kojima su muževi u soldačiji... pa udovica... Međutim, žena ne dopusti, da je salijeću takve misli.

Stvar je sad bila gotova. Tomo je prisegao i, 1. prosinca odlazi... Obećaše mu plaću od tri forinta mjesečno odmah u početku, a to vrijedi samo — rekao je g. Budimir — za jednoga Tomu Mraovića, sina njegova dobrog poznanika i prijatelja gazde Vida. Inače »pripravnici« ne dobivaju nigdje ništa.

Tada Tomo sa ženom izračuna, kolika je svota potrebna za gradnju kuće. Sve su uzeli u obzir; i ciglu (zidana mora biti!) i vapno, i crijep, sve, sve su uzeli u račun, i konačna brojka ispadne:

200 forinti. Puno je to — dvije stotine forinti... Zatim počeše raču-
nati sa druge strane: koliko će mjeseci Tomo morati ostati u službi,
pa da se namiri potrebna svota. I računahu svakako i pokaže se
uvijek, da nepune tri godine treba za to — po tri forinta mjesečno,
i to: ako će cijelu svotu metati na stranu. Međutim, moglo se nadati,
da će se plaća s vremenom povećati, recimo, na četiri ili pet fo-
rinti... Naprezahu pamet; želja za kućom čvrsto im je zavrtjela
glavom. Ocu, koji je po čitav dan ležao u svom krevetu uz peć, sa
»svrabljivcem« na klupici kraj kreveta, ne pripovijedahu u sitnice
svoje namjere. I onako je starac proživljavao posljednje dane —
uvijek supijan, u borbi sa smrću, bez smisila za planove onih, koji
ostaju. Odlazi on, može otići i tristagodišnja kuća, koju je nekad
sagradio grbavi Vid, njegov imenjak, sin praoca Mraovića... Može;
on se ne protivi. Jasno, da Tomo i žena mu ne pomišljahu odati
tajnu: da će se Tomo zahvaliti na lugariji odmah, čim namakne po-
trebnu svotu; jer — dođe li to do ušiju g. Budimira, mogao bi se
šumar razjariti nad iskorištavanjem njegova dobročinstva, i — odu-
stati od obećanja... Njihove namjere zato ostaše sakrivene u njima.
I tako dođe 1. prosinac. Na rastanku muž obeća ženi:

»Svako veče dolazit ću kući.«

»Daleko je, Tomo, nemoj ti zbog mene...«

»Nije daleko. Sat hoda prečke preko šume. I ne ću bogme pla-
ćati stan u Sv. Ivanu Žabnu. Zašto se onda mučim?«

Žena je šutjela. Vidjelo se očito, da joj godi ovakova muževljeva
odluka. Zato ga zagrli i otprati čak do voćnjaka. A Tomo ode ne-
prćenom stazom po duboku snijegu. Nebo je bilo bistro i studeno.
On natuče šubaru na uši, podigne okovratnik od lisičjega krzna i bo-
dro zagazi u snijeg.

Nitko ne sluti, kako brzo može proći jedna godina. Spremaju se
unaprijed veliki podvizi, planovi — ta, godina dana je velik odsje-
čak u čovječjem životu! — a kad tamo: čovjek se brecne, ogleda se:
godina je već prošla...

Tomo i Barica naslagali na hrpu neokrnjenih trideset i šest fo-
rinti. Tomo je međutim položio lugarski ispit u Bjelovaru, i sad se
nadao povišici. Samo treba ustrajati!

Žena bi pitala muža, kad bi odlazio u Sv. Ivan Žabno:

»Kad ćeš doći kući?«

»Ne znam,« odgovarao bi Tomo, »sutra, prekosutra... danas ni-
kako ne mogu...«

»Tako, tako,« mrmljala je zlovoljno žena.

Ni puna dva mjeseca nije on držao riječi, da će se vraćati svake
večeri... Izgovarao se tim, da je umoran, služba naporna, često po
čitave noći mora, veli, vrebati na kradljivce iz Brezovljana, koji
kradu jasene i prodaju ih smjesta kolarima u Križevce; a stari nad-

lugar Trnovac je prestar i sve je, veli, na njemu; odviše mu je naporno, veli, svako veče gaziti kući, a ujutro prije zore vraćati se natrag. To je jednom bila istina, a drugi put i nije. Žena je znala. Ali ona se pomirila s tim, tješeći se, da ne će dugo potrajati — još godinu, najviše godinu i po. Katkada se malo i ražalila nad mužem: siromah, zaista se muči!... A Tomo je odlazio i vraćao se ponekad triput u tjednu, a ponekad nijedamput; što dalje, to rjeđe. Lugarija mu se sve više sviđala. Svi su ga poštovali, bojali ga se: gospodin!... A i gospodski kruh uvijek je bjelji i slađi od seljačkog.

Onda dođe proljeće — druga godina Tomina službovanja. Baš se nadao premještenju u Sv. Petar Čvrstec, kući, na samostalni kotar, a to je značilo — šest forinti na mjesec. Mitio je i Trnovca i Budimira, čak je odvezao pred Božić puna kola mita gospodi na Šumski Ured u Bjelovar, i bi mu obećano sa svih strana, da će najkasnije koncem proljeća biti premješten na »Kosturač«, čuvariju br. 5., kao samostalni lugar. Od tada Tomo obavljaše službu još revnije. Jer — kuća je kuća; a i žena će biti zadovoljnija...

Ali tada se dogodi zlo. I sve pođe strmoglavce. Kao grom iz vedra neba zadesi lugara Mraovića najveća nesreća. Oba mu dječaka umru najedamput... A starijem, Martinu, bijaše već trinaest godina; mlađem devet. To se dogodilo ovako: na Đurđevo, kao što je običaj, seljaci puštaju blago na pašu, a jer je one godine zima bila kratka, o Đurđevu nikla trava naročito visoka i gusta. I Barica je rano ujutro otpremila svoje momčiće s kravama na Rano-pašu, najudaljeniju njihovu zemlju — bijaše skoro čitav sat do nje; dječačići veselo zavrnuli krave i otjerali ih putem; jer je bilo toplo, bili su bosi; čim su došli na mjesto, krave se odmah raspasle po livadi; Martin odrezao vrbovu šibu i rezuckao nožićem sviralu, a Franjo trčao po rubu šume za golubom, koji je slijetao s grane na granu; peteranački pastiri napravili vrtuljak od johovine na svojoj »gemajdi« i, izdaleka se vidjelo, kako se vrte; po nekoliko cura u crvenim rupcima sjelo u koševe na krajevima greda, što su složene u obliku križa i usađene na debelom stupu, a momci u sredini vrte grede; smiju se i viču. Franjo odjednom vrisne i uhvati se za golu nogu; onda potrči prema bratu, derući se iza glasa:

»Zmija... zmija me ujela...«

Martin baci u travu svoj lijepi ribu-nožić i gotovo dovršenu sviralu. Problijedi.

»Kod graba... zmija... crna... jo-oj...« I dječak sjedne na zemlju. Iz udubine kraj gležnja, mokra od rose, tekla je lagano krv, kao da se ubo na špranju. Vikao je i derao se i udarao dlanovima po zemlji. Oči su mu bile pune užasa.

Martinu je bilo trinaest godina, završio je već školu i opetovnicu i on je čuo toliko puta: »Ako ugrize zmija«, govorila bi učiteljica, »valja ranu ispaliti usijanim željezom, a najbolje je isisati otrov i ispljunuti...« Tako je govorila učiteljica o zmijinjem ujedu. I Martin je to dobro upamtio. Trebalo bi dakle ranu bratu sada isisati!... Ali, on se boji! Bio je još dijete i vjerovao je u priče odraslih, u kojima se govori o tom, kako je zmija prokleta od Boga, jer je navela Evu na grijeh; i kako je sam vrag utjelovljen u njoj... Franjo je jaukao iza glasa:

»Joj... a, jo-o-o-oj...« I stiskao ugrizenu nogu. Koža je oko rane pobijelila i otekla, kao od ujeda pčele. Martin je stajao preplašen kraj brata ne znajući što da počne. Do kuće je daleko!... Da zovne peteranačke pastire?... I otrči što je bolje mogao preko livade prema »gemajdi«. Onda stane; srce mu je odbijalo u prsima kao da kljuje ptica. Brat je ostao plačući u travi. Martin se prodere iz sve sile:

»Ljudi... Lju-di-i-...«

I opet potrči.

»Zmija uje-la-a-a-...«

Momci prestadoše okretati vrtuljak; brisahu znoj ispod šešira i gledahu dječaka kako trči i zapomaže; cure ispuze iz koševa.

»Što je, mali?«

»Zmija ujela Franju... eno, leži u travi... umrijet će...« odgovarao je isprekidano Martin i gledao momke očima koje zaklinju. Bio je trinaest godina star, već odrastao momčić, ali je — zaplakao... Nekoliko momaka i cura pođe odmah za njim. Franjo je sjedio u travi, lica mokrog od suza, užasnog pogleda, držeći rukama nogu s ranom, iz koje je prestala teći krv. Kad opazi da dolaze ljudi, prestane na čas plakati, a onda zarida još jače. Rana je brzo oticala.

»Gdje ga je ugrizla?« upita neki Peterančanin.

»Na rubu šume«, odgovori Martin brišući suze. I pokaže rukom mjesto kraj glogova grma, pod grabom.

»Kod grrra-ba-a-«, zajeca Franjo.

Onaj, koji je pitao iščupa suh vrbov kolac iz međe i pođe kuražnim korakom prema pokazanom mjestu držeći pripravan kolac — da udari... Svi muškarci pođu za njim, također s kolcima. Cure su bile veoma prestrašene. One su već bile odrasle — za udaju — ali su se bojale: samo su gledale iskolačenim očima u dijete i nisu se micale s mjesta. »Nema tako hrabra čovjeka, koji ne zadršće, kad opazi zmiju«, govore seljaci, »jer je zmija zdena i prokleta...« Cure se nisu micale s mjesta, Martin pokleknuo kraj brata i miluje ga nježno po glavi.

»Franjica mali, je li boli?...«

»Bo-o-li...«

Tada nastane vika među momcima na rubu šume. Oni počeše mlatiti koljem po zemlji. »Evo je... udri!... po glavi je udri!...« vikali su. Gdjekojem spao šešir, ali ga nije dizao, nego udarao. Tada se onaj najkuražniji sagne i reče, zaklonivši dlanom oči, da bolje vidi:

»Jest, otrovnica je!«

»Riđovka...«

Nataknuše zmiju na kolac i doniješe je na mjesto, gdje je sjedio ugrizeni dječačić. Baciše je tri koraka daleko, a Franjo zajauče tada još jače. Cure odvrnuše glave. A zmija je bila krvava, bezlična hrpa mesa i kože, sva izmrcvarena od udaraca. Tada se neki momak primakne Martinu i reče mudro, frčući duhan u papirić:

»To je riđovka«, veli, »i brat će ti umrijeti, jer je njezin otrov pogan; zato odmah bježi s malim kući i neka ga tata odveze u Sumarje, to je selo pod Kalnikom, a tamo ima neka baba, koja zna uroke protiv zmijinja otrova. Odmah«, veli, »bježi kući, dok nije kasno. Reci, da ti je tako rekao Mato Dobrec iz Peteranca.«

Martin je stajao nijem, slušajući pozorno.

»A ti si sin — Mraovića, lugara, a?« upita opet Mato Dobrec.

»Da«.

»E... hajde, kako sam rekao! Blago neka ostane na livadi, pripazit ću ja na njega! A ti — bježi!«

»Dobro«, reče Martin i uhvati brata za ruku.

»Franjo, idemo...«

I dječaci odoše stazom preko livade. Sunce je jarko sjalo. Franjo je išao neko vrijeme, šepesajući, a onda više nije mogao. Opet počne cviliti. Noga je oticala kao kvas... Zapomagao, jaukao i previjao se od bola: koža oko rane počela zelenjeti. Martin ga je molio da ide: »Hodi«, veli, »Franjo, pa kad kući dođemo majka će nas odvesti u Šumarje pod Kalnik i sve će proći. Ustani, idemo polako. Nasloni se na mene!... »I opet prevališe komad puta. Ali onda Franjo više nije mogao: noga je nabuhnula tako, da je meso drhtalo kao hladetina, kad je koračao. I ona se zelen širila sve dalje. Martin postade očajan: sam s bratom usred polja; selo je daleko, ne čuje se da vikne, nikoga nema u poljima, a brata sama ne može ostaviti; zagušio bi se od jauka... I, onako očajan i ustrašen, pripije usne uz ranu, oprezno da brata ne zaboli, i počne žmireći sisati; gadilo mu se i bojao se, ali je sisao. »Najbolje je otrov isisati i ispljunuti...« ozvanjale mu u pameti riječi učiteljice, koje je nekad čuo. I sisao je, sisao, Franjo je tiho cvilio, trzajući nogom; onda Martin ispljune pljuvačku; i još jedamput ispljune. Iz rane počne lagano teći krv. Martin tada reče odrješito:

»Idemo! Sad će biti dobro!«

Obriše dlanom usta, a na koži dlana ostane bljedičast trag od krvi: sišući je otrgao krasticu na usnici i iz svježe je ranice potekla krv. Franji je bol malo jenjala i oni pođoše.

Majka, kad je čula, što se dogodilo, zajaukne i uhvati se za glavu. Djed Vid ispuzi iz svoga kreveta i izađe na dvorište, podupirući se o štap. U zadnje je vrijeme njegova bolest pošla na bolje. Ali bijaše još uvijek jako slab, pocrnio u licu od ležanja, sav zarastao u dugu, bijelu bradu. Kad je čuo, što se dogodilo, reče snahi:

»Odmah preži i vozi dijete babi Margareti u Šumarje. Ona je kraljica zmija.«

Majka se neprestano držala za glavu i zapomagala:

»A joj... jo-ooj...« A onda počne vući kola iz uvoza, donese hamove, izvede konje, neprestano kukajući: »Nesretne li mene gdje ostadoh bez djeteta!... A Tome nema doma!... A gdje je Tomo?...«

Lugara nije bilo već sedam dana kući.

»Ne zavijaj, nego preži!« povikne osorno djed. »I ponesi sobom dosta novaca, jer baba ne vrači badava...« Zatim se kašljucajući odvuče natrag u kuću, izvršivši svoje.

Mati brzo zapregne konje, otrči po novac i bič, posadi Franju, koji je neprestano istiha plakao, na krilo, Martin sjedne kraj njega i žena potjera bijesno konje. Nije ih štedjela: kroza zimu dobro utovljeni i odmoreni riđani grabili su cestom uzagrapce i oblak prašine se vijao za kolima. Bila je velika hitnja: do Šumarja ima najmanje tri sata ovakvim trkom, a djetetu noga sve više otiče.

U dva sata popodne prispješe u Šumarje, malo selo sakriveno među bregovima. Konji su posrtali i teško disali, zapjenjeni tako, da ni dlake na njima nije bilo suhe. Mati upita kod prve kuće, gdje je dom babe Margarete, koja vrači zmijin ugriz. Pokazaše joj, i oni se lagano dovezoše pred kuću. Izađe debela, živahna baba s crnom pečom na glavi; ona se požuri kolima, razgleda sitnim, sjajnim očima došljake i, razumjevši položaj, nagovori ženu:

»Sestrice rođena, došla si k meni iz daleka; zmija ti je sina ujela?«

»Da«, prostenje majka.

»O, znam ja već sve, znam«, govori debela starica i sve kruži na okolo očicama, »Mara se zove ona zmija, riđa, šumska, a u nje je otrov ljut, kao sićan. Sve ja znam!«

»Pomozi, dobra bako«, stenjala je mati, »spasi mi dijete, platit ću ti kneževski...«

Mali Franjo, već sasvim modar, tresao se od groznice. Nije osjećao više nikakve boli. Suze mu se osušile na obrazima. Baba se tada okrene prema svom dvorištu i zovne nekoga, a na poziv dotrči iz staje malen, crn, čovjek s ogromnom glavom i predugim rukama; on se

popne uz upor na kola, dohvati Franju u naručje i odnese ga trkom u kuću. Baba zovne majku da ide za njom; idući, reče joj:

»Sestrice, tri forinta...«

»Četiri, bako«, vikne mati, »samo mi ga ozdravi!«

»A... Mara se zove ona zmija...«, ponovi starica, kao za samu sebe. I dvije žene zamaknu za ugao kuće.

Martin je ostao kod konja; skinuo im oglavine, bacio pred njih naramak sijena, ali konji ne htjedoše ni zagristi. Onda momčić sfrkne rukovjet slame i počne trti znojne životinje: pjena je padala u krpama s vrata, sa sapi, ispod remenja na ormi. Baš su se valjano istrčali!... Dječak je neko vrijeme tro. Ali najedamput mu se zamrači pred očima, bocne ga u srcu, i gotovo se sruši preko ruda. Osjeti, kako mu trnci prolaze kožom; i živo ga zapeče ranica od otrgnute kraste na usnici. Iz ruke mu nemoćno ispadne smotak slame, kojim je ribao konje i on klone na sijeno. Znoj ga oblije. Dođe mu mučno, na povraćanje...

Iza nekoga vremena onaj crni čovječuljak donese Franju natrag, a dječačiću je glava ležala na prsima, kao da spava; bio je bez svijesti. Majka bijaše zaplakana, a stara je vještica živahno poskakivala pored nje; ona je govorila:

»Sestrice rođena, ni kući se još ne ćeš povratiti, a dijete će ti biti zdravo... Oh, znam ja kakav je otrov te zmije i kakve riječi treba izgovoriti da otrov ne usmrti. Hajde s mirom, sestrice!...« I kradom pogledavaše tri zlatnika u šaci.

»A hoće li sigurno ozdraviti?« jecajući upita mati.

»Hoće, hoće...«

Nitko se nije osvrtao na Martina, koji je, blijed kao stijena, zapregao konje i posrćući popeo se na kola. Franjo je ležao bez svijesti, modar u licu, na materinu krilu. Martin sjedne kraj njega, a pred očima mu se navlačio mrak. Kao kroz san osjećaše, kako kola drmusaju...

Putem uzme mati na kola nekoga putnika, koji je molio da ga poveze komadićak, jer da je jako umoran od hoda. Kad je putnik čuo za nezgodu, koja zadesi ženu, zapovjedi neka potjera konje što brže može do prve krčme i neka zalije dječaka rakijom. On je, veli, iz kraja, gdje ima mnogo otrovnica, i rakija je najbolje vračtvo protiv zmijina ujeda. Mati potjera. Konji su umorno kasali, zaplićući se nogama. Pred krčmom se zaustave. Mati odmah donese pola litre prepečenice i, uz pomoć onog putnika, stade nalijevati rakiju u usta dječakova; usta bijahu plavkasta i čvrsto stisnuta, i tekućina se cijedila niz bradu; ipak im uspije — gotovo pola boce — sasuti u dječaka. Ostatak mati ponudi putniku. Ali tada prostenje Martin, zelen u licu i zgrčen u klupko na sjedalu:

»Mama, daj... i meni...«, reče.

»Sine!... »vrisne mati. Rakija u boci, koju je držala u ruci, plju-
skala je od drhtanja tijela. »Sine, i ti!...« A onda kao luda gurne
bocu putniku u naručje, popne se na kola i udari konje bičalom po
plećima. Konji bijesno zagrabiše izdižući vratove s lepršavom grivom
i kola tutnjeći odjuriše cestom. Putnik osta pred krčmom držeći u
nedoumici neispijenu rakiju i gledajući za kolima, koja su se brzo
udaljivala. A onda slegne ramenima, sjedne i počne piti.

Mrak se već hvatao, kada se lagano navezoše među prve kuće u
Sv. Petru Čvrscu. Konji su jedva vukli noge od umora. Oba su dje-
čaka umirala u grčevima. Mati je sjedila pognute glave na sjedalu,
nijema i tupa od grozne nesreće. Ne, nije to samo ružan san... nije,
a ona ne može pomoći!... Bilo je Đurđevo, veseli proljetni blagdan,
seljani su stajali pred svojim kućama i gledali šutljivo — tužan po-
vratak iz Šumarja... Kad kola prođoše, ostavivši iza sebe tanku pra-
šinu, koja se slijegala, netko reče:

»Teška nesreća zadesi Mraoviće.«

»Jest, preteška i precrna...«, uzdahne neka žena.

»A... znate«, zavuče netko, »kakogod je žalosno krštenom čelja-
detu gledati sve ovo, što se dogodi Mraovićima, ali — zapravo, tako
im i treba! Silovite bogatune kažnjava sam Gospodin Bog!«

»Ne — Bog! Đavo im je nanio bogatstvo, nagomilao blago, a sada
mu se zamjerili pa im oduzima...«

»Jest, vrag im je — oprosti mi, Bože! — pomogao u zgrtanju
blaga!«

»Sotona dao, sotona uzeo...«

Ljudi su zli i zavidni. Zato tako i govore.

Kola se navezla u dvor. Skupili se susjedi. Žena zateturala kao
pijana, sjela na prag i počela istiha plakati... Na kolima su dječaci
umirali u ognjici, zgrčeni u klupko. Izvukao se djed Vid iz svog kre-
veta, pijan, poguren, i, kad je vidio unuke u smrtnom grču, sijeda mu
se brada potresla kao da je vjetar dunuo u nju, a iz oka mu spuznu
dvije suze, krupne kao grašak. Onda se odvuče šutke natrag u kuću.

Po selu su se polila prva svijetla...

Mali Franjo umrije u sedam sati s večera na rukama matere: ma-
jušno se tijelo samo zgrči i odmah umiri; zauvijek; a bilo mu je de-
vet godina. Martin je bulaznio u vrućici i tražio vode, a usnice i čita-
vo lice nateklo mu tako, da ga nitko ne bi prepoznao; dječak se mu-
čio dugo, a onda se ukočio i on; koncem kolovoza ove godine navršio
bi trinaestu... Bijaše velika nesreća u kući Mraovića.

A oca nije bilo ni blizu. Lugar nije znao ni za što.

U kući je gorjelo škiljavo, neprijazno svijetlo čitavu noć. Ljudi
su ulazili i izlazili, križajući se i mrmljajući molitve. Djed Vid je ste-
njao u svom krevetu. Majka je naricala: »Na Đurđevo«, veli, »na svi-
jetlo Đurđevo mi je zmija poklala djecu, o, crna zmija... Da je

mene bar u srce piknula otrovnica, da ne gledam tešku žalost svo-
ju...« Patrolci su stajali na putu i slušali, kako majka nariče nad
sinovima. Žar njihovih lula crvenio se u toplom mraku. Šutjeli su,
pognuvši mučke glave, zanijemjeli pred groznom nesrećom.

Negdje o ponoći jadna se žena nekako sabere, zagrne se u rubac,
i ode hitro u noć. Reče, da ide mužu u Sv. Ivan Žabno. Nitko se ne
usudi da je odvrati od namjere. Napolju je bila gluha noć, bez mje-
sečine. Digao se topao proljetni južnjak, koji donese iz daleka miris
paljevine. Žena je išla preko livade, zašla u šumu, bludila, izgubila
nekoliko puta stazu, vraćala se ponovno na mjesto, gdje je bila već
prije, ali nije sustajala. Ravnala se po lavežu pasa, koji su lajali u
Sv. Ivanu Žabnu. Išla je. Nije plakala. Nije čupala kosa. Išla je po-
sve mirno. U žabljanskim livadama je zateknu prvi pijetli i ona ubrza
korak. A kad su pijetli zakukurikali drugi put, žena zakuca na pro-
zor kuće nadlugara Trnovca. U mraku se netko protegne, zijevne, i
upita hrapavim glasom:

»Tko je?«

»Ja«, odgovori Barica, »ja, Mraovićeva žena. Gdje je moj muž?«

U mraku se čulo škripanje kreveta i šuštanje — netko je ustao i
šaptao s nekim. Onda se opet javi onaj prvi glas:

»Čekajte malo, sad ću otvoriti vrata.«

Barica se pritisne uz vratnice. Srce joj je htjelo razbiti prsa. Lica
su joj gorjela. Prisloni dlan uz lice, a koža na dlanu ljepiva od znoja.

»Gdje je moj muž?« upita čovjeka u gaćama, koji joj otvori vrata;
netom je ustao iz kreveta još sanen. Čovjek zakašljuca u šaku i pri-
čini se kao da nije čuo pitanje. Okrene se. A žena pođe za njim.
Pod gredom je žmirila petrolejka i u sobi je bio težak, smradan
uzduh od isparivanja tjelesa. Nadlugar — to bijaše on — šutio je
uporno; stane uz krevet i poče se češati po trbuhu; onda zijevne. Na
postelji, u kutu, podigne se neka glava i, jer je bilo mračno, nije se
jasno raspoznavao čovječji lik; položaj, kakav je zauzeo, odavao je
jasno, da radoznalo prisluškuje.

»Gdje je moj muž?« povikne Barica.

»Ne znam!« Nadlugar je pospano pogleda.

»Mraović... kako ne znate! On je lugar kod vas... na Žabljan-
skom lugu... Mraović Tomo iz Sv. Petra Čvrsca! Ja sam njegova
žena!...«

Ali čovjek opet zaklima niječno glavom. Barica se okrene da po-
đe. Odlazeći reče kao za samu sebe:

»Djeca su mu danas pomrla... oba sina su mu poginula od zmi-
je... i ja ga moram naći...«

I htjede da izađe.

Tada ona prilika, što prisluškivaše u krevetu, skoči kao ubodena
iglom. Bijaše debela, masna ženska u poderanu oplećku i otrcanoj

kurti do koljena, s crnom kosom raspuštenom niz pleća. Ona potrči za Baricom, jednom rukom stiskajući oplećak na prsima, koja se zibala kao gajde od teška disanja, a drugom povuče Baricu iz kuće. Na dvorištu je bio crn mrak.

»Čujte, čujte«, šapne joj vrelim šaptom u uho, »vaš muž je kod Kate Hudecove; ona je drolja, njezin je čovjek u Americi... svaku noć je kod nje...«

Jadna se žena strese. Ali stisne zube i ne reče ništa.

Odlazeći upita: »A gdje je njena kuća?«

»Prva kraj crkve na lijevoj strani!« reče debela žena. Barica ode. a vrata se sa štropotom zalupe. Svijetlo u nadlugarovoj kući osta gorjeti, žuto, škiljavo i mirno. Barica je trčala cestom.

Prva kuća kraj crkve!...

»... A on spava tamo, djeca su poginula, a on mirno spava s tuđom ženom!...« Rubače, na rubovima teške od rose, udarale su je po listanjcima u žurnom hodu. »Prva kuća kraj crkve!...«

Počne lupati objema šakama po vratima. Dotrči kudrav pas iz štale i zareži na nju. A ona je udarala bjesomučno po čvrstim hrastovim vratima. Vrata ne popuste, a kuća je bila mirna, kao grob; počne vikati:

»Otvorite! otvorite!...«

Ništa se ne pomakne u nutrini te crne kuće. Nikakav se štropot ne začuje, kakav nastaje kad se ljudi bude iz sna. Ali Barica je jasno čula pritajeno disanje.

»Otvori!« vikne jače. »Lugara Mraovića tražim!...« I doda nemoćnim glasom: »Dogodilo se zlo...«

Ali nitko se ne javi.

Tada se Barica, plačući iza glasa, povrati kući. Zora je sivjela nad šumom. Išla je lagano, zaplićući se u hodu, kao pijana. Plakala je i grizla rese na rupcu. Pod Mraovićevom ogradom — već je bio dan — stigne je muž. On je bio rosan i blijed. Prestigne je ne rekavši ni riječi i zamakne žurno iza štale. I, kad je Barica ušla u kuću, vidje Tomu, gdje zbaci lugarsku kapu s glave i uzme urlati, kleti i grčiti šake nad truplima mrtvih sinova, koji ležahu već na odru, jedan kraj drugoga. Oči, su mu bile divlje izbuljene. Nikoga nije vidio. Barica se ušuljala u kuću, stala kraj vrata, gledajući lugara nijemim, hladnim pogledom, kako mu se srce kida...

I prošao je taj dan...

Tuga, kao pokrov, padne preko života.

Od Đurđeva, crnoga proljeća, sve pođe strmoglavce. Zaboravili su na gradnju kuće — a i za koga bi je gradili?... Lugar se navraćao kući sve rjeđe. Barica je šutjela, blijeda i satrta. I nikad žena ne spočitne niti spomene jednom riječju muževljevu nevjeru — Katu Hudecovu; onu prokletu noć ne spomene, kad mu sinovi počivahu

mrtvi na »skolkama«, a on je spavao tamo... Djed Vid je ozdravio sasvim. I to je bilo sablasno: starac, o koga se već uhvatila plijesan smrti, ozdravi posve, lica mu se zacrvene i na staračke kosti počne se slagati meso. On je hodao bez štapa, radio sve poslove, pio iz svoga »srabljivca« kao prije i natjeravao u strah seosku djecu, kad bi se gdje pojavio sa svojom dugom bradom, koju mrsi vjetrić. Gledao je prijekim okom sina.

»Kuća propada«, veli, »a gdje si ti?«

»U službi.«

»A gdje su novci?«

»Za koga ću ih spremati? Trošim... živim...«

Starcu je podrhtavala brada. I jednoga dana dođe — slom. Tomo je sam večerao i upravo se spremao da ode, a starac je tesao u zapećku luč od grabova korijena; ne podigne očiju već reče mračno:

»Više mi ne dolazi u kuću!«

Lugar odloži zalogaj.

»Zašto?« upita.

»Velim: ne dolazi mi više u kuću! Živi, kako znaš! Ja sam ovdje gospodar i činim onako, kako mislim, da je pravedno! Tvoja se žena muči, ja se mučim, a ti se tepeš po svijetu!... Ovo je zadruga, i tebi je propao dio u kući Mraovića, kad si je ostavio...« I starčeva švarba počne opet jednolično udarati o tvrdo drvo.

»Tata, šalite se?« nasmije se Tomo.

»Što? Ja da se šalim?...« I starac skoči s tronošca, drhtajući od uzbuđenja. Držalo švarbe čvrsto je stiskao žilavom pesnicom. I pođe dva koraka naprijed. »Ja da se šalim? Van, skitnico i propalico«, zaurla, »smjesta iz moje kuće van!...«

Lugar se prestane smijati.

»Gle, gle!« reče u čudu.

»Van, kad kažem, va-a-n...«

»Ne idem.«

»Van!...«, ponavljao je drhtavim glasom starac.

Na viku dotrči Barica iz štale, gdje je muzla krave. Ona je neko vrijeme šutke motrila prepirku oca i sina. A onda se umiješa u svađu; prikloni se na stranu svekra sa svom prirođenom joj ženskom žestinom, siktajući otrovne riječi; počne grditi muža; sve mu izgovori, što je dosad mučno vrelo u njoj; sve mu predbaci; on je, veli, skrivio smrt djece, jer da je nije varao, da nije prekršio sveti vjenčani sakramenat i prisegu, ne bi ih Bog tako kaznio... I ona ponovi, vrišteći:

»Van iz kuće! Va-an!...«

Tomo problijedi kao vapno.

»A tako! Mater vam vašu! Vi ćete me-e-ne tjerati?...« Pograbi pušku i navije kokote. U zadnji se čas predomisli i vatra se sa sačmom iz obje cijevi saspe u tavanicu. Crn, smradan dim baruta napuni

*

kuću. Raskalano se triješće dasaka razleti po sobi. Barica, vrišteći i držeći se za glavu, istrči na dvorište, a preplašeni svekar za njom bacivši švarbu pod podsjek.

»Hajduk«, prostenje slabim glasom, »na oca puca...«

Ali Tomo je pobjesnio. Istrči za njima psujući i mahnitajući s puškom u rukama. Barica i svekar jedva pobjegnu u štagalj, a hitac plane iza njihovih leđa. Iz štaglja pobjegnu u štalu — u štali bijaše toplo i blago je mirno preživalo — zatim se kroz vratašca, kuda se baca gnoj, provuku u voćnjak, iz voćnjaka otrče na ogradak. Tomo je pomahnitao i trideset i tri hitca ispalio one večeri, proganjajući oca i ženu dajući tako pucnjavom oduška svom bijesu. A onda ode preko livade u Sv. Ivan Žabno.

Od toga događaja nastane pravi pakao u kući. Ljudi su u selu zlobno namigivali, virkajući očima:

»Bjesni đavo u Mraovićima«, rekoše.

»Bjesni, bjesni...«

Lugar se navraćao sve rjeđe kući. A kad je dolazio, otac i žena su morali bježati. Govorilo se da ga Kata Hudecova, kojoj je muž u Americi, podjaruje, jer da bi ona rado postala gospa — lugarica...

Tada se Vid spremi i ode u Križevce g. Budimiru. Šumar dočeka staroga prijatelja ljubezno. A kad mu se starac, gotovo plačući, potuži na sina, g. Budimir stisne usnice. — Pa šta valja sada učiniti? — upita ga. Šta?... Vid Mraović nije znao... Dogovarali su se. Otpustiti ga iz službe?... Ne! ništa se tim ne bi pomoglo. Premjestiti ga?... Da, da premjestiti! I Budimir obeća, da će nevaljala sina premjestiti daleko od kuće, kako bi starac imao mira od hajduka... Jer će ga, veli još ustrijeliti! I njega i siromašnu snahu!... Vid se povrati iz Križevaca zamišljen, pognute glave.

O Uskrsu bude Tomo zaista premješten (»po potrebi službe«) u garešničku šumariju, na samostalni srez »Trnavski lug«, u Trnavu. Prije nego je otišao isprebija na mrtvo ime oca i ženu. Kao za oproštaj.

Mir i pustoš zavlada opet u prastaroj kući Mraovića. Starac je kašljucao i — živio... Barica se obukla u crninu za djecom i vukla se bolješljiva, tiha, kao sjena. Gospodarstvo je propadalo. I život je bio žalostan i prazan.

ANTE KOVAČEVIĆ, VARAŽDIN

ČOVJEK

Bilo je jutro, suho, smrznuto, kakva već jesu jutra tamo pod konac veljače ili početkom ožujka, kad se zima još dobro osjeća po noći, a nadiranje proljeća preko dana.

Ustao sam po običaju vrlo rano. Doduše, nitko me nije tjerao da se dižem iz kreveta. Škola je počinjala u osam sati, i bilo je vremena. Dizao sam se ipak rano, jer su otac i mati morali na posao. Otac je ranio da uhvati nadnicu i da stigne među prvima na glavni trg, gdje su besposleni radnici čekali na slučajne poslodavce. A mati je prala rublje po tuđim kućama, pa je morala još za mraka naložiti vatru pod kotao, da je dan stigne u punom poslu. Još prije nego je otišla, skuhala je kavu i sve nas namirila.

Kad oni odoše u mrak, ja sam uredio sebe, pospremio sobu i čekao da svane. Gledao sam kroz prozorska stakla na ulicu i motrio poznate prolaznike. To su većinom bile mljekarice s košarama, na glavi i rukama. Za njima su išli radnici zgurenih glava u kapute da se zaštite od hladnoće. Prema njima vukli su se medvjeđim koracima pekarski šegrti pod teškim koševima peciva. A kad se pojavio pater Grga, onda sam znao, da je šest minulo, pa da i ja mogu krenuti. Pater Grga, točan kao sat, išao je svako jutro u bolnicu služiti misu.

Prebacim torbu s knjigama preko leđa, pa niz ulicu. Ne žuri mi se. Kaskam po grabama i lokvicama, i lomim onaj tanki led što puca kao staklo.

Na zavoju ulice, gdje ona zakreće prema drvenom mostu, izbočila se gostiona »Tri gavrana«. Bila je to zapravo pekara i gostionica. Kroz mutne se prozore probijalo petrolejsko svijetlo na pločnik. Od radoznalosti zavirim kroz prozor u gostionicu. Za okruglim stolom sjedi nekoliko ljudi kartajući se. Žućkasto svijetlo visi nad njihovim pognutim tjelesima. U sredini stola zaboden je dug pekarski nož. Društvo mi je dobro poznato. To su ljudi iz naše ulice. Licem prema meni sjedi Dukatar, krupan čovjek, medvjeđe snage i plave kose. Do njega se naslonio Mraz, visok i suh, pun bora u licu kao hrastova kora. S leđa prepoznajem Ninu Grbavoga i njegova prijatelja Pepana. Svi su oni radnici i barabe.

Onaj nož u sredini stola privlači na se moju pažnju. Ne shvaćam njegove uloge u toj kartaškoj igri. Znam, da njime stari pekar Benda reže kruh. Na srebrnastom sječivu noža, što se tako prijeteći ustobočio, odrazuju se likovi kartaša, mijenjaju se i titraju kao u ogledalu. Prislonjen licem na hladno prozorsko staklo zabavljam se time, što pazim, čija će se slika najduže zadržati na sjajnom sječivu. Kartaši, potuljeni i mrki, dodavaju karte jedan drugome bez ijedne riječi. Tek

katkad koji od ljutine udari njima o sto. Zvuk srebrnog novca razliježe se sobom kao da negdje daleko zveče praporci i ja se od radoznalosti dižem na prste da vidim gomilu novca nasred stola.

Najedamput Dukatar baci bijesan pogled na Mraza, naglo se diže i udari šakom o sto. Nešto se novca prosu po podu i svi ustadoše da ga potraže. Pri tom su vikali i psovali, da se ja prepadoh i odoh dalje.

Već sam bio na trgu tik pred drvenim mostom, što se kao kostur kakvoga ogromnog guštera prebacio preko rijeke, kad li začujem iza sebe ubrzani topot, kao da netko trči. Trg je bio opasan visokim zgradama, pa se taj topot oštro čuo kao u praznoj dvorani, Odmah sam prepoznao dugi Mrazov lik kako bježi, a za njim trči žutokosi Dukatar i nastoji da ga stigne. Stisnem se uz kesten pokraj puta da im se uklonim. Projuriše. Mrazu preko lica pada u neredu kosa i on diže lijevu ruku da je skine s očiju. I u tom času sitnim ubrzanim korakom stiže ga Dukatar. U njegovoj podignutoj desnici bljesnuo je onaj kobni pekarski nož.

Mraz zatetura kao da se spotaknu o što i s rukama uvis podignutima pade na zemlju. Ubojica ga preskoči i stade. Licem je bio okrenut k meni. Izraz toga lica i danas mi je u pameti. One izbuljene oči kao da su prvi put progledale nad čovječjim lešom. ukočiše se od prepasti. On se zgrabi rukama za prsa kao da mu ponestaje zraka. Onda tiho reče: — Mile, brate! — Čudno su zvučale te riječi. Izgovorio ih je ozbiljno s polušaptom, kao svećenik kad služi misu.

Počeo sam drhtati pred tim prizorom i od straha obuhvatim rukama stablo tražeći u njega zaštite. Plač mi je klizio kroz grlo, penjao se do usta i očiju i konačno prsnuo u plačni vrisak: — Jao, striče!

Na moj jauk ubojica se trže i začuđeno me pogleda. Zatim kleče kraj mrtvaca i stade ga izbezumljeno ljubiti po licu i rukama. Na čas bi se udario šakom u prsa i uzdahnuo: — Teško meni što uradih. Najmilijega druga pogubih!

A mrtvac je ukočeno zurio u nebo. Crven trak krvi spustio se s kraja usne preko brade u njedra.

Ubrzo se skupi svijet. Nastade vika i strka. Dotrčaše i stražari. Neko je pokrio mrtvaca bijelom plahtom.

Ubojicu povedoše na redarstvo. On je plakao i od vremena do vremena udarao se šakom u prsa. Za njim se natisnu gomila. Svi krenuše na most, jer je redarstvo bilo na drugoj strani grada preko rijeke. Općinjen ovim doživljajem i ja sam se kretao u gomili.

Ono, što me najviše potreslo toga jutra, dogodilo se odmah čim je gomila stupila na most. Već je prilično zadanilo. Mutna i nabujala rijeka nosila je grane, pa i cijela stabla što ih je naglim porastom srušila ili zahvatila već oborene na obali. Otprilike na sto metara više mosta, tamo blizu gradskog kupališta, neki se mladić u malom čamcu trudio da privuče oveću kladu bliže obali. Premda ju je užetom pri-

vezao za čamac i snažno veslao kraju, ipak je on bio preslab da je dovuče do obale više mosta. Mi smo na mostu to odmah zapazili i pobojali se za nj. Gomila je zastala u očekivanju nove nesreće, jer je brzica kao igračku naglo nosila kladu i čamac pod most. Neki povikaše da ostavi kladu, a drugi opet neka se spusti zajedno s kladom kroz okno ispod mosta. U nedoumici, što da radi, mladić presta veslati. Od obale je bio udaljen desetak metara i nije bilo mogućnosti da je se dočepa. U zadnji čas on pokuša svom snagom da se otme matici rijeke, koja ga je nosila baš na »bubu«, kojoj su drvene grede tužno škripale pod velikim pritiskom vodene mase. No bilo je već kasno. Čamac je naletio baš na »babu«, uporište mosta, i za čas se zagrabio.

Očajni vrisak mladića pomiješao se s urlikom gomile, koja se u trku prebaci na suprotnu ogradu mosta da vidi drži li se mladić na površini. Radi velike brzine vode on nije odmah potonuo, ali po njegovu lomatanju rukama bilo je očito, da ne zna plivati i da će se udaviti. Da nesreća bude veća, nigdje čamca u blizini, ni čovjeka na obali, koji bi mu pritekao u pomoć.

Ljudi oko mene viču i zapomažu. Neki potrčaše s mosta da stignu na obalu. I ja sam se popeo na ogradu i mašući rukama puštao neke očajne glasove kao i gomila. Mrazova pogibija me zaplašila svojom nenadanom grozotom. Počela i svršila za tren oka. Više je zasupnula moju svijest, nego li prodrmala. Gledajući mladića kako tone, prviput u životu osjetih onu nevidljivu nit, kojom su vezani svi ljudski životi međusobno, i s koje niti u času neočekivane smrti pojedinca zastruji nadzemaljsko, ledeno i jezivo čuvstvo životne uzajamnosti. Tu se jedan život naprečac gasi pored mene i gomile ljudi i spas leži samo u tome, da se vlastiti život stavi na kocku. Osjećam kako lebdim iznad zemlje i kako me davljenik snažno privlači k sebi.

Najedamput netko se pope na ogradu i skoči u rijeku. Iz zapjenjene površine vode izroni poput žute buče Dukatareva glava. S nekoliko snažnih zamaha stiže on mladića i zgrabi ga za rame. Spas, spas. Eto, taj ubojica spasava ne samo mladića, nego i mene i svu ovu gomilu, koja pod pritiskom nevidljiva zapovjednika
dršće pred kobnim zadatkom. Mi smo svi pomilovani — ubojica se za nas žrtvuje. Spaseni smo.

Ali mladić još nije spasen. U samrtnom očaju on nespretno hvata svog spasitelja oko vrata i obojica nestaju pod vodom. Masa trči s mosta na obalu urlajući kao zvijere. Plačem i bježim za njom, a noge mi klecaju od slabine.

Kad sam stigao na obalu, već se gomila okupila oko mladića i Dukatara. Svojom medvjeđom snagom svladao je brzicu i spasio davljenika. A ovaj blijed i mokar sjedi na zemlji i kao da je nenazočan duhom gleda u nešto neodređeno i daleko. Do njega Dukatar poska-

kuje s noge na nogu i maše rukama da strese vodu s mokre odjeće. Na hvalu i odobravanje gomile on se samo tužno smješka. I kad ga netko htjede ogrnuti kabanicom on je prihvati i pokri prozeblog mladića, a zbunjenom stražaru, koji ga je zabezeknuto posmatrao, reče:

— Ajdemo!

Prošlo je trideset godina od toga strašnog jutra, a meni se čini kao da se to danas zbilo. Vidim sebe kao malog dječaka, gdje stojim na obali rijeke i suznim očima gledam za Dukatarom, kako ga odvode stražari. Što dalje odmiče, njegov medvjeđi lik biva mi sve veći i veći, da stražari nalikuju patuljcima pored diva. Odonda još uvijek njegov lik baca sjenu na moju dušu i pritište je svojom zagonetnom zloćom i dobrotom, i ne da mi da ikoga zamrzim onako vučji, do istrebljenja. A htio bih, dabome da bih htio, ali mi ne da Dukatar. Još uvijek lebdim, što kažu, iznad dobra i zla. A jasno vidim da — život nose kurjaci.

ALBERT HALER, DUBROVNIK

BILJEŠKE IZ SHAKESPEARE-A

Ove bilješke nemaju nikakvih pretenzija da obogate novim »otkrićima« golemu šekspirsku literaturu. One su nastale u ličnom revoltu protiv sadašnjih shvaćanja o književnosti, koja se ne osvrću na prisnu narav književnog stvaranja. Ove bilješke imaju cilj da dokažu, kako se književnost rađa uvijek iz istih duhovnih moći: iz osjećajno-fantazijskog akta i kako samo s ovoga stajališta ona može da bude adekvatno shvaćena. Od svih pjesnika traži se jedno: moć stvaranja. A stvaranje pretpostavlja jedan osjećajni stav, koliko idejni momenti ne stvaraju nego konstruiraju i eksemplificiraju. Pri ovakvu shvaćanju ne radi se o artizmu, kako se kod nas misli. Artizam znači igru spoljašnjim izražajnim sredstvima, lišenim duhovnih sadržina. U književnom stvaranju projicira se cio čovjek, s a s v i m s v o j i m d u h o v n i m m o ć i m a, kroz sferu osjećajno-fantazijske djelatnosti. I neka se ne kaže, da ovakvo shvaćanje zanemaruje suvremene probleme. Zar ne će biti uvijek suvremen problem borbe dobra i zla u čovjeku, koji je nadahnuo »Kralja Leara« i »Otela«? Priznajem, da je danas socijalno pitanje jedno od najplamenijih pitanja uopće, te je, psihološki, potpuno razumljiv zahtjev i kriterij socijalne književnosti. Kažem psihološki razumljiv, ali teoretski ne. Socijalni momenat može da bude movens nadahnuća književnog djela, ali nikako k r i t e r i j književnosti. Djelo niklo na socijalnom momentu bez književnih kvaliteta, to jest s intelektualnom, suhoparnom tezom, bez žive radnje i bez živih likova, ne može da bude k n j i ž e v n o djelo. Književni kvaliteti su i ovdje vrhovni kriterij. Istina, što će gladnome čovjeku Shakespeare? On hoće hljeba a ne poezije. Ali to ne znači, da je teoretiziranje gladnoga čovjeka ispravno. Kriterij socijalne književnosti nastao je unošenjem ekonomsko-praktičkih momenata u područje teorije.

KRALJ LEAR

Gloster, jedno od glavnih lica u tragediji, kaže na jednom mjestu: »Ona posljednja pomrčanja sunca i mjeseca ne naviještaju nam ništa dobro: i ako nauka može da ih tumači ovako ili onako, priroda se ipak osjeća pogođena njihovim učincima, koji iza njih slijede. Ljubav hladni, prijateljstva se raskidaju, braća se razilaze; u gradovima pobune, na selu nesloga, u palačama izdaja, veze između oca i sina pucaju... Spletke, praznina srca, izdaja i svakovrsna razorna poremećenja prate nas do groba... A plemeniti i prostodušni Kent prognan! Njegov zločin: poštenje! — To je čudno«.

U ovom uskliku: »To je čudno!« — kao i u nekim drugim Shakespeareovim tragedijama — nalazi se pasionalno-pjesnička jezgra »Kralja Leara«. Zlo, u ovom specijalnom slučaju nezahvalnost djece prema ocu, koji se odrekao svega, što je imao, u njihovu korist, osjećano je kao monstruozna zakonitost tajanstvenih, natprirodnih sila što se očituju u jezovitim prirodnim pojavama, trujući duhove i gaseći u njima najelementarnije ljudske osjećaje. U spomenutom uskliku ima očaja, jeze i zaprepaštenja jedne ljudske duševnosti, pokolebane u svojoj vjeri u dobrotu čovječanstva, koje, kao ukleto nekim zlim božanstvom, neprestano poriče samo sebe u svojim najprimarnijim osnovi-

ma, u dobroti, plemenitosti, pravednosti i zahvalnosti, spuštajući se do
okrutnosti zvijeri.

Stav je, kako je gore rečeno, pasionalno-pjesnički, te se projicira
u radnju punu najmračnije tragičnosti, koja, doduše, ima svoj izvor
u pobunjenoj etičkoj svijesti pjesnikovoj, ali je pasionalno akcentui-
rana: pjesnik je etički revoltiran, ali ne m o r a l i z i r a eksemplifici-
rajući, nego stvara čudeći se, zgražajući se i plačući. (Tragedija je,
dakle, pjesnička kondenzacija jednog osjećaja, a ne p r i m j e r kaž-
njene nezahvalnosti, kako bi trebalo shvatiti Shakespeareovo djelo sa
gledišta moralizatorskih književnih teorija). Fabula je uzeta iz jedne
prastare keltske priče; ali, kao što je to u svim pravim pjesničkim tvo-
revinama, radnja i ličnosti tragedije, prožeti spomenutom pjesničkom
intonacijom, postaju simboli pjesnikova doživljaja, dobivajući karak-
teristički šekspirski pečat sudionika u kozmičkom zbivanju.

Stari kralj Lear hoće da podijeli svoje kraljevstvo među tri kćeri.
Dvije starije, Gonerila i Regana, natječu se u izjavama odanosti, dje-
činske ljubavi, u obećanjima i laskanjima, te dobivaju cijelo kraljev-
stvo, dok najmlađu kćer, Kordeliju, koja umije samo da »ljubi i šuti«,
lišava otac nasljedstva i goni je iz države. Ali ono, što Kordelija naslu-
ćuje, potpuno se ispunjava: Regana i Gonerila, jednom u posjedu vla-
sti, odvraćaju ocu najcrnjom nezahvalnošću, lišavajući ga i najmanjih
povlastica, koje je zadržao, i goneći ga kao beskućnika u olujnu noć.

Ne ćemo se upuštati u pitanje, koliko je Shakespeare izmijenio
motive priče, iz koje je crpao spoljašnju okosnicu svoje tragedije; ovi,
prodahnuti njegovim patosom, promeću se u potpuno nove pjesničke
elemente(a kad to ne bi bilo, po čemu bi bili poezija?), te se ličnosti
radnje bude na nov pjesnički život, diferencirane i karakterizirane
osnovnim nadahnućem tragedije.

Pjesnik zna da odmah, jednim sigurnim zamahom, zareže u srž
dramatskog problema. Ulazi Gonerila, pred kratko vrijeme, povodom
diobe, sušta dječinska zahvalnost i ljubav, smrknuta i zlovoljna. U
neodređenoj zebnji, koja mu nesvijesno steže srce, otac je pita, zašto
je u posljednje vrijeme često mračna izgleda. I dok dvorska luda pot-
krepljuje svojim sarkastičkim primjedbama starčevu slutnju, zatajivani
bijes Gonerilin provaljuje, te se ona okomljuje najprije na ludu, a
onda na oca, koji ne će da obuzda svoju tobože razuzdanu pratnju,
jedini ostatak negdašnje njegove kraljevske vlasti. I najednom plaho-
vitom i naprasitom starcu postaje sve jasno: nepromišljenom darežlji-
vošću i naivnim pouzdanjem u dječju zahvalnost on je uništio sama
sebe; on više nije nitko i ništa: »Poznaje li me ovdje tko? To nije
Lear: stupa li tako Lear? Govori li tako? Gdje su mu oči? Glava mu
slabi, a razum je u letargičnom snu. Ha, jesam li budan? Ne, nijesam.
Tko mi može da kaže, tko sam?«

Strašna spoznaja uništenja vlastite ličnosti sa strane, sa koje je
mogao da očekuje samo bezgraničnu zahvalnost, smućuje mu, kao ne-
nadan udarac groma, duševnost, i on, pola zaprepašteno a pola pod-
rugljivo, gleda u vlastitu kćer: »Kako Vam je ime, lijepa gospo?« Ali
Gonerila ostaje neumoljiva, bešćutna, govoreći s prezirom o starčevoj
slaboumnosti i pozivajući ga da se urazumi. Kao nenadno priviđenje
uskrsava u Learovoj duši daleki lik Kordelije, osvjetljujući mu stra-
hotu položaja, u koji je sama sebe doveo te lupajući se šakama u gla-
vu predbacuje sam sebi ludost: »O Learu, Learu: Lupaj na ova vrata,
koja su pustila da uđe ludilo, a da izađe tvoje zdravo rasuđivanje!«

I kao u prvom nastupu mahnitosti, koja će ga poslije zahvatiti,
proklinje vlastitu kćer: neka priroda udari njenu utrobu neplodnošću,
a ako ipak rodi, neka joj dijete bude na vječnu muku; bore neka joj
utisne na mlado čelo i nepresušne suze neka izgrizu njene obraze;
materinska briga i materinska dobročinstva neka budu nagrađena
s porugom i posprdnim smijehom sa strane vlastitog djeteta, kako bi
osjetila, da dječja nezahvalnost ujeda oštrije od zmijina zuba.

Očajanje izaziva starome kralju krvave suze na oči. Ali ne! On
se stidi, što je mogla jedna nevaljala kći da tako uzdrma njegovu
muževnost. Istrgnut će oči iz glave i bacit će ih, ujedno s prolive-
nim suzama, u blato. Još mu ostaje jedna kći, koja kad čuje, što
mu je skrivila Gonerila, svojim će noktima izgrepsti njeno vučije lice.

Ovdje je cio Lear, sa svim oprekama karaktera, sa svim koleba-
njima između posljednjih ostataka nekadašnje muževnosti i sadanje
staračke bespomoćnosti. Njegova žestokog i blagorodnog značaja
doima se nezahvalnost kćerina kao neprirodna monstruoznost, pri-
kazujući mu se nakaznijom od najstrašnije morske nemani, i njeno
lice, iznakaženo sebičnošću i zloćom, poprima u njegovoj mašti izraz
bijesne vučice. Stidi se svoje bespomoćnosti i svojih suza, te hoće da
pokaže kćeri, da je on još onaj stari Lear (»Ti ćeš vidjeti, da ću opet
preuzeti svoj stari značaj, za koji misliš, da sam ga odbacio«); a sa-
mo časak, u staračkoj potrebi zaštite, poziva se na drugu kćer, zami-
šljajući poslije zluradim zadovoljstvom uvrijeđena djeteta, kako će
ga Regana osvetiti svojim noktima. Sve su to ona gotovo nezamjetlji-
va sjenčanja, kojima veliki pjesnici daju svojim likovima duboku i
vječno čovječansku istinitost.

Learove isprekidane i kao izmucane riječi kojim pristupa k Re-
gani: »O ljubljena Regano, tvoja je sestra ništarija. O Regano! ona
me ovdje [pokazuje na svoje srce] opasala oštrozubom nemilosrdno-
šću kao zmijom. Ja ti jedva mogu da kažem — ti mi ne ćeš vjero-
vati — na kakav okrutan način« — prožete su uvrijeđenim očinskim
ponosom, skršenošću poniženе starosti i potmulom strepnjom od no-
vih razočaranja. U onom tuženju, izgovorenu gotovo djetinjskom ucvi-

ljenošću, u ponovnom dozivanju kćeri: »Ljubljena Regano«, »o Re-
gano« trese se ponizna molba za smilovanjem, za obranom i za spa-
senjem od potpunog očaja. Ali Lear doživljava i od druge kćeri naj-
krvavije razočaranje, koje može da doživi očajan čovjek željan
utjehe kad, mjesto neposrednog razumijevanja, što se rađa iz srca
priklonjena saučesno srcu u patnji, naiđe na bešćutno školničko sa-
vjetovanje i ustegnuto uopćavanje. Treba da bude strpljiv, odgovara
mu Regana. On nije shvatio ispravno Gonerilino prividno odstupanje
od dužnosti. Treba da se povrati k njoj i da je moli za oproštenje,
što ju je uvrijedio. On je star i treba da ga netko vodi. Svaka Rega-
nina riječ pada na Learovo ranjeno srce kao usijano željezo; ali on
šuti, uspreže svoj bijes i očajnički se hvata posljednje nade obmanju-
jući se Reganinom dobrotom. Kad mu Regana primjećuje, na starčeva
prokletstva, koja sipa nad Gonerilom, da bi bio sposoban da i nju tako
prokune, Lear odgovara: »Ne Regano, ti ne ćeš nikada biti prokleta
od mene; tvoja nježna priroda ne će te nikada zavesti na surovost;
njene su oči divlje, dok tvoje tješe, a ne pale«. Ipak potajna se sumnja
javlja u Learu na pogled vlastitoga poslanika, kojega su bacili u
okove Regana i njen muž, te pita sa strahom: »Tko je okovao moga
slugu«. Gonerila dolazi k sestri, i ne samo što joj Regana nije izgrebla
lice, kako je starac očekivao, nego joj hoće da pruži ruku, na što
Lear, bolno razočaran, pita: »Zar hoćeš da joj pružiš ruku?« I Re-
gana najzad, ka kojoj je pohrlio s toliko nade, goni starca u noć i u
oluju.

Bogatstvo psiholoških preljeva u ovom se prizoru očituje oso-
bito u naprasitim Learovim ispadima, koji se na časove opet gube
u staračkoj skršenosti. Pojedini duševni potresi prikazani su sa par
riječi, jednim kratkim upitom. Tako kad Regana savjetuje oca da
se povrati ka Gonerili i da je moli za oproštenje, Lear je, kao ne
vjerujući u mogućnost takva savjeta, pita: »Reci, kako to misliš?«
(»Say, how is that?«) Pitanje je izgovoreno sa smrznutim žilama i
s ustavljenim dahom čovjeka, koji je razumio, ali želi, da nije dobro
razumio, jer se radi o samu njegovu opstanku. Jednak je Learov
upit kad, neposredno poslije izjava o Reganinu dobrom srcu, ne-
nadno pita, tko je bacio u okove njegova slugu. To je pitanje puno ne-
svijesnog naslućivanja, da se prevario u Regani i da je propala i po-
sljednja potpora njegove starosti. Ovdje su potresne psihičke situa-
cije direktno prikazane nenametljivim potezima, jedva uočljivim, ali
u kojima se očituje najkrajnje grčenje duše. Kako se konkretizira i
otjelovljuje centralno osjećanje kod velikih pjesnika, najbolje se
može vidjeti u Learovim optužbama prema Gonerili. Njen se zločesti
pogled duboko usjekao u srce staroga oca te ga on u više mahova
spominje. Proklinjući je želi da munja spali njene »oči pune prezira«
(»scornful eyes«); ona ga je pogledala mrko (»look'd black upon

me«); njene su oči divlje (»her eyes are fierce«). U ovoj opsesiji pakosnih kćerinih očiju sadržana je cijela tragedija jednoga ucviljenog oca, cio njegov duševni slom, ali i pojava Gonerile, grozne u svojoj nečovječnoj bešćutnosti.

Kako su likovi obih kćeri istinske projekcije pjesnikova revolta prema ljudskoj zloći, oni nijesu retorske tipizacije, kako je to stalno slučaj kod slabih pjesnika, nego izraziti i diferencirani karakter s vlastitim značajkama. Tako kad Lear zaziva prirodu da udari neplodnošću Gonerilinu utrobu, ova svom mužu, koji potresen proklinjanjem pita, odakle toliki Learov bijes, odgovara hladno: »Ne uznemiruj se da o tom doznaš nešto više«. Reganu, naprotiv, duboko dira Learova želja da munja spali Goneriline oči i prestrašena kaže: »O bogovi! Što ćeš i meni jednom zaželjeti, kad te uhvati bijes.« Živi i individualizirani pjesnički fantazmati, rođeni u istinskom pjesničkom nadahnuću.

U olujnoj noći luta Lear u društvu svoga lude s upornom mišlju na kćeri, kojemu izgledaju strašnije od pobješnjelih prirodnih sila: »Grmi, olujo, do mile volje! Rigaj, vatro, lijevaj, kišo! Kiša, vjetar, munja, grom — to nijesu moje kćeri. Ja vam ne predbacujem, o elementi, nemilosrdnost. Ja vam nikada nisam davao kraljevstvo, nijesam vas nazivao svojom djecom; i zato uživajte u svojoj nasladi. Ovdje stojim, vaš rob, bijedan, slab i prezren starac. Pa ipak vas nazivam ropskim pomoćnicima koji, u savezu s dvije nevaljale kćeri, navaljujete u strašnom jurišu na ovu staru i bijelu glavu.« Koliko ima tragičnog kontrasta u riječima, kojima žestoki i ponosni kralj spominje svoju staru i bijelu glavu! I ova borba što lomi naprasitom Learovom ličnosti, uzdrmanom i povrijeđenom u najdubljim i najosjetljivijim slojevima unutrašnjosti, morala je da završi pomračenjem uma.

Slijepi Gloster, skršen patnjama, kaže negdje u tragediji: »Bolje bi bilo da sam mahnit; tada bi moje misli bile odvojene od mojih bolova, i jadi, u ispraznim maštanjima, izgubili bi svijest o samima sebi.« Pogled na ljudsku pokvarenost pokolebava u osnovima pjesnikovu vjeru u čovjeka, te beskrajno zgađen bježi od stvarnosti, u kojoj su dobrota, zahvalnost i milosrđe samo prazne iluzije, u područje bezumnosti. U jezovitoj noćnoj sceni, u kojoj sudjeluju pomahnitali kralj sa svojim dvorskim ludom i Edgarom, koji progonjen od brata hini ludilo, pjesnik traži utočišta od ljudi i njihova razuma, strašnog oruđa, kojim se međusobno satiru. Našavši se jednom van granica zbilje, Shakespeare se prepušta s nasladom prikazivanju bunila svojih junaka. Kao da mu se duh smiruje od užasa razumske stvarnosti u njihovim nesuvislim, sarkazmom protkanim buncanjima. Ovdje se slijevaju u jedan akord dva momenta Shakespearove poezije: njegova naklonost prema idiličnom i njegova naklonost prema sablas-

nom, tako da utvare pomračenog ili smućenog razuma (Edgar se svijesno prilagođuje Learovu ludilu, tražeći oduška svojoj gorčini u fantastično sarkastičkim ispadima) ispredaju jednu avetnu idilu u kojoj, protivno nego što je to slučaj u konkretnoj realnosti, nema sebičnosti ni okorjelosti srca. Samilost, duboka samilost prema vlastitoj i tuđoj bijedi trese se u neuravnoteženim duševnostima ovih mučenika života. Lear kaže svome ludi: »Bijedno ludo momče, još mi je ostala jedna strana srca, u kojoj te sažalijevam«. I uopće, saučešće za sve, koji trpe, nepoznato mu prije, otkriva sada u sebi pomahnitali starac: »O goli, jadni bijednici, gdjegod sada bili, koji podnosite bijes okrutne oluje, kako će vaša glava bez krova i kako će izgladnjelo tijelo i poderotine vašeg otrcanog odijela da vas obrane od nevremena kao što je ovo? O, ja sam o tome dosad vodio malo brige.« Glavni su »Leitmotiv« prizora riječi Edgara, prerušena u prosjaka: »Bijedni Toma... Tko će dati nešto bijednome Tomi?... Tomi je studeno.« Studen od nemilosti, sebičja i tvrdoće srca najbližih.

Gubitak vjere u konstitutivne čovječje kvalitete dovodi pjesnika do potpune negacije svijesne realnosti; kozmos projiciran razumom i varavo dočaran zaletima srca i mašte ruši se pred njegovim mračnim pogledom, te nad ruševinama jedne laži ne preostaje ništa drugo nego ludilo i neizmjerna samilost nad žrtvama ljudske pakosti. U nelogičnosti Shakespearovih ličnosti ne radi se o dekadentnoj hermetičnosti današnje književnosti ni o njenoj »suludoj sugestivnosti.« Fantastični svijet bezumnosti postavlja Shakespeare u svijesnom revoltu kao sarkastičku opreku perverznom svijetu sređene svijesti.

Najrazboritiji glas, koji odjekuje u ovoj sceni ludila, glas je dvorskog budale. U pjesniku su u oštrom srazu dva duševna stava: integralna duševnost, koja afirmira pozitivnost cijelog kompleksa svojih vrijednosti, sukobljuje se s golim intelektom, koji u momentu odvajanja od ostalih duhovnih moći, s posprdnom negacijom gleda iz svoje izolacije na cijelo duhovno zbivanje. Dvorski luđak otjelovljuje ovaj posljednji momenat beznadnim i sarkastičnim poricanjem svega.

Ali i u zaboravi poremećene svijesti stvarnost baca svoju mračnu sjenu podržavajući tragički konflikt u akciji. Kroz Learovo ludilo provlači se jedna stalna misao, misao na kćeri. Edgara pita, je li i on dao svojim kćerima sve što je imao, kad je došao u tako bijedan položaj. U luđačkim halucinacijama privađa mu se, da sudi kćerima, optužujući pred umišljenim sucima Gonerilu što je »udarila nogom bijednog kralja i oca.« Htio bi da anatomski ispita Reganu, da vidi, što se krije u njenu srcu. »Postoji li kakav uzrok u prirodi, koji proizvodi tako tvrda srca?«

Središnji lirski motiv groze nad zlom pulsira sve jačim ritmom. Odatle i krvavi prizor s Glosterom, Edgarovim ocem. Njegov nezakoniti sin Edmund optužuje brata, da radi o očevoj glavi, i na njegov nagovor njegova ljubavnica Gonerila i njen muž raspinju starca na najužasnije muke. Na Reganin upit, zašto je Leara odveo u Dover, Gloster odgovara: »Jer nijesam htio da vidim, kako tvoji okrutni nokti kopaju njegove jadne, stare oči... Da su vukovi zavijali za tvojim vratima one grozne noći, bila bih rekla: ‚Dobri vrataru, otvori'.« Ali zločinca, mjesto stida, obuzima krajnja bjesomučnost, te Cornwal, Gonerilin muž, izgazi nogama, u izbezumljenosti mržnje, starčeve oči.

Tonovi idile, koji, miješajući se sa stravičnim, na mahove odjekuju kroz radnju tragedije, naglašeni su osobito pred Learovim sastankom s Kordelijom. On se pojavljuje fantastično odjeven, okrunjen divljim cvijećem, a u njegova naklapanja Edgar upada s lozinkom: »Slatka mažurano«. Ali dah idiličnosti brzo se rasplinjuje. Learovo bulažnjenje, kao u prvom svjetlomrcanju razuma, poprima svjesnije oblike, pretvarajući se sve više u »razborito ludilo« (»reason in madness«), te njegov sarkazam postaje očajniji i krvaviji. Svijet mu se prikazuje kao poprište najodvratnijih strasti, pokvarenosti i lopovluka. »Čovjek (Lear slijepome Glosteru) može da vidi i bez očiju, kako ide ovaj svijet. Gledaj svojim ušima; vidi, kako tamo sudac grdi onog bezazlenog lopova. Čuj — rečeno među nama — promijeni uloge, i — pogodi — tko je sudac, a tko je lopov? Seljakov pas laje na prosjaka, a ovaj bježi pred njim. Tu možeš da vidiš pravu sliku autoriteta: psu koji zauzima služben položaj svi se pokoravaju. Zelenaš vješa lopova. Kroz podrto odijelo vide se i mali grijesi, a službene odore i bunde sakrivaju sve. Dobro te poznam: tvoje je ime Gloster; moraš da budeš strpljiv. Mi smo amo došli plačući. Ti znaš, da netom pomirišemo uzduh, vrištimo i kričimo... Kad smo se rodili, plakali smo što smo došli na ovu luđačku pozornicu.«

U mračnoj bezizlaznosti javlja se ipak jedna svijetla zraka: lik Kordelijin. Otac ju je razbaštinio, jer nije umjela da ispolji svoju ljubav onako, kako je želio ćudljivi starac. Na pogled jadnog uspavanog starog oca, njegova ispijena lica i njegovih sijedih vlasi, koji su nečovječnošću kćerî bili izloženi kiši i oluji, Kordelijino se srce grči od samilosti i od ogorčenja prema sestrama, što su vlastitog oca prisilile da traži noćište na truloj slami, među svinjama i skitnicama: »Pas moga neprijatelja, sve da me je i ugrizao, bio bi stajao te noći uz moju vatru.« Kordelijina se pojava pričinja izmučenom starcu, kad dolazi k svijesti, kao blažen duh (»soul in bliss«), kao biće iz drugoga svijeta. Lear ne vjeruje u mogućnost tolike sreće, ne vjeruje da su prestale njegove muke. Lear: »Molim te, ne rugaj mi se. Ja sam djetinjast i budalast starac. Osamdeset i više, ni sata više ili manje.

I da rečem iskreno, nijesam potpuno pri svijesti. Čini mi se, ja moram da Vas poznam i da poznam ovoga čovjeka. Ipak sam u sumnji, jer mi je potpuno nepoznato, gdje se nalazim; i cijelim svojim pamćenjem ne mogu da se sjetim ovoga svoga odijela; niti znam, gdje sam noćio prošle noći. Nemoj mi se smijati, jer, života mi, to je moja kći Kordelija.« Kordelija: »Pa to i jesam«. Lear: »Jesu li tvoje suze mokre? Da, zbilja. Ne plači, molim te. Ako imaš otrova za mene, ja ću ga ispiti. Znam, ti me ne ljubiš; jer tvoje sestre, koliko se sjećam, nepravo su sa mnom postupale. Ti bi imala prava na to, ali one ne.« Kordelija: »Nikakvog prava, nikakvog prava.«

Bol, samilost i ogorčenost prožimaju, u finim preljevima, ovaj dijalog. Lik Kordelijin oživljen je sa par poteza, punih svijetla i sjene: njena mučaljiva i skromna priroda, koja se očituje u jednom uskliku, u jednoj kratkoj primjedbi zna da nađe oporu i oštru riječ na pomisao okrutnosti svojih sestara. Koliko ljubavi i bola trese se u njenom odgovoru: »Pa to i jesam, jesam«, izgovorenom kroz suze (»Jesu li Tvoje suze mokre?«) i koliko nježnosti i dobrote u onom: »Nikakvog prava, nikakvog prava«, izrečenom grlom stisnutim od plača. Learov bijes, koji mu je poremetio razum, slegao se i on je sad nesretan i skršen starac, potreban pomoći kao bolesno dijete. I on ju je našao. Kordelija je njegovo spasenje i njegova zadnja utjeha. Pojavila mu se kao blažen, svijetao duh, raskrilivši nad njim svoja zaštitnička krila. On se predaje toj sreći, strepeći u dnu duše da je nije zaslužio; i zato neprestano moli, da imaju s njim strpljenja, da mu oproste, da zaborave, što je uradio. U onim Learovim riječima: »Molim te, ne rugaj mi se; ja sam djetinjast i budalast starac« ili u docnijim: »Treba da imate strpljenja sa mnom! Molim, zaboravite i oprostite; ja sam star i budalast« — našao je pjesnik onaj pogođeni i nenamješteni izraz, privilegij pravih pjesnika, koji živim svijetlom obasjava jedan karakter, ili jednu psihološku situaciju: pomenute riječi sadrže pad i bijedu negda ponosnoga kralja, i ogorčenost uvrijeđena oca, i teško razočaranje nad životom i ljudima, kao i poniznu prošnju za malo ljubavi i topline.

Learova sreća ne prestaje ni onda, kad Edmund zarobi njega i Kordeliju i zatvara ih u tamnicu. Što znači za njega tamnica, kad će Kordelija biti uz njega? Ovoj, klonuloj od nove nesreće, opisuje ushićeno tamnički život. »Ne, ne, ne, ne! Dođi, hajdemo u tamnicu: nas dvoje sami pjevat ćemo kao ptice u kavezu; kad budeš tražila moj blagoslov, ja ću kleknuti preda te i moliti te za oproštenje. Tako ćemo živjeti, i moliti i pjevati, i pričati stare priče, i smijati se zlatnim leptirima, i slušati bijedne skitnice gdje pripovijedaju dvorske novosti; i mi ćemo s njima ćeretati o tome, tko gubi, a tko dobiva; tko je u milosti, a tko ju je izgubio. I obavit ćemo se tajanstvenošću kao uhode Božanstva. I tako ćemo nadživjeti u tamnici, okruženoj

zidinama, spletke i svađe velikana, koje s mjesecom rastu i opadaju, kao plima i oseka.« Ali lijepi san Learov brzo se rasplinjuje: Edmund dade objesiti Kordeliju u tamnici. Starac, koji se tek bijaše smirio u Kordelijinoj ljubavi, pogođen je nadčovječanskim bolom: »Urličite, urličite, urličite, urličite! O, vi ste ljudi od kamena. Kad bih imao vaše jezike i oči, s njima bih se poslužio, tako da bi se nebeski svod raspukao. Ona je otišla za uvijek. Ja znam kad je neko živ, a kad je mrtav: ona je mrtva kao zemlja. Dajte mi jedno zrcalo: ako se zamagli ili zamuti staklo, ona živi.« Kraljev razum ponovno se zamračuje: »Prokletstvo na vas, svi vi ubojice i izdajice. Ja sam je mogao da spasem; sada, ona je otišla za uvijek. Kordelijo, Kordelijo, stani malo. Ha! Što kažeš, Njen glas je uvijek bio mekan, ljubak i tih; izvrsna stvar kod žena.«

Očaj i novo ludilo — ludilo koje se očituje u djetinjastim opaskama (»ja znam kad je neko mrtav, a kad je živ«) ili u općenitim sentencijama, koje čudnovato odudaraju od izlijeva njegova bola (»izvrsna stvar kod žena«) — isprepliću se u Learovu govoru; ova dva momenta slijevaju se u Learovu kriku, neizmjerno potresnu u svojoj ludačkoj naivnosti, punoj beskrajnog očajanja: »Zašto pas, konj i parcov mogu da žive, a tebi je uskraćen i namanji dah? Ti se ne ćeš nikada vratiti, — nikada, nikada, nikada.«

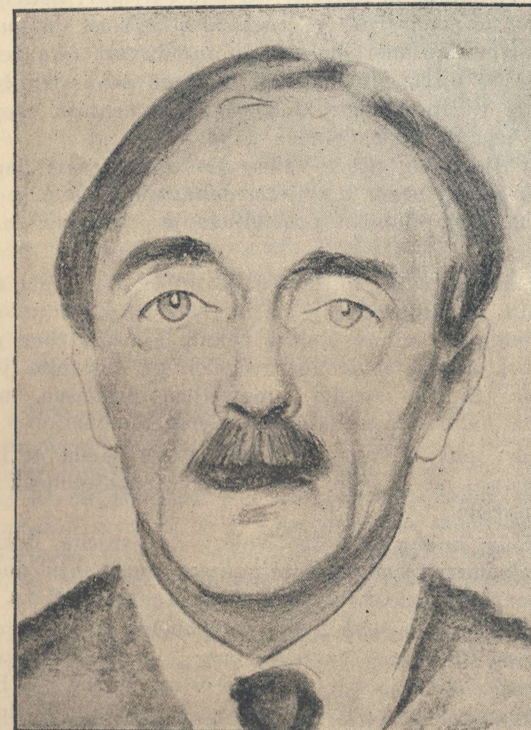
»Sve je bezutješno, mračno i mrtvo« — veli Kent na kraju drame. Gonerila i Regana mrtve su (Gonerila truje Reganu i izvršuje samoubojstvo iz ljubomore zbog Edmunda, logična do kraja u svojoj monstruoznoj zloći), Edmund pada pod osvetničkim mačem Edgarovim, itd., pa i nevini ginu, kao Kordelija i Lear, kojemu puca srce od žalosti za kćerkom. Neki kritičar, osvrćući se na ovu činjenicu, opravdava Shakespearea: »Pjesnička pravda zahtijeva samo kaznu krivaca, ali ne nagradu nevinih.« Međutim, pjesnička pravda ne postoji. Sve spomenute smrti bile su diktirane očajničkim nadahnućem pjesnikovim, koji mu je inspirirao ovaj katastrofalni konac tragedije. Zatrovan krvavim životnim iskustvom, razočaran ljudima i zaprepašćen ljudskim nakazama koje je susretao u životu, Shakespeare je iz okosnice stare priče ispreo jednu groznu viziju ubijstava, krvoločnosti i međusobnog uništavanja, tako da slutnja sveopćeg kataklizma, kako je neko rekao, tutnji kroz cijelu tragediju. Bezutješna pjesma gorčine i razočaranja.

Ali, što treba podvući, iako je intonacija tragedije burna, iako se ličnosti prepuštaju na časove neobuzdano svome bolu, sama linija akcije nije uzvijereno nemirna, kao što je to slučaj kod nekih savremenih književnika, kod kojih opće čovječansko zgražanje Shakespeareovo nad zlom, zamjenjuje konvulsivna zapjenjenost doktrinarca. Autentičnost pjesničkog doživljaja, kako smo vidjeli, očituje se kod velikog engleskog pjesnika u čistom i dubokom lirizmu, u si-

gurnom plazmiranju i diferenciranju karaktera, te čuva radnju od verbalizma i karikiranja. Dovoljno je samo pratiti lik glavnog junaka Leara, koji u svojim psihološkim gradacijama hirovitosti, bijesa, ludila, klonulosti i bespomoćnog očaja nosi na sebi pečat neishitrene pjesničke istinitosti. Pa i mimo vas negativni stav, pjesniku, kao i usprkos njegove volje (jer u istinskom pjesničkom nadahnuću zahvata cijelu realnost, nefalsifikovanu nikakvom intelektualističkom pretpostavkom), rađa se u mašti lik Kordelijin kao utješni zrak zvijezde — da upotrebim uporedbu koju su upotrebili mnogi kritičari — na olujnom nebu. I ona, doduše, propada na kraju, ali njena pojava ipak blista u ovoj mračnoj tragediji kao svijetla slutnja dobra, koje je, i pored pakosti što se krije u srcima ljudskim, imanentni elemenat čovječanstva.

ANTUN BONIFAČIĆ, ZAGREB

SEMIRAMIDIN PJEV

Paul Valéry *Crtež Ferrana Callicó-a*

Paul Valéry je čudnovat primjerak ljudskoga uspjeha. Gotovo dvadeset je godina sjedio ovaj čudnovati »pjesnik protiv volje«, kako ga je nazvao pokojni abbé Bremond, da za svojim stolom nađe tajnu poezije, kao što naučenjak traži nepoznate elemente, a zvjezdoznanac izračunava mjesto neotkrivene zvijezde u prostoru. Drugovi su ga smatrali čudakom, a onda je najednom nekoliko odlomaka njegovih pjesama pobudilo zanos i divljenje. U nekoliko godina postao je Valéry službena narodna veličina, član akademije i jedan od najvećih suvremenih pjesnika. Rođen 30. oktobra 1871., započeo je pisati kao devetnaestogodišnji mladić i pisao je sedam godina, da onda kroz petnaest godina prestane. Godine 1917. njegova je pjesma

»Mlada Parka« dobila referendum elite u reviji »Connaissances« i digla ga je iz zaboravi u prvi red.

Promatrajući djelo P. Valéryja, moramo teškom mukom ulaziti u bit onoga, što sadrži ta poezija. On kao i njegovi učitelji Leonardo i S. Mallarmé, ne smatra, da je pjesnikova dužnost da bude jasan. I strojeve i matematiku moramo mnogo proučavati, ako želimo da ih shvatimo i da se njima služimo. To je njegova »hermetičnost«, zbog koje je prodro u šire krugove tek nakon komentara svojih prijatelja, naročito ispovjednika veličina Lefèvre-a.

U svojim djelima u prozi Valéry je zapravo sam dao svoj vlastiti komentar i svoj nazor o svijetu, dokazujući, kako se iza svakog njegovog stiha krije duboko proživljavanje i golemo znanje činjenica.

Za nj su stihovi samo najsavršenije oruđe, da izrazi neku misao na najelegantniji i najprecizniji način. Zbog toga se pobunio protiv običnog mišljenja, da stihovi dolaze nekud iz zraka zbog pjesničkoga nadahnuća, uskliknuvši u jednoj rečenici, da bi volio jedan svijestan stih, koga bi sam svojim umovanjem pronašao, nego čitavu knjigu stihova napisanih u besvjesnom nadahnuću.

Sigurno je ipak, da mu sve znanje i sva pamet ne bi pomogle, kad uz to znanje ne bi imao one posebne sposobnosti, koje čine pjesnika pjesnikom.

Ipak metoda, kojom je došao Valéry do uspjeha, dokazuje, kako i u ovom najzamršenijem i najintimnijem djelovanju duše moramo stvarati sa savršenim poznavanjem svoga zanata i alata.

Valáry je izašao iz tako zvane simboličke škole, koje je najčistiji predstavnik Mallarmé, čovjek, kome je uspjelo da u najmanje riječi izrazi najneobičnija pjesnička čuvstva. Valéry je bio redovni posjetilac njegova doma, gdje su najveći i najbudniji duhovi francuski raspredali o umjetničkim pitanjima. Mallarmé je predavao engleski i spaja u sebi element obiju književnih vrhunaca, koji još ni danas nijesu dovoljno osvijetljeni. Valéry je u mnogočemu nastavio rad svoga učitelja, te se on u mnogim njegovim pjesmama osjećao kao muzička pratnja njegova stvaranja.

Djela u prozi Paula Valéryja su neka zgusnuta nauka o životu našega vremena. Filozof, makar prezire službenu filozofiju i predaje na Sorbonni o Spinozi, pjesnik, makar prezire poeziju, književnik, premda to ne će da bude, Valéry je savršeni primjerak čovjeka »fin de siècle« glupoga devetnaestog stoljeća, koji na gomili strojeva, uz sve matematičke formule osjeća, da je bijedan i ograničen, ali da nema kome da se potuži. René je imao bar pravo da plače, dok njegovi unuci burgijaju, spasavaju se duhovitostima, humorom i maskama clowna.

Valéry je kao i Einstein čitav život studirao matematiku i njegova filozofija je matematska formula, da se čovjek ne da zbrojiti u prirodu, dok se ne pretvori u ništavilo: »Pjesnik i matematičar rade oko odnosâ. Ako ne apsolutnoga, a ono bar općenite relativnosti.« (Leonardo). Njegova je čuvena pjesma »Mornarsko groblje« resignirani krik mudraca, koji na groblju svojih djedova, uz more i sunce, traga za razlozima i smislom svoga postojanja. U harmoniji i neba i mora i mrtvaca, on je vrišteća nota, jedino mjesto, gdje se sve ukrštava i dolazi do svijesti. Ali »čudan svijet u korijenju stabala« već polako radi za smrt. »Čak ni duša ne će više pjevati, kad bude ishlapljivala na suncu.«

»Taj miran krov, koji vrvi golubima,
među borovima drhti, među grobovima;
tu podne pravedničko slaže vatru svojih plamenova
more, more, vječni tok suvisli!
O nagrade nakon jedne misli
dugi pogled na taj mir bogova!

(Mornarsko groblje)

To je nihilizam mudraca, koji skače u valove, da se okupa i vidi u tome možda jedino konkretno, dok se sve ostalo rasplinjuje u boje, odnose i misli. Pjesnik tu više nije prorok ni vođa, nego čovjek smiren sa činjenicama. Kao što moderna nauka svodi svu materiju na prvotnu svjetlost, tako i on svodi sav duševni rad na jednu jedinu sposobnost. Zato je i uzeo kao svoj model Leonarda da Vinci, »čovjeka, koji je našao centralni položaj, odakle su sva spoznaja i sve operacije duha jednako moguće.«

Čitav rad mudraca svodi se prema tome na imitiranje čovječanstva kao cjeline po receptu Miguela Unamuna: osjećajući tragiku smrti nad sobom, dali su se ljudi na posao, da zaborave privremeno na nju. Mudrac odabire samo najljepši posao. Namjesto da spoznaje kao ludo dijete pipkajući svaku stvar, on traži metodu, »centralni položaj«, odakle će mu sve biti jasno, i odakle će pomoću svijesti biti svemu gospodar.

To bi bilo opravdanje pametna čovjeka, da se bavi poezijom. Kao veličanstvena kula, s koje je Đavao obećavao Kristu čitav svijet, pjesnik je žarište svega, onaj, koji gleda, spoznaje i time posjeduje sve, dok se ostali igraju šljunkom poput djece.

»Bacon je intelekt nazvao idolom. Ali jedino pod vidom uma zanima me ovaj svijet.« Kad smo već u zatvoru, igrajmo se s paucima i s onim, što posjedujemo. Slažimo sve paukove niti po debljini i težini. Ređajmo:

»Veliki ljudi imaju u sebi potpuni sistem, koji kao i fizička hipoteza zna za tajnu stvarî, premda još nemamo zakona njihove suvislosti.« Zato on kroz petnaest godina muka proživljava posebno

veselje svoga čudaka Teste, koji se pretvara u savršen automat, otkrivši formulu svega, sebično preživajući radost, da o tom nikome ne govori, jer »lako se zaspi uz bilo koju ideju.« Mudrac se smije slavi i ne radi zbog nje, nego zato, jer mu je to jedini smisao života. Tko zna tajnu igru, koja je natjerala Valéryja, da otkrije svoj patent za pravljenje čiste poezije?

Kao što ornamentika upotrebljava oblik korisnih i ugodnih stvari bez obzira na njihov sadržaj, samo da nam pobudi emocije i slike, tako po Valéryjevu receptu mora pjesnik obuhvatiti život i dati njegov ornament.

Ali takvi su ornamenti najteži. Taj materijal se ne da ni pipati ni uhvatiti. Zato Valéry sa zahvalnošću prima sve moguće okove rime i ritma, da ti okovi polako zgusnu poput cijevi parnoga grijanja prvotnu pjesničku emociju. Kao što pravi život nastupa tek sa sviješću o sebi, tako prava pjesma za Valéryja prolazi iz mutne kiše zanosa u arhitekturu stupova i priređenih žljebova oblika. To je način, kojim je on u svojoj alkemističkoj sobici izučio prozirni način govora. Kada je otkrio metodu i stroj, dao se na izražavanje sigurnošću tvorničara. Najneobičnije i najzamršenije filozofske misli salio je u kalupe stihova. Senzualni intelektualizam je patent, koji je proslavio firmu Valéry uz pomoć Agence Havas, kojoj nije uzalud bio tajnik svih tajna.

Dok filozofi pišu teškim i nerazumljivim jezikom obične stvari, Valéry je sve to stavio u najelegantnije pariske stihove. Iskoristivši hiljadugodišnje klesanje francuske riječi (u prozi i u stihu!), upotrebivši sve metode i trikove majstora, dao se na gradnju Eifelovih toranja riječi, pletući težinom čeličnih misli najfinije arabeske kao nekoć gotski klesar kamenom. Lakoća u težini, pobjeda duha nad materijom, metoda, disciplina, red, jasnoća: sve su to njegovi i francuski atributi. Francuska je to shvatila. Patent gospodina Teste je dobio narodnu i službenu marku.

Jedan je Francuz pred desetak godina kazao na nekom predavanju u Zagrebu, da naša publika ne može razumjeti Valéryja. Jedan se naš ljubomorni intelektualac na to pobunio, da sada nakon deset godina zaboravi na svoj protest i prizna mišljenje Francuza.

Valéry je pun formalnih i sadržajnih aluzija na svu klasičnu i francusku književnost i uobičajene izraze iz nje, tako da potpuno uživanje ove kristalne jezične savršenosti nalazi samo onaj, koji to sve u sebi nosi i kao svoj duševni sadržaj. On je vrhunac jedne zrele, aleksandrinske periode, kada sladokusci uživaju u riječima, šiframa i izrazima kao u biranim jelima. Rima, ritam, aliteracije, asonancije, aluzije, litote sve je majstorski iskorišćeno. Odbačeni su svi nečisti elementi. A nečisto je sve, što je vezano s pojedinačnim, konkretnim i privremenim. Čista poezija ima za svoj sadržaj samo opće ideje i njihove odnose.

Valéry podmeće u svome Eupalinosu Sokratu ove riječi: »Velim ti, da sam se rodio mnogostruk, a da sam umro sâm. Mnoštvo Sokrata rodilo se sa mnom, dok se nije malo po malo oslobodio Sokrat, koga zahvaljujemo sucima i kukuti. A što su postali svi ostali? Ideje. Ostali su u stanju ideja.«

Poput svoga graditelja Eupalinosa, ni on ne vjeruje, da ima detalja u izgradnji. Već unaprijed računa sa čuvstvima i drhtajima duše budućega promatrača svoga hrama:

»Gdje drugi vide samo elegantnu kapelu, tu sam stavio uspomenu jednoga dana svoga života. Ovaj hram je matematska slika jedne korintske djevojke, koju sam sretno ljubio.« Pod savršenim majstorlukom umjetničke igračke zgusnuo se život u ornament, koji jedini prkosi smrti. Kao što Leonardo posvuda slika sama sebe, čak i u svojoj Giocondi, tako umjetnik zida sebe u svoj hram. Zidajući otkriva nepoznati dio sebe.

Narcisizam je sinteza ove umjetnosti. Narcis promatra u vodi sebe, ali ustrajnim gledanjem dolazi do opće okosnice čovjeka. Sigurno je, da Narcis nije bio gladan, dok se sebi divio, ali fatalno je, da će i gladni, čim se najedu, postat i Narcisi. Zato nije ni čudo, da prijevod Valéryjevih djela izlazi u Moskvi u deset hiljada primjeraka.

J. M. Rilke je s uspjehom preveo više Valéryjevih pjesama. Naš jezik je nestalan da uhvati ocjelnu sigurnost valerijevskih apstraktnosti. Pokušao sam da dam sadržajni sukus jedne od njegovih ranijih stvari.

»Semiramidin pjev« je pjesnikov i općeno ljudski pjev buđenja na život, buđenje individualnosti, stvaranje vlastitog djela i sebe sama.

Daleko iznad gomile, u čistim omjerima prostora i vremena, neisprljana od ljudskih ruku, kraljevski gorda i osamljena, duša može jedino dati svoje draži i stvoriti vlastito djelo.

Paul Valéry:

SEMIRAMIDIN PJEV

Odlomak drevne poeme

Već od zore, dragi traci, čelo snuje, da vas svine!
Tek se digne, vidi snenim okom od tog sata,
da na vječni mramor blijedo vrijeme sine,
i čas, koji na me slazi raste sve do zlata.

Budi! . . . Budi već jedamput, što si! Zora zbori,
o golema dušo, čas je, da već stvoriš t'jelo,
žuri se i biraj dan svoj, dostojan da stvori
izmeđ drugih vatra tvoje neumrlo djelo.

Već se protiv noći bori prodiruća truba,
živa usna s ledenim se zrakom bori,
s kula čisto zlato sjaji se sa svakog zuba,
sjećajući prostor, kako divna prošlost gori.

Očima živim dođi! Svojih sjena se odrješi,
i ti kao plivač usred mora na pučini,
svemogućom petom iz dubine mračne spješi,
Udri usred bića! Sebe iz svog tijela vini.

Pređi bezodvlačno nesavladne ove spone,
neizmjernost nemoćnoga naprezanja smrvi,
metež drame neka potpuno u tebi klone,
začet na ležaju nemanima tvoje krvi.

Ja iz Orijenta stigoh, da ti smirim hire!
Najčišću ti sada dođoh nudit svoju piću,
prostor i vrijeme neka tvoje vatre pire,
dođi, pridruži se sjaju slutnja, što mi sviću!

Odgovaram . . . Iz dubokog budim se odsuća.
Mrtvim, koje u snu krznuh mene srce trže,
orlušina, blistava od snage, do pregnuća
odnosi me. Prema suncu letim sve to brže.

Uzev samo ružu bježim . . . Lijepa strijela
je u boku! . . . Glava zače bezbroj koračaja . . .
Hite prema mojoj dragoj kuli, otkud bijela
me visina zove, padam joj sred zagrljaja!

Gore, Semiramis, vitovitog kralju luka,
koji srcem pustim žudi jedino za časti!
Tebe carsko oko za golemim carstvom nuka,
kome tvrdo žezlo daje tvoje kušat slasti . . .

Kušaj bezdan . . . Posljednji prijeđi most od ruža!
Opasnosti tu sam! Bjesnija još u gordoći!
Moji ti su mravi! Svaki grad se za me pruža,
ove ceste znakovi su samo moje moći!

Kraljevstvo je moje neizmjerno krzno zvijeri,
ubila sam lava, koji ovo krzno nosi,
ali još se vonj od divljeg duha ceri,
lebdi i pun smrti posluh mi u stado nosi.

Napokon već suncu pružam tajnu svojih draži!
Nikad nije pozlatilo tako nježna praga!
Moja slabost slasno sama sebi užas traži,
izmeđ dozivanja zemaljskog i neba draga!

Hrano moje moći, gozbe umu jasne,
kakav raj to magloviti krovova i šuma,
stavlja ispod nogu straže božanske i časne
ovaj miran put od događanja tajnog druma!

Konačno je stan svoj duša našla na vrhuncu!
Oh od kakve veličine ona prima veličinu,
kada srce krilma iz nutrinje pruža suncu
usred mene nebu, drugačiju još dubinu.

Od azura plašna, istrošena sva u slavi,
moje grudi provalija sjena s nozdrom puti,
udahnjuju ovaj tamjan duša i dim plavi,
što se iznad grada kao vrh pučine kruti!

Sunce, sunce, košnica gleđ smijeh ti sred njedara,
neprestani, neumorni, Babilona žamor,
i sav štropot kola, trubalja i nize žara,
tužbu stijena smrtnicima, koji zidu mramor.

Laskaju nek žudnji hramovima neumolnim,
jezoviti zvuci pila, jaukanja škara,
mramorova, konopova ovim krikom bolnim,
što zrak, živ od gradnje i od ptica, živim stvara.

Vidim, novi hram se rađa među svjetovima,
ostvarenu želju usred domaje sudbina,
čini se, da sama k nebu ide valovima
ispod vrjenja nekih tajnih, nezamjetnih čina.

Glupi puče, s kojim moć me moja snažno veže!
Jao! Čak i moja gordost treba tvoje ruke!
Što bi moje srce, da ga mržnja ta ne steže,
da mu brojnoj glavi slasno petom budim muke!

Prignječena takovu mi neku glazbu vine
ko tišina vode usred samog svojeg b'jesa,
kada snagu stavi ispod noge smrtničine,
al' nek pazi, da joj užas uzmak ne potresa.

Uzaludno veličanstveno mi lice sluša
da se diže šapat bojazni i okrutnosti,
nepravedna kao bozi velika je duša,
prilagodivši se tako svojoj potrebnosti.

Makar dirnuta kadikad ljubavničkom slasti,
ipak niti jedna nježnost ni smirenje
robom me ne pušta ko bijednu žrtvu pasti
svemoćnima lancima u ljubavničko snenje.

Cjelovi, ljubavnička slino, niske sreće,
morska pokretanja povezanih ljubavnika,
silnu mi samoću savjetova srce, toga ne će,
vrtovi mi vise usred visokih zrenika.

Predivno cvijeće neka samo munju čeka,
usprkos što čujem ponajljepših smrtnih jade,
tko mi ruže dirne, da mu ruku prah dočeka!
Najmilije uspomene nek mi rake grade!

Slatki su mom srcu hrami, što ih rodi djelo,
kad je lako probuđeno iz sna mojih grudi,
te ugledam pobjednički silno t'jelo,
da se spaja u mom oku sjeni za kom žudi.

Udarajte, cimbali od zlata, dojke skladne,
i vi ruže tresuć se na čistoj sjeni nice,
da u neizmjerne misli moja svijest padne,
Semiramis mudra, kraljice i čarobnice!

Preveo A. Bonifačić

IVO HERGEŠIĆ, ZAGREB

PIRANDELLOV HUMORIZAM

»Io vedo come un labirinto, dove per tante vie diverse, opposte, intricate, l'anima nostra si aggira, senza più trovar modo di uscirne. E vedo in questo labirinto un' erma che da una faccia ride, e piange dall' altra, ride anzi da una faccia del pianto della faccia opposta« (Pirandello, Erma bifronte).

Tkogod je pisao o Pirandellu, upotrebio je riječ »humorizam«, a veliki je Sicilijanac češće spomenuo, pa čak i naglasio, da sebe smatra humoristom. Ipak je malo koji kritičar kušao potanje objasniti Pirandellov humorizam zadovoljavajući se većinom kakovim *aperçu-om,* koji može da bude duhovit, ali nipošto ne iscrpljuje problem. Upravo je čudno kako Nardelli,[1] najbolji, a faktično i jedini biograf, kome je Pirandello otkrio najintimnije potankosti svoga privatnog života, olako prelazi preko toga pitanja. Pobijajući mišljenje, da se Pirandellova umjetnost približuje groteski, Nardelli spominje Pirandellov humorizam. »Groteska je zapravo neko izobličenje, karikatura života, dok je humorizam upravo *cocktail* suza i limuna«.[2] I to je sve. Tko hoće potanje analizirati ovaj koktel neka čita Pirandelove novele, romane, drame, pa i — pjesme, što ih je slavni književnik pisao u mladim danima. I baš u tim lirskim prvencima nalazi Pirandellov biograf onaj humor, koji nastaje, kad miješamo istinski smijeh i pravi plač.[3] Time je stvar veoma pojednostavnjena, odviše pojednostavnjena, a jedno od najzamršenijih estetsko-psiholoških, da — općeljudskih pitanja, svedeno na golu formulu, koja sama po sebi nikako ne dostaje.

Ako je Nardelli najbolji biograf velikog Sicilijanca, Tilgher je najbolji komentator (a neki vele i stvoritelj) pirandelizma. Glasoviti talijanski kritičar-filozof, koji je svoje kazališne recenzije prožeo najdubljim shvaćanjem o čovjeku i njegovoj sudbini, zarana se zagrijao za Pirandellov teatar. Pišući o Pirandellu[4] izažeo je iz njegovih djela čitavu jednu filozofiju, čitav sistem, koji ove književne produkte (preko trista novela, desetak romana, preko četrdeset kazališnih komada) svodi na jednu osnovnu zasadu: d u a l i z a m Ž i v o t a i F o r m e.[5] Blistavim stilom i logičnom oštrinom Tilgher je zapanjio ne samo svoje kolege i misaoni dio publike, nego i sama autora. O tom svjedoče neke drame (napose »Dijana i Tuda«, 1927.), koje su očito nastale pod utjecajem Tilgherovih analiza.[6]

»Humorizam i cerebralnost — veli Tilgher — čitava je Pirandellova umjetnost obuhvaćena ovim riječima.«[7] Dvojna formula, koja zapravo označuje jedan te isti pojam, dvije pojave, koje su intimno povezane. »Humoristično« (to ne znači nipošto: šaljivo) je ono du-

ševno stanje, kad se misao dovinula svijesti o sebi samoj. Umjesto da naprosto živi, humorist sebe gleda kako živi. Vidi kako su oblici, koji obuhvataju njegov život, nedostatni i slučajni. Kako usprkos svim tim kalupima (bila to lična ili društvena ograničenja, modne konvencije ili dogme) ključa u nama svima život, smušen i protuslovan, možda pritajen, ali neodoljiv. To je stanje »cerebralno«, ali nije oprečno sa životom: kao da ljudi, koji doživljuju najteže duševne potrese i krize, ne mudruju o svojoj nesreći! A ipak su Pirandellu često prigovarali (i prigovaraju) zbog tog cerebralizma: kao da je čovjek samo onda čovjek, kad ne tare sebi glavu nikakovim mislima; a umjetničko djelo samo onda humano, kad čovjeka prikazuje u stanju animalnom, kad jošte nije dosegnuo svijest o sebi. Humorizam kako ga shvaća Pirandello, oslanjajući se na njemačke romantike i čitavu idealističku filozofiju one epohe[8] u svojoj je suštini stanje »cerebralno«, misaoni fenomen, koji, dakako, nije lišen čuvstvenih primjesa. Jer gledati, kako se krše oblici, koji su nama, ili bližnjemu, bili dragi i teško nadoknadivi; kako se ruše konstrukcije, koje su nam se činile čvrste i gotovo »vječne«; kako čitav smisao, koji pridajemo nekom zbivanju, postaje ne-smisao, e sve to može da bude smiješno (jer otkriva jadnu borniranost čovjekovu), ali i žalosno, jer zbog tih komičnih nesporazumaka čovjek okrutno trpi, a kadikad i umire. Istjeran iz svoga zakloništa (svaka je Forma u Tilgher-Pirandellovu smislu takvo »zaklonište od ludoga vihra života«)[9] čovjek će potražiti drugi zaklon. Ipak će pri tom trpjeti, a bilo kako mu drago, ni to novo sklonište ne će i ne može biti trajno. Život je vječni pokret, a trajnost i stalnost znači — smrt.

Humorist je svijestan ove tragične dvojnosti, a smiješne i tragične manifestacije toga zbivanja njegova su domena. »U toj intimnoj mješavini smijeha i plača, komike i žalosnog, sastoji se humorizam, kako ga Pirandello osjeća i određuje.«[9]

Jasno je prema tome, da a n t i t e z a tvori osnovno obilježje Pirandellova stvaranja, a naročito paradoks. Ta nije li glavna odlika svakoga velikog humorista (bio to Swift ili Cervantes ili Molière), da otkriva paradoksalnost naših uvjerenja i naših čina? Dvojnost, oprečnost i nesmisao: takova je humoristična vizija svijeta. Ali da! »Treba živjeti, to jest zavaravati se«..., veli jedan od Pirandellovih junaka, koji gorko žali, što je shvatio »igru«.[10] A govoreći o jednoj komediji (Svaki na svoj način, 1925.), koju smatra tipičnom za Pirandellov humor, Tilgher svoje razlaganje sažima u ovu pjesničku sliku: »blijeda sumporna svjetlost na rubu ponora, u kom život neprestano šumi i klokoće, a iz njeg dopire otegnuti mučenički jecaj«.[11] Ovaj bolni jecaj prožima sva djela Pirandellova, iako ponekada treba finije uho, da bi ga zamijenio. Posve je kriva predodžba o humoristu, koji, bez ikakova saučešća, iznosi pred općinstvo zgode i nezgode

svojih junaka, a puštajući ih da se koprcaju u mreži sudbine, ostaje superiorno hladan i uzvišen nad svu tu mizeriju. Da — humorist je s u p e r i o r a n, jer vidi ono, što njegovi bližnji obično ne vide, ili bar ne vide u taj čas, a svakako ne vole gledati. Superioran, jer vidi »z a« i »p r o t i v«, tezu i antitezu, da bi je stopio u humorističnu sintezu. No pri tom ne valja zaboraviti, da je humorist i sam čovjek, to jest glumac, a ne samo gledalac; da i sam doživljava slične zgode i nezgode. Pa ako je i visoko uznapredovao u gorkome umijeću humorističkoga gledanja na svijet, može mu se desiti, da — zanoseći se nekom iluzijom — vidi u isto vrijeme njenu ništetnost. Da i sam nije osjetio onaj romantični zamah, kojim težimo prema onom, što je beskonačno i neizmjerno, ne bi osjetio ni sukoba s onim, što je konačno i ograničeno. Humorizam kao doživljaj rađa se iz sukoba između idealizma i realnosti. Zanos, a onda otrežnjenje. Nakon mladenačkih ludorija, životna ozbiljnost. Kompromis, a često i prljavština. Oportunizam. Ili nepopravljiv idealizam, koji nazivamo donkihoterijom. A humorizam nije ni jedno ni drugo. U sukobu između idealnog zanosa i tako zvane zbilje (relativno je i jedno i drugo!) rođeni humorist doživljava n e u k l o n j i v u d v o j n o s t čovječjeg zbivanja. Svatko će doživjeti ili je doživio bolno razočaranje (bolno ili smiješno — prema perspektivi) stekavši tako uvjerenje, da je život drukčiji nego što je mislio, a i on sam, da nije onaj, kojim se držao. »Kad čovjek ugleda sebe kako živi *(vedersi vivere)* — ističe Tilgher[12] — sukobljuje se žestokim sudarom Konačno i Beskonačno, Idealno i Realno.« Humorist Pirandellova kova je romantik, koji teži za apsolutnim, ali i realist, koji oštro zapaža činjenice. Oprečnost ovu spaja humorističkim osjećajem života, razotkrivajući ispraznost idealnog zanosa, koji gradi Forme, i relativnost zbiljskih činjenica, kojima se manifestira Život. Realizam i romantizam se tako uravnotežuju, humor je r a v n o t e ž j e, makar i časovito. Ovo ravnotežje, postignuto gorkim iskustvima i prodirnim pogledima u sebe i život oko sebe, ne predstavlja neko definitivno stanje. Podvojeno u sebi, titrajući između protivnih polova komike i tragike, smijeha i plača, ne može a da ne završi p e s i m i z m o m. Taj je pak pesimizam doduše negativan u spoznajnom smislu, jer rađa relativizmom: nema objektivne zbilje ni mjerila, onakav jesi, kakav se činiš, svatko ima pravo i krivo..., ali je pozitivan svojom čuvstvenom sadržinom: toplim smilovanjem i pijetetom, kojim valja primati sve manifestacije života. Ta znamo i onako, »da naš duh nije nešto jednostavno, da nema samo dvije dimenzije, kako smo dosad vjerovali; da je ljudska duša bezdani vir, kojemu pogledom ne dosegosmo dna, neistražen predio, kojim odzvanjaju čudni zvuci, kojim lijetaju fantastična priviđenja i gmižu neznane nemani, gdje se istina i zabluda, zbilja i fikcija, budna svijest i san, dobro i zlo smušeno bore i brkaju u sumračju tajne«.[13]

Zadržali smo se potanje na Tilgherovu komentaru, jer je najdublji i bez sumnje autentičan (iako »pirandelizam« osiromašuje u neku ruku Pirandella i njegovo djelo). Ipak treba kazati, da je Pirandellov pesimistički humorizam uočen prije Tilghera, a jedan je stranac, Maurice Muret, prikazujući god. 1905. francuskoj javnosti neke Pirandellove pripovijesti, istaknuo osobine njegova humorizma. »Pirandellov je smijeh — veli Muret[14] — proračunan, refleksivan, hotimičan. Nervozni je to smijeh očajnika, koji jedva jedvice suzdržava suze. Ako ga dobro shvatimo, vidjet ćemo kako Pirandella izjeda tuga... Njegov se pesimizam osniva na čvrstim argumentima. Njegova je žalost filozofski produbljena, budi da veselo priča jezive događaje ili da šalom zaodijeva očajničke konstatacije. Duša je ovoga pisca u suštini tragična. A Pirandello-pesimist još pojačava svoj pesimizam skepsom, koju ponosito priznaje... Između raznih raspleta, koji dolaze u obzir, Pirandello će odabrati najokrutniji, najveće poniženje, koje prikazuje čovjeka u flagrantnom protivurječju sa sobom samim.« Tako Muret u svojoj knjizi, koju Fiumi i Bestaux s pravom zovu proročanskom:[15] iz ove razrožnosti i nesklada iščahurit će se tragikomični dualizam, Život-Forma, pirandelističkih drama, koje su, dva decenija kasnije, osvojile svijet. »Ova zbrka iluzije i realnosti — veli Crémieux, jedan od glavnih propagatora Pirandellova teatra u Francuskoj — jedna je od bitnih tema Pirandellovih«.[16]

Zato ga i neki kritičari, poput Ravegnanija[17], optužuju zbog nihilizma. No ako se i ograđuju od morala Pirandellovih pripovijesti i kazališnih komada, odaju mu ipak priznanje kao umjetniku zbog estetskih vrednota, koje nalaze u tim »nihilističkim« spisima. Drugi polaze dalje, uvjereni, da pirandelističke ideje kvare estetsku kakvoću Pirandellovih djela. Eto na primjer Camillo Pellizzi, pisac monumentalnog pregleda talijanske književnosti u 20. vijeku,[18] veli, da je intelektualna drama Pirandellova (Život, koji treba strpati u Forme, oblici, koje život redovno krši) ujedno i drama njegove umjetničke djelatnosti, kako je nehotice i sam priznao. »Umjetnost, koja nije drugo no originalna stvaralačka sinteza Života i Forme, kao da iz njegovih ruku izlazi uvijek raspukla u sredini, silovana žestokim uplitanjem intelekta u motive umjetničkog stvaranja.«[19] Pellizzi je dakle uvjeren, da misaona sadržina Pirandellovih stvari, njegovo filozofsko naziranje (što ga je vulgarizirao Tilgher) kvari umjetničku invenciju. Najbolje su prema tome one stvari, u kojima je Pirandello tako reći zaboravio svoju filozofiju prepustivši se stvaralačkom pričanju, a da se njegova »intelektualna osobnost« nije umiješala u tok stvari.

U tom shvatanju Pellizzi nije osamljen, a ipak je teško opravdati njegovu tvrdnju: humorističko naziranje tako je intimno vezano s Pirandellovim stvaranjem, njegove misli vodilje nisu nakalamljene izvana, nego izviru iz sama djela, a čitav opus velikoga ovog pisca

tako je prožet »pirandelističkom« filozofijom, koja se osniva na ličnim doživljajima,[20] da je veoma teško, da — nemoguće hvaliti Pirandella, a osuđivati pirandelizam. Intelektualna ili cerebralna nota, koja nekima smeta, ne može se istrgnuti iz djela, s kojim je srasla, jer bi time uništili i djelo samo. Misaone alternative, simbolička lica, koja predstavljaju osnovnu antitezu svijeta, psihološko-polemička nota, parodija — osnovna su obilježja Pirandellova stvaranja. Neke su mu drame izrazite *pièces-à-thèse,* tek što suvremeni autor ne raspravlja nikakove »teze«, nego »duševna stanja ukrućena u opće pojmove« (Pellizzi). A zanimljivo je istaknuti, da sam Pellizzi svoje prigovore Pirandellovu intelektualizmu zaključuje konstatacijom, da se u tim djelima ogleda suvremena Italija i današnje doba uopće. Ta djela ujedno pokazuju, kako je nemoguće u tim prilikama približiti se velikim istinama duha, ako se ne snabdijemo ironijom i paradoksima. Zbijati šale na račun tih istina jedini je put do njih.[21]

Od ostalih talijanskih kritika, koji su se dublje bavili Pirandellom, vrijedno je spomenuti Russa i Pasinija. Luigi Russo obradio je Pirandella u poznatom svom djelu o talijanskim pripovjedačima (prevedeno i na njemački)[22] istaknuvši značenje pripovjedačkog opusa, koji se često zanemaruje u korist teatra. F. Pasini pročuo se duhovitom raspravom primijenivši na predmet svojih istraživanja pirandelistički relativizam: »Pirandello, kako mi se čini«, značajan je naslov toga djelca.[23]

Najnoviju monografiju o Pirandellu napisao je Pietro Mignosi pod naslovom »Pirandellova tajna«. Za razliku od Pasinija i drugih Mignosi ne prikazuje Pirandella »kakav se čini, već kakav jest«. A proučavajući to osnovno obilježje Pirandellova stvaranja ugledni katolički pisac dolazi do zaključaka, koji su protivni Tilgherovim: za nj je Pirandello umjetnik skroz naskroz religiozan, a »skrovita vjerska arhitektonika« daje njegovom djelu idealno jedinstvo.[23]

Ako je svjetska slava Pirandellova teatra gurnula na drugo mjesto njegove pripovjedačke proizvode, vrijedi to još više za njegove kritičke spise. Mnogi su svakodnevni kritičari raspravljali autoritativno o Pirandellovu humorizmu, a da nisu znali, da je slavni kazališni pisac, uvaženi pripovjedač, pristupio ovom problemu i kao kritičar. Mnogima, koji su pokušali izažeti iz Pirandellovih drama, novela i romana pravi smisao njegova humorizma, kao da nije palo na pamet, da rezultate svojih analiza usporede s načelima, koja iznosi sam Pirandello u svojim raspravama o humoru.

God. 1908. sabrao je Luigi Pirandello svoje rasprave o komici i humoru u posebnoj knjizi pod naslovom »Umorismo«. Pobudio je neke stručne polemike, ali šira publika nije djelo zapazila, pa ni onda, kad je dvanaest godina poslije izašlo drugo izdanje, prilično neugledno opremljeno i puno tiskarskih pogrešaka. A ipak ta

knjiga[24] sadrži smisao Pirandellove umjetnosti: teorija o humoru, kako je pisac ovdje razlaže na osnovi brojnih primjera i originalnih zapažanja, ključ je njegovim djelima. Tko hoće shvatiti pirandelizam, što će reći: razumjeti čovjeka Pirandella, ne bi se smio zadovoljiti sjajnom Tilgherovom eksegezom, nego bi morao proučiti i proživjeti ovo djelo. A zaslužilo bi da bude poznatije, ne samo zbog svoje dokumentarne vrijednosti, nego i kao važan prilog za rješavanje jednoga od najtežih estetsko-psiholoških problema.[25]

Knjiga je razdijeljena na dva prilično jednaka dijela (*Parte prima*, str. 7—163. i *Parte seconda*, str. 169—226). Prvi dio tvori šest poglavlja: Riječ humorizam — Prethodna pitanja — Glavni pojmovi — Humorizam i retorika— Komična ironija u viteškoj poeziji — Talijanski humoristi. Posljednja dva poglavlja obrađuju dakle historijsku građu: u njima pisac primjenjuje teoretska razmatranja prvih poglavlja raspravljajući o konkretnim primjerima. U drugome dijelu sažeta su uvodna razmatranja i primjeri u zaokružen esej o bitnim značajkama i građi humorizma.

Najprije sam naziv: riječ »humorizam«. Dosta je prolistati nekoliko leksikona ili enciklopedija, pa da se uvjerimo, kako pojam humora i humorizma nije nipošto ustaljen i nedvoumno određen. Opća definicija o humoru i ne postoji, naprosto s razloga, što su se neka definicija o humoru i ne postoji, naprosto s razloga, što su se tim nazivom označivali (i označuju se) različiti pojmovi i pojave. Pojam humora znatno se izmijenio tečajem vremena, a renesansni *umore* nema ništa zajedničko s engleskim *humourom*. Jer dok je prvi pojam fiziološko-karakterološki (stari su liječnici vjerovali, da ljudska ćud ovisi o mješavini raznih »sokova« u tijelu čovječjem, *humor*, lat. vlaga), drugi označuje neku vrstu burleske, koja je — vele — osobina engleskoga narodnog duha. Fernand Baldensperger napisao je na početku svoje naučne karijere zanimljivu raspravu o definicijama humora[26] pa zaključuje nakon veoma mnogostranih razmatranja, da se zapravo ne može govoriti o humoru, već samo o humoristima, koji se među sobom znatno razlikuju. A premda se Baldensperger pišući ovu studiju pokazao slab prorok, ipak sakupljena građa nedvoumno pokazuje, da je riječ humor tečajem vremena svašta značila i znači, a golemo mnoštvo »definicija« jasan je dokaz, da nijedna ne valja, budući da su sve jednostrane. A nadopunimo li ova književno-historijska i estetska razmatranja francuskoga komparatista lektirom filozofskih rasprava o komici i humoru: Kraepelin, Spencer, Ribot, Lipps, Heymans, Lacombe, Bergson, Croce, Palante, Höffding... steći ćemo možda uvjerenje, da je »agnosticizam« uvaženoga francuskog komparatista donekle opravdan. Ipak ovu naoko strašnu zbrku znatno pojednostavnjuje činjenica, da se moderni humor rodio iz njemačke idealističke filozofije u doba romantizma. Evropska je romantika

izvanredno produbla i obogatila pojam humora: književno-estetska kategorija postala je kozmičkim doživljajem i posebnim naziranjem o svijetu i životu. *Weltanschauung!* I taj humorizam ima mnogo varijanata, ali ima i zajedničkih crta. Pa ako ga i nije lako definirati, mnogi su istaknuti pojedinci obilježili glavne značajke čudne ove mješavine suza i smijeha.

Svoju povijesnu raspravu o humorizmu zaključio je Baldensperger nevjerojatno kratkovidnom tvrdnjom, da suvremeno doba ne pogoduje humoru, budući da se društveni život toliko sredio i uravnotežio, da sve više nestaje razrožnosti, koja je preduvjet humoru. »Davno je već naime opaženo — veli on — da duboka neka razrožnost *(discordance)*, žaljenje za nečim i nade u prošlo ili nadzemaljsko, obilježuje epohe, koje su najplodnije humoristima«.[27] Izvrsno! Ali zar nije takovih »razrožnosti« bilo i početkom 20. vijeka, da i ne govorimo o strašnim perturbacijama, koje će doskora poremetiti lažnu idilu predratnoga doba?

»Studije iz književne historije« (među kojima se nalazi i ova o definicijama humora) izašle su godine 1907. Iduće godine izlazi prvo izdanje Pirandellova »Humorizma«. Talijanski književnik započinje kao i francuski njegov kolega (koga i spominje na početku svoje knjige) osvrćući se na povijesnu evoluciju naziva »humorizam«: Plaut i Cecco Angiolieri, Rabelais i Swift, Jean Paul i njemački romantici..., te zaključuje, da se humorizam javlja u bezbrojnim odlikama i da se pojam u svojoj suštini tečajem vremena toliko mijenjao, te bi se mogao promijeniti i naziv, »da bi nedvosmisleno označili stvar« (str. 20).

U drugome poglavlju (preliminaria) raspravljena su ova pitanja: da li je književni humorizam isključivo moderna pojava; da li predstavlja (u Italiji) nešto eksotično i da li je po svom podrijetlu i osobinama nešto izrazito nordijsko. Na sva ta pitanja odgovara Pirandello negativno. Nakon briljantne i duboke analize modernoga duha i antike zaključuje, veoma uvjerljivo, da je i antika znala za humorizam, premda valja priznati, da moderno doba pogoduje ovom fenomenu. Pa ako i veliki humoristi antike nisu mnogobrojni, ne smijemo zaboraviti, da je humorizam oduvijek nešto izuzetno: tko drevnoga Diogena ili Aristofana smatra izuzecima, mogao bi takvim izuzecima smatrati i Swifta i Cervantesa! Prema Pirandellovu shvatanju humorizam se javlja kod svih naroda i u sva vremena, ali ne podjednako. Ipak je uvijek nešto izuzetno i prema tome relativno rijetko. »Jedno je podrijetlo radosti i tuge — veli Sokrat — suprotstavljajući ideje upoznajemo jednu pomoću one, koja joj se protivi. Od iste su građe tragični koturni i komične postole« (str. 26). Tako jest i tako je oduvijek bilo. Ali oni, koji su se dovinuli do te spoznaje, nisu bili nikad brojni,

ako im je i tečajem vremena broj porastao. Zato je i humoristična umjetnost oduvijek *arte d'eccezione* (str. 34).

U idućem, trećem poglavlju raspravlja Pirandello o nekim nesporazumcima u određivanju humora. Književni su historici napravili zbrku ne razlikujući humor od ostalih manifestacija komičnosti. Narodi se razlikuju temperamentom i sposobnostima. Bezbrojne su varijacije humora, a krivo čine oni kritičari, koji ovu ili onu vrstu posveopćuju. Tako se dogodilo, da je Englezima priznat monopol, jer svoj nacionalni humor zovu *humour*, dok su se ostali narodi služili ili služe drugim nazivima, a za istu stvar. No ima još jedan razlog, što su Englezi svojim hjumerom opčarali strance, napose južnjake: strani književni produkti čine nam se često vredniji, nego što jesu, jer nas osvaja čar eksotike. Najgore banalnosti izrečene stranim jezikom zvuče kadikad našem uhu kao čudesna muzika, a predajući se tom slušanju opažamo nijanse, koje u rođenom jeziku nikada zamijetili nismo, jer smo s njime odviše srasli. Stoga su i stranci često bolji komentatori, negoli domaći sinovi.

U četvrtom poglavlju pokrenuto je važno načelno pitanje o humorizmu prema retorici. Prema retoričkom shvatanju umjetnosti rodila se najprije misao, a onda forma. Jadna gola misao, koju treba obući (str. 61). To je zadaća retorike. Kako dakle da retoriku uskladimo s humorizmom? Kako da pomirimo umjetnost, koja »odijeva«, s humorizmom, koji razgaljuje? »Humorizam po svom intimnom, bitnom procesu neminovno rastavlja *(scompone)*, unereduje, razdvaja — veli Pirandello — dok je umjetnost, općenito uzevši, prema negdašnjem školskom naučanju retorike, vanjsko neko sastavljanje *(composizione esteriore)*, slaganje u logični red« (str. 63). Dakle: kompozicija-dekompozicija, sloga-razdor! — Za tu primjedbu zadio se Croce[28] kritizirajući prvo izdanje Pirandellove knjige. Predbacio je piscu da suprotstavlja umjetnost i humorizam. Slavnom svom kritičaru Pirandello je odgovorio prilično ujedljivo dovodeći ga u protivurječje sa samim sobom. Humorizam nije »književni rod«, kao što je: ep, komedija, roman..., jer svaki od tih sastavaka može da bude ili ne bude humorističan. Humorizam je vrst (bolje: kakvoća) izražaja, pa ga ne možemo negirati kao umjetnost, budući da je — prema Croceovu shvatanju — svaki izražaj umjetnost ne razlikujući se, prema tome, od ostalih umjetničkih manifestacija. I stoga se Croce ne protivi, ako raspravljamo o humoristu, ovom ili onom, ali jao nama, ako spomenemo riječ humorizam! Smjesta se cijela Croceova estetika pretvara u silnu željeznu ogradu. Nema smisla drmati rešetkama, ovuda se ne može! No što je iza tih rešetaka? pita Pirandello. Ništa. Ili, ako hoćete, puka jednadžba: intuicija = izražaj. I tvrdnja, da je nemoguće razlikovati umjetnost od neumjetnosti, umjetničku intuiciju od opće

intuicije. »Ne čini li vam se — zaključuje Pirandello svoju primjedbu — da čovjek može mirne duše proći kraj te zatvorene ograde, a da se i ne okrene i ne zagleda unutra?« (str. 63—64). Ne, Pirandello nije nikad ustvrdio, da humorizam isključuje umjetnost uopće, nego je u tom poglavlju svoje knjige naglasio, da je humorizam nespojiv s jednim određenim shvatanjem umjetnosti, koji zove »retoričkim«. O tom svjedoče i primjeri, koje navodi: rođeni humoristi nisu se nikada dali zarobiti od školske retorike, a kad je romantički pokret ubrzao slom intelektualističke estetike klasicizma, humoristi su lakše pustili maha svojim sklonostima, i to spontano, a ne oponašajući jedni druge.

Peto, najopširnije poglavlje o komičnoj ironiji u viteškoj poeziji (str. 79—140) svjedoči o Pirandellovim romanističkim studijama. Kao sveučilišni đak u Bonnu, gdje je i doktorirao na osnovu jedne jezikoslovne rasprave sa područja romanistike, stekao je solidnu naučnu izobrazbu. Pišući ovu raspravu obuhvatio je u krug svojih istraživanja čitav kompleks »viteške poezije«: od starofrancuskih junačkih epa *(Chansons de geste)* do talijanske renesansne epopeje (Pulci, Bojardo, Ariosto) i Cervantesova »Don Quijotea«. A čitajući ovu raspravu doživljujemo, etapu po etapu, preobrazbu viteškoga ideala, agoniju jednoga vjerovanja, koje se, malo pomalo, rastvara. Izjeda ga ironija otkrivajući sve više neizbježnu razrožnost između ideala i realističnih preduvjeta života. Nestali su momenti, koji su herojski ideal viteštva činili istinskim i potrebnim, a viteško vjerovanje postaje najprije razbibrigom, igračkom i konačno predmetom poruge. Sjajno je istaknut ovaj proces rastvaranja analizom triju talijanskih djela iz 15. i 16. stoljeća: »Morgante« (Pulci), »Zaljubljeni Roland« (Bojardo) i »Bijesni Roland« (Ariosto). Pulcijev humorizam je nepotpun: ako mu je i uspjelo, da se (u privatnim pismima) nasmije svojim bolovima, nije mu uspjelo, da tu humorističku sklonost objektivira u svom epu. Pulci je osim toga pučki pjesnik, dok su Bojardo i Ariosto dvorski pjesnici. Bojardo zabavlja dvorsko društvo. Pulcijeva plebejska parodija ustupa u Bojardovu djelu papirnatom slavljenju viteške romantike. Ima i tu ironije (koja se nameće sama od sebe, tolika je razlika između ideala i zbilje), no Ariosto polazi dalje i pretvara svojim skeptičnim osmijehom čitav ovaj svijet pustolovnih vitezova i čarobnih gospa u fantastično snoviđenje. Ariosto se opaja ovim snoviđenjem, a protivštine i razrožnosti njegove pjesničke građe stapaju se u višu, umjetničku istinu. Fina ironija, koja prožima (gotovo bi čovjek rekao: parfimira) ovo djelo ne kida nit pričanja, ne može narušiti čar, jer je nalik na trenutačno buđenje, koje doskora opet popušta snu. Tek što smo osjetili da snivamo! — Tragično i komično, oba pola humorizma, nije pjesnik »Bijesnoga Rolanda« spojio u organsku cjelinu: iz njegove se komike često rađa drama, koja

prelazi u tragediju. Sintezu ovih elemenata dao je Cervantes u svom »Don Quijoteu«: njegova je vizija humoristična, tragična i komična u isti mah, što će reći sveobuhvatna, a prodire od pričina u suštinu stvari i pojava. A prikazujući roman o Don Quijoteu kao autobiografsko djelo čovjeka, koji je sam kušao ostvariti viteški ideal i pri tom izgubio mladost i zdravlje, materijalno blagostanje i slobodu, prezren i zaboravljen, Pirandello je jasno razotkrio najdublji smisao ovoga humorističkog remek-djela.[29]

Šesto poglavlje (o talijanskim humoristima), kojim završuje prvi dio, doima se nakon ove opsežne rasprave kao skica. To ne taji ni sam pisac odgađajući na bolja vremena potpuniju studiju, koju bi popratio antologijom talijanskih humorista (str. 155). No i kratkim pabirčenjem po starijoj talijanskoj književnosti otkrio je Pirandello mnoge zanimljivosti, koje se jedva i spominju u prosječnim talijanskim manualima. Dokazuje kako Cecco Angiolieri (13. v.), Machiavelli i Giordano Bruno zaslužuju naziv humorista, spominje kazališne improvizacije *(commedia dell'arte)* i dijalektalno pjesništvo, svoga zemljaka Arcolea i njegova razmatranja o humoru i humoristima (str. 25, 158—159). Ima tu i slavnih imena (Manzoni, Leopardi, Carducci, Fogazzaro i dr.), a neka su nama, strancima, slabo ili nikako poznata. A nije ni čudo, kad ih sami Talijani dovoljno ne cijene i ne uvažuju. Od suvremenih književnika ističe Pirandello Panzinija (rođ. 1863.) i zaključuje: »*Diogenovu svjetiljku* ovog posljednjeg (Panzini!) htio bih staviti Arcoleu u jednu, a svijeću iz Brunova *Svijećnjaka* u drugu ruku: uvjeren sam, da bi pronašao pokojega pravog humorista u talijanskoj književnosti, staroj i novoj«.[30]

»Što je humorizam?«

Ovim pitanjem započinje drugi dio Pirandellove knjige o humorizmu, u kojem će skupiti i nadopuniti dosadašnje rezultate svojih razmatranja. Što je humorizam? Nakon bezbrojnih i uglavnom jalovih pokušaja da se definira humorizam, Pirandello se odriče definicije, i zadovoljava opisivanjem humorističkog procesa. »Vidjet ćemo dakle, da se u koncepciji svakoga humorističnog djela refleksija ne skriva, ne ostaje nevidljiva, ne postaje tako reći čuvstvenom formom, kao neko zrcalo, u kojem se ogleda čuvstvo; ne, refleksija se gura naprijed, analizira čuvstvo i time se oslobađa toga čuvstva, rastavlja *(scompone)* čuvstvenu sliku; a iz te analize, iz tog raščinjanja *(scomposizione)* iskrsava ili duva drugo jedno čuvstvo, koje bi se moglo nazvati, a ja ga i faktično tako zovem, osjećajem protivnosti *(sentimento del contrario)*«. Tako Pirandello (str. 178). Komično i humoristično nije jedno te isto: komično je samo neka priprava, upozorenje *(avvertimento)*, da postoji neka protivština. To je prvi dojam, koji pobuđuje na smijeh, površna impresija, s kojom se ljudi većinom i zadovoljavaju. No produbljujući ovaj površni dojam, humorist traži i

nalazi uzroke ove smiješne protivštine, koja redovno prestaje biti smiješna, ako je shvatimo i objasnimo. Evo jednostavnog primjera! — Sretnemo na ulici staru jednu gospođu bojadisane kose, grdno našminkanu i smiješno nakinđurenu. Ljupko se smješka i prenemaže, kao da i ne sluti, kako je smiješna. Slučajnog prolaznika pobuđuje ova maškerada na smijeh, a taj smijeh nije drugo no automatsko upozorenje, da tu postoji neka protivština: razrožnost između starosti ove žene i načina kako se udesila. No ako je prolaznik slučajno humorist, ne će se zadovoljiti ovim površnim dojmom. Zamislit će se (refleksija!) i sjetiti, da ova stara gospođa možda nimalo ne uživa hodajući po svijetu udešena kao papiga. Koketno se smješka, a možda to čini samo zato, jer se nada, e će ovako udešena, skrivajući bore i sijede vlasi, hineći mladost i koketeriju, zadržati ljubav muža, koji je od nje mnogo mlađi. I prolaznik-humorist više se ne smije gledajući smiješnu staru ženu: produbljujući komično upozorenje naišao je na čuvstvo protivno prvome, a veselost ustupa tihoj samilosti. »Eto čitave razlike između komike i humora!« veli Pirandello (str. 179). On se ne slaže s Lippsom, koji humorističnom osjećaju protivštine pridaje etičke vrijednosti dijeleći humor na dvoje: »pomirljivi« *(versöhnt)* i »podvojeni« *(entzweit)*, pozitivni i negativni humor.[31] Kao estetski kritičar Pirandello ne će da napusti područje čiste fantazije, a tu se ne pita, što je dobro ili zlo, pravo i krivo (str. 184). Svaki je humorist neke vrsti kritičar, ali i pjesnik!

Da zaključimo! Čitav je svijet, kako ga čovjek zamišlja, nešto iluzorno. Našoj spoznaji nedostaje objektivna vrijednost, koju joj ipak pridajemo, jer smo tako navikli. »Svaki na svoju« (naslov komedije), a »Tako je, ako vam se čini« (naslov parabole u 3 čina). Zato su i »Razlozi drugih« (naslov komed.) isto tako vrijedni kao i naši, premda se bitno razlikuju, a »Dvojna gđa. Morli« ne zna na koncu, da li je jedna osoba ili dvije. Komik, satirik i humorist otkrivaju ovu zbrku, ali svaki od njih reagira drukčije: prvi se zadovoljava smijehom, drugi se zgraža i psuje, dok će humorist kroz ono, što je smiješno i neprilično, vidjeti ozbiljnu i bolnu stranu ove pojave. Rastepst će idealnu zgradu, koja nije sagrađena na čvrstu tlu, razotkrivši pogreške u konstrukciji, ali se ne će zgražati, a ni smijati. Pa ako se i nasmije, požalit će u duši, što je ta, naoko ponosna, zgrada srušena u prah. Žalit će zbog onih, koji su vjerovali, da je trajna.

Što je životna borba teža, što više osjećamo svoju slabost, to je u nama jača potreba, da se međusobno varamo varajući ujedno i sami sebe. Simuliramo snagu, poštenje, simpatiju, razbor... Život je »Igra uloga« (naslov jedne komedije), a te uloge ne biramo sami, nego nam ih život i ljudi često i prečesto nameću. Življenje u društvu sili nas, da sebe pravimo drukčijima, nego jesmo. No »logika čina«

može da opovrgne logiku, u koju vjerujemo, pokazavši bjelodano, kako je apsolutna iskrenost nemoguća. Ono, što znamo o sebi, samo je sitan dio onoga, što jesmo. Pa kako da nas onda drugi razumiju? »Čovjek je sam« (zbirka novela), patimo »U šutnji« (novele), a daleko je »Od nosa do neba« (novele). A ne valja zaboraviti, da naša ličnost nije nepromjenljiva, jedna. Čovjek može da se razlikuje od sebe sama više nego od svih drugih ljudi, a vrhunac pirandelističke drame predstavlja nenadanu spoznaju, spoznaju o toj razlici. U našoj se duši bore uspomene i nade, slutnje, percepcije, ideali..., a raščinjajući ličnost može da »Itko« postane »nitko«, jer se raspao u bezbroj osoba: »Itko, nitko, sto hiljada« (naslov romana). Život se mijenja i mi se mijenjamo, a ipak bismo htjeli zaustaviti ovaj tijek i strpati život u kalupe. To su opći pojmovi. No životna rijeka probija ove brane, a naši se kalupi kidaju i propadaju, a mi stvaramo nove.

»Maske, maske... — uzvikuje Pirandello — svatko si skrpa masku kako zna i umije, vanjsku masku« (str. 217). A humorist skida te maske, svlači ljude, otima im njihovo društveno odijelo, jer to odijelo skriva čovjeka, stilizira, a humor raščinja i razotkriva. Ideal je humorista »Goli život« (naslov zbirke novela), a čitavome svom teatru stavio je Pirandello skupni naslov — »Gole maske«!

Humorist je zakleti neprijatelj Logike (Pirandello je piše velikim slovom, kao i Retoriku). Ta nije li glavna zadaća logike, da onome, što je relativno, dade neku apsolutnu vrijednost i značenje? A humorist pokazuje, kako uzroci u životu nikada nisu logični. Život je nepredvidljiv, a svaki život bezdani ponor (str. 225).

Tako je Pirandello prije svojih drama i prije Tilghera obilježio bitne oznake pirandelizma.

»Skupivši u jedno — završuje Pirandello svoju knjigu — humorizam se sastoji od čuvstva protivnosti. To je čuvstvo izazvano od posebne djelatnosti refleksije, koja se ne skriva, koja ne postaje (kao obično pri umjetničkom stvaranju) oblikom čuvstva, nego njegova protivnost. Slijedi tako korak po korak prvotno čuvstvo, kao što sjena ne odstupa od tijela. Obični umjetnik pazi samo na tijelo: humorist pazi na tijelo i na sjenu, a kadikad više na sjenu, nego na tijelo. Bilježi sve šale ove sjene: kako se čas produljuje, a čas skraćuje, kao da se krevelji tijelu, koje sjenu ne odmjeruje niti o njoj vodi računa« (str. 226). No humorist se brine za tu sjenu, jer zna što vrijedi. »Šale«, koje zbiva naša »sjena« (to jest osjećaj onoga, što je protivno prividnom poretku u svijetu), imaju dublji smisao, a pravi se humorist ne može nasmijati ovim šalama prostodušno i od srca. Što prosječnog čovjeka potiče na smijeh, pobuđuje humorista na razmišljanje, a rezultat ove refleksije je žalost, koja njegovu smijehu daje

posebni ton i boju. »Vidim nešto kao labirint — veli Pirandello u predgovoru jednoj noveli — labirint, kojim se naša duša kreće hodajući u krugu mnoštvom puteva. Različiti su ti putevi, protivni i spleteni, a nikako da izađeš! I vidim u tom labirintu jednu dvoliku hermu, koja se jednim licem smije, a drugim plače«. Romantična dvojnost komike i tragike, koju Pirandello točnije određuje dodavši: »A jedno se lice jošte smije plaču drugoga«. Svaki je pravi humorist ovakova »Dvolika herma«! Nesamo da se smije i plače u isti mah, nesamo da, otkrivajući ljudsku mizeriju, ismijava i žali. Humorist Pirandellova kova uključuje i sebe sama u opću tragikomediju svijeta nadvisujući smijehom i razumijevanjem svoju bijedu, koja je malen dijelak sveopće mizerije.

BILJEŠKE

[1] Federico Vittore Nardelli: L'uomo segreto. Vita e croci di Luigi Pirandello (Mondatori) 1932. - Isp. članak: Kakav je čovjek Luigi Pirandello, »Komedija«, I, 39—40 (1934). — [2] Nardelli, cit. djelo, str. 82. — [3] Nardelli, cit. djelo, str. 81. — [4] Adriano Tilgher: Voci del tempo. Profili di letterati e filosofi contemporanei (1923), Studi sul teatro contemporaneo (1923), La scena e la vita. Nuovi studi sul teatro contemporaneo (1925). Sve u nakladi »Libreria di Scienze e Lettere«. — [5] Tilgher, Studi sul teatro contemporaneo (terza ed. aggiornata e accresciuta, 1928), str. 189. — [6] Tilgher, cit. djelo, str. 252—253. — [7] Tilgher, cit. djelo, str. 190. — [8] Pitanje vrela i utjecaja prelazi okvir ovoga prikaza. Nema sumnje, da se Pirandello bavio njemačkom filozofijom i da je proučavao kritičke spise njemačkih romantika, ali se na temelju njegova boravka u Bonnu ne smije zaključiti, da je ondje primio odsudnih filozofskih pobuda (isp. Nardelli, oba poglavlja o Pirandellovu đakovanju u Njemačkoj). Kako su god neke analogije između Pirandellova shvatanja i Jean Paulove teorije o »totalnom« humoru zaista frapantne, Pirandello je unatoč velike načitanosti i stranim pobudama našao u humorizmu najintimniji izraz svoje ličnosti. — [9] Tilgher, cit. djelo, str. 190. — [10] »Stari i mladi«, roman (1913). - Isp. Tilgher, cit. djelo, 195—196. — [11] Tilgher, cit. djelo, str. 251. — [12] Tilgher, cit. djelo, str. 261. — [13] Tilgher, cit. djelo, str. 247—248, — [14] Maurice Muret: La littérature italienne d'aujourd'hui (Didier-Perrin) 1906. - Isp. Lionello Fiumi i Eugène Bestaux: Anthologie des narrateurs italiens contemporains (Delagrave) 1933, str. 73. — [15] Fiumi-Bestaux, cit. djelo, str. 24. — [16] Benjamin Crémieux: Panorama de la littérature italienne contemporaine (Kra) 1928. — [17] Giuseppe Ravegnani: I contemporanei (isp. Fiumi-Bestaux, cit. djelo, str. 75). — [18] Camillo Pellizzi: Le lettere italiane del nostro secolo (Libreria d'Italia) 1929. — [19] Pellizzi, cit. djelo, str. 380. — [20] O tom je opširno progovorio Nardelli pokazujući na pr. kako je duševna bolest Pirandellove supruge (patološka ljubomora i paranoja) razvila i produbla piščev smisao za relativizam (pričinjati se = biti). Nardelli, cit. djelo, pogl. XXII (Gelosia), XXIV (Marito), XXVI (L'animale ragionevole). — [21] Pellizzi, cit. djelo, str. 383. — [22] Luigi Russo: I narratori (Leonardo) 1923. Njem. izd.: Italienische Erzähler (1927). — [23] Federico Pasini: Luigi Pirandello, come mi pare (Ed. La Vedetta italiana) 1928. - Pietro Mignosi: Il secreto di Piran-

dello (Ed. La Tradizione) 1935. - Pouzdanih bio-bibliografskih podataka o Pirandellu ima u Formigginijevu leksikonu: Chi è? (1928). — [24] Luigi Pirandello: L'umorismo. Saggio. Seconda edizione aumentata (Luigi Battistelli, editore) 1920. Preuzela nakl. »La nuova Italia«, Venezia. Osim »Humorizma« ima još jedna knjiga Pirandellovih kritičkih spisa izašla iste godine kad i prvo izdanje »Humorizma« (Arte e Scienza, 1908). — [25] Isp. članak o Pirandellu, »Obzor«, 15. XI. 1934. (prošireno u knjizi »Strani i domaći«, str. 185—189, izvanred. izd. Matice Hrvatske 1935). — [26] Fernand Baldensperger: Les définitions de l'humour (Etudes d'histoire littéraire, Hachette, 1907). — [27] Baldensperger, cit. djelo, str. 220. — [28] Osvrt na Pirandellov »Humorizam« izašao je u VII. svesku Croceova časopisa »Critica«. - U svojoj »Estetici« (Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale, prvo izd. 1902.) progovorio je Croce o komici i humoru pod konac XII. poglavlja prvoga dijela među »pseudoestetičnim pojmovima«. Drugi put se Croce osvrnuo na to pitanje u časopisu »Journal of comparative Literature« (sv. I, br. 3), koji je izlazio u New Yorku god. 1903. — [29] Na Cervantesovu primjeru objašnjava i Bergson opći pojam smiješnoga (le comique en général) pokazujući, kako zapravo nema bitne razlike između obične rastresenosti, kojom se izvrgavamo smijehu, i Don Quijoteove zanesenosti za viteške ideale. »Pad je pad - dodaje Bergson - a ipak nije isto pasti u zdenac, jer smo gledali ne znam kud, i pasti zato, jer smo se zagledali u zvijezde. A Don Quijote se baš zagledao u zvijezde! Koje li dubine komičnosti, u koju nas može gurnuti romantični duh i zanošenje himerama...« (Henri Bergson: Le rire. Essai sur la signification du comique, 1900). Osmo izd. 1912 (Alcan), str. 14. O sličnostima Bergsonova i Pirandellova shvatanja, ne samo što se tiče humora, nego uopće, bilo bi vrijedno napose progovoriti. — [30] Giorgio Arcoleo: L'umorismo nell' arte moderna. Due conferenze al Circolo filologico di Napoli (Detken) 1885. - Arcoleo dijeli humoriste na dva osnovna tipa: Hamlet - Don Juan. Prvi se smije svojoj misli, drugi svojoj boli. Kao humoriste prvoga reda spominje Rabelaisa, Montaignea, Swifta, Sternea. Drugome tipu pribraja Jean Paula, Heinea, Carlylea, Dickensa, Thackeraya i Mark Twaina. Dakle nijednoga Talijana (isp. Pirandello, L'umorismo, str. 158—159). — [31] Theodor Lipps: Komik und Humor. Eine psychologisch-ästhetische Untersuchung (Voss) 1898. Drugo izd. 1922.

MARGINALIJE

O radu i plandovanju gospođe Zemlje godine tisuću devet sto tridesetipete

Nebo je javljalo kišu —
Burza nove korake funte ili franka
Radio katastrofe
i udobne brige banka —
Novine: nove zvijezde filma
daleke revolucije
Mobilizacije
novim smjerovima buržuazije
i tuzi i sreći Croatiae. —

Hura! Nogomet.
Kolika bit će visina preskočene žnore?
Prekooceanski let.
Nije više tajna šupljina zemljine kore.
Naša je stratosfera
Sluzava afera — tiho je likvidirana
i tvrđava pokusno bombardirana.

Gradom šetaju košulje sviju spektralnih boja
(a svi se klanjamo ženi)
O vaša parada crna, plava, crvena i roza
prebrza je u ovoj mijeni.

Pišu se drame;
ređaju romani;
soneti žive za dame;
ulicom šeću pelivani.

... i to su naši dani,
što lako sa kalendara gmižu
i žene ližu
Brzine pretvaraju u parfeme
i mirisna ulja.
O, čija će životna vrpca
biti konačno dulja.

O životu i smrti

Stol. Preda mnom list
sa običnim pismenima,
markom, štampiljom
i davno poznatim imenima.

Prijatelj Bescipelić, drug Ateista
i stari znanci: student Glad,
doktor Nezaposlen, činovnik Slabić
(to je onaj, znate, što snažno vjerovaše u Krista).

Sada se eto sa drugog svijeta javljaju,
pišu mi svoje neprilike, zgode i stanje,
lijepo me pozdravljaju
i tuže se na vlagu, crve i svijetlo danje.

Ilovača, naime, da je užasno vlažna
kao »Na kanalu« njihova stara soba,
a golema suha prazna grobnica direktora Nerada
odmah je do njihova groba.

— Crvi su prilično lakomi,
al zalud plaze njihove kosti bez mesa
— pa šta i oni mogu, što salo se trgovca Masnića
nalazi dobro spremljeno u dva lijesa.

Slabić se posve zablenuo
(već se skoro raspao i strašno mu smrdi noga)
osjeća kako je teško
nigdje ne sretati boga.

Inače ovdje kao i gore, dragi,
pomalo se raspadaš, žurno crkavaš,
slobodno živi kao i dosad
i ništa ne treba da se uzrujavaš.

ROBUJTE ROBOVI ROPSKI

Robujte robovi ropski
u gustom valovlju krvi
u snažnom bijegu srdaca
u kretu nemirna duha
u nizu praznih stomaka
u jednom velikom groblju
prepunom uzaludnih raka.

Robujte robovi ropski
u kosti stegnite lance
u leđa si gurnite bodež
Doći će Netko za Vas
graditi: barikade i šance.

Robujte robovi ropski
i djedovi vaši bili su sluge
i očevi vaši vukli za druge
i matere vaše silovane na trgu
i sinovi vaši nosit će kvrgu.

Robujte robovi ropski
proklete kolone glada
vama je pukla šija
i glava nizbrdo pada.

Robujte robovi ropski
smirite svoje misli
za vas brine se gazda
Danas, Jučer i
Vazda.

Radovan Žilić

BALADA VOLUJSKIM ROGOVIMA

Na zidu par mrtvih rogova visi
okovanih sjajem metala;
nekad su pod njima dva modra oka
od života sjala.

Nekad su oni odavali snagu
na paši usred dola...
a sada mrtvi vise na zidu
široki, divni i puni bola.

I ko da će u tišini odjednom
prošlu ljepotu i snagu si vratit
pa će ih opet rosno sunce
životom pozlatit.

U sobi mrtvi rogovi vise
na njima je rosa nekada sjala;
po divnim širokim rogovima
sada je prašina pala.

Vladimir Jurčić

DIJALOG MLADIĆA SA SAKRIVENIM U SEBI

Mladić:

U jutra što su mirisala na vjetar
probuđen u travi livada
— mišljah, otkrih te sada.

Ali sam te i dalje unosio u dane
kroz tišinu sobe,
u ulice buku,
i činilo mi se samo, da opružim ruku
i da te imam (ko nemirnu grlicu)
— no ti to nisi bio.

Okružen širinom livade i obzora,
kada si u meni zrio
i razapinjao srce
mišljah, silan si i velik,
silan i velik, ko mora.

U sumračja naslonjen čelom
o hladno prozorsko staklo,
dok su se ulicom lovili
vjetar i dječaci,
(ko uklete lađe su plovili
ogromni, sivi oblaci)
a seljaci su pušili i kleli
godinu zlu
— činilo mi se opet, da si tu.

Ali sam te i dalje unosio u noći
i u kucaju ure čuh ti ritam drag
i kako mi sklapahu se vjeđe
sve sam te jasnije čuo
i sve sam jasnije slijedio
tvoj nejasan trag.

A nekad —
činilo mi se, da si malen ko makovo zrno
i opet da te više ni u meni nema
o, Neznani i Skriti,
i tada mi je bilo žao,
što sam sličio zadovoljnim mladićima,
što ne nose u sebi tebe,
i u kojima te nikad ne će biti.

I za takovih dana
sve sam mislio i mislio,
ma vidjeh te, vidjeh, negdje,
kako te nosi netko
(iza jedne duge kiše)
sakriven pod krila
crnog kišobrana.

O, Neznani,
drag si mi i ja ću te i dalje pobožno nositi
tek molim te reci mi, reci, tko si ti?

Sakriveni u mladiću:

Mladiću, mladiću,
ja sam izvor ritma,
vodoskok riječi
i stihova rijeka
i bolest,
od koje nema lijeka.

OŽALOŠĆENI MLADIĆ PROLAZI U SUMRAK ULICAMA GRADA

I MISLI:

Zatvorit ću žurno prozor i vrata
i ne ću pustiti da uđu
odjeci tuđih koraka ni riječi
u moju malu sobu
za dragog susreta s tamom.

Mati, moja draga mati,
tišina tamne sobice
blaži žalosno srce
čovjeku samu.

O, kako li sam se radovao tebi grade,
kad dođoh u tebe s uzdrhtalim srcem,
i u ruci s bijelom pletenom košarom.

A što si mi ti dao do hodanja pločnikom,
mnoštva tuđih pogleda i tuge, što je unosih
u moju malu sobu s krevetom i ormarom.

Sobice, mala sobice, prijatelju dragi,
kojega dobro znam.

Ko dijete joj se veselim, moja mati,
bit ću posve sam.

U njenoj blagoj osami
zagrnut tamom i mirom
bit ću opet jogunast dječak,
što luduje slobodan pašnjacima,
raduje se bos toploj zemlji,
nosi u sebi procesije sanja,
s vjetrom se naganja
i u ljetnim sumracima
zahvaća zvijezde u potoku, šeširom.
Naposljetku umoran čeka
u topao, uzavrio mrak
(naslonjen na putna vrata)
da se mati sa livada vrati.

O, slike drage u srcu i u očima.

Mati, moja draga mati,
večeras sve ću drugo ostaviti,
večeras sve ću drugo zaboraviti.

Stjepan Banek

MOJ BRAT MISLI O BUDUĆNOSTI

Podbočen rukom o sto u kasnu noć brat je ostao misleći;
sad on točno zna, da dalje ne će ići:
zemlja je zatrpana dugom još malo
i advokat će proti njemu parnicu dići.

Onda će doći pečati na štale, ambare i podrume,
na dražbi cjenkat će se za imetak gospoda iz grada,
za život ništa ne će ostati:
nadnica u gradu bit će posljednja nada.

Žena će postati pralja ili tvornička radnica,
djecu će ulica odgajati,
a znoj njegovih ruku škropit će ulice gradske
ili tvorničke strojeve napajati.

Kraljevstvo sirotinje bit će soba sa štednjakom,
muku napornog dana musavi će kreveti upijati,
osmijeh i radost nikad se ne će
na nadama srca ogrijati.

I tako će se dugo vući;
njegov će život biti vječita nadnica,
djeca će ostati skitnice, uličari gradski
a žena radnica.

Svakim danom teret na leđima teži će biti;
jedno će dijete umrijeti, drugo u popravilištu, treće u zatvoru svršiti
žena će blijeđa postati i konačno
sušica će je skršiti.

A njegov konac bit će bolnica,
tvornička nesreća, nezgodan s ljestava pad,
ili će možda posljednju scenu života
odigrati s njime njemu već poznata glad.

»I sve će to tako brzo, nesmiljeno proći!«
nemoćnom je tugom upali obraz problijedio,
šake su stisnule čelo i još je dugo tako
podbočen o sto u kasnu noć prosjedio.

Zlatko Majtin

POJANA

Nikolko četvorni metara zove se u nas: Pojana.
Po njoj se šeta, kad je lipo vrime,
a žestoko sunce ne peče,
jer onda po Kali largi, di se šeta kad bura puše.

Stari se po pojani sunčaju,
a mladost nemirna gleda:
momak namiguje curici mladoj, šta šeta s prijatejicon
pod ruku,
a ona se malo zastidi i zacrjeni
ali oči se smiju:
ona đuvegiju želi i gleda šešnoga momka
i sanja o jubavi.

Naša je pojana najlipše naše misto
najboja zabava
u cilon našen gradu.

Na njoj počimje sve, šta pari da svršava lipo.

MLIKARICE

Ujutron, kad prvi se pivci za kućon javu,
mlikarice bidne se dižu
i muzu kravu.

Kroz cilu noć božju nisu se zgrijale jadne,
nit se naspale.

Pa doklen smo mi spavali jošter,
sa stanova svoji'
došle su u naše štrade.

— ženske, mlika, ženske — — —!
Evo još politre ovo, aj kupi mi bona,
dica me čekaju kući — — —!

Sve prozeble i modri' usta,
popucali' obraza o' vitra.

Mlikarice tužne prodaju bilo mliko
u bilu zoru.

Sa dna in duše dolazi vapaj
debel i mukal, šta štradon se gubi...:
u njen ostaje dunboka tuga,
svagdanja patnja
i glad.

Siromašne ove žene!

A ja kada i' čujen
jošter se više uvučen pod pokrivače,
i dobro se pokrijen.

I meni je lašnje pri duši, kada se sitin,
da ima još puno judi,
šta in je težje neg meni.

Vinko Nikolić

IVO KOZARČANIN, ZAGREB

SAM ČOVJEK

Misao o sinu mučila me već dugo i rovala u meni trpko i nesuzdrživo. Osjećao sam je na svakom koraku, upornu i prkosnu, kao ranu, koja nikako i nikada ne će da zaraste. Sve moje nastojanje i sav moj iskreni trud, da je zagušim, bio je uzaludan, jer je ona i opet izbijala iz mračnih kanala unutrašnjosti, tajanstvena, krvava i topla. U magli i kiši, dok sam sneveseljen išao između malih kuća, ona je blago fosforescirala u meni i grijala me tihim, mudrim kucanjem bila, koje je užurbano drhturilo. Kao žuti, dirljivi cvijet drijenkov često mi se pričinjala, u kasnoj, pustoj jeseni, koja je sve odnosila, a ništa nije davala. Želio sam sina, da s njim u poznu večer sjedim uz vodu, koja se valja, tamna i nerazumljiva, ili da razgovaramo noću, uz crno vino, u dimu, o stvarima, koje su svakidašnje i bolne, a o kojima nitko ne će da misli, da vodi brigu, ni da glavu razbija.

— Ti si još mlad, — da mu rečem. — Tebi je sve to još dosta svejedno, to je sasvim jasno. I šta se tebe tiče, što ima ljudi, koji pljuju u mene, a ja im moram ruku da ljubim i pasji podvita repa da trčim oko ljuskavih, sluzavih njihovih stopa? Trebalo bi uzeti nož, pa im ga zabiti u leđa, dok su okrenuti, misliš ti, ali to nije samo tako jednostavno, kao popiti čašu vina, ili razlupati kome prozor, dok spava. Ne budi naivan.

— Ne znam. To su tvoje stvari, na koje još nisam dosada naišao, — da mi on odgovori. — Ali ti obećajem (a ja nastojim održati obećanja, koja zadam, baš zato, jer ih ti nikada nisi održavao), da ću, kad na to dođem, učiniti sve, što budem za tebe mogao, iako ti baš jako mnogo za mene nisi učinio. Je li ti pravo?

Tada meni ne bi preostajalo drugo, nego da dugo grizem usta i čupam guste niti sijede kose, koje se spuštaju niz zatiljak, dok on oštro gleda u mene i malo se porugljivo smije.

— Sad šutiš? — da me izaziva.

— Zar misliš, da zato šutim, što nemam riječi, kojima bih ti odgovorio? Da sam zato tih i tužan?

Pa da se onda dignem i idem sa sinom kući u travanjskoj noći, koja kiti grad bijelim jorgovanom i plahovitim pljuscima, punima zelenog zvjezdanog srebra. Da ga primim ispod ruke, pa da mu govorim sasvim skrovite svoje sumnje, radosti i iščekivanja, koja još nikome nisam povjerio:

— Kako si mlad i kako si sretan, što si mlad, jer ja sam od rođenja uvijek bio tek star, plašljiv i pognut, pa nikada nisam imao mladosti, ni znao, što je ona, koliko znači i koliko vrijedi. Zašto ti je glas tako bridak, kao da govoriš s neprijateljem? Ja nisam slab, meni

je jedino već svega dosta, jer su me čitavog života svi samo gonili, mrzili i ponižavali. To nije kukavičluk, ja ne bježim od života zato, što je jači od mene, nego se tek zavlačim, kao zvijer, u svoje duplje, u sebe, da odonuda režim na svakoga, tko mi se približi. Ja sam nekada želio ostaviti prtljag civilizacije i sve lažno, što smo od nje dobili, spaliti knjige, koje govore o ljepoti i istini, koje nema, pa poći s tvojom materom i s tobom u šume, da se nikada više ne vratimo. Nisam to učinio, jer mi je nedostajalo odvažnosti i srca; to je moj jedini kukavičluk. Opet me čudno, lukavo gledaš? Od koga si baštinio taj pogled, koji nije ni materin, ni moj, jer mi smo oboje i suviše patili u životu, da bismo mogli tako gledati. Ja se tebe bojim, ali ne zato, što bi ti bio bolji od mene, nego zato, što osjećam, da je moj sin jedan od onih, protiv kojih sam se čitava života borio, da im i sjeme zatrem. Idi od mene, izrode!

Da ga s mržnjom odgurnem svom snagom, zato, te da on teško pada na pločnik, a iz usta mu počne kuljati crn, slan mlaz krvi; da ga zatim nosim kući, teško dišući i posrćući pod teretom, pa da mu šapćem u uho:

— Vidiš, sad znam, da si moj sin, sad, kad si krvav i ubog, kakav sam i ja bio, kad ništa ne možeš, prostrijeljenih krila, samo bespomoćno zvjeraš očima, koje su izdužene od užasa. Možda ću te i zaklati, ne znam, ali prije te ne ću, nego hoću, jer nikada nisam nikoga u životu zaklao. Tek jednog psa sam nastrijelio, slučajno, davno, vježbajući se u pucanju, a taj je onda tri dana skapao i zavijao oko moga prozora, s obješenom glavom i izlomljenim nogama toliko nalikujući na mene, da sam na kraju njegovu smrt u stvari smatrao svojom. Ne, ne ću ti ništa učiniti, ne boj se, samo ti ništa, baš ništa ne znaš i ne razumiješ. Baš sasvim ništa.

A travanj da nas nadari kišom, koja krotko izmiva krv s pločnika. I da silno miriše jorgovan i bijelo smilje, niz koje se slijeva voda.

Danas više ne mislim o sinu, nego žalosno brojim svoje goleme stope u snijegu, koji raskošno pahulja. Dugo gazim samo po jednom mjestu, dok ga ne utabam, a onda idem oko njega i cipelama ispisujem u snijegu:

— Ona. Ona. Ona.

Riješio sam se misli o sinu, kojega nemam i kojega ne ću da imam, a snijeg prši i ustrajno briše riječi, koje sam njoj namijenio. Psujem i opet se iznova dajem na posao, samo što sada pišem prstima, koji duboko upadaju pod površinu i ostavljaju jasan, oštar trag. A onda odlazim dalje i te iste riječi urezujem u tarabe, koje su se objesile prema meni, kao da hoće nešto da mi kažu, dobre:

— Ona. Ona. Ona.

Više nemam ni nade, ni želje, da imam sina, a misli mi sad uvijek jedino kruže oko nje i navlače mi suzni transparent na oči, koje su duboko upale. Ja sam brodolomac i propao čovjek, koji je ostao sasvim sam, kao stablo, kojemu su sve grane okresali. Padam na koljena i zabijam nokte u dlanove, a opora, tvrda spoznaja, da nje nema i da je više nikada ne će biti, udara me lagano, inkvizitorski, promišljeno po mozgu, koji zjapi otvorenim, vlažnim ranama. Vidim nju, kako leži u krevetu, a krv iz nje učestalo samo otječe. Ona postaje mala, sasvim mala, već je nema, kao da i ona otječe s tom krvlju, koju iznose u posudama. Kašlje i gleda u mene velikim očima, koje čistoćom tako podsjećaju na blistavu, zaobljenu plohu ćilibara, a ja sigurno znam, da želi govoriti sa mnom. Stišće mi ruku, pa kad ostajemo sami, ona mi sjetno govori:

— I ne ćeš se više nikada oženiti? — pita ona.

Ne odgovaram, ali njoj je dosta, da gledam u nju, iako još ipak potpuno ne vjeruje.

— Ne ćeš?

— Ne ću.

— Nikad se ne ćeš ni sjetiti da drugu tražiš, poslije mene? Nikada, ni onda, kad već puno, puno godina prođe? Baš nikada? Obećaješ mi to?

Sad ja više nisam čovjek (ja se samo sjećam, da sam to bio), nego lješina, koja čeka čas, kad će početi raspadanje. Znam sve, što mi je ona rekla, napamet, pa ponavljam njezine rečenice onda, kad sam najtužniji, a to je uvijek. I ne spavam više, pijan sam svaki dan i družim se samo s onima, koje je isto tako život pregazio i odbacio, kad mu više nisu bili potrebni. Oni me slušaju, kad im govorim o njoj, jer i svaki od njih ima neku takvu tužnu pripovijest, radi koje je spao na ovo, što je sad, ali ima mnogo stvari, o kojima ni oni, ni itko drugi nemaju ni pojma, jer ih ja čuvam duboko pohranjene u sebi, da ih ne oskvrnavi i ne obeščasti pakosno, radoznalo i lakomo tuđe oko. One izniču preda mnom i na njih mislim tek, kad sam u snijegu, sam, ili u svojoj ubogoj, studenoj sobi, u kojoj baš ništa nema. Tada vidim nju, osjećam njezinu ruku u svojima, njezino lice uz svoje, njezinu kosu izmiješanu sa svojom. Da je zaustavim i da više ne ode od mene (jer ja iskreno i zaista vjerujem, da to, što niče preda mnom, dok mislim na nju, nije samo njezin lik, sačuvan u mom sjećanju, nego ona sama, stvarna, od krvi i mesa), ja kušam da je obuhvatim s obje ruke i da se zatvorim s njom negdje, gdje nas nitko ne će naći. Vidim je na kirurškom stolu, svu zamotanu i zavezanu, svu krvavu, s dubokom ranom u utrobi, koja se steže i širi i iz koje stalno lipti krv u bujici, pa urličem vučji i tresem samoga sebe, u grču i u hropcu.

— Lud si, — kaže mi netko, tko je naglo došao iza mene i iznenadio me. — Moraš više piti, više. I meni je nekada tako bilo, baš kao i tebi, pa sam pio i pio. Sad je dobro, vidiš, da je dobro, razumije se toliko, koliko u našem slučaju i može da bude dobro. Ne smiješ ni časa ostajati trijezan, a ni sam. Poludjet ćeš, već si počeo. Pij, to je jedino dobro, blagotvorno i spasonosno.

Tada izlazim s njim u noć, jer osjećam, da je bratski naklonjen prema meni, kao da nas je patnja tijesno svezala međusobno. Snijeg je tako velik, a oblaci su niski. Malen sam i sve manji bivam, kao da se kanim izjednačiti s njom, sad, kad nje više nema. Tome se čudim, ali brzo zaboravljam na to, jer u posljednje vrijeme uopće sve lako zaboravljam. Radije saopćujem, kako sam htio imati sina, a sad nemam nikoga.

— Da, sina sam htio da imam.

Pa se snuždim i naslonim na ulični fenjer, koji se koso nagnuo pod snijegom i pozelenio. Znam, da su mi svi udovi izlomljeni, da sam još mlad, a da je ipak život zatvorio sva vrata preda mnom, da mi ne preostaje ništa drugo, nego da obračunam sa samim sobom, pa da ne primim više ni jednoga od dana, koje mi (ionako suvišne i blijede) nudi netko, jači od mene, u rugu. Da zatvorim i zadnju stranu zadnjeg poglavlja.

Sam sam i već dugo plovim žutim, mutnim vodama bijede, koje se sklapaju nada mnom i opet rasklapaju. Ništa nemam, da kome što dam, ali isto tako ni ja ne primam ni od koga ništa. Prekinuo sam sve veze s društvom, u koje sam prije zalazio. Ne brinem se, što ću sutra jesti, ni gdje ću spavati, niti se tko drugi brine za mene, a ipak još nisam umro od gladi i od zime. Kad mi, ipak, već ne preostaje ništa drugo, nabijem dublje šešir na oči, podignem ovratnike i zavučem ruke u džepove, pa pozvonim na vratima koga svog bivšeg prijatelja.

— Što hoćeš? — pita me on neprijazno, ćudljivo, kad me ugleda, ali se brzo trgne, čim shvati moj pogled (mrk i zao), te mi donosi sve, što hoću, koliko samo ima. Tada odlazim u prvo vinotočje, koje iznađem, sjedam u najmračniji ćošak i šutljivo pijem, a vino je neprozirno i crno, kao i moje namjere, koje nitko ne može prozreti. Misli, koje su sada zavladale mojom pažnjom, kreću se sve hitrije i sve paničnije oko toga, kako da što brže i što grozničavije učinim kraj svome životu, koji sam još osjećao tek kao teret. Kad mi dosadi mozganje, naslonim se na ruku i spavam, dok me gazda ne probudi i ne izbaci napolje.

— Svinjo pijana! — kaže mi on, a ja stišćem zube i gledam ga životinjskim, kosim pogledima, od kojih njemu odmah biva hladno. Češe se neraspoloženo iza uha i veli:

— Nisam to baš tako mislio, nemojte to zlo shvatiti. Na jeziku su mi same takve riječi, pa ih i govorim, ali ja nisam loš. Nemojte zamjeriti. Kasno je već, a ako ne zatvorim, onda me globe. Tako je to.

Izlazim bez riječi i s vremenom shvaćam, da je bolje, što sam se svladao. Znam, da ima još mnogo vinotočja, koja se tako rano ne zatvaraju, ili u koja se može pokrajnim vratima ući iz dvorišta. Snijeg već nedjeljama pada, malo stane, da se odmori, pa opet nastavi dalje; a ulice su prazne i nevesele. Kad već dugo idem i kad se umorim, onda obično nabasam na kakvo mjesto, koje mi je milo, jer me bilo čim podsjeća na nju. Tada stojim i mislim na njezine posljednje riječi, koje su mi se krvavo, jezivo zarezale u sjećanje.

— Tako bih voljela, da i ti pođeš sa mnom, bojim se, — govorila je ona. — Ako me voliš? Toliko si mi puta obećavao, da me ne ćeš pustiti samu da umrem. Pa izvrši obećanje, hoćeš li?

Blijedio sam, zgrčen i nenazočan, pa nisam ništa rekao, kao uvijek, kad me tko poziva na odgovornost.

— Ne ćeš? Zašto ne ćeš, — ridala je ona očajno i lomila ruke. — I zašto si onda htio sina? Zašto?

Ali nisam bio kukavica, jer se ja uopće mnogo ne bojim ničega, a najmanje smrti. Što nisam učinio, kako je ona željela, nije bilo zato, što bih htio i dalje živjeti, bez nje, nego samo zato, što ja još tada nikako nisam mogao shvatiti, da ću je zbilja izgubiti, jer sam naivno vjerovao, da će to sve proći i da će ona i opet sretno sa mnom lutati u žagoru večernjih ulica, smijati se i radovati se suncu i našoj sreći, kako je to i prije običavala. Sad, kad je već sve gotovo, sad znam, da od svega toga nema ništa. I znam, da je sa mnom svršeno. I ne žalostim se zbog toga.

Žena, koja je čekala na rubu ulice, modra od zime, rekla mi je:

— Imaš li cigaretu?

— Imam, — odgovorio sam.

— A gdje stanuješ?

Pošao sam dalje, jer je imala sipljiv, šupalj glas, a ona se bučno smijala na vjetru, koji je njihao smrznute grane kestenova.

— Zbilja nemam novaca, — doviknuo sam joj. — I to mi je bila zadnja cigareta. A stana nemam, kao ni ti. Najbolje je da se rastanemo. Nisi ni malo slična na nju.

Prelazio sam preko kanala i mislio drago o njoj i o neizvršenom obećanju, koje sam joj zadao. Nisam bio pijan, trebao sam puno više piti, inače ću uskoro poludjeti, to sam znao. Sišao sam s mosta

i počeo šetati po ledu, koji je prkosno škripao i pucao pod mojim koracima, razmekšan snijegom, što je po njemu padao. Bilo je zima, ruke su mi se zgrčile. Prošao je vlak s nizom svijetlih, veselih vagona, koji me još više rastužiše.

— Ona je voljela putovati, — pomislio sam. — I šta mi je trebao sin? — rekao sam zatim na glas. — Ne, nije mi trebao.

Probio sam led petom, a kad je na otvor navalila voda, počeo sam da probijam i dalje, sa sve većim žarom. Kad je jama bila tolika, da sam mogao sjesti u nju, skinuo sam kaput i zaronio, bez promišljanja, pod led, koji se, kao svod, zatvorio nada mnom. Prolazom uz kanal protetura kasni pijanac, koji pljune zamišljeno na moj kaput, crn u samome snijegu, pa ode dalje, praćen jednoličnim lajanjem pasa, koji ne mogahu usnuti.

IVAN GORAN KOVAČIĆ, ZAGREB

SMRT U ČIZMAMA

Banu proljetos glas u općinu da je g. Klar, veleposjednik i veleindustrijalac, kupio dvorac nad Kupom. Stari zamak Frankopana i Vranyczanya.

Volari i konjari stadoše rediti ormu i mazati točkove na kolima. Besposleni nadrizanatnici i obrtnici željno ga izgledahu. Načuli su svašta o dolazniku. Širile se priče o njegovu postupku s radnicima u gradu. Kako je ovaj i onaj siromah imao s njime gorko iskustvo.

Ali seoski trgovac upućivaše seljake u dućanu:

— Dobro je to da dolazi ovakova zvijerka. Zaradit ćemo svi! Samo treba s njime ravnati! Ne trpi on, dabome, kojekakve gradske buništare i prkosice da se jače s njime! — Gdje će se šutonja s rogatim bodačem! — Rekoh, treba se poniziti! Naše novoosnovano vatrogasno društvo, kome sam ja predsjednik, nema pokrovitelja. Skupit ćemo četu, iznajmiti vrbovsku muziku i dočekati ga svečano. Treba nam štrcaljka, sprema. Ha, bogami, i lija se lavu umilila! — Trebat će i — vama! Bit će bolje nadnice, uposlit će naše ljude, kad vidi tko smo. Ulickat će staru podrtinu! Ne će se on samo tako nastaniti gdje su se bavile sove i miševi. — Načuo sam nešto i o telefonu, o električnoj centrali u Riblju, pa o nekim kupnjama. — Zato, držite se! Dođite i vi, što više da vas dođe! Pala vam sjekira u med! — Samo, rekoh, ne draži pčele! Ode med kroz prste i još si izboden! Nego ponizno, dočekljivo s njime!

— Nema meda, Mato, ako nisi izboden! Ostavi ti svoju poniznost! Nismo mi trgovci koji mašu repom na zveket džepova — a inače zube kese! — odvrati Ivan Tuča trgovcu i prekorakne prag.

Utihnuo dućanski mrmor.

Seljaci požudno srkahu miris pečene kave, sapuna, kože i duhana. Promatrahu bojažljivo smrknutog trgovca za bankom. Zamjeriti se njemu znači: ne doručkovati palentu, biti bez brusa, ognjila i kose; pušiti bukov list ili borovičino liko.

— Veli tako i pekar — obrati se Miha Rabar trgovcu — ide nam vraški traljavo! Kirije nema, drva ni sô ne naplaćuju. — A kamoli da tebe nema! — Da je takih i više! Dobro nam došao novi imatnik! — A ostavi Tuču, mrmlja on uvijek u narodu, kao val u moru. — Ali i talas se razbije o stijenu!

— Ne vjerujem ja njemu — reče nasamo ljudima Joža Kasun, kolibaš i otac šestero djece — ima Tuča pravo! Ali znadu Mato i pekar, da ako nas uposle, kapat će zarada u njihove kese. Pa što i da kažeš nato?! Kimni glavom i šuti! Čuo si Mihu kako se oblizuje! Maslo mu na jeziku! — Ako izlaneš, ostat ćeš u zapećku. Doušivača ima napretek!

I jednoga dana bi rečeno da dolazi g. Klar glavom.

Iskupio se narod; poređali trgovac, pekar i fotograf vatrogasce u novim uniformama. Stav mirno!

G. načelnik Glavan privezao zaglađene brkove mrežastim povezačem i prospavao tako noć. Ujutro obukao debele hlače iz čohe, koja se u njegovoj općini već izobičajila.

— Ja sin ove općine, seljački sin, treba da narodu dajem primjer valjanoga gospodarenja — da se narod ugleda u me! Mani gospodske krpe i šarenilo! Naši su predci bili vrsni tkači. Nosili opanke, čohu i konoplju. Matere naše znale prebijati lan sjeckalicom, umjele grebenati, imale stan i brdila u kući. A danas!? — Zato je tako seljaku. Sami potpomažete gospodu. Da vidiš, kad bi seljaci prestali kupovati dućanska odijela, rupce, pregače i obuću; da vidiš što bi bilo za sto godina! Da vidiš! — govorio uvijek g. načelnik narodu, upirući prstom na svoje čohaste hlače i lanenu rubaču:

— Opipni, majčin sine, nategni! Kao koža! Ha, seljačke to ruke otkaše! Ne zapinje to o trn, ne grize kroz to zima!

Otkada mu dobacio Ivan Tuča kako milioni seljaka u svijetu i kod nas nose lan i konoplju, nazuvaju opanke i pletene čarape; pa ipak, gladni su i bijedni baš kao svi oni koji nose gradske tralje — odonda ćuti Glavan pred narodom o takovu boljitku.

Ali hlače od čohe i lanenu rubaču nije nikako skidao.

— Ogrknuo mi već taj narod! Svadi se, pre se međusobno, parbi se, a fiškali trbušaju. Jedu zemlju kao gujavice. Promeće se jadan seljak kojekako — a ne dolazi k pameti! — A što činiše naši stari?! — Došao gazda sa svojim parbenikom u općinu — k svojim ljudima. Veli, tako i tako; reci, načelniče, pravdu! A načelnik gleda jednoga, gleda drugoga, pa misli, promišlja. Ha, znade čovjek što je krivo, a što pravo! Poznao bi i po očima! — I odmjeri on pošteno, po pravici! Izmiriše se suprotnici — i odonda najbolji prijatelji! — Eto, i bez suda i bez advokata. Zato, draga braćo, ne idite kaišarima, gulikožama! Pođite k meni, u općinu — k svom čovjeku, čija vaga pravo važe, u kog nisu krivi utezi! Pa da vidiš kako će se crniti tvoja zemljica u proljeće, a zlatit s jeseni!

Poslušao, kažu, pokoji parbenik i pošao u općinu da ne bude troška.

Ali jednoga dana osvanu na zidu općinske zgrade velika nevješta slova:

Stoj!
tu se pravda kroji,
pitaš pravdi kroj?
joj!

Odonda je i načelnik spremio svoju vagu.

Danas dolazi g. Klar.

— Gospodine veleindustrijalče!...

— Ne, bolje je: Gospodine...

— Ma, kuda ja to stalno s gospodinom. Treba ovako: dragi naš susjede, župljane, žitelju općinski. Ja kao načelnik...

Izišao pred općinu gdje se iskupio narod. Salutirali mu vatrogasci. Rastupilo se mnoštvo.

— Zdravo Joža! Bog, Pavle! Živio, Miha! — Kako je, braćo?! Ako je Klar mudar, nismo ni mi bene! Je li? He, he, he.

Prišao mu predsjednik vatrogasnog društva i prišapnuo mu, da u govoru spomene vatrogasce i njihovu molbu.

— Samo onako, znaš, izdaleka. Da se ne uplaši... A ja ću onda raportirati!

— Ne boj se! Doći će on još sa mnom do tebe na koju čašicu!

Redovi uza cestu ustalasali se kao klasje: Auto! Auto!

— Dolazi!

G. načelnik se nakašljao.

G. predsjednik ufitiljio drhtavo brkove.

A fotograf stao za aparat i bacio preko glave crnu krpu da fotografira — ili da sakrije uplašeno srce?

G. načelnik stajaše na čelu dočekivača i smješkao se, okretao slobodno, neusiljeno.

Auto se zaustavi na zakrčenoj Lujziani.

Šofer se stao uzrujavati.

Ali uto zatrubiše trube, zagrmi bubanj.

G. načelnik se smješkao i jedva vidljivo klanjao.

U zatvorenom automobilu sjedio krupan čovjek, debele glave i kratkih ruku. Utonula pod njim sjedalica.

Jedno je vrijeme mirno promatrao, a onda naglo položi ruku na vratašca automobila i otkotrlja se van.

G. načelnik zalamatao rukama spram glazbenika.

Buka utihne.

G. načelnik nasmiješen, neusiljen obrati se niskom debeljaku u krznu, koji je zabezeknuto stao preda nj.

— Dragi naš susjede, župljane, žitelju općinski. Ja kao načelnik...

Debeljko se još više udebelio, zaoblio. Navrla mu krv u kesičasta lica, zalila ušesa. Male se oči svinjski usitnile — vrat potpuno nestao:

— Was für ein Zirkus ist das?! Was soll das heissen?! — Vi kreten jedan! Maaarš!

Množina se skamenila kao u priči.

Brkati načelnik, prekinut u govoru, zinuo kao morž.

Gospodinu predsjedniku opustio se jedan brk — i nije to ni opazio.

Fotograf je zažmirio pod crnim zastorom.

— Izvolite, gospodine direktore! — uslužno pozove šofer uzrujanoga gospodina.

Čovjek se zavrti i kao lopta padne na sjedište. — So etwas, so ein Zirkus!

Tu! Tu! — narugala se truba.

Zagrohotao bučno vjetar na cesti i stade se valjati od smijeha podižući oblake prašine.

Osam dana iza direktorova dolaska doselio se i sâm veleindustrijalac. — Stao je popravljati dvorac i obnavljati žičanu ogradu Rastika, nekada bogatog zvjerinjaka. Vodenicu na Kupi, koja nalikovaše na pticu polomljenih krila, preruši je. Žrvnjevi, lijevci, mûčnice, sita i brbljava čeketala ležala su na vodeničištu kao prosuta utroba. A ustave i gazove učvrstio je. Golemo novo kolo vrtilo se na teškoj osovini. Još je uvijek sve mirisalo mljevenom pšenicom i kukuruzom, ali mlivo nije više nitko donosio, niti su žrvnjevi žrnjali.

Bjelje bijaše sada mlinsko brašno — ono je rasvjetljavalo crni dom bogatašev.

Mlinari kojima je prodana vodenica na dražbi, proklinjali su kupca i nemoćni gledahu izdaleka bol koju im se nanosi.

— Proklet njegov dolazak! Tko bi drugi kupio ovaj mišinjak, tko bi drugi izbrojio banci kao bratu?! O, da nije nikada taj zloduh upao u ovu jarugu — ubirali bi mi još uvijek mlinarinu i kuće bi nam hljebom mirišale. A sada pred nas baciše mlinsko kamenje, da ga o vrat objesimo... Proklet da je dan, kada se na noge osovio! — jadikovahu starci sjedeći na teškim žrvnjevima, misleći o danima svog mlinarenja, kad su bijeli iz mlina izlazili — dok su im sada samo glave brašnom osute...

A Kupa je i dalje tekla mirno, slična teškoj zelenoj kosi u koju je slap kao biserni češalj zadjenut.

Volari su strmenom iz Kupe dovozili mulj, a krečari su rušili drvnike i krčili kamen trpajući ga u vapnenice. Drvari iskrcavahu uz Lujzianu pažljivo okresane i obijeljene telefonske stupove, gdje ih mazahu katranom.

Najednom planu riječ o kupnji g. Klara nekojih općinskih dobara uz dvorac. Načelnik je šutio, a nitko nije izvlačio iz njega. Vidjeli ga ljudi u društvu veleindustrijalčevom, ali nisu mnogo razmišljali o tom druženju. On je samo porastao u narodnim očima.

Osam dana nakon tih glasina bilo je javljeno da je veleposjednik g. Klar kupio dva metra općinskog zemljišta uz rukav Lujziane koji kreće dvorcu.

Petnaest dana iza toga veleindustrijalac ograđivaše čitavo općinsko dobro, stara vrtišta uokolo zamka.

Ljudi se oborili na odbornike i predbacivali im svotu pogodbe i objavu. Odbornici uzdizahu ramena, sukahu brkove i upućivahu na Glavana. — Ali načelniku nije nitko ni riječi dobacio.

Doskora bijaše dvorac potpuno preuređen. Velikim dvoranama hodala je po teškim sagovima gospođa Klar i pjevala uz pratnju. Veleindustrijalac je sjedio za telefonom i upravljao svojim tvornicama. Sobari su trčkarali ložnicama, a dvorjanici zveckahu čitav dan srebrnim poslužavnicima i priborom. U kuhinji se kuhar ljutio na sluškinju, a u garaži je šofer psovao glupavog kočijaša koji se, pun stajskog đubra, zavalio u automobil.

A vani ispred dvoračkih ulaznih vrata, čekali su otpušteni težaci, volari, konjari, neplaćeni vapnari i drvari. G. Klar je poslao slugu da kroz vrata javi vikačima neka se izgube, jer još ne će isplaćivati. Ljudi su neko vrijeme čekali, a onda se šutke raziđoše.

Drugi dan je palo par povika kroza rešetke, ali i opet odoše bez dnevnica. Triputa se to ponovilo, a četvrtiput ih veleposjednik prozivaše redom i isplaćivaše u kancelariji. G. Klar je nemilosrdno snizivao pogođene nadnice. Odbijao je tobožnje zabušivanje vremena i manjkavost izradbe. Poslenici su smrknuti jedan po jedan tiho izlazili, a onda se svi uzvikaše pred vratima: — Dajte nam našu zaradu! Ugrabili ste našu muku! Otimači! Ljudi, svi smo izvarani!

G. Klar je izletio iz kancelarije s dvocijevkom u ruci. Treperila mu četinjasta kefica na lovačkom šeširiću.

— Gubite se, ništarije! Htjeli biste da vam piševo drvo zlatom platim! Razbojnici! U Zagrebu ima na tisuće besposlenih, gladnih, koji bi to za mrvu kruha uradili! Otale!

— Mi smo se pogodili s direktorom drugačije!

— Tko je Klar, bogavam, ja ili direktor?! — Tužite me!

Za veleindustrijalčevim leđima iskupilo se kućno osoblje: Šofer je držao revolver. Sobari i dvorjanici stajahu u raskoraku.

Miha Rabar se nezapaženo udaljio od uzrujanog mnoštva i otrčao u općinu načelniku.

Cestom su dolazili oružnici.

Ljudi se uz mrmor razilazili. Padale su psovke kao kamenje iz ogromnih šaka.

Razoračao se i trgovac: — Osilio se, razgoropadio se naš imatnik! Rekoh li vam: kuda ovaki prođu — ne niče trava! Evo, već dva mjeseca bavi se u nas, a nije u mene kupio ni žlicu brašna, ni kolut žice. A narod izvarao! — I njemu htjedosmo ponuditi pokroviteljsku čast?!

Pekar jednom ispekao dvije peći kruha i pripremio mliječne rošćiće i rumene žemičke, a g. Klar nije uzeo niti jedan komad. Njegov hljebar peče u krušnici i pecivo i kruh i kolače.

Fotografu je odbio snimanje dvorca, jer će ga umjetnik izraditi u ulju, a aparat imade i sâm.

Razjarilo se vodstvo vatrogasnog društva: — Samo da bi mu dvorac planuo, ne bi ni prstom makli!

I gospodin župnik je promijenio svoje mišljenje. Govorio on jednom ljudima, kako je to »hvalevrijedno nastojanje sačuvati naše narodne spomenike.« A otkada je veleindustrijalac pozvao na posvetu dvorca i dvorske kapele samoga biskupa, te kasnije uz biskupsku dozvolu dao služiti u njoj misu po nekom zagrebačkom kanoniku — (protiv čega nisu koristila ni sva župnička prava) češće je s prodikaonice naglašavao, kako će prije deva kroz ušicu igle nego bogataš u kraljevstvo nebesko.

Ratari su trojačili po pristrancima.

Ivan Tuča gurne nogom vrata svoje kolibe i, pognuvši se pred dovratkom, iziđe van.

Vjetar mu nenadano uleti u razgaljenu košulju i stade u njoj prhati kao ulovljena ptica. Zapleo se o runjava prsa i oslobodivši se otprne.

Uvrh krova klanjao se golub golubici.

Njihali se cvijet i leptir u sladostrasnom poljupcu.

Tuča, uzradošten mirisima ucvalih krošanja, slatko protegne svoje divovsko tijelo.

Na škripanje kućnih vrata doleti iz staje golema kuja nabreklih sisa i baci se šapetinama na Tučina prsa.

— Bura! — veselo uzvikne Tuča i čvrsto prigrli životinju.

Dug, mokar jezik zacrveni se radosno.

Kuja se kušala istrgnuti, ali je gospodar čvrsto držaše.

— Hajde, Bura, iskaži se! Navali! Ha, ha, navali, Bura! — Obori!

Nakostrušila se sjajna dlaka pod napetom igrom leđnih mišića. Oprezno je kesila zube u gvozdenim rukama najgoropadnija čuvarica i najbrži lovski gonič.

— Pazi, Bura — čuvaj da ne izvrgneš! Ne mori mlade, Bura!

I Tuča snažnim pokretom oprezno povali silno tijelo.

— Oho! Oho! A kuda trbuh, Bura?! Oho, Bura!

Kliknuvši iznenađeno, naglo ispusti kuju koja golemim skokovima upravi štali, te luđački pojuri za njom.

Blekne šareno teoce i poskoči na lančiću.

Ali Tuča krene ravno na hrpu stelje, gdje se polegla kuja, samosvjesno podigavši glavu i blisnuvši žarkim očima.

Gospodar klekne na bujad i lagano se nadnese: Na mekanom logu puzalo je petero štenadi. Upinjala se o dno ležaja i malim, vlažnim njuškicama slijepo brljahu za mirisom mlijeka. Peli se jedan na drugoga i sitno stenjali.

— Hop! — klikne Tuča i nasmije se grohotljivo jednome malom slijepcu koji se popeo na svoga brata i onda frknuo poleđaške natrag udno loga.

— Ho! Ho! Ho! diž se mali! Potrči! Ne daj se! — djetinjom radošću tepao Tuča postradalom psetancu.

— Bleee! — ljubomorno zableji tele i kao uvrijeđeno, otkrene se od Tuče podigavši repić.

A Bura podatno prepuštavaše nabrekle bradavice vlažnoj strasti bezubih čeljusti. Svojim ogromnim jezikom milovala je mališe i velike gazdine nadlaktice.

Tuna Čoban, seoski bogalj, opružio vrat s praga i viknu Tuču:

— O, Ivane! Zakreni vrat slijepcima dok svijet ne ugledaju! O, jadan kamen, o jadni ljudi — ohronila općina, kao i ja, eto! Prebio joj Klar nogu Glavanovom drenovačom. O, o, Ivane!

— Evo, Tuna zapali! — pružio Tuča hromcu duhan, znajući zašto Čoban tuguje.

— Hoću, hoću, Ivane; o tužan li sam ti! Znaš, krenuo ja u općinu zarad onog komada na Ravni koji mi agrarnom reformom dodijeliše — pa onda oteše. Krenuh Glavanu da ga upitam za pravicu, a on meni kratko odreže: — Što će , Tuna, tebi zemlja kad pluga nemaš da izoreš, ni volova da popaseš? Zato smo zemlju Klaru prodali, neka je njome bar što živiš plaćeno. — O, jadan li se tamo isplakah! Još mi ni ovom nogom ne daju da zemlju dotičem...

— A zašto veliš da štenadi vratom zakrenem?!

— Ne rekoh u vjetar, Ivane! — Došli u općinu na poziv Topol, Kađan i Matus. Kazano im je da nisu još ni dinara uime lovozakupstva uplatili — i stoga da je lov Klaru dopao. Stali oni da se kavže s Glavanom, što je bez njihova znanja prodao lov i dao im puške u srez odnijeti. — Ne znam kako je dalje bilo, tek pomislih na te, kada ti je puška — i ralo i volovi.

Digao se Tuča s loga i natmuren izišao pokraj Čobana. Zaputio se Petru Kađanu.

— O, o, jadni puzavci! — Mrmljao Tuna štenadi povalivši se teško na hrpu stelje. Do njega se pružila kuja i zarila mu zube u drvenu nogu.

— Ne će, Bura, oni za drvo... U meso ujedaju, za srce. O, o, Bura, za srce...

Uskoro je g. Klar stao tražiti lovopazitelje. Nitko od gladnih potrebnjaka nije se odazvao pozivu. Ali veleindustrijalac je htio da uposli domaće ljude. — Stranac ne bi poznavao zvjerokradice i njihova skrovišta. Stranac nema doušljive rodbine.

I već se g. Klar užestio, što ne dolaze na vabac naletice.

Dometnuo je mjesečnom prihodu godišnju odjeću.

Tako bijahu skršeni upornici.

Jedno jutro uvede Glavan u veliku blagovaonicu dvorca, na skliski parket, prvu pristalicu.

— G. Klar, naš Miha Rabar — prvi pazitelj! Vjeran kao pseto, žustar kao mačka, mudar kao lija — stari zvjerokradica! — On garantira još za dvojicu!

Šesti dan je Miha Rabar obišao sva sela s dvocijevkom na miški, u zelenom odijelu sa izvezenim hrastovim lišćem na ovratniku i koštanim pucetima. Dokoljenice zaturio u ulaštene sare.

Podjarilo to neke žene.

Sastale se pokarljice na perilu i zametnuše kavgu.

— Laju babe, mile moje, evo — kao ove pralice! A, gle Mihu! Zeleni se kao bor; nove čizme navukao, prebacio pušku preko ramena. — Što mu fali? Neka sirotinja sirotuje, neka prkosice budale — a on pušku o rame, zeca u torbak i svakoga mjeseca pare u džep! — Muška glava, tvrda kao kamen, udara o zid. Pokaži mu vrata — slijep je! — izbroji karačica Dana Sečan, raskečivši se nad vodom.

Zastale su vodarice s čabrima na glavi, penjući se uzgoricom u selo. Pljuštila im voda preko rubova i kvasila obraze, zalijevala grudi.

Bjelasale se u vodi debele noge pralja pod uzgrnutim suknjama.

Okružile ih žabe i radoznalo izbuljile oči.

— Dobro Dana kreše! — odobri jedna vodarica.

Zaklimaše ostale glavama:

— Kreše! Kreše!

— Kreke! Kreke! — zaređaše važno žabe, zaronivši naglo u mlaku.

Klopot pratljača uz bučno jezičanje i glasni kikot ženâ razlijegaše se perilom.

Još isti mjesec javila se u paziteljsku službu dvojica seljaka. Joža Sečan i Mika Brežan.

G. Klar je stao nanovo ograđeni zvjerinjak oživljavati jelenima, srnama i košutama. Pazitelji su ih naizredice čuvali i hranili.

U Kupu je bacio parsto ribica za rasplod.

U lovište je pustio nekoliko stotina zečeva da se razmnože.

U isto vrijeme pročitao pandur sa crkvenog zida naređenje općinskog načelstva »na znanje i ravnanje žiteljstvu«.

— Svi seoski psi imadu se držati na strogom vezu. Zatekne li se koji od pasa izvan sela, na zakupštini g. Klara, veleindustrijalca i veleposjednika, može ga lovopazitelj smjesta ustrijeliti. Isto tako bit će i s mačkama izvan kućišta. — Upozorava se napose žitelje, da će se sa zvjerokradicama i ribolovcima, prestupnicima lovozakupničkih prava, najstrože, bez ikakvih obzira, postupati.

Pazitelji lova slušali su oštro naređenje.

Veleposjednik je učvrstio njihovu revnost posebnom nagradom: Svaki od njih trojice morao je ubijenom psu ili mački odrezati njušku, navesti je na žicu i donijeti je kao dokaz pred njega. Nagrada je iznosila 5 din. po psećem, a 3 po mačjem nosu.

Time su izazvali bijes naroda.

Ljudi se u proljeće nalazili na poljima, a s njima i psi, prateći kola i volove. Lovopazitelji su ih strijeljali ljudima na oči. Događalo se, da

su ubili psa čovjeku, koji ga je u polju držao za ovratnik. Često su gađali mačke pred kućom.

Za mjesec dana bio je pas u selu rijetkost.

Utihnulo je sasvim mačje mjaukanje.

Nakotilo se mnoštvo miševa i štakora po smočnicama i hambarima. U jatima su trčkarali noću po izbočinama kuća, vrpoljili se u žljebovima, cvilili u rupama. Mišomor nije koristio.

Po livadama uhiljadili se poljski miševi. Mišinjaci se crnili po travnicima. Seljaci su gazili stopalima sitne potrkušce koji cvrkutahu po rupama. Drugiputa sijali su kukuruz, jer prviput bačeno zrnevlje, još neizniklo, izjedoše množine glodavaca. I druga sjetva bi uništena. Pšenica i ječam nestadoše na pomolu. Presadni kupus popasoše zečevi. Lisice i tvorci pljačkali su kokošinjce.

Čuvali ih lovopazitelji, štitila ih naredba općinskog načelstva.

Ljetno sunce izgaraše kao mučenik na lomači. Pred veličinom njegove boli ognjeni vjetrovi i krošnje ustaviše dah. Utihnule ptice.

Zelene planine, lijeno izvaljene, sunčale se — slične divovskim pragušterima, nazubljenih hrbata, što spavaju svoj vjekovni san.

Drhtao je usijani uzduh nad žarkim poljima. Vreli, žuti usjevi pušili se poput ogromnih, upravo dopečenih, hljebova. Dolina, kao krušnica, po njima toplo zamirisala.

Stazom se vukla Tučina Bura isplazivši dug, crven jezik kao užaren vrućinom. Isticala je rumene, od mlijeka nabubrele bradavice — slične velikim ružinim pupoljcima. Naglo skrenu u žito i stade se probijati gustinom. Šuštali su klasovi, krunile su latice maka. Najednom joj postaše kretnje žustre, nagle. Topla zemlja ranoga ljeta zavonjala tragom. Svinuvši snažan vrat pojuri vijugavo usjevom. Pred njom iskoči zec. Frkne iz gustine i nagne ugarom. Kuja se odbaci za njim.

Prasne puška.

Bura se prevali u skoku i teško bubne o oranicu.

Obližnja šuma mutno zatutnjila. Nad jednim grmom zabijelio se prstenast oblačić dima.

U busenu na bočini kucalo uplašeno zečje srce.

Miha Rabar iziđe iz skrovišta.

Zakroči preoricom i zaostavi se kod lešine. Na širokim prsima životinje poprskala je bijelu dlaku sitna, crvena rosa. Iz nabreklih bradavica kapalo je mlijeko i krv. Miha udari kundakom o golemo truplo. Prebaci pušku o rame i potegne nož iz korica. Poklekne pred kuju, stisne joj šakom gubicu, a nožem u drugoj ruci vješto zaokruži oko njuške. Na gubici zasrebrenila se pjena koju stadoše rumenjeti dva tanka traka krvi potekla iz nosnica. Silno tijelo zadršće grčevito. Miha Rabar otrgne krvavu njušku i kroz nozdrvu navede žicu.

— Evo ti za gazdu — ružu u gubicu! — promrmlja.

Pod strašnom krvavom ranom jezivo se iskesiše zubi.

Miha se obazre, obriše krvavi nož o mekanu dlaku i onda brzo otkorača njivom. Nestade u grmlju.

Pognulo je glavu mnoštvo klasova i kao rane zakrvariše makovi.

Nebo se kao saneno oko, umoreno vrelinom dana, zastiralo trepavicama sumraka. Bližio se selu sve glasniji smijeh i govor vraćalaca: kosaca, goniča i žetelica. Od kuće u kojoj stanovaše Ivan Tuča prodiralo je bijesno režanje. Kako ne bijaše gospodara kod kuće, otrčaše nekoji do stana mu, te ne opazivši nikoga pred kućom, pohitješe za zaleđe. Golema sjena bacala se bijesno na zakračunana stajska vrata i, uz potmulo režanje, strugali su resko kruti nokti po krilima.

— Bura pobjesnila! — vrisne netko, razaznavši kuju u sumraku i bezglavo zagrabi putom.

Raštrkali se za njim svjedoci s povicima:

— Bura pobjesnila!

— Bura pobjesnila!

Prepanute matere grčevito pograbiše djecu i zamandališe vrata.

Kao nož paralo je seosku tišinu strašno, paklensko režanje. Razrakolile se ustrašeno prenute kokoši po kokošinjcima i razdrečaše se djeca po sobama. Petar Lenac iščupa iz hrpe na drvljaniku kolčinu i pojuri između kuća.

— Pero, stoj Pero — evo Tuče! — razvikali se za njim ljudi, i, zaista, kraj njega se nađe zaprepašten Ivan Tuča s dvocijevkom u ruci.

Poskoriše za njim.

Zaustavili se pred kućom.

Grozni, bezoblični lavež izlazio je iz životinje u sve mlitavijem obaranju na vrata — a iznutra, odzivala se gladna štenad sitnim, nemoćnim cvilenjem.

— Bura! — vikne Tuča mahnito, a životinja zamukne, odbije se od vratiju i baci se nemoćno pred njega.

Tiho, tužno režanje pratilo je umorno mahanje repom.

Tuča zanijemi.

Seljani, s kosama i sjekirama u ruci, odrveniše:

Pod strašnom, krvavom ranom na njušci jezivo se iskesiše zubi. — Golemim jezikom liznula bi kuja kadikad nakupljenu krv.

U strašnoj šutnji čuo se samo sve tiši i tiši cvilež gladne štenadi.

Tuča nijemo uperi pušku preda se i odapne:

Kao strašna prijetnja zagrmi tutanj — i još se dugo razlijegaše planinama.

— Živina! — izbaci drhtavo Petar Lenac — da barem nije s patronama štedio!

— Ne bi se digla da joj nije njušku skinuo — nadoda netko.

Negdje u mraku glasno zaridala žena.

Tuča naglo odbaci pušku, trgne sjekiru iz nečije ruke i otrči nizbrdicom.

— Isuse! — zavapiše žene, a nekoliko muškaraca se otisne za njim.

Tužnim, dalekim mukanjem javljahu se goveda s pojila.

Osilio se g. Klar — uzobijestili se pazitelji.

Srditost obuze narod. Uzaman su gorštaci procjenjivali štetu na njivama, uzalud sazivahu odbornike procjenitelje da podupru njihovu tražbinu; zaludu bijahu sve tužbe, sve molbe, sve prijetnje. — Načelnik je primao pritužbe općinskih područnikâ i, dvoličeći, odobravao seljacima, a zatim bi odlazio veleindustrijalcu s papirima i nosio mu »glasove vapilaca u lovištu«.

A gdje su sredstva narodu, da se parniči s njime?! — Ima Klar novaca da bi njima, nanizavši ih, čitavu općinu opasao.

Komu da kažu: evo, okasnila pšenica i ostala sitnoklasa zbog miševa. Stao se kupus glavičati, a zečevi ga prije reda pobrstiše. Izjalovio se krumpir rânik i podbacio grah na kolcima? — Tko će povjerovati: Klar je kriv da je slab žitorod, da je utajila berba, da su prazni kokošinjci i dace u podrumima? — Tko će priznati da to nije potvora?

Tko će suditi po pravici?

Jednoga dana odlučiše se ljudi, po uputi pijanice Mate Goršeta, da sami sastave molbu i da je uprave izravno, bez posrednika. Gorše je bio mnogo godina općinski pisar, a štoviše postao bi bilježnik, znajući sastaviti na pamet molbu na madžarskom i hrvatskom jeziku, da ga zbog nedopuštenog rukovanja pasošima ne otpustiše. Sastavio on u krčmi molbu, iskitio je krasopisom i pozivaše redom stradalnike od najuglednijih do onih što stavljahu križ. Prilazili ljudi oprezno k stolu, nalakćivali se, uzgrtali rukave, umakali polako pero u tintarnicu (ogledujući ga pažljivo sa svih strana) i, malo isplazivši jezik, stavljali bi redom svoja imena, da je pero škripalo prijeteći veleindustrijalcu.

Ali ruka gospodina Klara je dalekosežna, svedohvatljiva. Njemu ne može ništa ni župnik, ni učitelj, ni Glavan, ni odbornici. On ne treba Goršeta ispičašu, da mu sastavi i napiše molbu, da ga uputi kuda će s njome i kako će izmoliti oprost od biljegovine. On se ne brine, da li je trava na livadi dopojasna ili kržljava, da li su voćke rodne ili bezlisne, da li su čokoti teški ili potrveni. On vodi strijelu žicom u zemlju (kao kravu u štalu) — ne boji se da će mu dvorac sažeći.

Kako će onda molba mimo njegovo znanje, kako će pasti odluka bez njegova odobrenja — kako će dobiti seljaci?! — jer ne samo da rješenje nije stiglo, već su nakon osmog dana žandari obišli sela, da saznadu tko je potikalac molbi, budući »nije po zakonu zatraženo u srezu

dopuštenje u svrhu kupljenja potpisa«. — Mata Gorše odsjedio je 14 dana u sreskom zatvoru.

Doteščao seljacima pritisak, užestile ih nepravde.

— Kad ne će nitko da procijeni i da kažnjava — ostaje to na nama! — predloži Jakov Tišina.

— Jučer je Miha u Bregu odnio mlinarima vrše s ribama. Istrčali pred njega mladi Petar i stari Mata, a on na njih cijev uperio, da se ne primiču. I odnio mreže u grad! — ispriča Luka Kočan, livadar seoske zajednice.

Upleo se, pocrvenjevši, i jedan od mladića iz prikrajka:

— I Tuču odveli žandari na Klarovu tužbu, jer da prijeti Mihi sjekirom. Kažu, silili ga da oda gdje mu puška — ali nijesu saznali — pa i u selu nema odajnika!

— Jadan Miha u svojoj koži!

— Teško njemu kraj Tuče! — zaredaše.

Sva sela živjela u omrazi s lovopaziteljima.

Hladno zaziranje od njih prometnu se u zluradu mrzost, osvetljivost. Ako je jučer ostala nečija mačka u polju, ili pseto na livadi, našao bi Miha ili Brežan u vrtu voćku okresanu, ili u kolnici kola sasječena, ili bi natrapao na kokoš raščehanu u komadiće s naznačenom cijenom 3 ili 5 dinara.

Jedno jutro opazio Glavan na svome prozoru kutiju. A kad je otvorio, bili u njoj srneći papci, zečje uši i perje jarebičino s ceduljom: Evo ti nogu da me hvataš, evo uši, da me čuješ i krila da poletiš za mnom! — Pozdravi Klara, a ti omasti brke, pa ih zavilaši — da lakše bodeš!

Žandari su hodali po selima prateći lovopazitelje, koji su obilazili kuće i štagljeve. Vraćali bi se ili prazni, ili s dvocijevkama i ostragušama jednocijevkama o ramenima — koje bijahu zarđale i manjkave.

Lovopazitelji se u tami prikradahu Kupi. Gađali bi noćne lovce iz busije. Joža Sečan nastrijelio dvojicu Kranjaca, koji su na kranjskoj strani ribarili (a ta ne pripada veleposjednikovoj zakupštini). — Par sumještana Brežanovih žvatalo je jezik u boli, vadeći ispaljenim nožem sačmu ispod kože.

Nedugo iza toga našli su čuvari Klarova gaja prerezanu žicu i kožu košutinu pribitu o deblo. Na čavao bijaše naboden papirić: Poklon Klaru za ćilim, da si nogu ne natisne! — Lovopaziteljima je zaustavljena dvomjesečna plaća uime nadoknade, a zbog nepažnje.

Zaludu su cedulje s rukopisima sumnjivaca, uzetih iz općinskih arhiva, slali u Zagreb grafolozima — osvetljivac nije pronađen.

I župnik i trgovac i pekar radostili se ispotaje prkosu upornikâ. Doduše, nikada nisu povlađivali, ali šutjeli su. Usudili se nekoji te ponudiše trgovcu divljačinu, krzna i ribe. Neki su, štoviše, dobivali od njega za uzdarje prah i upaljivače, pa dinamit s vrpcom. Umilostivili

i župnika, »jer sve je to božje i nitko ne hrani i ne poji, niti štiti — osim boga.« Petkom mu donosili ribu, a blagdanom divljačinu.

Ali jednoga dana dovezao se Klar u župu. Pogledao crkvu, uspeo se do oltara i promotrio okolicu sa crkvenog zida. Onda se uputio do župnika. Kažu, nadario je crkvu i pozvao velečasnog da, kao u stara vremena, odsluži misu u dvorskoj kapelici.

Nikola Sabljak, crkvenjak, ispričao ljudima kako su gospoda bila dobre volje i kako je velečasni dobro Klaru odgovorio.

Upita ga on: — A kako je, velečasni, s onim vašim završetkom u propovjedima: I prije će....?

— I prije će deva kroz ušicu igle nego g. Klar! — uskoči mu brzo gospodin župnik u riječ i nasmijavši se položi ruku na Klarovu trbušinu.

Dugo su se gospoda smijala župnikovoj šali. — G. Klar se još u automobilu tresao grohoćući, da ga šofer morao zamoliti neka se malo suzdržava, jer su putovi neravni i izvoženi.

Javio je načelnik po odbornicima trgovcu, da pripremi za g. Klara nekoliko vreća posija za krave i kukuruze za kokoši. Od pekara je dnevno uzimao pecivo. — Jedino fotograf se srdio što je njega mimoišao. Ali tješio se u nadi pekarovim ili trgovčevim zauzimanjem — i strpljivo je ćutao.

Odsada su djeca češće dolazila iz škole uplakana, jer velečasni kaže da su lažljivci, a laž je smrtni grijeh. Od trgovca bi donosila pune pregršti lepljivih bonbona — a roditelji bi ih silili da to odbace kao kužno. Unaprijed su spremali djeci odgovore na župnikova i trgovčeva pitanja.

Međutim se i Tuča povratio. Mrgodan i natušten. Izbivajući tjedan dana mislio je da mu pšenicom zasijana njivica, ostavši nepožnjevena, prezorila i otrusila se. Pobojao se da mu ono par brajda bez pudara pozobale ptice i obrali brentonoše. Ipak, nije se obradovao, kad je našao žito površeno i u vreće nabijeno — a prazne snopove zdjenute u krstine. Nije se uzradostio ni sočnim jagodama u grozdovima koje se šećerile zoreći na suncu, netaknute. — Nije pitao tko mu učinio dobro, nije davao znaka od sebe. Tek su ga još manje vidjevali danju kod kuće, a kad bi se vraćao s danika, jedini susretnici u selu bijahu mu tvorci koji su se šuljali okolo kokošinjaka, a i oni izbjegavahu ga.

Uto je porezao netko četiri reda trsova u Mihinom vinogradu i otrovao mu kukuruzom utovljene svinje.

Slijedeći dan u zoru izvršena je u Tučinoj kući premetačina. Tražili su škare kojima se obrezuje loza, isprevrtali mu ladice i ispraznili niše da nađu otrov. — Našli su jedne škare zarđale, bez pera.

Kad su zaiskali da pođe s njima, Tučin je glas zvučao oporo i na obnaženim mišicama nabreknule su žile: — »Ja nisam besposlac da dangubim!« — okomio se i gledao ispitivača netremice u oči.

Odostraga nakupljali se izbuđeni seljaci i množina se crnila za njim kao oblak. Tučine su riječi tutnjile muklo kao grmljavina, oči sjekle kao munja.

Vodič se izdere na gomilu i zazveketa oružjem — ali ga uporna šutnja i podmukao njezin mir smete.

Uzme škare, othukne bučno kroz brčine i koraknuvši udalji se s pratnjom.

Zajesenilo iznenada.

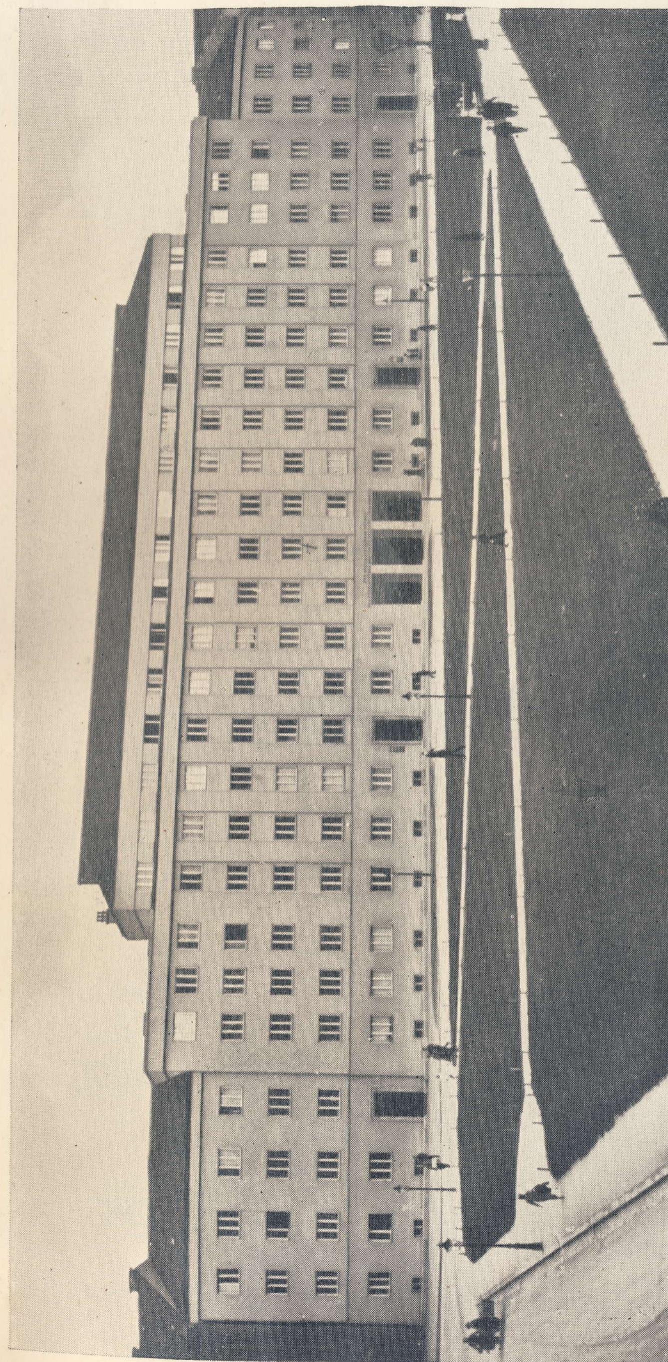
Nebo nasumoriše oblaci, kao da ga se uhvatili golemi lišajevi. Dugačko zrcalo Kupe presvuklo se maglicom od hladnog daha jeseni koja se naglo nada nj nadazrela. Po krošnjama drveća, nalik na operušane ptice, visio je, žalosno kao suza, pokoji orošeni list. Raskišalo se i zastudilo. Po raskvašenim i ukaljanim putovima žuborili su mutni potoci i vukla se pokisla goveda polegnute dlake uz tužno mukanje. Pastirčići tapkahu za njima bosim nogama veseleći se mukloj ornjavi nabujale vodurine i vatri na slobodnim, razmeđenim livadama i poljima, bez poljara i zabrana, bez kvara i procjena, bez obada i plača, danih na ispust volovima i ovcama — jer su obrana i pusta. Raskrilit će nad vatrom promočen kaput na kolcima, a onda će na dimljivoj žeravci peći ispaljetkovane klipove kukuruza i popabirčene krumpire sa izrovanih krumpirišta — dok će goveda hrapavim jezicima sabirati kržljavu travu i drpati je iz korjena. Ne oglašuju se klepke niti zvoncad, jer su zvečke i klatna ili uklonjena ili travom zadušena — tek tugaljivo se rasteže graktanje vrana i bleka ovogodišnje jagnjadi koja se privijaju uz majčino runo dršćući na studeni.

Pušile se pušnice po selima i širile miris sušenih šljiva i krušaka. Iz pecara izbijao je dah rakije i vonjali su po njoj seoski prolazi.

Tučina krovinjara divno je mirisala topljenim pušjim salom, a na tavanu, umjesto žutih klipova, zlatila se ovješena krznašca. Čitavu jesen obilazio je šume i vadio iz nastrtih, žirom nakrcanih dupalja gojazne puhove — ili bi ih hvatao zamkama natopljenima uljem i omirisanima kriškom jabuke. — Krznari, naučeni da se k njemu svake godine svrate, i ljetos bi odlazili zadovoljni.

Miha Rabar bi se svako jutro prije zore šuljao oko Tučine slamnjare, a kada bi zarudilo, on se skupio uza zid i nagnuvši pažljivo glavu napinjao bi oči gledajući u sobnu polutminu. Nije opažao ništa; niti da zvjerokradica izvlači pušku negdje ispod greda, niti da je prelama i vješa o vrat pod kaputom .— Iza prozorskih stakala prkosno se rumenile krupne, okrugle jabuke branice kao obrazi tek probuđenih djevojčica koje su radoznalo priklonile glavice uz okna.

Miha bi ljutit odlazio.

Stanbena zgrada u Zagrebu

Edo Šen

Hugo Ehrlich Stanbena zgrada u Zagrebu

Isprva zadaždila susnježica. Mokre, velike pahulje rušile se okomito s neba kao bijele, mrtve ptice.

Uskoro se zemlja skrutila, a pahuljice usitnile, zagustile i, zalepršavši ukoso, pokrile crninu. Kaciga crkvenog zvonika pretvorila se u bijelu šubaru i bećarski se naherila od nanosa.

Tih je hod po putovima, nečujno lete sanice, i bezglasno promiču konji uzagrapce. Mekan je put srni i zecu, gluho se primiču kradljive lisice i provalnici tvorci. Zadušen je prasak puške u prodolici i kroza šume, snijegom obložene, ne odjekuje. Nečujnost i mekoća pritajuju vuka, ne odaju zvjerokradicu.

I jedini izdajica je trag.

On vodi vuka do zečjega skrovišta. Po njemu otkriva lovac srnu i saznaje kada je na pašu krenula. Njega slijedi čuvar da prepadne zvjerokradicu ili da ukrijepi svoje sumnje veličinom otisaka i smjerom bijega.

Miha Ribar je čeznuo da zasniježi. I kada se pojavio prvi snijeg, on je kradom obišao kuće nekih sumnjivaca i zabilježio širinu i duljinu njihovih otisaka. Tako će žandari lako provjeriti njegove sumnje i nestat će njihove kolebljivosti. Odredio je hod i korak. Jedan hoda rastavljeno, naširoko i korak mu je velik. Drugi stavlja ravno nogu do noge i korak mu je sitan kao u lasice. A treći ševrlja poput zeca i korača sad sigurno i nadugo, sad labavo i nakratko. Na primjer, Ivan Tuča sastavlja pete, vrhove neznatno rastavlja. Otisak svake noge položen mu je malo ustranu i gazi prilično duboko. Hod mu je siguran i kao nepregibiv u koljenima. Jače staje na prste, nego na pete.
Duljina otiska desne noge iznosi 35 cm, a širina stopala 14. Korak ogroman. Katkada ostavlja za otiskom u snijegu ogrebotinu pete.

Sjajile se Mihine čizme veselo, dok je prtinao snijeg slijedeći tragove. Ukraj nezgrapnih seljačkih stopala ocrtavale se uske, kicoški zašiljene slike njegovih đonova i ženskasto zaokružene pete. U njih se ne trusi snijeg, jer su sare visoke i ne navire voda kroza čvrsto sašivene i isklinčane šavove na potplatima. — Mihine čizme! Koliki su, gledajući ih, ukrutili i nakrenuli opruženu nogu zamišljajući ih na sebi.

Ali nakon prvog neuspjelog prepada na temelju otisaka, Mihina lukavština bijaše otkrivena. Odsada je bio žrtva vlastite stupice.

Pratio je jednom neke svježe stope u snijegu, upravljene u lovište. Po mjeri bio je trag Petra Lenca, susjeda Tučinog i poznatog zvjerokradice.

Kružio je trag neprestano oko svih draga, peo se na najviše pećine, spuštao se u najdublje vrtače i gubio se duboko u šumi vijugajući među deblima. Satovi su prolazili, Miha se zaduhao, zasopio — a nema tragu kraja. Napokon je nestao za stijenom punom pukotina, koju je Miha znao kao leglo lisičje — i nije mu bilo vidjeti odlaska.

Šuljao se tiho oko pećine, zaobišao je oprezno s naperenom dvocijevkom. Sigurno će ga zaskočiti! Zaletio se naglo spram ulaza špilje. — Miha je pozelenio i stao kao ukopan: pred samom jamom netko se opoganio.

Kada je malo pažljivije pogledao, opazio je, da se drznik udaljio na krpljama i tako ga dovevši u zabunu — nasamario.

Dugo su sela grohotala za Mihom, a Petar Lenac mu se jednom u lice unesao prsnuvši u smijeh.

U mrkoj tami žmirkaju užežene lampe po kućama. Puše se utuljene petrolejke štedeći petroleum i škaklja u podgrlcu žuka, gusta čađa udahnuta zrakom. Dremljivo svijetlo titra sjenama i sklapaju se njima uljuljane trepavice. Vani pada snijeg, snijeg i snijeg — neprestano, neprekidno. Čini se padaju oblaci, ruše se nebesa. Krskaju grane pod teretom i lome se vršci voćaka. Gaze muškarci u šljivike ili jabučnjake i tresu prenatrpane voćke — kao u jeseni, plodom prebogate. Penju se na kućna sljemena i grnalom ruše s krovova snijeg, koji se bučno uhrpava pod kapovima. Od kuće do kuće vode kao tuneli duboki prosjeci u snijegu, a sela vežu uske prtine, visokih, nagnutih stijena. Muški noću odlaze među goveda i konje u štale, da se utople i prištede drva, — a žene i djeca lijegaju oko peći. Muževi su već petnaest dana prikovani uz dom i štalu, slušajući mrgodno kuknjavu i zapomaganje žena, koje se vrzu po kući, trčkaraju u susjedstvo i uzaimaju sô ili zamjenjuju vunu za šećer. Kad pritijesni izvlače iz škrinja, bez muževa znanja pričuvan, po koji američki dolar i odlaze trgovcu. Djeca izlaze pred kućni prag i sahranjuju mrtve vrapce i sjenice, a kada ozebu, povlače se u kuću i kradom otvaraju prozorsko krilo da se skloni izgladnjela i prozebla ptičica.

Velečasni ne napušta župni dvor.

G. učitelj praznuje zatvoren u toploj sobici.

Seoski trgovac podigao cijene namirnicama.

Pekar stavio na dućanska vrata prijevornicu s lokotom.

G. Klar psuje u dvorcu sluge i pazitelje što mu uginuo u gaju najljepši jelen; kune seljake, jer su od snijega i studeni popucale žice na telefonskim stupovima.

A lovopazitelji navukli krplje i teško se kreću po dubokom snijegu.

Gladni zečevi dolaze u seoske zabrane i vrtove. Hvataju ih seljaci noću na zamke ili izmorene okružuju danju u dubokom, prhkom snijegu, oboružani batinama.

Čekači izmeću puške sa sjenikâ na izgladnjele srne koje je želja za sijenom privukla.

U selo Osojnik nagrnuli vuci.

Ljudi ih s mukom odbili od torova. Toljagama i vilama potisnuli ih u šumu.

Kojima su rđale dvocijevke i karabinke na gredama štagljeva bojali se da ih izvade.

Ivan Tuča naviljčio vuka i podigao ga na držalici rogalja. Bijesno, paklensko urlikanje ranjene zvijeri rastolegnu selom.

Čopor uplašeno nagne u bijeg krosred Osojnika, praćen vikom, lelekom i udarcima toljaga.

Tuča, koji je neprestano u čvrstom raskoraku držao naviljčenog vuka, naglo baci nabodenu životinju na put i duboko u led zabije rogove.

Tako prikliještena zvijer nemoćno režaše.

Tučine, čelične ručetine, raširenih prsta, ogrezle u krvi, ocrtavale se na bijeloj, snježnoj pozadini kao dvije grozne, crvene ruže.

Od Lemešove kuće prodiraše prodorno žensko naricanje i jezovit lelek.

Provalili mu vuci u tor.

Tri su ovce priklali, jednu raskinuli.

Čitava livada iza kuće bijaše kao golemo pismo osuto crvenim pečatima.

U Lenčevu staju uletio nezapaženo kroz pritvorena vrata vuk i napao privezanu kravu. U divljoj trci za čoporom nije nitko primijetio bolno mukanje.

Kada je Petar Lenac zloslutno ušao kroz otvorena vrata — u polutmini blistala su dva plamena žiška povrh bijelog, nadutog trbuha oborene krave.

Petar se baci na krvnika.

Pred kućom je vrištala žena. Strčali se goniči i navalili u štalu. Vuk je prednjim nogama stajao na truplu krave i krvoločno režao

Jedan puščani hitac prevali ga.

Iznijeli su Lenca na svijetlo. Duboka, tamna rana zjala mu na vratu. Cijedila se žuta krv kroza stisnute zube. Režala mu otkinuta mišica desne ruke.

Žena je luđački izvalila oči i kriknuvši srušila se.

Petar Lenac je ležao mirno kao u lijesu, bijelom lijesu — opkoljen ružama koje se rumenile, rasprosute.

Tiho, tiho je šuštio snijeg — tako se valjda čuju krila duše kad zalepršaju.

Noću se vukovi javljahu urlikom s vijališta.

Noću ne isluškuju pazitelji g. Klara.

Noću ne vide žandari.

Zato čekači uzimlju u mraku s greda i ispod rožnikâ pohranjene sačmenjače i karabinke. Iščekuju mrke sjene krvoločnih dolaznika.

Zato i vukovi ne navaljuju noću.

Danju strepe seljani. Stotine se vukovi, pritajuju se u bliskoj šumi spremni da nagrnu — a oni su oboružani kolcima i sjekirama.

Stigao glas iz okolnih sela da je g. Klar zahohotao čuvši za nesreću u Osojniku. Ujedno je obaviješteno žiteljstvo da su po šumama postavljene otrovne meke za kurjake.

Kažu, poslao je lovozakupnik svoje pazitelje da se nađu na domaku sela kada vuci navale — i zapraskaju puške.

Miha Rabar se jednom zavukao na vrh osojničkog sjenika i probdio noć.

Sutradan odveli su oružnici Tomu Levara s lovačkom puškom o ramenu.

Smrtimice omrznuše Mihu.

— Da mu sudimo! — predloži Jakov Tišina.

— Govorili smo mu lijepo: nemoj, Miha, budi mekanijeg srca, ne obaraj se na nas kao na kurjake! Seljak si kao i mi, gladovao si i oskudijevao s nama, išao si u šumsku štetu, kada te prazan želudac natjerao. Miha, brate, kako možeš — govorili smo mu u gostionici, nutkali ga vinom kao prijatelja. Nestat će Klara, susjede, nestat će, dragi, dvorca i žice, izbrisat će se međaši njegovu lovozakupstvu — ali mi ćemo ostati, mi, prijatelju, seljaci, tvoji suseljani, tvoji zemljaci, tvoja braća, krv tvoja i ovih planina! Mani, druže, ne budi ulažica, ne budi pripuz gospodski, ne budi pseto njihovo, ne budi krvnik naš za ono par dinara, za ono koprivnato odijelo i sare ulaštene! Budi čovjek! Zažmiri malo na jedno oko i sve će biti dobro. Reci, ljudi, znam gladni ste, znam pusta i mršava je hrana vaša, znam da i vi morate bar jednom založiti krepkije, obilnije. Evo, evo vam, braćo, sama je zemlja rodila. Nitko nije tovio, nitko čuvao, niti pojio. Uzmite, dragi, uzmite iz njedara zemljinih! A kad bi nadodao: Samo, mili, znate da je paziteljstvo kruh moj i krov moj — pa čuvajte da ne dođe do ušiju opakih — vjeruj, Miha, mi bi stisli zube, mi bi stegli remen i rekli: čovjek je, pa neka mu bude! I, vjeruj, dragi, pustili bi zečeve kao kokoši u svoja dvorišta da se domaće — i ne bi ih dirali. Pazili bi strogo jedan na drugoga da ti se nepravda ne nanosi! A ovako, Miha, ubijamo za inat tebi, za inat i u prkos! — Zašto, brate, da djeca za tobom viču: Nosorezac, kučkoder, njuškorezac, mačkoder! Zašto da praviš sprdačinu iz sebe, zašto da navlačiš oblačine na da se?!

— A on je sutradan žandare doveo!

— Ubio je Buru Tučinu i njuškao za njim. U zatvor ga strpao!

— Nastrijelio je Tomu Levara i na Matusa pucao!

— Kriv je smrti Lenčevoj!

— Poubijao je naše mačke i pse za sramnu nagradu! — izbrojaše jarosno.

— Da mu sudimo! — zaključe.

— Da mu sudimo!

Na sam badnjak predveče uletio Jakov Tišina u Tučinu kuću:

— Ivane! Miha te vreba u Jelenjaku. Popeo se na Oštarov sjenik. Stražimo od podneva. Kaže Matus, da ga prepustimo tebi.

— Skoči po Levara — trebam pogoniča! — ustane mirno Tuča i otvori mu vrata. Zatim podigne jednu podnicu, segne u otvor i izvuče dvocijevku. Prelomi je i nabije, onda skine kaput i zabaci remen o vrat. Dohvati bundu s klinčanika i zaogrne se.

Uđe Toma Levar.

—Sniježi! — naglasi Tuča značajno, opazivši sitne zvjezdice na Tominu kaputu koje se topile kao od poljubaca.

— Od prekojuče kao da je nebo usahlo. Okorila se površina i tragovi iščezli. Već sam se pobojao da ne bude zgode. — Ali jutros zalepršalo i sipa divno kô u mlinu!

Tuča navuče šubaru i pruži Levaru pogoničku batinu:

— Evo ti — pa da mi plašiš zečeve!

— Bit će i obuvenih! — nasmije se Toma — i začudi se Tučinom nenadanom grohotu. Odvikao se već odavna od njegova smijeha, gledajući ga trajno nevesela i natmurena.

Kada su došli na put, vjetar ih gurnuo u leđa da poskore i jogunasto zaprašivši površinom zavrtio se kao plesač, preskočio kuće i odjurio brežuljcima veselo zviždukajući. Za njim se vitlao dugi, bijeli plašt. Pahuljice se zaletavale u oči kao mušice, uvlačile se u brkove i upijale u svaki nabor odjeće, željne da se utople. A pod njihovim đonovima resko je škripio snijeg i oni koračajući škrgutahu čvrsto stisnutim zubima.

Stigoše do Jelenjaka. Uspinjali se visokim zapusima i spustili se u Jarak — lovačko zborište. Odavle su mogli nezapaženo promatrati Oštarov sjenik koji se kao kakva zlokobna neman zavalio u snijeg.

S tavanskog prozora na začelju spuštao se po ljestvama Miha Rabar. Zamače naglo za prosjek i nestane.

Tuča i Levar iziđu iz zaklona i požure sredinom doline, držeći se vidnih i nezastrtih mjesta.

Miha ih nazorce slijedio izdaleka i budno promatrao vesela srca kako se saginju, zaustavljaju i sašaptavaju međusobno. »Sigurno su naišli na svježi trag. Sad će raskopčati kapute i provući puščanu naramenicu preko glave!« — Ustopice pratio ih uzbuđeno, zastajao i jurio s njima, sklanjajući se naglo za grm ili kamen, kada bi naslutio da će se obazreti. Služio se svom lovačkom vještinom koju je stekao kao zvjerokradica, gonjen od žandara i pazitelja. — Ali Tuča i Toma se nisu mnogo zaustavljali niti ogledali. »Sigurni su, ni ne slute!« — razveseli se Miha. Morao je upravo trčati, jer su krivolovci brzali uspinjući se po tragu i zalazeći sve dublje u šumu.

»Hoće da još prije mraka ulove« — sinu potjerniku i on još krepče zagrabi za njima. Veselo su ulaštene čizme skakutale snijegom.

Kao da se i snijeg dao u potjeru. Žurio se i padao sve gušći, sve nagliji. Vjetar je podigao tek doletjele pahuljice u vis i vitlao ih u svim smjerovima. Činilo se na čas kao da snijeg izvire iz zemlje, a na čas kao da se s neba obara na nju. Nebo se borilo sa zemljom. Sopio je teško vjetar u koštacu s drvećem koje je u borbi mučno škripalo razmahanim granama.

Zaduhao se Miha, a pred njim brzo odmicahu prokletnici. Daleko je g. Klar, daleko su žandari — a ove su šume podmukle, pakosne. I vjetar je neobuzdan, prkošljiv. Mrak se bliža — a on je lopovski prislušnik i zatajuje djela razbojnička. — Miha uzdrhti i naglo odluči da se povrati. Ali uto opazi, kako je Tuča zastao, kako je odgrnuo kaput i preko šubare podigao pušku. U njemu toplo zakola krv. Pojuri naglo od debla do debla, pretrči jednu čistinicu, probije se kroz gustiš i pomamice jurne spram Tuče.

— Bježi! — povikne Toma Levar i dade se u bijeg.

Tuča skoči za jedno deblo.

— Stoj! — zagrmi Miha i opali.

Levar se glavačke sruši u snijeg.

Miha svrnu svu pažnju na deblo pred sobom. Uperio je pušku, zapeo kokot i, zaklonivši se čitav, čekao je da se pomoli ruka, noga, glava.

U krošnjama tulio je jezivo vjetar, kloparale su grane i škljocale kao kosti. Uokolo, između debala, vukao se sablasno mrak. S bliskih vijališta dopiraše na mahove urlikanje kurjakâ, doneseno vjetrom. Pred njim se izazovno isprsilo deblo hrasta i kao da se krošnja na njemu paklenski smijala, kloparala svojim kosturom i orguljala mrtvačke pjesme.

Miha protrne.

— O, Ivane! — poviče iza glasa. Ivane, iziđi, ne ću ti ništa! — produži drhtavo, a u sebi pomisli, kako bi odapeo pušku i onda brzo pobjegao iz šume, zaobišao izdaleka Osojnik i preko stelnika utrčao u žandarmerijsku stanicu.

Ali iza debla nije se nitko pomakao, niti odazvao. Grohotala je i dalje krošnja, škljocale su kosti, urlikao vjetar i mrak zatvarao prostor kao u grobu.

— Miha! ha! ha! ha!

— Miha! ha! ha! ha! — presiječe šumom jezovit grohot.

Mihu oblije znoj.

— Miha! ha! ha! ha! — smijala se šuma, grohotao je vjetar.

On zaškilji stravično iza debla i užasne se: mrtvi Levar digao se iz snijega i mahao batinom iznad glave.

Miha zaboravi položaj, iskoči iz zaklona i drhtavom rukom podigne cijev.

Iza hrasta plane podmuklo puška.

Miha se bezglasno sroza nauznačice.

Tuča brzo ostavi deblo i nadvisi se nad lešinu. Mirisalo je oštro po barutu. Čitavo lice bijaše krvavo i pocrnjelo. Iz duboke, okrugle rupe na sljepoočici lopila je crna krv. Zbog blizine hica zabio se papirnati čep u tijelo, a barut je spržio kožu i vlasi.

Dotrči Levar i mrko se nažme nad mrtvaca.

Obojica se iznenada sagnu, pograbe lešinu za noge i odvuku je na čistinu.

U bliskoj šikari naslućivali se vukovi. Dokasali su na pucanj.

Tamilo se.

Tuča prisloni lešinu uz deblo. Toma mučke čučne, izuje Mihi čizme i usadi ih čvrsto u snijeg.

— Šteta je obuće! — protumači.

Tuča prebaci pušku i, ne obazrevši se, krenu. Toma mu se priključi. Fućkao je vjetar koračnicu, plesale su veselo pahuljice i bjelasali se u tami snježni nanosi — kao da se noć smješka.

Sa čistine razlijegalo se kroz tamu radosno vučje zavijanje.

Do zore zamest će uslužno snijeg ponovac tragove, a vukovi će sahraniti Mihu.

Ostat će samo, u borbi s kurjacima, izmetnuta puška i pokraj nje laštit će se na danu Mihine čizme.

ALFRED ALBINI, ZAGREB:

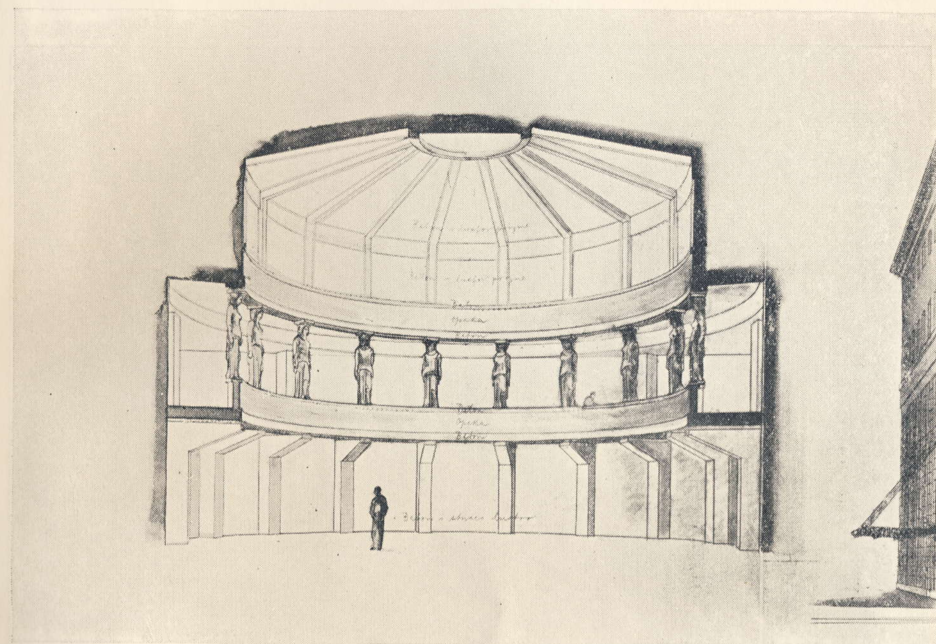
ARHITEKTURA SADAŠNJICE

Velike promjene u našem socijalnom životu u XIX. stoljeću izazvale su u graditeljstvu i u arhitekturi ubrzo potrebu, da se prilagode posve novim prilikama. Posvuda su neprestano nicale nove zadaće, javljale su se nove tehničke mogućnosti. Primjena tih novih tehničkih mogućnosti unijela je u prvi čas neku zabunu. Ona obilježuje prelazno doba, često s najružnije strane. Industrijalizacija je dovela do novih metoda rada, do novoga načina upotrebe materijala. Decenijima je međutim trajao posve krivi običaj, da se tvornički izrađuju forme, izašle iz historijskih stilova, forme, koje mogu da postoje, koje imadu svoje opravdanje samo u individualnoj rukotvornoj produkciji. Takvo je stanje trajalo uglavnom cijelu drugu polovicu XIX. stoljeća, sve do najnovijega vremena. Ti su se nedostaci konačno počeli osjećati sve jače zbog toga, što su kraj njih ostale potpuno nezadovoljene kulturne potrebe sadašnjice.

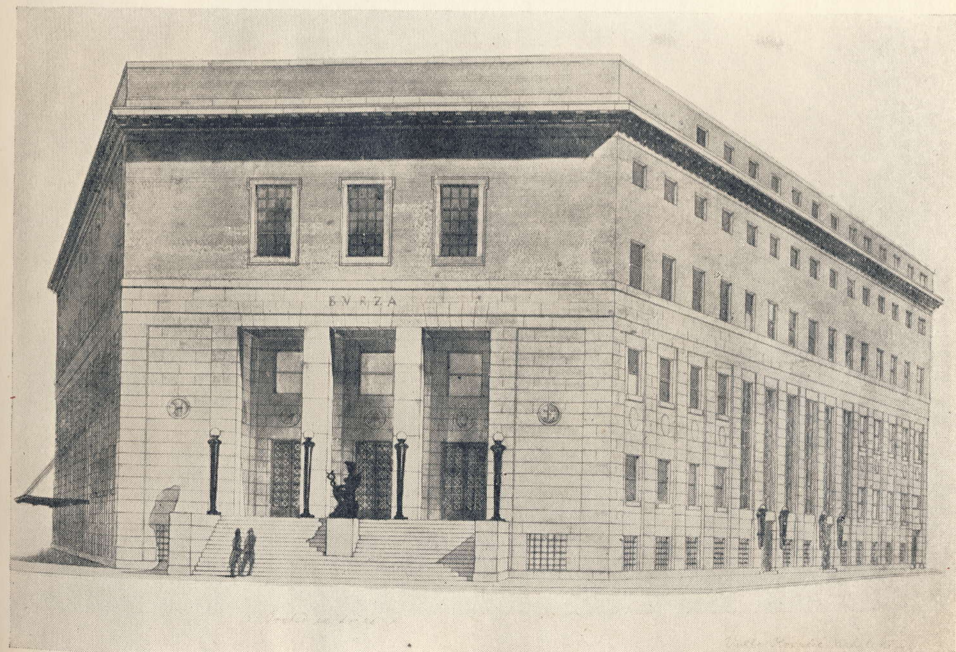
Svakako su već prije pokušavali pojedinci da ljude dovedu do harmoničnog svladavanja i upotrebe sredstava, koja su sada na raspolaganje. Iz te su nužde nastali ponovni pokušaji i pokreti sa svrhom, da se nađe izraz i oblik, koji će po mogućnosti što potpunije odgovarati materijalnim i estetskim zahtjevima sadašnjice. Do danas se u tom pogledu u arhitekturi iskristiliziralo toliko bitno novo, da se putem gledanja i razmatranja može obuhvatiti njena kulturna vrijednost.

Kao na mnogim drugim područjima, tako su se i u arhitekturi pokazale do izvjesne mjere kao korisne materijalističke ideologije. Svojom lako pristupnom dijalektikom one su kao etapa odlično poslužile za razbistrivanje stanja i za propagandističke svrhe. Od opasnosti, da bi se te teorije mogle shvatiti suviše doslovno, zbog čega bi postradala sva kultura, čuva nas na sreću nešto, a to je upravo sama činjenica — da smo ljudi. Tako će vječno vrijediti spoznaja, da jedini postupak kod produkcije ne mora, u svakom slučaju, da određuje oblik i da to nikada i nije bilo tako. Oblik se uvijek samo više ili manje prilagođuje svrsi i načinu izradbe. Kad bismo oblike, koji nastaju kod ljudskog stvaranja, izvodili jedino iz djelovanja materijalnih sila, onda bi analogno, recimo ćelija u pčelinjaku simbolizirala idealan slučaj. Arhitektura bi bila istodobno organska dopuna živoga tijela. Kod oblika, što ih gradi pčela izlučinama svojega tijela, možemo, kao i kod svih organizama, pratiti racionalno djelovanje prirodnih zakona.

No ako prijeđemo na djela ljudskog oblikovanja, moramo odmah da pretpostavimo elemenat, koji je rezultat svjesnoga postupka.

Viktor Kovačić — Dvorana zagrebačke burze
natječajni projekt

Viktor Kovačić — Zagrebačka burza
natječajni projekt

Josip Plečnik Fasada crkve

Uvjerit ćemo se, da je čovjek u svojoj biti antiracionalan. On se protivi sili, on hoće da mu prirodne sile služe, njegova se nastojanja kreću prije u smjeru samovolje. Kad bi čovjek bio sav samo priroda, naivan, u njemu bi se, doduše, ispoljavala njezina elementarna ljepota, ali bi njegov poziv bio posve pasivan, transformatoran, kulturno bezvredan. Ono što je ljudsko, obilježeno je upravo čovječjom spoznajom i traženjem ljepote.

Iz tih općenitih razmatranja proizlazi kao karakteristika suvremene arhitekture činjenica, da su materijalni elementi svuda novi, pri čemu ne samo da ostaje sloboda individualnoga oblikovanja, nego joj se sad tek otvaraju nove mogućnosti neograničena razvoja.

Klasična pravila, koja su izašla iz spoznaje ljepote, zadržavaju svoju važnost i u suvremenoj arhitekturi, daju joj i dalje idealno mjerilo, i ako se to ne smije razumjeti u smislu akademskih formula i recepata. Pod materijalnim elementima misle se: način proizvodnje, iskorišćivanje materijala, a u širem smislu; zahtjevi čovjeka za udobnošću, higijenom i racionalnošću.

Kod izrade pojedinih građevnih dijelova postala je čovječja ruka, nekada najvažnija, danas posve nevidljiva. Kist kod ličenja danas se zamjenjuje štrcaljkom, ručno blanjalo strojem itd. Proizvodi stroja odlikuju se velikom preciznošću, stroj može da dovede do neslućene jednakosti oblika. Čovjek je od vajkada uživao u gledanju i dodiru površine glatke i pravilne. Ponavljanje stalnih oblika može u nekim prilikama da djeluje i te kako monumentalno. Prozori se i vrata izrađuju danas po mogućnosti u serijama, što više, po nekoj normi. Nastoje se graditi cijele kuće, naselja, od gotovih, tvornički izrađenih građevnih dijelova, koji se tek montiraju. Materijalni se element odrazuje ovdje, naravno, gotovo nevoljko. U takvim ekstremnim slučajevima treba da tek stanovanjem dovedemo u ravnotežje prirođene osjećaje s drugim, ne samo materijalističkim potrebama. Stanovanjem ćemo dovest sa sobom sve ono sitno, lično, nama drago.

Živjeti u zaklonjenu prostoru, koji je ljeti hladan, zimi topao, koji se s nekoliko laganih poteza može dovesti u neposrednu vezu sa slobodnom prirodom! — Tko da ne osjeti čežnju za tim? Osigurati svakom čovjeku doličan, zdrav stan, pravedan dio u mogućnostima tehničkog napretka, to je jedno od primarnih nastojanja sadašnjice.

Promatrajući u arhitekturi uzajamno djelovanje obaju glavnih elemenata, materijalnoga i duhovnoga, opazit ćemo prema pojedinim slučajevima, da preteže jedno ili drugo. Ipak bi griješio onaj, koji bi to djelovanje izvodio iz naravi zadaće. U radosti, što je osjećamo, kad slijedimo razumno odmjerivanje tih elemenata, kad vidimo na pr. besprijekornu organizaciju i raspoređaj prostorija kod gradnje, iscrpljuju se doduše naše bitne težnje, ali nam viša nastojanja, koja su zasađena u svakome od nas, postavljaju dalje ciljeve.

Način, na koji se ta nastojanja očituju, daje pečat našoj kulturi. Naš je pojam o ljepoti danas, više nego ikada, vezan sa pojmom etičkoga. Nešto čisto izvanjsko zabacili bismo danas kao laž, isto tako kao i puritanizam. Određivanje mjere i postizavanje sklada propušta se osjećanju stvaraoca. Ima slučajeva, gdje je to uspjelo, gdje su nastala opet djela davno zaboravljene čistoće i krasote.

Mnogo se govori o stroju za stanovanje, o kubusu, o ravnom pravcu i sl., a to sad u svrhu zagovaranja sad obaranja. Ono što je bitno da se, doduše, kao svagdje tako i ovdje spoznati, ali uzaludan će biti pokušaj, da se to riješi teorijskim objašnjavanjem. Gluhome i slijepome ne pomažu nikakva pravila. Prisluškuj na vječnom izvoru života, oslobađaj svoju nutrinu od svega, što je smiješno, neistinito, pa će ti se sadašnjost objaviti sama od sebe.

Tek smo na početku. Previše moramo još da pomažemo sebi intelektom. Još nosimo balast, još moramo da budemo spremni na borbu da ga zbacimo. Ipak mora doći vrijeme, kad će se sve harmonično slagati međusobno, kad bude sve razumljivo samo po sebi. Doći će razdoblje, koje će potpuno vladati sobom u lelujavoj svijesti svoje ljepote i u opravdanoj radosti bivovanja.

Arhitekturi sadašnjice industrija daje biljeg, a pretežno i opravdanje. U evropskim industrijskim i prometnim središtima rađaju se nove ideje, one nalaze svuda odjeka. Činjenica, da te ideje prodiru i u zemlje sa slabom industrijom, kao na pr. k nama, dokazuje, da se tu radi o eminentno duhovnom pokretu, da taj pokret nije posve ovisan o materijalnim prilikama. Napokon, naši su gradovi više manje kopije ostalih evropskih gradova. Stalan, izravan ili prikriven import uvlači ih, ako i s nekim zakašnjenjem, u njihovu sferu djelovanja. Arhitektura sadašnjice je internacionalna, no ako je izbliže promatramo, naći ćemo nacionalnu i individualnu crtu. Svojstva, kao uživanje u bojama, sklonost ritmičkim ponavljanjima, preglednost i jednostavnost poretka, koja nas same karakteriziju, mogu da dolaze do izražaja i u arhitekturi današnjice.

Novi pokret još nije taknuo našega seljačkog staleža. Razlozi su tu u socijalnom i ekonomskom stanju toga kudikamo pretežnijeg dijela našeg pučanstva. Taj će jedinstveni problem riješit tek budućnost. Snažan pokret u smjeru obnove arhitekture počeo je kod nas da se razvija iz Zagreba. Viktor Kovačić podigao je, svojom jakom umjetničkom ličnošću, kao jedan od prvih hrvatskih pionira, naše graditeljstvo na evropsku visinu. Postavljajući neumoljive zahtjeve našem obrtu, on je postigao najzamašnije rezultate. On je tako pripremio tlo za ono, što je imalo da dođe.

Jaka konjunktura prvih poratnih godina svratila je interes strane građevne industrije na naše tržište omogućivši tako stalan kontakt i uporedno koračanje sa žarištima civilizacije.

Naš se graditeljski podmladak odgajao prije gotovo sav u stranom svijetu. Budući da danas imamo vlastitih stručnih škola, to je time učinjen snažan korak u pravcu emancipacije od tuđih, često neprirodnih utjecaja. Ovdje treba spomenuti u prvom redu Zagrebački Tehnički Fakultet sa njegovim profesorima gg. Holjcem, Šenom i Ehrlichom, koji su nedavno primljeni kao članovi Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti. Odrazivala se vanjska strujanja kod nas bilo kako, mi ćemo u svemu ipak sačuvati svoju vlastitost. Ona će se pravilno razvijati, ako se naši mlađi budu odgajali kod kuće. Da smo na pravome putu, dokazuje četa mladih, valjanih ljudi, koji su se već u više navrata afirmirali, pa i u tuđini. Oni su sve brojniji, samo treba žaliti, što trajna gospodarska kriza ne dopušta da se dovoljno razviju nabujale snage.

MILAN IVŠIĆ, ZAGREB

ZADRUGARSKA IDEOLOGIJA

U potrazi za pomirenjem socijalnog i individualnog principa u gospodarskom životu susrećemo zasebnu grupu ideologa i praktičara pod imenom »kooperatista«. Po njima će problem neprijateljskoga stava u gospodarskom životu između producenata i potrošača biti riješen, budu li se stvorile takve vrste organizacija, koje će u isti mah biti ne samo most između jednih i drugih, nego i automatski provađati fuziju i sintezu proizvođačkog i potrošačkog subjekta. Kooperatisti žive, štoviše, u optimizmu, da će jednoga dana samo od sebe nestati svih onih, po njihovu sudu »parasitâ«, koji se nametnuše za nepotrebne posrednike između najbližega proizvođača i potrošača, a koji su, dosljedno, i živjeli jedino od rada malih proizvođača: obrtnika i seljaka na štetu svih ostalih potrošača. Kooperatisti pomišljaju na takve radne sisteme, gdje će radniku pritjecati sva ona »nezaslužena dobit« poduzetnikova. Pa i u kreditnim poslovima predviđaju sistem davno postavljenoga mita o besplatnome kreditu, kako ga je u svoje vrijeme već planski izgradio francuski sociolog i ekonomičar Proudhon; tim kreditom bi se imalo ukloniti ono suvremeno teško kamatnjaštvo i lihvarstvo, koje tereti ne samo proizvodnju nego i slabi kupovnu snagu potrošača.

Jednom riječju: ta grupa ideologa traži novi sistem ekonomskoga života i u proizvodnji i u prometu i u podiobi i u potrošnji dobara; traži sistem, koji bi bio posve različan od onoga, što vlada u suvremenom »kapitalističkom gospodarstvu«, gdje su potrošači prepušteni na milost i nemilost proizvođača i gdje se proizvodnja razvija bez ikakva obzira na potrošnju.

Svi ti ideolozi odlučno se ipak brane i od same pomisli, da se ubroje u redove socijalista i komunista, tih načelnih protivnika suvremenoga kapitalizma, koji si jednako postaviše za cilj da oživotvore cio ovaj gornji program putem socijalne revolucije. Kooperatisti se brane i protiv prigovora, kao da bi htjeli uništiti bilo individualni bilo socijalni princip. Tvrde jedino, da se bore protiv današnjega ekonomskog režima, po njihovu sudu ne samo nezdrava nego i nesuvremena, želeći ga zamijeniti novim režimom, nazvanim »zadrugarstvo«. Po njihovu planu imalo bi upravo zadrugarstvo na svima područjima gospodarskoga i socijalnoga života postati onaj svemoćni lijek, koji bi izvidao sve socijalne i gospodarske bolesti suvremenog društva.

Koje čudo, ako vatreni pristalice zadrugarstva u tome nimbusu predviđanih uspjeha zadobivaju sve više i više pristalica i unatoč svih neuspjeha, što ih dnevno doživljava njihova ideologija u praksi. Na ruševinama i razočaranjima jednih stvaraju se novi idealisti i fantasti, oduševljeni pobornici zadrugarske ideje s čvrstom vjerom i voljom, da nanovo počinju da grade...

Odakle tolika moć zadrugarskoj ideologiji?...

Mora se priznati, da je zadrugarska ideja u svojoj bîti vrlo zavodljiva, jer je plemenita, altruistička, a u izvjesnim prilikama i bez teškoća ostvariva. Ona u sebi ima sve značajke socijalnih pokreta u ekonomskom životu. Kooperatisti (»zadrugari«) bili su ujedno i prvi ekonomičari, koji su se usudili predviđati vrijeme, kad će se putem evolucije ponovno pridružiti svaki radnik samome poduzeću i cjelokupnoj dobiti iz poduzeća; kad će radnik bilo svojom uštednjom, bilo baštinjenom malom imovinom, bilo jeftinim socijalnim kreditom doći u položaj, da i on postane »kapitalist«, »industrijalac«, »kućevlasnik« itd. Kooperatisti su u svome mitu predviđali i vrijeme, kad će se i sva proizvodnja suvremenog kapitalističkog režima pretvoriti spontano i evolucijom u zadružnu proizvodnju; kad će svi potrošači — a to su ujedno svi državljani bez razlike staleža i socijalnih položaja — moći namirivati sve svoje potrebe jeftinije putem zadružne potrošnje, te time ukloniti svu silu onih malih pretržaca i verižnika suvremenog kapitalističkog režima.

Pristalice zadrugarstva (»kooperatisti«) ne žive danas više samo u tome mitu, nego se i pozivaju na izvjesne uspjehe, postignute napose u Engleskoj i Škotskoj, gdje samo dva zadružna dućana (»wholesales«) opskrbljuju preko 2 milijuna stanovnika cijelom potrebnom živežnom i odjevnom robom. Pa ipak ta dva dućana, kako tvrde kooperatisti, ne poznaju ni spekulacije burza, a ni gramzivosti akcionara privatnih poduzeća. Postignuti uspjesi toga zadružnoga rada mogu se držati za rezultat tek nekolicine običnih siromašnih tkalaca, koji počeše svoj zadružni rad vrećom brašna.

Kooperatisti pokazuju na uspjehe zadružne ideje i u Danskoj, gdje je sva poljoprivredna proizvodnja u rukama zadruga. Oni se pozivaju i na uspjehe zadružnog kredita gotovo u svima državama, čim se oslobodilo seljaštvo ne samo lihvarstva, nego i diglo svoju privredu sitnim uštednjama.

Zadrugarska ideja nije nova. Mi je susrećemo već kod prvih komunista: Platona, Tome Morusa i drugih. Ona se jače izgrađuje u prvoj polovici 19. stoljeća u Engleskoj: Owen; u Francuskoj: Fourier (organizacija falanstera), Buchez (organizacija zadružne proizvodnje), Louis Blanc (organizacija radničkih produktivnih udruga); u Njemačkoj: Raiffeisen, Schultze-Delitsch i dr.

Ipak je toj ideologiji uspjelo, da se tek tokom druge polovice 19. stoljeća izgradi kao zasebni ekonomski i socijalni pokret zaslugom praktičnih kooperatista kao i njihovih ideologa, među kojima najod-

ličnije mjesto zauzima francuski ekonomičar Charles Gide. Njemu je bez sumnje uspjelo, da cijelome zadrugarskom pokretu da takvu naučnu ideologiju, koja se ima smatrati kao zasebna doktrina među drugim ekonomskim i socijalnim doktrinama. Njegovom zaslugom zauzima zadrugarstvo ili kooperatizam danas svoje mjesto u teoriji, kakvo zauzima i liberalizam i socijalizam.

Gide je nastojao ograničiti pojam zadrugarstva (»kooperatizma«) na specijalni ekonomski i socijalni rad, osnovan u prvome redu na zadružnoj potrošnji.[1]) U svojim brojnim djelima i na konferencijama izgradio je zadružni sistem do u detalje u odnosu prema svima drugim ekonomskim i socijalnim sistemima.[2])

Po Gide-u je glavni cilj zadrugarstva da ukloni posrednike i konflikte između proizvođača i potrošača. — Ipak se i nehotice postavlja pitanje: je li moguće i je li uopće korisno ukloniti svakoga posrednika?... Nije li i taj posrednik upravo prijeko potrebni faktor narodne ekonomije? — S druge strane, ako časovito i postoje sukobi između proizvođača i potrošača, pojavljuje se problem, čiji interesi imaju da prevladaju: da li oni proizvođača ili potrošača?...

Nameće se pitanje i same taktike.

Sindikalisti predviđaju ukinuće sadašnjega radnog odnosa između radnika i kapitala (»salarijata«) po zadružnim produktivnim organizacijama. — I Gide-ov kooperatizam ima cilj da uspostavi novi ekonomski režim namjesto sadašnjega kapitalističkog ne samo obzirom na podiobu dobara nego i na samu proizvodnju. No po primjeru Engleske, organizacija proizvodnje ima se, po sudu Gide-a, izvijati jedino iz reorganizacije samih potrošača a nipošto proizvođača.

---

[1] Pod imenom »zadrugarstva« shvataju se danas najraznovrsnije organizacije, koje vrlo malo imaju zajedništva sa zadrugarskim pokretom. Tim se imenom, na primjer, označuje svako ujedinjenje pojedinačkih sila za postignuće bilo kakva skupnog interesa. Govori se tako o »internacionalnoj zadruzi („kooperaciji") intelektualaca«, o »internacionalnoj kooperaciji za podizanje Evrope« itd. — A i naša kućna obiteljska zajednica (»zadruga«) odgovara i po svojoj bîti i po svome imenu toj ekonomskoj zajednici, nazvanoj istim imenom. — Ipak nazivljem »zadruga« ili »udruga« želimo ovdje nazvati samo takvu ekonomsku organizaciju, koja se osniva dobrom voljom od ekonomski i socijalno slabijih u svrhu njihova ekonomskog i socijalnog jačanja. Ako se stoga pod imenom zadruge ili kooperacije označuju i svi drugi i slični socijalni organizmi, nemaju oni ni stvarnih ni ideoloških veza s onim, što mi nazivamo zadrugarstvom.

[2] Od brojnih Gide-ovih djela navodimo samo slijedeća: »Les Sociétés Coopératives de Consommation«, 3e édition, 1917; »Les Institutions en vue de l'abolition ou de la transformation du Salariat«, 1920; »La Coopération, conférences de propagande«, 4e édition, 1922.

Ne će li stoga nastati u skoroj budućnosti sukobi između sindikalista, koji organiziraju u udruge samo producente, i kooperatista, koji organiziraju potrošače?...

Gide odlučno zagovara načelo, da se reorganizacija sadašnjega ekonomskog reda može jedino provesti, bude li se proizvodnja ravnala prema potrošnji. To uostalom izilazi iz sama logičnog reda gospodarskog života, na koji je, nažalost, zaboravio kapitalistički režim: proizvođač je tu radi potrošača, a nije potrošač radi proizvođača. Dosljedno tome potrošnja mora biti norma samoj proizvodnji, a nipošto obrnuto. Sve ekonomske krize sadašnjega režima nastaju upravo radi toga, što je u praksi izvrnut ovaj logički red. Postavlja se naime grupa proizvođača u kartele i trustove jedino u cilju obilne zarade, dok zapravo proizvode robu bez obzira na stvarne i najbliže potrebe potrošača. — Istina, proizvođači nastoje putem svojih agenata i reklame sugerirati te potrebe. No tim putem potrošači nabavljaju robu, koja im je manje potrebna, dok ostaju bez one, koja im je od prijeke nužde.

Slijedi odatle nužno postulat, da cjelokupna proizvodnja ima da bude pod kontrolom zastupnika potrošača, a to su, po sudu kooperatista, u prvome redu potrošačke ili konzumne udruge.

Ali, ako je po Gide-ovu sistemu sačuvan interes potrošača, rađa se pitanje, nijesu li time istodobno žrtvovani interesi proizvođača?... Bez sumnje... No treba da se uoči, da su interesi proizvođača uvijek individualnog ili u najboljem slučaju grupnog karaktera, dok su interesi potrošača uvijek samo univerzalni. Nikome se stoga ne čini nikakva nepravda, ako interesi potrošača dominiraju u gospodarskom životu.

Svrha je ipak i potrošačkih udruga daleko od borbe klasa, pa tako i od borbe potrošača protiv proizvođača. Zadružni cilj nije ofenzivan, nego je humanitarno i socijalno djelo oslobođenja, u prvome redu, radništva od sistema salarijata. Radnik u udruzi radi u svijesti, da čista dobit njegove udruge ne pada u pojedinačnu poduzetnikovu korist, nego je vlasnost cijele grupe potrošača. Prema tome cilj njegovu radu nije stvaranje veće ili manje rente kapitalisti, nego popravljanje života cijeloga skupa potrošača; dosljedno, svaki radnik učestvuje i svojim radom i svojom potrošnjom istodobno na čistoj dobiti svoga zadružnog poduzeća.

Udruga je u isti mah i odgojna organizacija, jer podiže svijest radnikovu, da radi na svoj račun i za svoju dobit istodobno kao i na račun i za dobit cijeloga društva pod autoritetom toga društva, a ne pod autoritetom pojedinačnih interesa i u korist, redovito, stranoga kapitala.

Uza sve to čuje se često prigovor, da se položaj radnikâ, zaposlenih u udrugama, nije u čemu drugom izmijenio, nego jedino u tom,

što se izmijenio »poslodavac«. Prije je bilo radništvo pod direktivom individualnog ili kolektivnog kapitalista, a sada je pod vladom udruge.

Prigovor taj može da vrijedi jedino u slučaju, gdje se udruga i nehotice a i svijesno pretvorila u kapitalističko poduzeće ili gdje ona zaposluje radnike, koji nijesu izravno njezini članovi. No i ovdje, kraj svih takvih izraslina zadružnoga rada, položaj se radnika razlikuje od onoga u čisto kapitalističkom režimu. Korišću naime i takve udruge okorišćuje se bar idejno uža ili šira grupa samih radnika. — A ako je udruga očuvala svoj čisti zadružni karakter, to u ovome slučaju nije radnik nipošto izmijenio samo »poslodavca«, nego on biva učesnik čiste dobiti svoga zadružnog poduzeća. Roba, proizvedena u udruzi, dolazi jeftinije na tržište, te se time okoristuje radništvo i izvan udruge.

Uostalom, ako današnje udruge i ne mogu još pokazivati vidljivih transformacija u kapitalističkom sistemu, treba da se uoči, da će se one imati još dugo vremena boriti s kudikamo jačim protivnikom. Udruge će imati upravo za svoj zadatak i za svoj plan, da tek pomalo osvajaju teren, koji je davno prije njih već bio zauzet po kapitalistima i po svima onima, koji su živjeli na račun toga režima. A tko da sebi i umišlja, da će udruge i moći jednim mahom izmijeniti dojakošnji kapitalistički režim, kad se imaju boriti s konkurencijom ekonomski i tehnički mnogo jačih kapitalističkih poduzeća, a često, nažalost, i s predrasudama samih potrošača?...

Gide unatoč svim preprekama zadružnoj ideji ipak vjeruje, da zadružna proizvodnja, bazirana na zadružnoj potrošnji, ima biti idealni tip budućega ekonomskog života. Vjeruje to tim radije, što se neka socijalna i ekonomska zla i ne mogu ukloniti drugim putem, nego jedino putem potrošačkih udruga, koje će u sebi apsorbirati cijelu proizvodnju.

Po Gide-u nikakav drugi sistem ne može naime da riješi problem skupoće života i nesrazmjer u cijenama pojedinih produkata. Želeći zato doskočiti upravo tim zlima istražuje generalne razloge skupoće, a zatim i nerazmjerja cijena agrarnih i industrijskih produkata. U tome istraživanju iskače vazda jasna činjenica, da skupoća dolazi poglavito radi toga, što se količina bilo zlatnoga, bilo fiducijskog (papirnog) novca uvećala. Svakom se inflacijom smanjuje kupovna moć novcu. — U protivnom slučaju može da nastane skupoća i radi toga, što su se uvjeti normalne proizvodnje znatno izmijenili. Bio je to slučaj, na primjer, za vrijeme rata, gdje do izvjesnih sirovina nije bilo uopće moguće doći ili gdje su se proizvodni troškovi morali dići radi nedostatka mašina i radne snage.

Ta se dva uzroka skupoći smatraju ipak kao izvanredni slučajevi. Najčešći razlozi skupoći nalaze se u prirodnim i lokalnim uvjetima, kao što su to vremenske nepogode i štetočine, carinska politika, nesavršeni način proizvodnje, nedostatak komunikacijskih sredstava za dovoz produkata na tržište itd. — Ali pored i tih više manje prirodnih razloga, skupoća nastaje bez sumnje i u najvećem dijelu baš radi toga, što nedostaje svaka direktna organizacija između proizvođača i potrošača. Namjesto direktne veze utisnulo se između jednih i drugih sva sila pretržaca, koji svi žele da žive — i to dobro žive — na račun i jednih i drugih.

Ako se taj posebni razlog skupoće i ne smije nipošto generalizirati, zatvarao bi oči, tko ne bi vidio jasnih činjenica, kako se ljudskom društvu uistinu nametnulo sva sila pravih »parasita« ne samo na račun potrošača, nego i na račun cijele »srednje klase«, a napose samih malih proizvođača. Čemu na pr. u gradu toliko onih sitnih dućančića sve jedan do drugoga s istovrsnom robom?... Ne bi li životne namirnice pojeftinile, kad bi svu tu robu tržio jedan veliki zadružni dućan s različitim odjelima za robu?... Tome onda dućanu ne bi bio jedini cilj, da na račun potrošača postane kroz par godina milijarder; on bi utvrđivao cijene robi prvotno prema njezinim proizvodnim troškovima; pritom bi bio vođen idejom, da se specijalizacijom proizvodnje ima snizivati isto tako utrošna cijena, kao što se koncentracijom tržišta raznovrsnih artikala ima snizivati tržna cijena.

Nastupi li stoga kakav konflikt između potrošača i pretržaca, ne smiju zagovornici ovih posljednjih da zaborave, da nijesu potrošači tu da hrane pretršce; a ako su i ovi već tu, oni su jedino radi potrošača. »Pa ipak«, kaže na jednome mjestu vrlo dobro sam Gide, »nije nipošto istina, da je današnji ekonomski red organiziran za potrošnju. Naprotiv, cio ekonomski život gleda pred sobom jedino profit a nipošto realne potrebe. Rijetko se misli kod poduzeća, koje se osniva, da li ono odgovara socijalnoj potrebi, nego se gleda samo na to, da osigura akcionerima čistu dobit.«

Ovaj obrnuti red pokazuje se još u paradoksalnijoj slici u tome, što često i producenti i pretršci smatraju potrošače, da su dužni iz »patriotskih motiva« kupovati njihovu robu i da im time osiguraju dobit poduzeća. I za čudo, potrošači sebi daju reklamom sugerirati takve dužnosti te kupuju lošu i nepotrebnu robu sve iz nekakvih viših patriotskih i nacionalnih motiva: »Svoj k svome«. Nema nažalost u potrošača još one potrebne svijesti a ni inteligencije, da shvate svoje uloge u ekonomskom životu: da su proizvođači i pretršci radi njih a ne oni radi proizvođača i pretržaca. Potrošači u nesvijesti te svoje uloge radije se samo tuže na skupoću života, jer ili ne će ili ne mogu da vide, kako su okruženi na sve strane upravo onima, koji im taj život poskupljuju.

Ali ne samo da ne dostaje svijesti u potrošača o njihovoj ekonomskoj ulozi, nego je često i sama financijska politika takva, te ide jedino u prilog proizvođača a na štetu potrošača. Namjesto da se do-

brom upravom i prometnom politikom pospješuje proizvodnja uz što niže troškove, diže se cijena produktima i ondje, gdje to ne bi nipošto zahtijevali kakvi viši državni interesi, ne samo zaštitnom carinom za volju par nesposobnih i nerentabilnih tvornica nego i fiskalnim carinama na prijeko potrebne živežne namirnice.

Osnuju li se stoga potrošačke udruge, naći će često svoga najvećeg neprijatelja i ondje, gdje ga ne bi smjele imati. Nije onda čudo, ako time bude sprječavan i onaj zadružni materijalni cilj: pružiti potrošačima robu uz što nižu cijenu, — a da i ne govorimo o ometavanju kakva višeg moralnog cilja, o kojemu nikada ne vodi računa privatni poduzetnik.

Sve ovo, što smo naveli kao zadatak udruga, nije bilo za Gide-a a ni za druge kooperatiste odlučno, da su postali protagonisti i branići, u prvome redu, potrošačkih udruga. Ti kooperatisti sa Gide-om na čelu gledali su u dalekoj budućnosti i znatno drukčije ciljeve, koji će se postići putem njih. Mi ćemo od tih ciljeva samo neke navesti:

1) Organizirani radnik u potrošačkoj udruzi, nabavljajući kod nje sve svoje namirnice, slabi hotice i nehotice kapitalistički režim. Potrošačka zadruga naime nije u duhu Gide-a sama sebi cilj; ona ima zadatak, da putem potrošnje prema potrebama svojih članova organizira i samu proizvodnju. Zato ona osniva radionice za manufakturnu i obućarsku robu; zakupljuje vrtove i polja za obrađivanje i za žetvu živežnih namirnica; uređuje svoje mlinove, tvornice mesne robe i tekstilne industrije; eksploatira rudnike i petrolejske izvore; otvara svoje željezničke puteve i kupuje parobrode za prijevoz potrebne robe. Ukratko: potrošačka udruga polazi odozdo, od onoga posljednjega radnika, potrošača i proizvođača sve do najsavršenijih tehničkih naprava privatno-kapitalističkih poduzeća. Ona tako postepeno ali stvarno razvija novi sistem privrede, koji se po svojim socijalnim principima bitno razlikuje od privatno-kapitalističkih poduzeća, vođenih jedino egoističkim interesima njihovih osnivača.

Kraj oživotvorenja ovoga socijalnog principa nije u potrošačkoj udruzi nipošto narušen individualni interes i individualna sposobnost svakoga njezina člana. Baš obrnuto: u udruzi svaki njezin član čuva potpuno svoju individualnost; štoviše, svaka se udruga razvija prema inteligenciji kao i financijskoj sposobnosti svojih članova; ona se ima i boriti za opstanak jedino svojom vlastitom akcijom a nipošto tutelom i intervencijom viših državnih organa. Prema tome je udruga — kao socijalna jedinica — ne samo nastala, nego se i razvija organskim putem privatne inicijative, dok marksističko društvo želi da na silu i mehanički izmijeni sadašnji društveni red uništavajući posve lični i duševni individualitet svih svojih članova.

2) Prednost se zadružnog sistema sastoji dalje i u tome, što udruga, ako se i ima boriti protiv kapitalizma, ne uništava ipak ni u pojedincu ni u sebi motive dobitničkog karaktera. Po udruzi se realizira pače socijalni cilj individualističkim motivima po onom poznatom načelu: »Jedan za sve, svi za jednoga«. Za pojedince je udruga stvorena u svrhu pojeftinjenja njihova života a za društvo u svrhu oslobođenja od sadašnjega kapitalističkog režima, karakteriziranog po slobodnoj konkurenciji.

Istina, nekoč se i »slobodna konkurencija« smatrala isto tako panacejom, kao što kooperatisti smatraju danas udrugu. No Gide dobro opaža, da slobodna konkurencija nije snizila cijena, iako joj je to bio cilj; nije dovela industriju do najbolje robe putem međusobnog takmičenja. Rezultati slobodne konkurencije bili su upravo obrnuti. — A i umjetnim kapitalističkim monopolima cijena je robi bila mnogo viša, nego li bi bila, da se proizvodila pod režimom cehova. O kvaliteti robe se i ne može uopće govoriti pod režimom slobodne konkurencije. Njezina metoda bila je jedino ta, što je uvela boj jačih protiv momentano slabijih. A da se pojedinci momentano ojačaju, ne biraju se nikakva sredstva. Lični interes vrhovno je načelo svega gospodarskog i socijalnog rada.

Logično: posljedice režima slobodne konkurencije ne mogu biti nego negativne na svim poljima i ekonomskog i socijalnog života.

Posve se od toga razlikuju sredstva i ciljevi zadružnog života. Ovdje nema mjesta borbi jačih protiv slabijih; ima tek da nastupi režim solidarizma: udruženje slabijih, da postanu jači ili da snaga jačih dođe u dobro slabijih. Namjesto oligarhijske vlade nekih proizvođača ima da dođe solidaristička vlada svih potrošača; ta vlada obuhvata sve građane, pa prema tome i same proizvođače.

3) Što se tiče posljednjega cilja zadrugarstva, u tome, istina, nijesu svi kooperatisti složni.

Jedni, nazovimo ih »minimalisti«, gledaju u potrošačkom, kreditnom i proizvodnom zadrugarstvu tek jačanje snage sitnih potrošača, štediša i proizvođača u borbi protiv liberalno-kapitalističkoga sistema proizvodnje i kredita. Ti kooperatisti »minimalisti« i ne sanjaju, da će zadrugarstvo biti ikada vrsno da zamijeni sadašnji kapitalistički sistem proizvodnje, a još manje, da će se oživotvoriti neki socijalistički raj na zemlji, pa i samo ukidanje individualne svojine na sredstva proizvodnje.

Drugi kooperatiste nasuprot, nazovimo ih »maksimalisti«, vjeruju u zadrugarstvo kao u neki novi oblik poduzetništva, koji ima bezuvjetno da istisne sadašnji kapitalistički sistem i da uvede socijalizam evolucijskim putem. Prema tome se u konačnome cilju maksimalistički kooperatisti ni u čem ne odvajaju od socijalista. Maksimalisti drže, da će samo zadrugarstvo ukloniti sadašnji sistem salarijata, iako

se taj sistem općenito drži kao neizmjenjiv. Po njima ima da nestane i rente i prihoda od kapitala; ima da nestane eksploatacije jednih po drugima. Ima da nestane i borbe između rada i kapitala, jer će svi moći da postanu socijalnim vlasnicima sredstava proizvodnje; svi će ujedno biti i namještenici-radnici kod svoga vlastitoga poduzeća.

Po sudu maksimalista provest će se sva ova ekonomska i socijalna transformacija bez klasne borbe, bez predviđanih po Marksu katastrofa, bez socijalnih revolucija, bez ukidanja i privatne svojine kakvim nasilnim putem... Namjesto sadašnjeg oligarhičkog reda u ekonomiji nastupit će automatski demokratska proizvodnja. Rad svakoga pojedinca dobit će punu vrijednost, jer je samo rad nosilac zadružnog poduzeća. Sam pojam novca — kapitala — dobit će posve drugo značenje i ulogu, koju bi zapravo i danas morao imati: ulogu sredstva izmjene dobara, a nipošto cilja ličnog obogaćivanja a osiromašivanja drugoga. Nabava životnih namirnica moći će se vršiti bez ikakvih teškoća bonovima, izdanih svakome članu udruge prema njegovu efektivnom učestvovanju u udruzi kao i prema realnim potrebama svakoga potrošača.

Po takvoj ekonomskoj transformaciji gledaju maksimalisti i d u š e v n u transformaciju društva. Duh solidarizma, koji danas živi osamljeno i kao bizarnost tek rijetkih i izoliranih pojedinaca, bit će spontana emanacija svakoga čovjeka upravo onako, kao što je u kapitalističkome sistemu postao egoizam spontana emanacija suvremenog društva.

4) Kao što se kooperatisti ne slažu u zadnjemu cilju zadrugarskoga sistema, tako svi nijesu istih nazora ni u pogledu d r ž a v n e i n t e r v e n c i j e. Većina preteže k onoj liniji, koja za realizaciju svojih ciljeva ne traži nikakve državne intervencije. Štoviše, većina kooperatista i ne gleda u državi onaj idol, što ga gledaju marksisti. Za njih je država socijalna vrhovna organizacija i vrhovna sinteza svih skupnih interesa; nipošto ona nije organ, koji ima da represivnim putem protežira jedne na štetu drugih. Država po sudu kooperatista i nije drugo nego dobrovoljna organizacija građana, koji unutar nje sami sebi svojom akcijom i moralno-etičkim odgojem uređuju cio svoj gospodarski i socijalni život u maksimumu jednako ličnih kao i socijalnih interesa.

Kraj razilaženja u pogledu državne intervencije postoji gotovo jednodušnost u borbi protiv kapitalizma. Ipak kooperatisti se ne bore protiv kapitalizma kakvim političkim mjerama (»političkim strankama«), a još manje kakvom materijalnom silom, kao što to čine radnički revolucionarni sindikati. Kooperatisti žele svoj cilj oživotvoriti jedino socijalnim radom, postepenim osvajanjem terena, postepenim odgojem članova kao i postepenim osvajanjem ne samo gospodarskih

nego i svih kulturno-socijalnih institucija. No jer kooperatizam ne traži a i nema nikakve sile u svojim rukama za oživotvorenje konačnoga zadrugarskog cilja, trebat će i po sudu kooperatista-maksimalista još stoljeća, dok se stvori opće i veliko djelo toga zadružnog pokreta svih malih ljudi: radničkoga proletarijata, sitnog činovništva, malenih obrtnika, rasijanih seljaka po selima itd. Djelo će to biti to teže provesti, što baš u tim samim klasama živi jak otpor, nevjera i klonulost u posljednje zadrugarske ideale, ne oživotvore li se po udruzi odmah svi oni prvotni egoistički ciljevi, koji su često bili i jedini motiv za osnivanje udruge.

5) U zadnjim ciljevima ima udruga da vrši na društvo i o d g o j n o d j e l o. Ona ima da bude i sadašnjem individualističkom gospodarstvu njegov neprestani kontrolor i moderator. Ona ima da obuzdava i raskrinkava egoističku i nelojalnu konkurenciju. Ona ima da stvara ravnotežje između rada i kapitala ako ničim drugim a ono palijativno-socijalnim zakonodavstvom. Ona ima da djeluje direktno i indirektno na visinu nadnice i kamatne stope.

U toj odgojnoj misiji još je i drugo veliko djelo, na koje udruga nikad ne zaboravlja. To je razvijanje e t i k e u svakome čovjeku. I dok ekonomski liberalizam i materijalistički socijalizam ubijaju upravo dušu u čovjeku, bio to proizvođač ili proletar-radnik, dok ne gledaju ni u kapitalisti ni u radniku što drugo nego nezasitnu životinju u borbi za opstanak, dotle zadružni rad ne zaboravlja nikad viših etičkih načela ne samo u djelu kakve više kulture i civilizacije, nego ni u djelu čisto materijalnog i ekonomskog reda. A to nije ni čudo. kad znamo, da su baš prvi kooperatisti, a među njima i sam Charles Gide, bili prožeti najdubljim humanitarnim i vjersko-etičkim osjećajima.

Svi kooperatisti, a ne samo maksimalisti, vjeruju stoga u budućnost zadrugarstva ne samo kao nekoga novog e k o n o m s k o g sistema, nego i kao novoga režima u pogledu s o c i j a l n o m, e t i č k o m i p o l i t i č k o m. Na mjesto lažne demokracije političkih stranaka i parlamenata ima da nastupi demokratsko-staleška organiziranost cjeline. Položaj i misija svakoga staleža smatraju se časnima. Između privrednih zadružnih jedinica ne smije da bude nikakve konkurencije nego koordinacija rada i sila. Zadružna organizacija, ukoliko i bude diferencirana po svom djelovanju, ima da bude međusobno najuže povezana.

Po zadružnoj ideji ima da nastupi ravnotežje između lične slobode, lične ambicije te društvene solidarnosti i jednakosti.

Zadrugarska ideja računa sa psihom; ona operira, gradi, izglađuje, usavršuje sve duševne dobre i loše, individualističke i socijalne

strane u čovjeku. U tom se baš ideologija zadrugarstva razlikuje od ideologije ekonomista 19. stoljeća, koji nijesu vidjeli u čovjeku drugo biće doli neki mehanički stroj, nazvan »homo oeconomicus«. Time se zadrugarska ideja bitno odvaja i od ideja socijalista, koji na pretpostavci nekakve prirođene jednakosti i dobrote sanjaju i o ekonomskoj jednakosti; sanjaju o društvu, gdje pojedinac zapravo posve iščezava ili gdje je i on puki neki stroj vrhovnoga bića, zvao se on država ili sindikat.

Ideja zadrugarska ima stoga najvećih zasluga za izgrađivanje socijalne svijesti sama društva. Naravno, uspjesi te ideje zavisit će o mentalitetu, moralnoj i intelektualnoj zrelosti ljudi i ambijenta, u kome se ona bude razvijala. Ne smijemo da zaboravimo, da je udruga djelo samopomoći svakoga čovjeka usmjerene prema cjelini. Zato nikada i nigdje nije mogla zadružna ideja da dođe do realizacije i do trajnih uspjeha, gdje je ona bila nametnuta odozgor bez prethodna odgoja i probuđenja solidarističke svijesti.

Uspjeh zadružne ideje zavisi i o lokalnim kao i o socijalnim prilikama. Šabloniziranje bilo koje zadrugarske forme pokazalo se da ne uspijeva. Tako se iskustvom došlo gotovo u svima državama do toga, da proizvodne udruge iziskuju najviše zadružne svijesti u članova, svijesti discipline a i raspoloživa kapitala. Uspjeh proizvodnih udruga zabilježila je statistika zato najbolje ondje, gdje su članovi te vrste udruga bili već prije mali proizvođači, kako je to tako među malim obrtnicima i seljacima. Rjeđe ima slučajeva, da su proizvodne udruge uspjele među članovima, koji su bili samo radnici-proletari bez kapitala i bez iskustva u vodstvu poduzeća.

U svim je državama pokazala velikih uspjeha toliko propagirana potrošačka udruga. Ipak se, i na temelju do danas postignutih uspjeha, ne može još za dugo vrijeme predvidjeti socijalizacija ekonomskog života, kako su to predviđali »maksimalisti«. Pokazalo se naime, da i zadružna organizacija ima svojih granica, postavljenih što po samoj prirodi proizvodnje, a što i po samoj ljudskoj psihi. Potrošačka će udruga moći u normalnim prilikama najbolje uspijevati među članovima, u kojima je izgrađena, ma i u primitivnom stadiju, svijest ličnog poštenja. Ista udruga, po primjeru engleskih udruga, morat će biti najuže povezana i sa samom proizvodnjom. Tako će potrošačke udruge u poljoprivredi najbolje uspijevati, budu li organizirale u sebi i po sebi samu seljačku proizvodnju, na pr. preradbu pojedinih produkata, uređenje njihova tržišta itd. Pa i kod kombiniranih i specijaliziranih vrsta udruga mora se paziti, da se proizvodna udruga veže uz potrošačku. Kreditna nasuprot udruga pokazat će najbolje uspjehe, bude li se vodila posve odvojeno od potrošačkih i proizvođačkih udruga. Razlozi su tome mnogovrsni, među tima je poglaviti, što se poslovi

kreditne udruge mogu voditi bez ikakvih pogibli uz neograničeno jamstvo članova, dok poslovi potrošačkih i proizvodnih udruga, kao daleko riskantniji, mogu da budu samo uz ograničeno jamstvo.

Dobro shvaćeno zadrugarstvo može tako da pokaže u svima državama realne uspjehe. Ono je jednako našlo plodno tlo u industrijskim državama: Engleskoj, Sjedinjenim Državama Sjeverne Amerike, Njemačkoj, Belgiji, Švajcarskoj, kao i u čisto agrarnim državama: Danskoj, Rusiji, Bugarskoj itd. Poslovni promet engleskih potrošačkih udruga iznosi na milijarde funti. Tako je u godini 1923. iznosio poslovni promet Britskog zadružnog saveza (»Cooperative Union«) na pet milijardi funti ili naših oko 1000 milijarda dinara.

Blagodati udruga brzo su se zapazile u svim državama ne samo među potrošačima nego i među samim proizvođačima. I ti su vidjeli, da međusobna konkurencija traži silne izdatke za reklame, za lokale, za korespondenciju, za putovanja putnika itd. Zato su se proizvođači udruživali ne samo u velike trustove i kartele, nego i u organizacije socijalno-zadružnog karaktera. Jednako se zapazilo i u samoj trgovini, da se raštrkani trgovački obrt teško odvija, da traži puno više vremena, poskupljuje režiju, pa dosljedno tome diže i tržne cijene samoj robi. Nije stoga čudo, da se baš među trgovcima počela razvijati zadružna misao u mnogo većem opsegu negoli među samima proizvođačima.

No uspjesi zadružne ideje pokazali su se i u kreditiranju gospodarskog života, u formi »kreditnih udruga«. Kreditne se udruge osobito dobro prilagođuju sitnoj štednji i personalnom kreditu, kako ga je gotovo savršeno izgradio Raiffeisen na načelima neograničenoga jamstva. Taj se Raiffeisenov tip kreditnih udruga raširio gotovo u svima državama te je postigao velikih rezultata ne samo na kreditnom nego i na cjelokupnom gospodarskom području.

Nije se stoga čuditi, ako su i zakonodavci gotovo svih država morali o zadrugarskom pokretu voditi i te kako računa, te putem pozitivnih norma utvrđivati položaj udruga unutar trgovačkog prava. Današnje zakonodavstvo predviđa, osim osnovnih načela o zadrugarstvu, uglavnom dva tipa udruga: jedne s ograničenim, a druge s neograničenim jamstvom. Prema vrstama udruga osnivaju se te čas jednoga čas drugoga tipa. Potrošačke i proizvodne udruge, kako rekosmo tipa su s ograničenim jamstvom, dok su kreditne udruge većinom tipa s neograničenim jamstvom po sistemu Raiffeisenovih udruga.[3])

[3] Kako ovaj esej o zadružnoj ideologiji nema deskriptivnog karaktera o pojedinim vrstama udruga, mimoilazimo namjerno statističke iskaze o pojedinim zadružnim vrstama.

Koja je stvarna prognoza zadružnoga pokreta?

Svaka apodiktička tvrdnja morat će i u tom pogledu da bude, iskustvom sama vremena, ako ne u cijelosti, a ono bar dijelom opovrgnuta. Ekonomska historija 19. i 20. stoljeća utvrđuje nas o relativnoj vrijednosti i istini svih apodiktičkih ekonomskih teza. Dok je tako prva polovica 19. stoljeća bila gotovo isključivo zanesena liberalističkim principima u ekonomskom životu, dok je po tim principima nastao i nagli cvat industrije i slobodnoga prometa, nastupa za kratko vrijeme nagla reakcija gotovo u svim državama, — nastupa period fiskalne i zaštitne ekonomske politike. Ista je politika dobila svoju osobitu snagu u svjetskom ratu. Taj je unio u cio život praktiku »državnog socijalizma« do krajnih granica; on je ostavio i iza sebe politiku zatvorenih državnih granica ne samo robe nego i ljudi. Zato će i samo »Društvo Naroda« sa svojim idealom međunarodne političke i ekonomske suradnje ostati još dugo nemoćan organ, dok se stvarno i idejno ne sruše svi oni »kitajski zidovi«, koji idejno i nacionalno dijele narod od naroda, državu od države.

Hoće li međunarodnim konferencijama, što vijećaju diljem svih pet kontinenata, poći za rukom da riješe međunarodne sporove, veliko je pitanje... Veliko je pitanje i to, hoće li i tražena ponovna ekonomska sloboda ili gospodarsko-nacionalna autarkija donijeti sama po sebi željeno ozdravljenje i renesansu ekonomskom životu. Veliko je napose pitanje, hoće li evropski kontinent ikada zadobiti izgubljeno svoje ekonomsko prvenstvo, koje mu oduzeše nekadašnje njegove američke kolonije i narodi dalekog Istoka.

Ekonomska dekadenca Evrope ima svoje dublje razloge, koji leže u svijesti sama nekada ponosnog Evropljanina, a koji danas gleda s fatalizmom u budućnost. Danas taj Evropljanin ne predstavlja više čovjeka rada i reda, čovjeka socijalnosti, čovjeka, koji ćuti svoju profesionalnu svijest.

A čini se, da je i u cijelom čovječanstvu nastala pomutnja duhova pogledom na gospodarski život. Zaboravilo se, da ekonomija nije niposto samo zbir prirodnih ekonomskih zakona, nego je izražaj realno-socijalnog života naroda i čovječanstva.

Zato i mi vjerujemo, da su socijalna načela upravo zadružne ideologije sposobna da uliju nove krvi u iskrvavljeni i klonuli ekonomski život svih naroda. Bilo bi ipak nerazborito predviđati i u tom zadružnom nastojanju odmah onaj svemoćni lijek, koji će izliječiti čovjeka, a i društvo, bez njegove lične suradnje. Bilo bi napose utopija vjerovati, da će i sadašnji nezdravi gospodarski sistemi sami od sebe nestajati bez čovječje suradnje. Svaki režim, pa bio i najgori, živi zakonom samoodrživosti. Iskustvo boljševičke Rusije nam je i u tom pogledu najbolji ne samo učitelj nego i tumač.

Hoće li ipak 20. vijek donesti ozdravljenje sadašnjim gospodarskim i socijalnim nevoljama, to mora na ruševinama teorija liberalnih optimista kao i na neuspjesima ekstremnih komunista izgrađivati novi jedinstveni gospodarski sistem, koji će u svakom čovjeku gledati nosioca čovječanstva i napretka duha, — stvaraoca svih vrednota ne samo materijalne civilizacije nego i duševne kulture. Po tom novom sistemu morat će spontano prestati svi oni suvremeni konflikti rada i kapitala a nastupiti zajedništvo privrednih interesa.

Drugo je pitanje, hoće li jedino zadružni pokret biti vrstan da riješi sve te konflikte. — A da budemo iskreni, mi ne vjerujemo u maksimalistički mit zadružne ideje, po kome bi ona sama po sebi bila vrsna da ukloni zauvijek sve nevolje sadašnjega kapitalističkog sistema. Ona može da bude, po našemu sudu, samo jedan od onih smjerova, kojima društvo mora ići, da udruži u radu duh poduzetnika i njegova radnika; da ukloni sisteme takva odnosa rada i kapitala, kojima se svijesno i nesvijesno samo troše fizičke snage za parče hljeba; da ukloni cio onaj niz sitnih i neproduktivnih snaga, rastrkanih u individualnom radu obrtnikâ i seljakâ, koji ili umišljeno sjede u svojoj radionici čekajući uzalud kakvu narudžbu, ili koji tupo i u najvećoj bijedi provode svoj naturalni život na grudi zemlje.

Zadružni pokret, hoće li da ispravno shvati svoju ulogu u rješavanju suvremenih socijalnih i gospodarskih nevolja, ne smije zato da se ograniči ni na puku teoriju liberalne samopomoći kao ni na maksimalističku teoriju svemoći. On mora da bude jedna od onih koordinata, koje će u svojoj rezultanti unijeti u sve klase duh staleške svijesti i staleškog obrazovanja, koje će podići jalovi život pojedinaca do svijesnih nosilaca ekonomske i moralne kulture naroda i čovječanstva.

Zadružna ideja mora i po svojoj bitnosti kao i po svojoj praksi biti ona realna sinteza duha i materije, sinteza individualnoga i socijalnoga principa, sinteza misli i rada sviju staleža udruženih u jedno vrhovno socijalno i ekonomsko tijelo, nazvano bilo imenom narod bilo imenom država.

Zadružna ideja pridonijet će po takvu radu najveći kamen-temeljac k izgradnji velike zgrade — socijalne ekonomije dvadesetog stoljeća.

SADRŽAJ